Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Doktori Iskola Medievalisztika program

Szőcs Tibor

A NÁDORI INTÉZMÉNY TÖRTÉNETE AZ ÁRPÁD- ÉS ANJOU-KOR ELSŐ FELÉBEN
(1000–1342)

Doktori értekezés

Témavezető: Dr. Petrovics István

Szeged, 2013

TARTALOM

Tartalom	2
1 – Bevezetés	4
1.1 – Az elnevezés	7
1.2 – A szó etimológiája	15
2 – A tisztség eredete és az első nádorok	20
3 – A nádori hivatal elemei és kifejlődése a 11–12. században	28
4 – Az ország nádorától az „ország nádoráig”. (A nádori intézmény vázlata a 12. század végétől 1343-ig)	47
4.1 – A tatárjárásig terjedő időszak: a „mobilis nádorok”	49
4.2 – A regionális nádorság kezdete	62
4.3 – Az „oligarcha-nádorok” kora	77
4.4. – I. Károly első nádorai – az „oligarchikus nádorság” öröksége	103
4.5 – A Druget-nádorok	112
4.6 – A nádori kúria Visegrádra költözése	123
5 – A nádori joghatóság korlátai	145
5.1 – A földrajzi határok	145
5.2 – A nádorral szembeni jogi immunitás	155
6 – A <i>generalis congregatio</i>	161
6.1 – A nádori közgyűlés intézményének kialakulása	161
6.2 – A nádori <i>generalis congregatio</i> intézménye 1290–1343 között	173
7 – A nádor mint az alávetett népelemek bírása	179
7.1 – Az udvarnokok feletti joghatóság	179
7.2 – A besenyők	183

7.3 – A kunok	192
8 – A nádori hivatal munkatársai	201
8.1 – A nádort helyettesítő tisztségek: alnádor, nádori albíró	202
8.2 – A nádori „iroda” belső munkatársai: jegyzők, ítélőmesterek	220
8.3 – A nádori „iroda” külső munkatársai és segítői: az ítélőtárs, a poroszló és a nádori ember	225
9 – A hivatal betöltése	239
10 – A nádori hivatal jövedelmei	245
Függelék: kiegészítés <i>Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik kritikai jegyzékéhez</i>	256
Rövidítések és bibliográfia	261

1 – BEVEZETÉS

Palatinus vocatur ille, qui est iusticiarius in toto regno. („Azt nevezik nádornak, aki az egész országban az igazságszolgáltatás feje.”) Ezt a lakonikus tömörségű jellemzést 1308-ban írta le a Kelet-Európát bemutató *Descriptio Europae Orientalis* című munka ismeretlen, de a magyar viszonyokat jól ismerő szerzője.¹ Ha nem igazságszolgáltatási, hanem politikai szempontból akarnánk jellemezni a tisztséget, akkor azt mondhatnánk, hogy a nádor a magyar intézményrendszerben a legmagasabb, király után következő, (általában) nem dinasztikus főméltóság. Az intézmény Szent István korától kezdve egészen 1848-ig aktívan létezett, és hivatalosan 1867-ben sem törölték el, csak bizonytalan időre elhalasztották a nádorválasztást (1867. évi VII. tc.). Viselői legtöbbször az ország legbefolyásosabb politikusai közül kerültek ki, és nem egyszer aktívan is alakították a történelmet.

Mindezek ellenére a nádori méltóságnak viszonylag kevés átfogó krónikása akadt, és a történettudomány művelői legtöbbször csak egy-egy részletkérdésre, avagy a nádorok életrajzára koncentráltak. A 17–18. században, a kor stílusának megfelelően archontológiai és életrajzi névsorokat állítottak össze a történetírók. A legelső ilyen munka 1659-ben került ki egy német nemzetiségű győri ciszterci szerzetes és teológus-historikus, Caspar Iongelinus tollából.² A 18. századi jezsuita történetírói iskolához jó néhány latin nyelvű nádori életrajzgyűjtemény fűződik (néhányiket verses formában is „továbbfejlesztették”, veretes disztichonokban szólaltatva meg az életrajzokat).³ Ez a stílus napjainkig továbbélt, főként az ismeretterjesztő művekben,⁴ és ebből a szemléletből nőttek ki az archontológiai munkák is, amelyek során egyre pontosabb névsorokat állítottak össze. A 19. század első felében Fejér György többször is mellékelte listákat a különféle egyházi és világi tisztségek betöltőiről, így a nádorokról is.⁵ A reformkor híres régiséggyűjtője, Czech János (aki Fejér György *Codex Diplomaticus*ának is munkatársa volt), 1848-ra szintén elkészítette a nádorok jegyzetekkel ellátott pontosabb rendjét, ám munkája kéziratban maradt, és csonka változata csak 1863-ban jelent meg.⁶ Fraknoi névsorát már a 19. század végén pontosította Wertner Mór, aki először az

¹ Latinul: *Descriptio* 51. Magyarul: Károly emlékezete 75. (Borzákné Nacsá Mária ford.) A szerző leginkább *Andreas Hungarusszal* azonosítható, lásd Nacsá 1985. 86–97. A magyar viszonyokban való jártasságáról, és a műben előforduló nyelvi hungarizmusokról lásd még uo. 70–71., 87–88.

² Iongelinus 1659. 152–165.; vö. Szabados 2006. 103–105.

³ Muszka 1736.; Schmitth 1739. (több kiadással); Babai 1775.

⁴ Ezek közül jól használható, és modern szakirodalmi munkákon alapul: Markó 2006. 213–260.

⁵ A leginkább teljes: CD VII/2. 279–282.

⁶ A mű kéziratosa címe: „Magyarország nádorainak és királyi helytartóinak korrendileg szerkesztett névsora.” A névsort végül Fraknoi Vilmos használta fel nádorokról írott értekezésében, függelék gyanánt: Frankl 1863. 4.,

Árpád-kori, majd később az Anjou-kori nádorokat gyűjtötte össze.⁷ Az 1980–90-es években további három középkori nádornévsort is összeállítottak,⁸ ám a legpontosabb archontológiákat a 90-es évek modern kutatásai alapozták meg. A talán legkuszábbnak mondható Árpád-kori viszonyok összefoglalása nemrég látott napvilágot Zsoldos Attila tollából, míg az 1301 és 1457 közötti időszakra Engel Pál archontológiáját tekinthetjük a legpontosabbnak.⁹ Már készülöben van az 1457–1526 közötti archontológia is, addig is a fentebb említett általános névsorok használhatóak erre az időszakra is, egészen 1848-ig bezárólag.

Intézménytörténeti összefoglalóval először Timon Sámuel próbálkozott 1734-ben, majd Bél Mátyás fia, Bél Károly András, aki egy általános munkát írt Magyarország főméltóságairól, a hivatalok eredetéről, a rájuk vonatkozó jogszabályokról, és egyéb forrásokról.¹⁰ A 19. század első felében Fejér György a már említett okmánytára egyik kötetének előszavában összefoglalta az ország főméltóságainak történetét, a nádorokkal kezdve, kitérve a rájuk vonatkozó törvényszövegekre is.¹¹ Podhradczky József 1856. évi, Fejérnél bővebb összefoglalója után¹² végül Fraknoi (akkori nevén: Frankl) Vilmos írta meg a nádori (és országbírói) hivatal azóta is egyetlen átfogó ismertetését. A munka két fő részre oszlik: a nádori, majd az országbírói hivatal kifejtésére, mindkét esetben a saját koráig, azaz a 19. század közepéig haladt el a szerző. A nádori intézményre vonatkozó részben először a „nádor” szó akkor már tekintélyes irodalmat felvonultató etimológiáját tárgyalta, majd a hivatali hatáskört elemezte három fejezeten át, Szent Istvántól a 19. századig. Az intézménytörténeti összefoglalót egy, a hivatal betöltését ecsetelő fejezet zárta, majd a könyv végén függelékként olvashatjuk Magyarország nádorainak és országbíróinak névsorát, Czech János kézírata alapján összeállítva.¹³ A forrásadottságok miatt a késő-középkori és újkori fejezetek igen elnagyoltak lettek, és az Árpád-kori részek is tartalmazznak pontatlanságokat.

155–165. Czech János a későbbiekben is foglalkozott a témával, tudunk arról, hogy az MTA 1850. augusztus 17-i ülésén tartott egy előadást „a nádorok s az ország egyéb főtisztjei’ chronológiájáról”. Sajnos beszámolójának csak az említése maradt meg, az előadás szövege nem került külön kinyomtatásra. A Magyar Academiai Értesítő közléséből kiderül, hogy az „oklevelek nyomán táblás alakban eléadó” munkájából kiemelte a 13. századi viszonyokat, és azt, hogy a nádori hivatal akkori változásai kihatottak a többi tisztségviselőre is, lásd Czech 1850.

⁷ Wertner 1894.; Wertner 1907. 26–30.

⁸ MTK IV. 1142–1144.; Szentpétery 1985. 96–100.; KMTL 474–475. (Szovák Kornél szócikke)

⁹ Archont. 1000–1301. 15–26.; Archont. 1301–1457. 1–6.

¹⁰ Timon 1734. 73–74.; Bél 1749. 5–23.

¹¹ CD X/6. 4–11.

¹² Podhradczky 1856.

¹³ Frankl 1863. A könyv további „érdekessége”, hogy egy nyomdahiba folytán a 74–78. oldalak számozása elcsúszott, amit később korrigáltak, így a könyvnek nincsen 74. oldala (73. után rögtön 75. következik), viszont két 78. oldal is található benne.

Bár Fraknoi műve a saját kora tudományának magas színvonalán megírt összefoglalója volt, a forráskiadványok gyarapodása és a történeti kutatások jelentős előrelépése miatt ma már inkább csak historiográfiai értékkel bír.

A 19. század pozitívista felfogásában az intézménytörténetet háttérbe szorította a genealógiai megközelítés, amelynek művelésében Wertner Mór járt az élen.¹⁴ Ekkor születtek az első olyan munkák is, amelyeket a mai napig mérvadónak szokás tekinteni a nádorsággal kapcsolatban. A genealógiai kutatásokon túl ilyenek Hajnik Imre megállapításai a nádori bírászkodásra vonatkozóan.¹⁵ Az intézmény első két évszázadának a kereteit pedig Váczy Péter 1938-ban közzétett tanulmánya alapján határozzák meg szinte minden történeti munkában.¹⁶ Máig ható az Anjou-kori nádori bírászkodásról és oklevéladásról szóló mű Nyers Lajostól,¹⁷ míg az Árpád-kori részt feldolgozó Kommer Magda munkája kéziratban maradt.¹⁸ Istványi

¹⁴ Számtalan olyan tanulmány született, amely egy-egy nádor családjában végzett „mélyfúrásokat”, vagy az életének egy-egy mozzanatát derítette föl. Ilyen esetekben az illető nádori mivolta lényegtelen is volt (Botka 1872; Bunyitai 1888; Pór 1889; Komáromy 1891; Wertner 1891a; Wertner 1892; Wertner 1893; Wertner 1895; Wertner 1897.). Wertner végül – részben előbbi tanulmányai összegzéseként – az összes akkor ismert Árpád-kori nádort is megvizsgálta genealógiai szempontból: Wertner 1898.

¹⁵ Hajnik 1899. 6–9., 66–77.

¹⁶ Váczy 1938. 49–56. Megállapításaira később részletesen visszatérünk.

¹⁷ Nyers 1934.

¹⁸ Két, egymástól eltérő kéziratról van szó. Az „MTA Kézirattár 4538/22.” jelzett alatt található bőrbe kötött, gépelt és tollal javított 91 oldalas kézirat három fő fejezetre oszlik (főcím nélkül). 1.: „A nádori hatáskör kifejlődésének vázlata” (1–34.); 2.: „A nádor oklevéladó működése” (35–55.); 3.: „A nádori oklevelek belső és külső sajátosságai és a nádori kancellária” (56–91.). A munkában nagyobb súlyt kap az elméleti áttekintés, az oklevelek diplomatikai elemzése csak az utolsó fejezetben található meg, vázlatosan. Az „MTA Kézirattár 4538/23.” jelzet alatt található, géppel írt, füzött, de (ma már) kötéstábla nélküli kézirat főcíme: „A nádori oklevelek a XIII. században”. Láthatóan az előző munka után készült, és súlypontja egyértelműen a nádori oklevéladásra esik. Az elején található rövid intézménytörténeti összefoglaló után (ami az előző kéziratban leírtak kivonatos változata, azonban néhány helyen az ottaninál részletesebb kifejtéssel) következik a három főfejezet. 1.: „A XIII. századból fennmaradt nádori oklevelek chronologikus jegyzéke” (18–57.). Ebben Kommer 159 nádori oklevelet sorolt fel regesztaszerűen, az elején a kiadója, majd a kiadás éve, publikálásának helye, és egymondatos tartalma. Zömében az okmánytárakban addig már kiadott, és teljes szövegükben megmaradt okleveleket sorolt föl, kiadatlan levéltári anyagot csak néhány esetben használt. 2.: „A nádori oklevelek belső sajátosságai” (58–85.). Itt a kor diplomatikai hagyományainak megfelelő részletes elemzések olvashatóak arról, hogy az egyes oklevélrészecskék hogyan váltakoztak a század folyamán. 3.: „A nádori oklevelek külső sajátosságai” (85–102. – igazából 86–103., mert tévedésből az előző fejezet vége, és az itteni első lapja is a 85-ös oldalszámot kapta). Ebben a szerző az eredeti oklevelek hártáját, írásképét, stb. elemezte (látszik, hogy a hozzáférhető okleveleket kézbe vette, helyenként egészen részletes leírást adva róluk). A művet egy függelék zárja (104–108.), amelyben három addig kiadatlan nádori oklevél szövegét írta át (kisebb hibákkal). Egyébként sem ebben, sem az előző kéziratban sehol sem bukkan föl sem az elkészültének éve, sem a szerző neve, és mivel az MTA Kézirattára a Domanovszky-hagyatékban őrzi, ez megtévesztő is lehetne. Ezekre az adatokra Nyers Lajos utalt a következőképpen: „A nádori méltóság eredetét és fejlődését, továbbá a nádor XIII. századi bírói és oklevéladó tevékenységét részletesen feldolgozta dr. Domanovszky Sándorné, dr. Kommer Magda 1925-ben készült, de nyomtatásban meg nem jelent doktori értekezésében: *A nádori oklevelek a XIII. században.*” (Nyers 1934. 3.). A művet Belitzky János is használta 1937-ben, hivatkozása szerint az akkori lelőhelye még „a Pázmány Péter Tudományegyetem [mai Eötvös Loránd Tudományegyetem] művelődéstörténeti intézetében” volt (Belitzky

Géza a nádori ítélkezés fő színhelyének tekinthető *generalis congregatió*król írt egy kétrészes áttekintő tanulmányt,¹⁹ míg mások csak egy-egy konkrét megye nádori közgyűléseit foglalták össze.²⁰ Leszűkítve, csak az Anjou-kori nádori közgyűléseket tárgyalta általánosabb formában Török Pál, és a Nagy Lajos alatt tartottakat konkrétabban, rengeteg adattal Gábor Gyula.²¹ Legutóbb Kruták Anita tekintette át részletesen a Druget Vilmos nádorsága alatti közgyűlések sajátosságait.²² A hivatali működéshez kapcsolhatóak Bónis György és Bertényi Iván tanulmányai a nádori és országbírói ítélőmesterekkel kapcsolatban (Bertényi a 14. századi nádori jogkört is összefoglalta egy ízben).²³ Szovák Kornél a nádori bíraskodás több elemére kitért egy intézménytörténeti szempontból fontos írásában.²⁴

A 21. század eleje új lendületet adott az addigra jobbra már csak saját magát ismételtető kutatásnak. Zsoldos Attila több tanulmányt tett közzé, amelyekben a 13. század legvégi, 14. század eleji nádorokkal, és főként a nádori hivatallal kapcsolatosak, átértelmezve jó néhány korábbi szakirodalmi beidegződést.²⁵ C. Tóth Norbert az intézmény 1342 utáni történetével kapcsolatos tanulmányokat írt, főként az 1342 utáni nádorváltások rendszerére koncentrálna²⁶ (az 1342. évi nádorváltás sajátosságait C. Tóth Norbert mellett külön tanulmányban elemezte Piti Ferenc is).²⁷ Ezen kívül Zsoldos Attila és Tringli István az addig szinte teljesen elhanyagolt alnádori hivatallal foglalkoztak Pest megye kapcsán.²⁸

1.1 – Az elnevezés

Bármilyen banálisnak is tűnik, először érdemes tisztázni, hogy milyen elnevezésekkel illették a nádort. A hivatali tisztség magyar neve a ma használt *nádor* formájában egy

1937. 59. 4. jz.). Az onnan elkerült kéziratokra végül Szovák Kornél bukkant rá Nyers utalása alapján, és ő hivatkozott a jelzetükre is (Szovák 1989. 306. 2. jz.).

¹⁹ Istványi 1939., Istványi 1940–1941.

²⁰ Holub 1929. 167–191 (Zala megye); Havassy 1986. 62–64. (Heves megye); Havassy 1989. (Hont és Nógrád megyék); Havassy 2000. (Gömör és Tolna megyék)

²¹ Török 1907. 19–27.; Gábor 1908. 124–151. Gábor Gyula igyekezett számba venni és adatolni az összes általa ismert Lajos-korabeli *generalis congregatió*t, majd ismertette a gyűlések szerepét, gyakorlati lefolyását. Istványi fentebb idézett összefoglalása előtt, ez tekinthető a téma legjobb feldolgozásának.

²² Kruták 2012

²³ Bónis 1963; Bónis 1971. 46–73.; Bertényi 1964.; Bertényi 1965.

²⁴ Szovák 1989.

²⁵ Zsoldos 2010a.; Zsoldos 2011a.; Zsoldos 2011b. 53–66.; Zsoldos 2012b.; Zsoldos 2012c. Az itt felsorolt tanulmányok megállapításaira alább még visszatérünk.

²⁶ C. Tóth 2009.; C. Tóth 2011.; C. Tóth 2012a.; C. Tóth 2012b.

²⁷ Piti 2006

²⁸ Zsoldos 1998. 23–32. (vö. Zsoldos 2001. 44–50.); Tringli 2001. 154–158.; Tringli 2010. 378–382., 384–385.

nyelvújítás kori elvonás eredménye, amely ebben az alakban 1784-ben bukkant fel először.²⁹ A korábbi magyar megnevezése minden esetben *nádorispán* (illetve néhány, statisztikailag nem túl számottevő alkalommal *nándorispán*, vagy *lándorispán*), ahol az „-ispán” végződés mindig a szó szerves részét képezi.³⁰ Ez onnan tudható biztosan, hogy a tisztségnév átkerült jövevényszóként a szomszédos szerb, horvát és cseh nyelvekbe is, *nadršpan*, illetve *náderšpan* alakban, amely a magyar főméltóságra alkalmazott szakszó lett.³¹ Az átvétel idején (amelynek legkésőbb a 15. századra meg kellett történnie, mert a legkorábbi cseh nyelvemlékeink ebből a századból valók) tehát a magyarok folyamatosan az „-ispán” taggal emlegették a hivatalt, különben nem szilárdult volna meg így, egymástól függetlenül több magyarral kapcsolatban lévő idegen nyelvben is. A legkorábbi datálható magyar nyelvű felbukkanása, az 1405 körüli Schägli Szójegyzék rögtön megadja szavunk latin megfelelőjét is: „pallatinus – nadruspan.”³² Ennél korábbi datálható felbukkanást és azonosítást nem ismerünk, de valószínűsíthetjük, hogy a *nádorispán* kifejezés már az Árpád-korban is létezett. Eddig még nem adatolt azt a feljegyzés-csoport, amely egy 1227. évi oklevélnek és átírásainak a hátulján szerepel. Egy ismeretlen kéz 14. század végi, 15. századi írással magyar nyelven foglalta össze az 1227. évi oklevél tartalmát, amelyben Dénes nádorispánt is megemlíti minden alkalommal (*nador ispan*, *nadyor ispan* és *nadior ispan* formában).³³ Szintén nem adatolt az a nyelvemlék, amely Héder nembéli Miklós nádor 1284. évi oklevelének a hátulján található késő-középkori (esetleg kora-újkorai) kézírással (*Azzonfalway donatio. Miklos nadrispan aggya Dorozlonak*).³⁴ A magyar titulus első datálható külföldi felbukkanása abban az 1415–1417 körül keletkezett (nem magyar kéz által írt) jegyzéken található, amely a konstanzi zsinat résztvevőinek névsorát tartalmazza, jelentősen elferdítve a neveket. Garai Miklós nádort kétszer is feltüntette írója: egyszer a „dominus magnus comes in Hungaria”, egyszer pedig „dominus natrespeyn” titulus alatt – ez utóbbi nyilván a *nádorispán* eltorzított formája.³⁵ A latin „magnus comes” esetleg összefüggésben állhat azzal a névadási logikával, amely szerint a 15. századi magyarországi németiségben a nádort többször is „Gross

²⁹ TESZ II. 992.; Kniezsa 1955. I/1. 351.

³⁰ TESZ II. 992.; a 16. századi magyar nyelvű levelezés adatait is beledolgozva: Kovács 1964. 142.

³¹ TESZ II. 992.; Sulán 1957. 163.

³² Szamota 1894. 26. (476. sz.)

³³ DL 134., 135., 136. Az oklevelek 1227-ből, 1295-ből és 1395-ből valók, ám ugyanaz a kéz írta a hátuljukra a rövid tartalmukat, így a szövegeknek legkorábban 1395-ben kellett keletkezniük. Az 1395. évi feljegyzést átírtá Wenzel Gusztáv: ÁÚO VI. 447.

³⁴ DL 49609.

³⁵ Zichy XII. 107. (DL 82956.) A forrásra C. Tóth Norbert hívta fel a figyelmemet, köszönet érte.

Grafnak” hívták.³⁶ A „magnus comes” lényegében ennek a latin tükörfordítása, és a jegyzék valószínűsíthetően német anyanyelvű összeállítója nem csak a magyaroktól, de a Zsigmond kíséretében tartózkodó németektől is hallhatta Garai titulását – beírta hát mindkétyszer.

Latin nyelven a 11. század első felében még a *comes palatii* lehetett a bevett név. Ezzel az alakkal datálható módon mindössze egy alkalommal, az 1055. évi tihanyi alapítólevélben találkozhatunk, ám Gellért nagylegendája szintén így nevezte Sámuelet, aki Péter 1041. évi elűzésekor viselte e tiszte.³⁷ Ez a forma megfeleltethető a késő-karoling elnevezésnek: Hincmarnak a 9. századi karoling udvarszervezetet leíró műve (*De ordine palatii*) ugyancsak *comes palatii* formában említette a palotaispánt.³⁸ A 11. század második felétől – akárcsak a Német-római Császárság területén – a *comes palatinus* (vagy *palatinus comes*) forma lett az általános a korai oklevelekben,³⁹ a törvényekben úgyszintén.⁴⁰ Így, a *comes* taggal együtt találkozunk vele a 12. század folyamán is, amely forrásban pedig nem így nevezték, hanem egyszerűen csak *palatinus*nak, ott mindig bebizonyítható a forrás hamis mivolta, vagy hibás kiadása.⁴¹ Az egyetlen hiteles kivétel a 14. századi velencei Pactorum Liber egyik bejegyzése, amely a dalmát Arbe városának adott 1118. évi kiváltságát tartalmazza. A kiváltság adója, Ordelaufus Faletrus velencei herceg ígéretet tett, hogy ugyanabban a szabadságban tartja meg a várost, mint amilyenben Kálmán, magyar király is megtartotta. Az oklevél vége után valaki odamásolt egy feljegyzést arról is, hogy Kálmán király milyen körülmények között tett esküt. Itt *Johannes palatinus* szerepel a Kálmán melletti főemberek felsorolásakor.⁴² Ezt a megnevezést azonban nem a magyar gyakorlatnak kell betudni, hanem a dalmáciai szemtanú megfogalmazásának. Kitűnik, hogy ő is ispánnak tekintette a nádort, méghozzá a „nagyobb ispánok” (*comites magni*) közé tartozóknak, hiszen az ő felsorolásukkor említette a nádort. A többi, ott leírt titulus nélküli név megyéispánokat takar, mint ez a zabori oklevéllel való összehasonlításból kitűnik, bár egészen biztosan csak két nevet vélhetünk azonosnak, és még

³⁶ Podhradczky 1850. 36–37.

³⁷ DHA I. 152.; SRH II. 500. Ezt a névformát átvette Temesvári Pelbárt is Gellértről írván, lásd Frankl 1863. 43. 1. jz.

³⁸ Hincmarus 17. (cap. 21.)

³⁹ „palatinus comes Rodowan” (százdi oklevél, 1067 k.); „Jula comite meo palatino” (garamszentbenedeki oklevél, 1075); „Gula comes palatinus” (Dávid-dux oklevél, 1090 k.); „comes palatinus Petrus” (somogyvári alapítólevél, 1091); „Ego Joannes palatinus comes laudo et confirmo.” (Kálmán traui kiváltságlevele, 1108); „Johannes palatinus comes” (zabori oklevél, 1111, ill interpolált változatában ugyanígy); „Johannes palatinus comes” (zabori oklevél, 1113): DHA I. 185., 218., 265., 268., 357., 383., 385., 396.

⁴⁰ László ún. III. törvénykönyve: „De palatino comite” és „palatinus comes”; Kálmán I. törvénykönyve: „per palatinum comitem” és „a palatino comite”. Závodszy 1904. 174.; 188.

⁴¹ A források pontos felsorolását lásd Szócs 2009. 188–191.

⁴² DHA I. 408.

egyét esetlegesen.⁴³ Ezt a megnevezést tehát nem tekinthetjük a magyarországi oklevéladás lecsapódásának.⁴⁴

III. Béla uralkodásának utolsó periódusában kezdett körvonalazódni a *comes* tag lekopása. Egyértelmű cezúrát nem lehet húzni, ám 1192-től kezdve a nádorságot elkezdtek ispánsággal is párosítani, és ezért egy olyan újfajta kifejezés kezdett érvényesülni, ahol csak az egyik taghoz tették ki a *comes* titulust: „Mog palatino comite et eodem Bachyensi”,⁴⁵ vagyis „Mog nádorispán, és ugyanúgy (esetleg: ugyanő) bácsi”. Imre 1199. évi okleveleiben tértek át a méltóságsorokban arra a formulára, amelyben a *comes* már az ispánság neve mellett szerepelt: „Mogh palatino et comite Bachiensi”, illetve „Mogy palatino et Baciensi comite”⁴⁶ Feltehetjük, hogy a szintagma végén található *comes* szót mindkét jelzőhöz odaértették, ám e formula gyakorivá válása megnyitotta a kaput afelé, hogy a *palatinus* ne a *comes* jelzőjeként, hanem önálló főnévként értelmezzék. 1199-től kezdve Imre okleveleiben mindvégig a fenti formulával emlegették a mindenkori nádort, és egy 1204. évi oklevélben találkozunk először azzal, amikor a *palatinus* már egyedüli elemként jelenik meg az akkori nádor, Benedek neve mellett.⁴⁷ Az elterjedésére ennek ellenére még évtizedeket várni kell. Azt, hogy a hagyományos sorrendű méltóságsorban még mennyire odaértették a csak a megyenév mellé kitett *comes* szót a *palatinus* elé is, mutatja, hogy amikor II. András ideje alatt néhány oklevélben felcserélődött a szintagmán belüli tételek egymásutánisága, akkor is csak egyszer, a szintagma végére írták oda a *comest*, a megyenévét hagyva csonkán: „Chepano filio Stephani Bachiensi et palatino comite” („István fia Csépán bácsi- és nádorispán”).⁴⁸ Megfigyelhető, hogy az összes ilyen megfogalmazás egyetlen időpontban tömörül, 1207 és 1209 között, és Róbert, fehérvári prépost kancellársága alá esik. Minden olyan oklevélben, amelyen ő szerepel a *datum per manus* formula után, így említették a nádort, ám utódjának,

⁴³ Az itteni „Saulus” és „Theobaldus” *magnus comes*, azonos lehet a zabori oklevél „Saul de Bichar” és „Thebaldus Sumuginensis” ispánjaival. Továbbá „Cledinus” talán a zabori „Queledte de Bache” ispánja lehet (DHA I. 383, 408.), ez utóbbi név szinte biztosan *Keledk*-ként értelmezendő, és talán az előző is.

⁴⁴ Érdekes egyébként, hogy amikor ezen bejegyzés alapján elkészítették Kálmán oklevelének hamis változatát, akkor a hamisító a tanúsort átemelve „Johannis palatini comitis” formában írta át a titulust (DHA I. 388.).

⁴⁵ 1192: ÁÚO VI. 184.

⁴⁶ 1199: MES I. 160.; HO V. 4.

⁴⁷ A tágabb szöveggörnyezet: „... Willermo Ultrasiluanensi episcopo, Benedicto palatino, Ypochio bano et Bachiensi comite...” ÁÚO I. 92.

⁴⁸ 1207: CD III/1. 47. Ugyanez a sorrendiség található meg: 1207: CD III/1. 44. (az oklevél vonatkozó része a főszövegben hibás, ám lentebb, apró betűvel maga Fejér közölte a helyesebb változatot is, vö: RA 230. sz.), ÁÚO VI. 315.; 1208: CD III/1. 58. RA 237. sz., CD III/2. 467., ÁÚO I. 98., ÁÚO VI. 325.; 1209: ÁÚO VI. 334., ÁÚO XI. 95. Ez utóbbi oklevél hamis, lásd RA 249. sz. Pont erre az időszakra esik János esztergomi érsek egyik oklevelének hasonló logikára épülő, noha másként megfogalmazott említése is: „Chepano comite palatino et Bachiensi” MES I. 187. (1208). Lásd még: RV 9. sz.: „Banc comes palatinus et Posoniensis” (1212).

Tamásnak a kancellári szerepével egy csapásra visszaáll a régi forma az oklevelek méltóságsorában. Ugyanakkor növekedni kezdett azon említések száma, amelyekben a *palatinus* önmagában áll.⁴⁹ Kán nembéli Gyula volt az első olyan nádor, akinek a megnevezésében a szimpla *palatinus* dominált. Köszönhető ez annak, hogy Gyula nagyrészt nem viselt a nádori tisztsége mellett semmilyen más ispánságot,⁵⁰ és így a szokásos „*N palatino et X comite*” sablon helyett csak a szintagma eleje maradt meg. Ezek után a két kifejezés még ingadozott, de Gyula első nádorsága után már a *palatinus* alak vált gyakoribbá, egészen az 1220-as évek végéig. Ekkortól, Ampod fia Dénes nádorságával II. András haláláig még egyszer utoljára a *comes palatinus* alakok kerültek előtérbe, majd IV. Béla uralkodásától kezdve (1235) a *palatinus* szinte teljesen kizárólagossá vált. Innentől kezdve az egész középkor folyamán a nádor elnevezésére ez az egyetlen szó.⁵¹

Az intulációs forma Zsámboki Miklós nádorságának első felétől (először 1342 decemberében, majd némi kihagyás után 1343. március 10-től kezdve) kiegészült azzal, hogy a nádor *palatinus regni Hungarie*, azaz „Magyarország nádora” volt. Az elnevezés nem volt előzmények nélküli. A *palatinus regni* („az ország nádora”) kifejezés már a 13. században is megjelent, és volt, hogy csak a szövegösszefüggés kívánta meg a kifejezés használatát, egyéb „ideológiai” tartalom nélkül. Egy 1262 körüli oklevélben azért nevezték a nádort így, mert egyszerre említették az esztergomi érsek *palatinus*ával, és valahogy el kellett választani a két tisztséget, így a világi nádort a *palatinus regni* jelzővel különböztették meg a *palatinus ecclesie Strigoniensis*től.⁵² Ilyen okot nem fedezhetünk fel V. István 1271. évi oklevelében, amelyben elősorolva Kemény fia Lőrinc szörényi bán érdemeit, megjutalmazta őt, többek között azért, mert amíg IV. Béla halála után egyes előkelők megszöktek az ország kincsivel, addig Lőrinc, „akkor az ország nádora, valamint somogyi és kelméki ispán” (*tunc palatinus regni et comes Simigiensis ac de Kemluk*) megmaradt a hűségén.⁵³ A szöveget egyébként csak Anjou-kori átiratokból ismerjük, és Szentpétery Imre értékelése szerint az „oklevél ekkor, legalább a királyi kancelláriában, még szokatlan kifejezéseket tartalmaz. Talán kancellárián

⁴⁹ Pl. 1209: MES I. 194., Bártfai 1907. 66.; ÁÚO XI. 139. (1216). Ez utóbbi két adat azért figyelemreméltó, mert itt nem a méltóságnévsor „rutinszerű” formulájában szerepel a rövidebb forma, hanem folyószövegbe belefoglalva. Az oklevél írója számára a nádori tisztség már csak ezt az egy szót jelentette. Hasonló jellegű pl. még: ÁÚO VI. 384. (1217)

⁵⁰ 1215-ben még soproni ispánként szerepel, ám ez a címe később nem bukkan föl: Archont. 1000–1301. 15., 197.

⁵¹ Részletesen adatolva: Szöcs 2009. 190–193.

⁵² MES I. 474. Az érseki „nádor” tisztségéről lásd ugyanezen fejezetet, alább.

⁵³ ÁÚO XII. 41.

kívül készült fogalmazattal van dolgunk.”⁵⁴ Hitelességét egyértelmű módon mindenesetre Szentpétery sem kérdőjelezte meg. Ugyancsak gyanúsak, de nem egyértelműen hamisnak találta a szakirodalom IV. László 1278. június 23-i oklevelét, amelyben különféle előjogokkal látta el a budai polgárokat, többek között „mentessé téve országunk nádorának joghatóságától”.⁵⁵ Egyértelmű ideológiai töltetet találunk ugyanakkor a kifejezés mögött Kézai Simonnál. Kézai az udvarnoki réteg eredetére keresett választ, akik szerint idegen foglyok voltak, és az ország előkelői őket a saját szolgálatukra rendelték. Ám Kálmán király megtiltotta a nemeseknek, hogy saját udvarnokaik legyenek, és ezt csak a püspökök és a saját előjogává tette. De hogy a nemesek ne nehezményezzék mindezt, „az ország nádorának – akit a nemesek hasznára emelnek – adta át a király az udvarnokok haszonélvezetét”.⁵⁶ Kézaitól egyébként sem állt távol, hogy „fantasztikus” magyarázatokat keressen a saját kora társadalmi rétegeinek eredetére, és itt is azt hangsúlyozta ki, hogy a nádor alá rendelt udvarnokok tulajdonképpen a nemeseké maradtak, hiszen a *palatinus* egyébként is az ő hasznukra (*utilitas*) teszik előljáróvá (*praeficitur*). A *palatinus regni* kifejezés ennek a gondolatmenetnek a része, ahol a *regnum* az ország politikailag aktív közösségét jelentheti.⁵⁷ Így tehát a nemesek nem lettek „meglopva” azáltal, hogy Kálmán király nem engedélyezte számukra a saját udvarnokokat, hiszen azok a nemesek hasznára felemelt, vagyis az egész *regnum* alá rendelt nádor tulajdonába kerültek. Az elmélet történeti értelemben több sebből is vérzik,⁵⁸ ami viszont érdekes, hogy Kézainál egyfajta „eszmei enklávéként” már a 13. század utolsó harmadában megjelent az a szellemiség, amely majd a 14. század közepétől állandósítja a *palatinus regni Hungarie* kifejezést, hiszen itt Kézai a királyi hatalom és a nemesek között álló, és a két pólus között közvetítő szereppel felruházott nádorispán képét festette le.⁵⁹

Az országnévvel kiegészített elnevezés a Druget-nádorok pecsétfeliratain és alkalmi címzéseikben jelent meg először. Druget János nagypecsétje „S ... PALATINI HVNGARIE” feliratú volt,⁶⁰ és 1330-ban egyik oklevelének intulációjában is így címezte magát.⁶¹ Az

⁵⁴ RA 2083. sz.

⁵⁵ „exemptam a iurisdictione regni nostri palatini” Elenchus III/2. 83. Az oklevél kiritikáját lásd RA 3449. sz. (összességében nem minősítve hamisnak). Györffy György szerint egy „jogérvényre nem emelt fogalmazatnak tekinthető”, mivel az ott leírt kiváltságok egyike, a vámmentes vásár, öt évvel később biztosan nem volt érvényben (Györffy 1997. 189.).

⁵⁶ „palatino regni, qui pro utilitate nobilium praeficitur, rex suos udvornicos uti dedit” SRH I. 193.

⁵⁷ Lásd Gerics 1987. 258–259. ill. passim.

⁵⁸ A nádor és az udvarnoki réteg kapcsolatának elemzését lásd a „7.1 – Az udvarnokok feletti joghatóság” c. alfejezetben.

⁵⁹ Vö. C. Tóth 2012b. 447.

⁶⁰ C. Tóth 2012b. 446.

elnevezés azonban nem állandósult, és a néhány egyéb kivétel, amikor Druget Jánost így titulálták, könnyen magyarázható.⁶² Druget Vilmos nagypecsétjén már megjelent a teljesebb kifejezés („S ... PALATINI REGNI HVNGARIE ET IVDICIS COMANORUM”).⁶³ Saját intulációiban egyszer sem alkalmazta, ám 1335-ben, a híres „visegrádi királytalálkozó” egyik oklevelének méltóságsorában így tüntették fel őt.⁶⁴ Mindez összhangban áll az oklevél „nemzetközi” tartalmával, hiszen nem csak magyar tisztségviselőket tartalmazott. Így ezek az okleveles adatok nem állíthatók párhuzamba a Zsámboki Miklósnál megjelenő címmel. Nála először 1342 decemberében jelent meg az új intuláció, 1343 márciusától kezdve viszont már konzekvensen *palatinus regni Hungarie*-nak nevezte magát a nádor az egész középkor folyamán. A névváltozás valószínűleg azzal áll összefüggésben, hogy a nádort innentől kezdve már az országgyűléseken választotta a király a rendekkel egyetértésben, így az már nem csak a király, hanem a rendek (régi megfogalmazással élve: „az ország”) nádora lett.⁶⁵

Még annyit érdemes megjegyezni, hogy a *palatinus* megnevezés nem minden esetben takarta a nádorispánt a magyarországi forrásokban. A magyar egyházi hierarchiában az esztergomi érsek udvarbíráját szintén így nevezték a 13. századtól kezdve. Ezen időtől fogva több egyházi és világi közösség (főpapok, a 13. sz. végi, 14. sz. eleji oligarchák) szervezték meg saját udvartartásukat a királyi udvar hierarchiájának másolásával, ám egy kivételével *palatinust* egyikük sem állított (sőt, a 14. század eleji oligarchák egy része még III. Andrással megegyezve maga birtokolta a címzetes nádori posztot, amely csak a saját territórium felett jelentett nádori jogkört).⁶⁶ A magyar egyházszervezet csúcsán álló esztergomi érsek azonban kivétel volt, és a 13. század második felétől kezdve olyan tökélyre vitte a királyi kormányzat

⁶¹ „[N]os Johannes Drugetty palatinus Hungarie” DL 2576. (AOkl XIV. 22. sz.; vö. még AO II. 457., ahol a *Hungarie* szót kihagyták az intulációból)

⁶² 1333-ban XXII. János pápa küldött levelet több magyarországi előkelőségnek, köztük Druget Jánosnak is, Magyarország nádorának címezve őt (AOkl XVII. 288. sz.), ám egy külföldi levél esetében az országmegjelölés természetesnek tekinthető. 1330-ban a „drávántúli” Valkó megye küldött levelet Jánosnak, és a „domino Johanni palatino” címzés fölé ugyanaz a kéz beszúrta: „totius Hungarie”, vagyis „egész Magyarország nádora” (DL 91247., AOkl XIV. 370. sz.). A kiegészített kifejezés nyilván az ottani régióban a bánokra használatos „banus totius Sclavonie” („egész Szlavónia bánja”) titulus mintájára született meg.

⁶³ C. Tóth 2012b. 447.

⁶⁴ „Wyllermo Drugeth palatino regni Hungarie” DF 288349. (AOkl XIX. 725. sz.). Egyébként Pál országbíró is „comite Paulo iudice curie regis Hungarie” címmel illették ugyanitt, pedig az akkor hagyományos intulációja során ő sem tette ki az ország nevét.

⁶⁵ A *palatinus regni Hungarie* titláció megjelenését részletesen áttekinti: C. Tóth 2012b. 444–447. C. Tóth Norbert vetette fel ezt az általunk is elfogadott politikai magyarázatot, szemben Nyers Lajossal, aki szerint az 1342/1343. évi névváltozás azzal áll összefüggésben, hogy a nádor onnantól kezdve betagozódott a királyi kúriába (Nyers 1934. 48.). Mint látni fogjuk, mindez nem 1342-ben, hanem már évekkel korábban végbement, így ez nem lehet magyarázat az intuláció megváltozására. Lásd erről részletesebben a „4.6 – A nádori kúria Visegrádra költözése” c. alfejezetet.

⁶⁶ Zsoldos 2011a

másolását, hogy nem csak *iudex curie* vagy *comes terrestris*, hanem saját *palatinus* is tartozott alája.⁶⁷ Már 1262 körül felbukkan a tisztség IV. Béla egyik adománylevelében (amennyiben hiteles oklevélről van szó).⁶⁸ Eszerint az esztergomi érsek népeit, szolgálatonépeit és nemeseit (*populos ecclesie Strigoniensis, conditionarios et nobiles suos universos*) semmilyen bíró, csak az esztergomi egyház bírái, ti. „az érsek által rendelt *palatinus*, avagy udvarbírája vagy *comes terrestris*” (*videlicet palatinus suus, vel iudex curie sue, aut terrestris comes per archiepiscopum deputati*) ítélni lehet. A kiváltság azt is hozzátette, hogy „ha az esztergomi egyház nemeseit lopás vagy rablás vétkében találván az ország nádora, avagy a mi [*ti. a király*] vagy utódunk udvarának országbírója jog szerint megölné, az így megölt birtokai ne az ország nádorára vagy az országbírójára szálljanak, hanem az esztergomi egyházra. És ha az esztergomi egyház *palatinus*-bírája az ország nádoránál, vagy országbíróknál, vagy az ország más jogszolgáltatójánál ugyanezen elfogottak után tudakolódzna, azok kötelesek ezen egyház *palatinus*ának késlekedés nélkül kiadni őket törvénykezésre.”⁶⁹ A méltóság talán ekkortájt jött létre, mert amikor IV. Béla egy 1256. december 16-i oklevelében hasonló módon megerősítette az esztergomi érsek jogait, akkor még csak megtiltotta az országbíró és a nádor számára, hogy az érsekség népei felett bíraskodjanak, ám az 1262 körüli privilégiummal ellentétben még nem tett említést az érseki *palatinus*ról.⁷⁰ 1272-ben hasonló módon bukkan föl a tisztség, miszerint az esztergomi érsekség alá tartozó nemes harcosok (*nobiles exercitantes*) és egyéb szolgálatonépek a saját „*palatinusuk*” alá tartoznak, aki akár elfoghatja és el is ítélni őket.⁷¹ Lodomér esztergomi érsek 1291. évi oklevelében több karcsai lakost az érsekség nemes jobbágyává emelt, és olyan mentességet adott nekik, hogy csak a saját, és az ideiglenesen állított *palatinus*ának a bírói fennhatósága alá tartozzanak (*iudicio ... palatini curie nostre pro tempore constituti*).⁷² Egy ugyanezen évben az esztergomi káptalan által kiadott oklevél pedig meg is nevezi a tisztség birtokosát: András,

⁶⁷ Bónis 2003. 144., 147. Az egyházi nemesek kormányzatának világgal való egyéb párhuzamait részletesen elemzi Bónis: uo. 143–165.

⁶⁸ Az oklevél kiadása: MES I. 473–476. Hitelességére lásd RA 1302a. sz. (elfogadva hitelesnek, csak az évszámot 1262-re téve), ill. Györffy 1964. 6–7. (hamisnak, vagy legalábbis gyanúsak tartva az oklevelet).

⁶⁹ „Item si nobiles ecclesie Strigoniensis in furto vel spolio casu contingente per palatinum regni vel iudicem curie nostre vel successorum nostrorum ordine iuris servato interficiantur, possessiones taliter interfectorum non ad palatinum regni vel iudicem curie regni devoluantur, sed in ecclesiam Strigoniensem. Et si palatinus iudex ecclesie Strigoniensis apud palatinum regni vel iudicem regni curie nostre, aut alios iustitios regni eosdem captos esse sciverit, iidem eosdem ipsi palatino ecclesie praedictae ad iudicium reddere tenentur sine mora.” MES I. 474. Lásd még Bónis 2003. 159.

⁷⁰ MES I. 436–438., RA 1122. sz.

⁷¹ MES I. 604. (RA 2200. sz.)

⁷² MES II. 298.

ajkai nemes.⁷³ A tisztség a 14. században is feltűnik,⁷⁴ és még a kora-újkorban is létezett.⁷⁵ A forrásanyag egyértelműen az egyház népei és nemesei feletti bíraskodási feladatait emeli ki, gyakran Pozsony és Nyitra megyék területén bukkanva föl. Egyéb téren is utánozta a világi nádort: 1339-ben ugyanúgy volt albírája (*viceiudex*), mint ekkor Druget Vilmosnak, továbbá 1337-ben és 1372-ben is ún. *generalis congregatio*t tartott az érsekség népei számára, akárcsak a nádor az egyes megyék lakosainak.

1.2 – A szó etimológiája

Bár nem intézménytörténeti kérdés, nem mehetünk el szó nélkül a megnevezés etimológiája körül zajló, több mint 250 éves vita mellett. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a nádorispánnal kapcsolatban a legtöbb polémiát nem intézménytörténeti vagy jogi kérdésekről folytatták az elmúlt több mint 250 évben, hanem azért, hogy a *nádor* szó eredetét tisztázzák. Az egyetlen olyan állítás, amellyel mindenki egyetértett, mindössze az volt, hogy a nádorispán összetett szó, amelyből az „-ispán” utótag a közkeletű magyar tisztségre utal.⁷⁶ A szakirodalom további állandó eleme a szláv nyelvből való eredeztetés, amely mintegy „vörös fonalként” húzódik végig a kérdés historiográfiáján, és amellyel szemben folyamatosan más és más (ám egymástól gyökeresen eltérő) alternatívákat sorakoztattak fel az évszázadok folyamán. A szláv eredeztetés köztudatba való behozatala a jezsuita történetírói iskolához tartozó Timon Sámuelről ered, aki 1734-ben a következőket írta: „Magyarul a palatinust *nádor*- (régiesen: *nádur*-) ispánnak mondják. A *nadur* nem magyar eredetű, hanem jövevényszó, két szláv [szóból] áll (*Na dwur*) az udvari előljárót jelentve. (...) És ezt nem kell csodálni, amikor az a név is, amellyel a királyt nevezik, a magyarban a szlávból kölcsönzött. A vajda és a bán vitán felül szláv.”⁷⁷ Bár ahogy Katona István leírta egy 1786. évi

⁷³ MES II. 296.: „Andream nobilem de Ayka, palatinum curie venerabilis patris, domini nostri, domini Lodomerii Strigoniensis archiepiscopi”

⁷⁴ 1337: MES III. 300. (AOkl XXI. 277. sz.); 1339: MES III. 345. (AOkl XXIII. 490. sz.); 1346: MES III. 606.; 1372: DF 227825., kiadása: Prímási nádor 473–474. (az oklevél kelte helyesen 1372. okt. 18., a DL-DF 5.1 nyilvántartásban szereplő nov. 12. helyett)

⁷⁵ A 16. században az esztergomi érsekségben az adminisztrátor nevezte ki az egyházi nemesek *palatinus*aikat, de ezt a kinevezést előtte a királlyal is jóvá kellett hagyatnia (Kenyeres 2002. 204.). I. Miksa 1574. febr. 15-én kelt, Zeleméry Lászlónak, az esztergomi érseki szék adminisztrátorának címzett utasításában feladatul adja neki, hogy „az egyházi nemeseket őrizze meg régi jogaikban és védelmezze őket a zaklatásoktól, amennyiben az egyházi nádorok (*palatini eorum*) nem tudják őket megvédeni”. (Kenyeres 2002. 216. vö. 224.)

⁷⁶ Az *ispán* szó etimológiája sem problémák nélküli, ám erre most nem kívánunk kitérni. Lásd röviden Kristó 1988. 47–51.

⁷⁷ „Hungaris Palatinus appellatur *Nádor* (antique *Nádur*) *Ispán*. *Nadur* non est nativum Ungaricum, sed ascititium vocabulum, aptum ex duobus (*Na dwur*) Sclavonicis, significans aulae praefectum ... Nec vero id

munkájában, rendtársai már attól tartottak, hogy Timon Jupiterből is szlávot csinál,⁷⁸ az eredeztetés mégis meggyökeresedett a magyar történetírásban és nyelvészetben a 18–19. század folyamán.

Hamarosan az ellenvélemények is megszülettek. 1749-ben Bél Károly András már azt vetette föl, hogy a Ludovicus Tuberónál olvasható *nándor* alak alapján a tisztség nem kapcsolható-e össze valahogy Belgrád magyar nevével,⁷⁹ Orosz Ferenc 1754-ben pedig a magyar „Nagyúr-ispán” kifejezésből származtatta a szót.⁸⁰ Ötletére ugyan csak röviden tért ki (egyedül a gy-d hangváltozásra hozva néhány példát, vagyis hogy a „nagyúrból” hogyan lehet „nadur”, később nádor), ám 1775-ben Szarka János már egy teljes könyvet szentelt ezen ötlet kidolgozásának.⁸¹ Bár végeredménye vitatható, módszere tulajdonképpen a korabeli nyelvtudomány magas szintjén állt. Rövid intézménytörténeti bevezető után ismertette Timon véleményét, majd ellentmondva annak belekezdett a „nagyúr” kifejezés igazolásába. Még több példát hozott a d-gy hangváltozásra, továbbá arra, hogy a nadur (vagyis nagyúr) szóból szabályosan nador lesz az u-o hangváltozás (ma úgy mondanánk: nyíltabbá válás) során. Ezek után illusztrálta, hogy VII. Konstantin és más történetírók alapján a korabeli fejedelem megszólítása „nagyúr” (*magnus dominus*) volt, történelmi keretekbe is illesztve az ötletet.⁸² A szláv származtatás mindamelllett töretlenül élt tovább,⁸³ és számtalan ellenvélemény is született. Másfajta magyar etimológiát alkotott Németh János 1839-ben, szerinte a szó a „nagy udvar ispán” kifejezések összevonásából keletkezett.⁸⁴ Ez volt a szláv mellett a 19. század másik legnépszerűbb álláspontja: elfogadta Fejér György, Fraknoi Vilmos (megjegyezve, hogy Czech János is ezt tartotta a legvalószínűbbnek kéziratossá mővében), a korban népszerű Czuczor–Fogarasi szótár, illetve valószínűnek tartotta a magyar nyelv eredetéről teljesen más elveket valló Budenz József is.⁸⁵ Emellett a kor nyelvészei és

mirum est, quando nomen quoque, quo Regem appellant, Ungari a Sclavis mutuati sunt. Vajvoda, et Banus sine controversia Sclavonica sunt.” Timon 1734. 73–74. (kiemelések a szerzótől)

⁷⁸ Vö: Püspöki 1978. 61.

⁷⁹ Bél 1749. 9–10. A szerző ugyanitt megemlíti, hogy Timon más etimológiát hoz, és láthatóan nem kötelezte el magát szilárdan egyik mellett sem. Egyébként, mint látni fogjuk, ugyanebbe az irányba kezd majd nyomozni 250 évvel később Róna-Tas András is.

⁸⁰ Orosz 1754. 114–115.

⁸¹ Szarka 1775.

⁸² Uo. 25–33.

⁸³ Sándor 1801. 143.; Leschka 1825. 149–150.; Dankovszky 1833. 679., 697. Ezek az etimológiák nem voltak mindenben egyezők, amíg pl. Sándor István csak a „na dwúr” szavakból eredeztette, addig Leschka István már szakszerűbben, a „na + дворянъ-я” (később: nadvornyj) szavak összevonásának tartotta.

⁸⁴ Németh 1839

⁸⁵ CD X/6. 5.; Frankl 1863. 14–16., ill. 16. 2. jz.; CZ–F IV. 688.; MUSZ 390.

történészei próbálkoztak arab,⁸⁶ japán,⁸⁷ vagy éppen vegyes, magyar-perzsa⁸⁸ etimológiákkal. Viszont a szláv eredet pontos mibenléte körül is folytak viták. Miklosich Ferenc 1882-ben magyarul is megjelent művében a **na dvorě župan* szerkezetből vélte levezethetőnek, ám ezt Kniezsa István egy 1941-es tanulmányában nem tartotta lehetségesnek, mivel a jelentésének („udvaron ispán”) nincs értelme, és az ilyen típusú locativusos szerkezetek egyébként sem léteznek a szláv nyelvben.⁸⁹ Kniezsa ezen cikke a legjobban kidolgozott összefoglaló a szláv eredetre. Szerinte a szláv praepositio nem „na” (magyarul: on/en, ra/re), hanem „nadь” (magyarul: fölött, fölé), tehát „udvar feletti” ispán. Ám ez az előjáró instrumentalissal jár, így *nadь dvoromъ* lenne. Másik, szerinte valószínűbb lehetőségként felvetette, hogy a **nadь dvorjъ špan* szerkezetből eredne, ahol is a „dvorjъ” birtokos képzős melléknév volna. Végző soron egy olyan hármas szláv összetételből magyarázta a szó eredetét, mely a nadь (felett), dvorъ (udvar), és špan (ispán) szavakból keletkezett.⁹⁰

Kniezsa nem elégedett meg teljes mértékben szófejtésével, és éppen a szláv etimológiák „preferált korszakában”, az 1950-es években adott hangot kétségeinek. Szerinte az összes (a sajátját is ideértve) magyarázat gyöngéje, hogy „ennek a szerkezetnek a magyarnak megfelelő jelentésben sehol, semmiféle szláv nyelvben a legcsekélyebb nyoma sem található. Ahol a szó mégis megvan, ott kivétel nélkül a magyarból van átvéve”.⁹¹ Mindezek ellenére azt mondhatjuk, hogy jelenleg a szó eredetét általában szlávból eredőnek magyarázzák az ezzel foglalkozó nyelvészeti munkák.⁹²

A közelmúltban egy új, az eddigiektől teljesen eltérő alapokon nyugvó eredetet dolgozott ki a szóra a turkológus Róna-Tas András. Elgondolását nem foglalta össze egyetlen tanulmány keretein belül, így az elmélet részleteit a különféle helyeken tett megjegyzéseiből kell összeszedni. Az ötlet alapját az az állítása képezi, hogy Árpádék bejövetelekor még élhettek török nyelvű népek a Kárpát-medencében.⁹³ Ezzel megoldódhat az *ispán* szavunk

⁸⁶ Nagy János elgondolásának ismertetését és cáfolatát lásd Podhradczky 1850. 35.; Frankl 1863. 9–10.

⁸⁷ Kállay Ferencnek az MTA kéziratárában lévő értekezéséről lásd Frankl 1863. 10.; teljesen más megközelítésből, de szintén a japán nyelvre futott ki Podhorszky Lajos elgondolása, lásd CZ–F IV. 687.

⁸⁸ Podhradczky 1850. 36–37.

⁸⁹ Miklosich 1882. 563–564.; Kniezsa 1941. 17.

⁹⁰ Kniezsa 1941. 17–19. Horger Antal még ugyanezen évben publikált megjegyzésében elfogadta Kniezsa etimológiáját, bár néhány tételt vitatott a magyarba való átkerülését illetően: Horger 1941. Ugyancsak a szláv eredeztetést tartotta valószínűnek, Kniezsa elméletét az egyik lehetséges megoldásnak tartva Bárczi Géza (Bárczi 1941. 211–212.).

⁹¹ Kniezsa 1955. 351.

⁹² A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (TESZ II. 992.) még komolyabb kifogásokkal is élt, bár a szláv eredetet tartotta legvalószínűbbnek, de „forrása tisztázatlan, megfelelője nem mutatható ki”. Német nyelvű változata már kevesebb kétségnek ad hangot: EWU II. 1012.; továbbá: Tótfalusi 2001. 354.; Zaicz 2006. 559.

⁹³ Róna-Tas 1995. 424–425.

átvételének a kérdése is, mert – bár végső soron a szláv *zsupán*ból jött – a magyar nyelvben az „u” kiesése nem magyarázható. Viszont ha egy török nyelvű nép a *zsupán* szót kölcsönzi a szlávból, „akkor abból szabályosan *supán*, majd talán *spán* lehet.”⁹⁴ Ebből ered a magyar *ispán* szó is, amely tehát nem közvetlenül a szláv, hanem a török nyelvből került volna át. Ez viszont magától értetődően azt jelenti, hogy a címet a török (onogundur-bolgár) népek is használták, részint az általuk hódoltatott szláv népek, részint a saját maguk vezető szervére.⁹⁵ A bejövő magyarok meghagyták egy ideig ezt a *zsupáni* (*spáni*~*ispáni*) rendszert, a saját maguk szolgálatába állítva. És mivel az onogundur bolgárok magyar neve *nándor* volt, ezért a bolgárok által a *zsupánságok* élére állított főzsupánt, a „bolgár spánt”, magyarul „nándor spánnak” nevezték, amiből a „nándorispán”, majd a *nádorispán* szó eredne.⁹⁶ Mindennek nyelvészeti szempontból is lehetséges voltát Róna-Tas András úgy kívánta igazolni, hogy egyrészt nem egyedülálló, hogy népnévből cím váljék, erre példaként a keleti szlávban található bojár nemesi réteget hozta föl, továbbá kimutatta, hogy a *nádorispán* magyar megnevezései között valóban felbukkan a „nándorispán” és „lándorispán” alak is.⁹⁷ És ha „ezek közül a *nándor* előtag az eredeti, akkor ez lehet a dunai bulgár-törökök vagy az *onogundurok* magyar neve, a *nándor*: ahogy Belgrádot Nándorfejevárnak nevezték.”⁹⁸

Róna-Tas ötletét még nem tárgyalta ki a szakma kellő részletességgel, Makk Ferenc annyi megjegyzést fűzött hozzá, hogy „szellemes ötletnek minősül” Róna-Tas ezen állítása, ám „további vizsgálatra szorul egyrészt az általa adott etimológia nyelvészeti oldala, másrészt a történelmi körülmények közé való elhelyezése.”⁹⁹ Magunk csak annyit tennénk hozzá, hogy a kérdés nyelvészeti kulcsa véleményünk szerint Róna-Tas András következő megjegyzésében rejlik: „Ha ezek [ti: a „*nádorispán*” különböző korai megnevezései] közül a *nándor* előtag az eredeti...”¹⁰⁰ Ennek a bizonyítása azonban még nem történt meg, sőt, a ránk maradt nyelvmemlékek az ellenkezőjét sugallják. Ugyanis a „nándorispán” forma összesen két forrásban bukkan fel, a szintén ide sorolandó „*landor ispan*” pedig egyszer. Az említett két felbukkanás egyike egy raguzai szláv illetőségű szerző, Ludovicus Tubero (Ludovik Crijević) művében található, másrészt egy lengyelországi illetőségű többnyelvű szójegyzékben. Tubero összesen négy alkalommal említi művében a kérdéses hivatalt, ebből három esetben

⁹⁴ Róna-Tas 1997. 101. Az *ispán* szó magyarba való átkerülésére ld. még Róna-Tas 1998. 945–948.

⁹⁵ Róna-Tas 1997. 101, 276, 303.; Róna-Tas 1999. 115, 353, 390.; Róna-Tas 2007. 58–59.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ Róna-Tas 1997. 101.; Róna-Tas 1999. 115.

⁹⁸ Róna-Tas 1997. 101.

⁹⁹ Makk 1998. 41. A cikk eredetileg 1997-ben jelent meg Róna-Tas egyik hivatkozott könyvének recenziójaként. A vita a könyvről ugyan tovább folyt a két professzor között, de a nádorra többet nem tértek már ki.

¹⁰⁰ Róna-Tas 1997. 101.

nazálissal, egyszer a nélkül.¹⁰¹ Adatai sajnos igen nehezen kezelhetőek nyelvészeti szempontból, mert a szöveg gondozója, Bél Mátyás (miként azt az előszóban írta) a korábbi kiadás elrontott névalakjait kijavította, és a korabeli magyar formába öntötte. Ez jól látszik a nevek és egyéb szavak helyesírásán.¹⁰² Viszont a névalak létezését támogatja, hogy ugyanúgy a nazálisos forma jelenik meg az 1533-ból való ún. Murmelius-féle szójegyzékben,¹⁰³ bár itt felhozhatjuk azt, hogy a magyar részek készítője jól láthatóan bajban volt a magyar nyelvvel (egyes esetekben a latin szavaknak egyenesen a lengyel megfelelőjét adta meg),¹⁰⁴ tehát az ő anyanyelve sem magyar volt, hanem lengyel. Ennek ellenére ilyen könnyen nem lehet figyelmen kívül hagyni ezt a két alakot, különösen, hogy egy harmadik esetben is találkozunk a nazálisos változattal. Az ún. „Kolozsvári glosszák” Ajtai Máté vagy Bölöni Fülöp által 1577 körül írt részében, ahol ez egyik lapszéli bejegyzésben a „landor ispan – comes palatinus” megfeleltetéssel találkozunk.¹⁰⁵ A szerzők kétségtelenül magyar anyanyelvű háromszéki székelyek, ám a könyv egyes bejegyzései dunántúli nyelvjárásra is utalnak.¹⁰⁶

A fenti három adat tehát bizonyítja, hogy a kérdéses forma valóban létezett. Ezekkel a 16. századi adatokkal szemben viszont ott áll az összes olyan korábbi nyelvmélték, amelyben nazális nélkül szerepel a *nádor* szó, és ami lényegesebb: a magyarból a szomszédos nyelvekbe átkerült jövevényszavak. Mint már a fejezet elején említettük, a cseh, horvát és szerb nyelvbe átkerült alakok mindegyike egymástól függetlenül jól felismerhetően a *nádorispán* és nem a *nándorispán* szó átvételén alapszik.¹⁰⁷ Ez alapján (ha már súlyoznunk kell) inkább azt mondhatjuk, hogy a *nádor* névforma tekinthető eredetibbnek. Valószínű, hogy a nazálissal felbukkanó alak tekinthető másodlagos fejleménynek, amely az országban található számos *Nándor* népnévi helynév¹⁰⁸ miatt jött létre, amelyeket a népetimológia kapcsolhatott össze a hasonló hangzású tisztségnévvel. A magunk részéről a szó etimológiáját így mindenképpen bizonytalannak tekintenénk.

¹⁰¹ „Stephanum... absentem declarant Nándor Ispanum, ita Senatus Principem Hungari vocant” (Lib. I. cap. XIV.); „Michael Országhis, regni Hungarici Nándor-Ispanus” (Lib. II. cap. V.); „misso ... Stephano Bathore iuniore, Náder Ispano” (Lib. XI. cap. VI.); „Stephanus Báthor, Nander-Ispanus” (Lib. XI. cap. VII.) Tubero 1746. 129., 144., 368., 371.

¹⁰² Bél előszava a latin kiadás fentebb idézett kötetében, IX. oldal, ld. még XIV.

¹⁰³ „Comes palatinus – Nandor espan” Szamota 1896. 34. (2285-ös tétel)

¹⁰⁴ Szamota 1896. IV.

¹⁰⁵ Pálfi 1907. 36.

¹⁰⁶ Uo. 4–7.

¹⁰⁷ Szerb-horvát: „nadršpan”: TESZ II. 992. A cseh nyelvre pontosabban adatol Sulán Béla (Sulán 1957. 163): 1457: „nadoršpan”; 1487: „nadrsspan”, ill. „naderspan”. A konstanci zsinat résztvevőinek a jegyzéke 1415–1417 körülről: „natrespeyn” (Zichy XII. 107.) A magyar nyelvméltékre: TESZ II. 992., további kiadatlan nyelvméltékek: DL 134., 135., 136., DL 49609. jelzetű oklevelek hátulján.

¹⁰⁸ Felsorolásukat lásd Korai helyneveink I. 15–16.

2 – A TISZTSÉG EREDETE ÉS AZ ELSŐ NÁDOROK

A nádorispánra alkalmazott mindkét latin kifejezés (*comes palatii* ill. *comes palatinus*) feltűnik külföldi forrásokban is, valamilyen magas rangú, az uralkodó mellett álló tisztviselőt takarva. Magának a *palatinus* szónak az eredete végső soron a római hét domb egyikére, a *Palatium* nevezetűre vezethető vissza. A korai császárkorban több császár is itt építtette föl rezidenciáját Augustustól Domitianusig, amitől is a császári lakhely, a „palota” megnevezése szintén *palatium* lett.¹⁰⁹ Ezen szó melléknévi alakja a *Palatinus*, vagyis a „palatiumi dombhoz tartozó”, illetve a *palatinus*, a „palotához tartozó” jelentéssel. Ez a szó a késő császárkortól a további jelentéseket kapott: így kezdték el nevezni Nagy Konstantintól kezdve a császári adminisztráció magasabb hivatalaiban dolgozó vezetőit, vagyis lényegében a birodalom személyi vezetését is.¹¹⁰ A név aztán átkerült a Merovingokhoz is *comes palatinus* vagy *comes palatii* formában, amely a király melletti bírói feladatokat betöltő személy neve lett, és a Német-római császári intézményrendszer fontos szereplője maradt az egész középkor folyamán.¹¹¹ A korábbi szakirodalom egyöntetű véleménye, hogy a nádori tisztség már Szent István korától eredeztethető, és hogy ezt – sok máshoz hasonlóan – német mintára vette át az „államalapító” király. *Comes palatinus* ugyanakkor létezett a cseheknél, lengyeleknél, és a horvátoknál is,¹¹² ám annak kicsi az esélye, hogy innen származtassuk, hiszen ez a két ország nem gyakorolt olyan jelentős hatást Magyarországon a Szent István-kori latin terminológiára az állami intézményrendszert illetően.¹¹³ A magyar szakirodalomban Váczy Péter és Györffy György olyan meggyőző párhuzamokkal mutatták ki, hogy a korai magyar udvari szervezet erős frank, és közelebbről bajorországi párhuzamokról tanúskodik,¹¹⁴ hogy ezzel az állítással – jelen tudásunk alapján – nemigen lehet vitába szállni. Így az is valószínűsíthető, hogy a keresztény udvarszervezet felállításakor a *comes palatii* tisztségét is nyugati mintára szervezték meg. Elvi szinten feltehetjük azt a kérdést is, hogy a nádori tisztségnek nem voltak-e prekeresztény előzményei. A Magyarországon elterjedt latin kifejezés teljesen a német minta átvétele, az bizonyos. De vajon nádor feladatköre is a frank *palatinus* egyszerű másolása volt, vagy átmentettek egy korábbi hivatalt, némileg átszervezve? E téren két elem

¹⁰⁹ OCD 770–771.; Haugwitz 1901. 41–76.

¹¹⁰ OCD 771. A réteg bevett neve „palatini” volt, amely a „palatinus” többes száma.

¹¹¹ LexMA VI. 2012–2013.

¹¹² LexMA VI. 1634.; Györffy 1977. 246.

¹¹³ A német hatásra a szentistváni államszervezésben lásd Váczy 1938. 48–49., a terminológiára: Kristó 1988. 60–61.

¹¹⁴ Váczy 1938. 48.; Györffy 1977. 246–247.

adhatna fogódzót. Egyrészt, a magyar kifejezés, a *nádorispán* etimológiája. Ha például Róna-Tas András fentebb ismertetett ötlete igaznak bizonyulna, az máris választ adna az előzmények kérdésére. Sajnos, mint láttuk, a szónak semmilyen biztos etimológiája nincs, és ha a problémái ellenére elfogadnánk a szláv eredeztetést, az is csak a latin kifejezés tartalmi fordítása (a palota comese ~ az udvar comese, ahol a „királyi udvar”, mint szerv, lényegében megfeleltethető a „királyi palotával”). Egyébként sem árt óvatosan bánni a nyelvészet történelemmé formálásával, mert még a nyelvészetileg biztos etimológiák is könnyen vihetnek történelmi tévútra. A másik lehetőség az lenne, hogy ha a 11. század első felének nádori szerepkörét összevetnénk a mintaadóként tekintett nyugati palatinusi szereppel, és megmutatkozna, hogy van-e valamilyen markánsabb különbség a kettő között. De ez sem járható út, mert a nyugati feladatkör még csak-csak rekonstruálható, ám az első ilyen típusú magyarországi forrás már a 11. század második felére esik, és az is csak a hivatali teendők egy részére világít rá. Ha a 11. század első felének hivatali szerepére vagyunk kíváncsiak, akkor meg kell elégednünk a későbbi források visszavetítésével. Ezekről alább részletesen szó lesz, itt csak annyit bocsátanánk előre, hogy semmilyen olyan elem nem akad a későbbi nádori hivatalban, amelyet ne lehetne egyrészt nyugati párhuzamokból levezetni, másrészt 11–12. századi belső hivatalfejlődéssel indokolni. Hogy tehát valamilyen kereszténység előtti ismert „hivatalt” (pl. a horka tisztséget) beépítettek volna a nádoriba, bizonyítékok hiányában nem állíthatjuk.¹¹⁵

Ha arra keressük a választ, hogy ki hozta létre a nádori hivatalt, akkor a szakirodalom egyöntetűen és magától értetődően adja meg a választ Szent István személyében. Annak ellenére, hogy ez – szigorúan véve – nem bizonyítható forrástanilag. A legkorábbra visszavezethető említés magyarországi nádorispánról Gellért nagylegendájában található, amely szerint „Aba, a palota ispánja (*Alba comes pallacii*) letaszította Pétert, s azután a királyi koronát és a királyi udvart bitorló módon maga ragadta a hatalmába.”¹¹⁶ Aba nádorsága így Péter elűzésének idejére, az 1041. évre bizonyítható forrásszerűen. Bár a 19. század végén a nagy tekintélyű történész, Pauler Gyula kételkedéssel fogadta Aba nádorságának tényét akár István, akár Péter alatt is,¹¹⁷ ám a felbukkanó elnevezés (*comes palatii*) a tisztség legkorábbi, csak a 11. század közepéig használt névalakja, így a legenda e része mindenképpen egy korai

¹¹⁵ Párhuzamokat ugyan találhatunk a gyula vagy a horka tisztsége és a nádori hivatal között is: ilyen a bíraskodás, de ez annyira általános szerepkör, hogy nem lehet rá alapozni. Az sem biztos egyébként, hogy a gyula vagy a horka hivatala megérte az ezredfordulót.

¹¹⁶ SRH II. 500. Magyarul ÁKÍF 424. (Almási Tibor ford.)

¹¹⁷ Pauler 1879. 101. 5. jz.; Pauler 1899. I. 416. Szintén óvatosan fogalmazott e téren: Marczalli 1896. 13.; Wertner 1894. 1.

forrásra megy vissza. Az adat tehát csak Péter korára szolgáltat információt, de abban igaza lehet Szabados Györgynek, hogy kicsi annak a valószínűsége, hogy pont (az egyébként is külföldi főemberekre támaszkodó) Péter nevezte volna ki Abát erre a tisztségre. Inkább arra érdemes gondolni, hogy Péter „megörökölte” Sámuel a nádorságában.¹¹⁸ A korábbi szakirodalomban ennek ellenére rendre felbukkantak olyan „fantomévszámok”, amelyek már Aba Szent István alatti nádorságát bizonyítanák. Már a nádori archontológiák első összeállítója, a 17. századi Iongelinus is azt írta (forráshivatkozás nélkül), hogy Aba 1034-ben nyerte el a nádorságát (ugyanekkor Sarolának nevezte Szent István nőtestvérét, Aba feleségét, amely adat szintén nem található meg középkori forrásokban, ám – hasonlóan a nádori évszámhoz – terjedt és továbbélt).¹¹⁹ A 18–19. századi irodalomban vissza-visszatért Iongelinus évszáma.¹²⁰ Fejér Györgynél már „1030–4” szerepel időmeghatározásként, érzékelve az évszám bizonytalan voltát, de még nem tudván teljesen elszakadni a bevett időponttól.¹²¹ Új évszámra alapozott Czech János 1848-ban, levéltári források alapján összeállított kéziratában, amelyet – némi kétkedéssel – Fraknói Vilmos is közölt és átvett. Érdemes szavait szó szerint idézni: „Czech kéziratában a szent mártoni főapátság levéltárának (Caps. 14. La. A. act. AAbb.) egy oklevele nyomán 1023. teszi »Samuel Aba Palatinus sub Stephano et Petro.« Azon oklevelet nem ismerjük.” Mindazonáltal Fraknói a könyve végén a nádorok felsorolásakor 1023-ra tette Aba Sámuel nádorságát, egyéb évszámot nem is jelölve.¹²² A hivatkozás eléggé furcsa, hiszen egyrészt pontos levéltári elérhetőséget ad, ugyanakkor 1023-ban kelt magyarországi oklevelet egyáltalán nem ismerünk, még hamisat, vagy említési szinten fennmaradtat sem.¹²³ A Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltárában viszont őriznek egy oklevelet *Capsa 14. A* (338) jelzet alatt, amely I. Károly 1330. március 11-én kelt oklevelét tartalmazza, amely – átírva IV. Béla 1246. november 12-én kelt oklevelét – magába foglalja Szent István 1037-re keltezett Bakonybéli alapítólevelét. Ez az egyetlen olyan oklevél a Pannonhalmi Levéltárban jelenleg, amely *Capsa 14. A* kezdetű jelzetet tartalmaz (mint a Czech által megadott hivatkozás), és valamilyen formában kapcsolatba hozható Szent István okleveleivel. Lehet, hogy ennek az évszámát nézte el Czech János 1023-ra, bár a Károly-féle 1330-as átírás szép írásképpel rendelkezik, és eléggé egyértelműen,

¹¹⁸ Szabados 2011. 311.

¹¹⁹ Iongelinus 1659. 152. Az évszám és a név forrását Szabados György sem tudta beazonosítani, Iongelinusnak tudván be a többletet: Szabados 2006. 104.

¹²⁰ Schmitth 1739. 9–17.

¹²¹ CD VII/2 279.; Index 1. 37.

¹²² Frankl 1863. 43, 1. jz., 155.

¹²³ Lásd DHA I.; DL-DF 5.1

szinte eltéveszthetetlen módon hozza az 1037-es (*M^o XXX^{mo} VII°*) évszámot.¹²⁴ Ráadásul az oklevélben semmi olyan konkrét információt nem találunk, amely akár Abára, akár a nádorságra utalna. A másik lehetőség, hogy Czech (az egyébként szintén hamis), 1024-re keltezett zalavári oklevélből jutott el az 1023-as évszámig. Az oklevél szintén a Pannonhalmi Levéltárban található, jelenleg *Capasa 13. D (400)* jelzet alatt. Az ebben található egyik kitétel szerint István megadta azt a jogot a zalavári apátságnak, hogy csak a király, illetve az apát által választott személy bíraskodhasson felettük, és azt, hogy „minden bíró, és az összes megyésispán, vagy helyettes bíró, és a királyi udvarispánok bíraskodása és hatalmától meg joghatóságától” mentesek legyenek.¹²⁵ Lehet, hogy az itt közölt királyi udvarispán (*curialis comes regalis*) méltóságot azonosította a nádori címmel. És mivel a közvélekedés szerint István nádora az uralkodásának második felében Aba Sámuel lett volna, ezért vélte úgy Czech, hogy a kinevezése az oklevél kelte előtt történt, így tette az évszámot hipotetikusan 1023-ra – ti. akkor már nádor volt Aba. Magunk inkább ez utóbbi lehetőséget látjuk valószínűnek, annál is inkább, mert Fraknoi sem állítja, hogy egy 1023-ban kelt oklevélben említenek Abát nádorként, csak azt, hogy egy Pannonhalmán őrzött oklevél alapján Czech 1023-ra tette Aba Sámuel nádorságát. A logika természetesen akkor sem elfogadható, ha a zalavári okmány hiteles lenne, ám hamis, és az idézett rész lényegében szó szerinti átvétel V. Istvánnak a pannonthalmi apátság részére adott 1270. november 7-i okleveléből.¹²⁶ Ez az évszám nem vert gyökeret a későbbi szakirodalomban.¹²⁷ A 20. századi történetírásban Aba nádorságának kezdetét általában István uralkodása alá helyezték a tudományos és népszerűsítő kiadványok, sőt, még az is elterjedt néhány archontológiai névsorban, hogy nádorságát „1038 előtt” kitétellel adják meg, mintha kizárólag István alatt viselte volna hivatalát.¹²⁸

Több olyan próbálkozás is volt, amely a Szent István alatti, de még Aba előtti nádorokat igyekezett beazonosítani. A pannonthalmi adománylevél végén szereplő Ceba comest szintén Iongelinus keverte először gyanúba,¹²⁹ és bár Ceba személye a 19. század második felére ebből a szempontból elfelejtődött, újabb érvekkel próbálta igazolni nádori voltát Györffy György. 1977-ben megjelent Szent István-monográfiájában rámutatott, hogy Csaba és

¹²⁴ DF 207137.

¹²⁵ „... a iudicio et potestate ac iurisdictione omnium iudicum et universorum comitum parrochionalium seu viceiudicum et curialium comitum regaliū” DHA I. 101.

¹²⁶ „... a iudicio et potestate ac iurisdictione omnium iudicum et universorum comitum parrochialium seu viceiudicum et curialium comitum” (a „regaliū” szó az eredetiből hiányzik). PRT II. 335.

¹²⁷ Elfogadta Kandra Kabos (Kandra 1891. 36–37.) Fraknóira hivatkozva, de mások nem nagyon.

¹²⁸ Az így eljáró archontológiai névsorok: MTK IV. 1142.; Szentpétery 1985. 96.; KMTL 474.

¹²⁹ Iongelinus 1659. 152.

Sebestyén érsek 1005 körül voltak ott az apátság felszentelésénél, amikor a király nevében átadtak a monostornak még tíz falut, amelyek nevét az adománylevél kiegészítése fel is sorol. És mivel ezek a falvak nem egyetlen vármegyében feküdtek, hanem szétszórta, ezért Csaba (~Ceba) nem lehetett egy konkrét megye ispánja. A 10 falu a királyi udvarszervezet tartozékát alkothatta, ezért „Csaba comesben bizonyára az udvar ispánját kell látnunk”, amely a nádorispáni tisztséggel egyenlő.¹³⁰ Györffy nem állt meg itt, hanem Csabát hozzákapcsolta az Aba nemzetséghez, a krónikás hagyományra és az 1067 körül kelt százdi oklevélre hivatkozva, amelyben felbukkan az Aba nemből való Péter *Csabarákosa* nevű birtoka, továbbá a szintén hozzá tartozó *Csobaj* és *Csabamezeje* helynevek, amelyek a nemzetség ősi felmenőjére utalnának. Szerinte ez a Csaba azonos az említett nádorral, és „alighanem Aba Sámel apja.”¹³¹ Györffy kitartott az elmélete mellett a későbbiekben is.¹³² A Csabára és rokonítására vonatkozó elgondolások bizonyosan a fantázia birodalmába tartoznak,¹³³ ám az tény, hogy Ceba (és nem feltétlenül Csaba) comes itt a királyi udvarszervezet falvairól, ezáltal népeiről intézkedett (az oklevél szerint „megnevezte” az apátsághoz tartozó falvakat, amely nevét záradékként felírták a levél végére, tehát nem csak tanúskodott az ügy körül, hanem az eljárásban is részt vett).¹³⁴ Lehetséges azonban, hogy Ceba ekkor a király külön megbízásából járt el, amint erre számtalan példa akad a későbbiek folyamán is, tehát nem kell, hogy hivatali kötelességként alá tartozzanak a királyi udvarszervezet népei. Továbbá nem is érdemes a későbbi, megszilárdult terminológiát visszavetíteni az ezredforduló környékére. Valószínű, hogy ekkorra még nem épült ki a világi hierarchia, könnyen lehet, hogy egy-egy király körüli méltóságviselőnek „mindenfélé” feladata lehetett. Logikailag valószínű ugyan, hogy a királyi udvarszervezet élén állt valaki, de úgy tűnik, hogy a pontos terminológia ekkorra még nem kristályosodott ki. Cebát tehát legjobb esetben is egy olyasvalakinek tarthatjuk, akinek itteni feladata éppen átfedésben volt a későbbi nádor feladatával – csak éppen ezt a nevet nem használták rá.

Hasonló logika alapján keverték gyanúba István hadvezérét, majd egyik megyéjének első ispánját, Csanádot is. Anonymus szerint ő győzte le Ajtony vezért, cserébe Istvántól megkapta Ajtony feleségét és várát. Gellért nagylegendája sokkal részletesebben meséli el a történetet, de több részlet is más, például a jutalom, amelyet Csanád a győzelem után a királytól kapott: „Csanádot pedig ... azzal tisztelte meg a király, hogy megtette őt a királyi ház és Ajtony

¹³⁰ Györffy 1977. 241.

¹³¹ Uo.

¹³² MT I/1 838–839, I/2 1503; DHA I. 41. 37. jz.

¹³³ Legújabb kritikájára lásd Szabados 2007a. 153.

¹³⁴ ÁKÍF 44.

házának intézőjévé. A király ezt mondta még azután: »Mától fogva azt a várost nem Maros városának hívják többé, hanem Csanád városa lesz a neve. Amiért te pusztítottad ki közepéből ellenségemet, te légy ennek a megyének az ispánja, amelynek majd a magad nevét adod, és hívják is Csanád megyének, míg csak az emberi nemzedék létezik.«¹³⁵ A jutalom azon elemét, hogy a „királyi ház intézőjévé” (*princeps domus regis*) tette meg őt a király, értelmezték úgy néhányan, hogy itt esetleg Csanád nádori tisztségre utalna a szöveg. Szabó Károly úgy fordította a kérdéses részt 1865-ben, hogy „Csanádot pedig ... a király a királyi palota és Óhton palotájának fejévé tön.” Gálos Rezső 1928-ban nagyon hasonlóan: „Csanádot pedig ... a királyi palotának és Ajtony palotájának a fejévé tette meg.”¹³⁶ Ezen fordítások alapján Takáts Lajos már számolt azzal a lehetőséggel, hogy itt a kérdéses tisztségre történne utalás, viszont azonnal el is vetette, rossznak tartva az értelmezést, „mert a királyi palotának azaz a királyi udvar népének, a királyi várak és udvarházak ispánjainak a nádorispán volt a feje, ezzé pedig nem nevezhette ki Szent István Csanádot, mivel akkor mint a király helyettesének állandóan Esztergomban kellett volna maradnia, holott a marosi részeken csak ezután várt még rá az igazi munka”.¹³⁷ Takáts szerint találóbb Karácsonyi János értelmezése, aki „félíg-meddig bibliai frázisként” kezelte a kérdéses részt, és úgy tekintette, hogy István Csanádot az udvar főtisztjei közé vette volna be.¹³⁸ Pusztán a biblikus párhuzamot látta-láttatta benne Madzsar Imre is a kritikai kiadás elkészítésekor.¹³⁹ Györffy György mégis úgy képzelte el, hogy a győzelem után István Ajtony territóriumának a kormányzását is rábízta Csanádra, és ezzel egy időben kapta volna meg a nádorságot.¹⁴⁰ Kérdőjelesen, de elképzelhetőnek tartotta mindezt Almási Tibor is, jelezve, hogy a szöveghelynek bibliai párhuzama is van – láthatóan nem foglalta konkrétan állást a kérdésben.¹⁴¹ Legújabbban Thoroczkay Gábor úgy kísérelte meg feloldani a Takáts Lajos által is jelzett problémát (ti. hogy nem valószínű, hogy a nádorságot és a csanádi ispánságot egyszerre viselte volna), hogy „bizonyosan számolhatunk valamennyi idő elteltével” a két tisztség között, és Csanád először volt Ajtony javainak intézője, és a királyi udvari javak intézője (vagyis nádor), majd utána Csanád vármegye megszervezője és első ispánja.¹⁴² Magunk úgy látjuk, hogy nem sok esélye van annak, hogy a legenda passzusa tényleg a nádori címet takarná. Egyrészt a bibliai

¹³⁵ SRH II. 492. Magyarul: ÁKÍF 416. (Almási Tibor ford.)

¹³⁶ Szabó 1865. 66.; Gálos 1928. 21.

¹³⁷ Takáts 1931. 37.

¹³⁸ Uo. 36–37.

¹³⁹ SRH II. 492. 4. jz.

¹⁴⁰ Györffy 1977. 175–176, 241.

¹⁴¹ ÁKÍF 416. 1519. jz.

¹⁴² Thoroczkay 2009. 363.

párhuzam (Psal. 104. 21.) helytálló, és olyan közigazgatási fogalom, hogy *domus regis* (aminek a fejévé kinevezték Csanádot) a tudomásunk szerint ebben a formában nem létezett a középkori Magyarországon. Ráadásul pont az a Nagylegenda írta volna így körül a nádori tiszte, amelyik Sámuel kapcsán ismerte a tisztség pontos és archaikus nevét *comes palatii* formában. Másrészt tényleg nem valószínű, hogy Csanád az ispáni címe mellett lett volna nádor. A 12. század végétől ugyan általános, hogy a nádorok (és más nagyobb világi tisztségviselők) megyéispánok is voltak egyben, de az első ilyen, 1192. évi adat előtt nincs ilyenről tudomásunk.¹⁴³ A 11. században még nem mutatható ki a tisztséghalmozás. Bár tény, hogy jóval kevesebb tisztviselő bukkan föl az oklevelekben, mint amennyi a tisztségek száma alapján elméletileg lehetséges volna,¹⁴⁴ ezt annak tudhatjuk be, hogy a világi tisztségviselőkre vonatkozó fő forrástípus, az okleveles tanúnévsor, kezdetben ténylegesen tanú-sor volt, tehát csak a személyesen jelenlévőket írták bele.¹⁴⁵ És mivel a világi tisztviselők soha nem tartózkodtak teljes számban a király környezetében (ez még a királyi udvarhoz kötött nádorra is vonatkozott,¹⁴⁶ az ispánokra pedig különösen), ezért nem is kerülhettek be teljes számban a signum-sorokba. Thoroczkay Gábor elgondolása ugyan semmissé is tenné ezt a problémát, hiszen ő nem párhuzamos, hanem egymást váltó méltóságviselést feltételezett, de ne felejtjük el: sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet az elgondolást, mert ez az elmélet is az egyetlen vonatkozó forrás (a Gellért-legenda) felülbíráásával jár. Hiszen – miként Thoroczkay is utalt rá – a legenda szerint a két tisztség viselése lényegében egybeesett. Csanád nádori titulusa legalább annyira bizonytalan lábakon áll, mint Ceba comesé.

Összességében a következőket mondhatjuk. A nádori hivatal Péter első uralmának végén, 1041-ben már biztosan létezett, de erősen valószínű, hogy a tisztséget Szent István hozta létre, mert furcsa lenne, ha a frank-bajor mintára kiépített udvarszervezetének éppen az egyik fontos

¹⁴³ Hogy Ottó a zselicszentjakabi monostor alapításakor, 1061-ben somogyi ispán, felszentelésekor, 1066/68 táján pedig már nádor volt (ÍFMT 29, 377.) legfeljebb időközbeni rangemelkedését bizonyítja. II. Béla 1135-ös oklevele hamis („Paulo palatino et comite Bachasiensi” ÁÚO I. 51.; vö: RA 60. sz.). Az első hiteles adat az nádor egyszerre több tisztségére valójában Színes úrnő végrendeletében található (1146): „Belus comes palatinus et ban” (CAH 57.). A következő szintén egy nádor-bán párosítás Ompod kapcsán (1167/69): CD II. 179., vö: RA 113. sz. Egy gyanús, hamisnak tekinthető oklevélben említik ugyanezen Ompod csanádi ispáni címét is (PRT VIII. 274.), de az első hiteles adat arra, hogy egy nádor más megye ispánságát is viselte, III. Béla 1192-ben kelt oklevelében található Mog nádor kapcsán: „Mog Palatino Comite et eodem Bachyensi” (ÁÚO VI. 184.)

¹⁴⁴ Vö. Zsoldos 1997a. 125.

¹⁴⁵ Jól mutatja ezt pl. az 1055. évi tihanyi alapítólevél szövege: az oklevél megpecsételése után „híveinknek megerősítésre átadtuk” (ÍFMT 23. – Piti Ferenc ford.). Százdi alapítólevélben a tanúnévsor után: „Miután ezen tanúk pedig az én mondott vagyonomról tanúbizonyságot tettek...” (ÍFMT 41. – Piti Ferenc ford.); László 1091-es somogyvári alapítólevelében: „Tanúk, akik vele együtt megjelentek...” (ÍFMT 138. – Kiss Gergely ford.). Kristó Gyula 1192-től számította azt, hogy már a távollévőket is következetesen odaírták a méltóságsorokba (Kristó 1979. 111.).

¹⁴⁶ Vö. László III/3. tc., amely a birtokára hazatérő nádorispánról szól.

elemét ne vette volna át valamilyen formában. A létrehozott tisztség latin neve *comes palatii* lehetett (hogyan magyarul mi volt a megnevezése, és a *nádorispán* szó már kezdettől fogva megfelelője volt-e, arról semmilyen információnk nincs).¹⁴⁷ Mivel semmi jel nem utal rá, hogy a nádor funkciójában továbbélt volna valamilyen korábbi tisztség, ezért a hivatalt egy tisztán nyugati mintára létrejött funkciónak foghatjuk fel. Feltűnő ugyanakkor, hogy amikor a magyar nádorispán hivatalának egyes elemeiről információkat nyerhetünk (ez az időszak a 11. század második fele, 12. század eleje), akkor a feladatai nem egyeznek pontosan a nyugati palotagróf funkciójával. A tisztség eredete tehát nyugati, ám amivé vált, az már a 11. század második felében is sajátosan magyar volt. Hogy az eltérés már kezdettől fogva létezett-e, vagy a későbbi évtizedek hivatali átalakulásának eredménye, nem tudni.

¹⁴⁷ Mint láttuk, a szó magyar megfelelője a 14–15. sz. fordulójánál hamarabb nem bukkan föl, mellesleg az „ispán” szó sem adatolható a 13. sz. második felénél korábbról (TESZ II. 239.). Tény ugyanakkor, hogy ezek a hivatali elnevezések meglehetősen konzervatívak szoktak lenni.

3 – A NÁDORI HIVATAL ELEMEI ÉS KIFEJLŐDÉSE A 11–12. SZÁZADBAN

Mint az előző fejezetben szó esett róla, a 11. század második feléig csak a nádori intézmény létezését tudjuk konstatálni, pontos feladatköréről nincsenek információk. A kezdetekre nézve két dolgot tehetünk: egyrészt megvizsgáljuk a frank-bajor párhuzamokat, feltételezve, hogy a funkcióit valamilyen formában a magyar nádorispán is gyakorolta. Másrészt számba kell venni az említett későbbi forrásokat, szintén feltéve, hogy az ott leírt hivatali funkciók részben visszavetíthetők a kezdeti időkre.

A *comes palatinus* tisztséget a Német-római Császárságban többen is betöltötték: nem csak a császár mellett, hanem a hercegségek és grófságok udvartartásában is megtaláljuk őt. A német kutatás álláspontja eltér abban, hogy I. Ottó a grófok és hercegek ellenőrzése céljából helyezte őket melléjük, mintegy a császári hatalom meghosszabbított kezeként,¹⁴⁸ avagy éppen fodítva: ezek a hercegségek állították a frank udvar mintájára maguk mellé a saját *palatinus*ukat, reprezentálva ezzel önálló udvartartásukat. Ez utóbbi álláspont képviselői elfogadják forrásos bizonyítékként Eike von Repgow 12–13. századi szász szerző¹⁴⁹ álláspontját, aki a Szász Tükör (Sachsenspiegel) című törvénykönyvben e hercegségeknek tulajdonította a palatinusi hivatal megszervezését.¹⁵⁰ A szentistváni tisztség legjobb párhuzamának tekinthető karoling-kori palatinus feladatai közé az udvari szervezet igazgatása és az udvari bíráskodás tartozott legfőképpen.¹⁵¹ A legalapvetőbb forrás minderre a késő-karoling udvari szervezetet leíró Hinkmar *De ordine palatii* című műve. A szerző ebben csak a palotagróf bíráskodási feladatait emeli ki: „A palotagrófnak (*comes palatii*) pedig csaknem megszámlálhatatlan gondja van, többek között leginkább abban, hogy mindazon törvény előtti vitát, amelyek másutt kezdődő bírói eljárásokként a palotához kerültek ítélethozatal végett, [azokat] törvényesen és ésszerűen tárgyalja le, vagy a helytelen ítéleteket az igazság ösvényére terelje vissza, hogy Istennek a színe előtt az igazságosság miatt, az emberek színe előtt a törvények betartása miatt tetszen. Ha pedig az történne, hogy a világi törvényeknek nem lenne [valamire] cikkelye, vagy a nemzetségi szokásjog kegyetlenebb szankciót írna elő, úgy illő módon a keresztényi igazság vagy a szent akarat ne értsen egyet. Az ilyet adja át a király irányítása alá, hogy ő maga azokkal, akik mindkétfajta törvénykezésben járatosak, és inkább félik az isteni, mint az emberi törvények rendelkezéseit, úgy ítéljenek, úgy

¹⁴⁸ Pl. Mitteis 1953. 115–116.; Schmidt 1973. 2–3.

¹⁴⁹ Személyére lásd LexMA III. 1726–1727.

¹⁵⁰ Immo Eberl a Lexikon des Mittelalters vonatkozó szócikkében ezt a nézetet képviseli: LexMA VI. 2012–2013.

¹⁵¹ Váczy 1938. 53.; Schmidt 1973. 2–3.; LexMA VI. 2012–2013.

határozzanak, hogy ahol mindkét törvény [igazsága] szerint ítélnének, ott tegyenek úgy, ha pedig nem, illő módon a világi jog szenvedjen csorbát, és Isten igazságát tartsák meg.”¹⁵²

Ha tehát István kezdetben csak ezt a mintát másolta, akkor a magyarországi *comes palatii*nak is a királyi udvari szervezetben kellett az uralkodót helyettesítve bírói feladatokat ellátnia. Az első olyan törvénytörvény, amely a nádor feladatairól szól, éppen ezt a hatáskörét említi. A Szent Lászlónak tulajdonított ún. III. törvénykönyv (amely időben a legkorábbi, és talán nem is csak László alatt keletkezett cikkelyeket foglal egybe) a következőképpen rendelkezett a nádorispánról: „Az is tetszett, hogy ha valamikor a nádorispán hazamenne, a király és az udvar pecsétjét, aki helyetteseként hátramarad, annak adja át, hogy amint egyetlen udvara van a királynak, úgy egyetlen pecsétje is maradjon. Ameddig pedig ugyanez az ispán odahaza marad, senkire se küldjön pecsétet, kizárólag csak azokra, akiket *udvornic*-nak neveznek, és akik saját akaratukból mennek hozzá: az ilyen fölött legyen szabad bíraskodnia. Ha másképpen tenne, ötvenöt pensát fizessen.”¹⁵³ A törvény arra volt kihegyezve, hogy a nádor a királyi udvarból eltávozáskor ne vigye magával a királyi pecsétet, és ez arra utal, hogy a 11. század második felére a királyi udvar pecsétje, tehát az ottani bíraskodás gyakorlati irányítása már összefonódott a nádor személyével. Hasonlóra utal Kálmán király 1100 körül keletkezett I. dekrétuma: „Bármely vár megyéjébe tér be a király, ott tartson vele a két megyebéli bíró: részint, hogy az ottani nép viszályainak hozzáértő vizsgálódással véget vessenek, részint, hogy ők maguk is a nádorispán ítélete alá essenek, amennyiben a nép panasza megsúlyosbodik.”¹⁵⁴ Az itt említett két királybíró az ispánok mellett, de tőlük függetlenül ítélt a megyében, és joghatóságuk valamennyi világi személyre kiterjedt,

¹⁵² „comitis autem palatii inter caetera paene innumerabilia in hoc maxime sollicitudo erat, ut omnes contentiones legales, quae alibi ortae propter aequitatis iudicium palatium aggrediebantur, iuste ac rationabiliter determinaret seu perverse iudicata ad aequitatis tramitem reduceret, ut et coram Deo propter iustitiam et coram hominibus propter legum observationem cunctis placeret. Si quid vero tale esset, quod leges mundanae hoc in suis diffinitionibus statutum non haberent aut secundum gentilium consuetudinem crudelius sanctum esset, quam christianitatis rectitudo vel sancta auctoritas merito non consentiret, hoc ad regis moderationem perduceretur, ut ipse, cum his, qui utramque legem nossent et Dei magis, quam humanarum legum statuta metuerent, ita decerneret, ita statueret, ut, ubi utramque servari posset, utramque servaretur, sin autem, lex saeculi merito comprimeretur, iustitia Dei conservaretur.” Hincmarus 17. (c. 21.)

¹⁵³ „De palatino comite. Placuit etiam, ut si aliquando palatinus comes domum ierit, regis et curie sigillum, qui in vice eius remanserit, illi dimittat, ut sicut regis una est curia, et ita unum sigillum persistat. Domi vero comes idem quamdiu manserit, super neminem sigillum mittat, nisi super eos dumtaxat, qui vocantur *udornic* et qui spontanea voluntate iverint ad eum, illi ei liceat iudicare. Quod si aliter fecerit, LV pensas solvat.” Závodszy 1904. 174. Magyarul: ÍFMT 89. (Körmendi Tamás ford.)

¹⁵⁴ „In quamcumque civitatis megam rex digrediatur ibi iudices II megales cum eo co(m)migrent, et qui contentiones populi illius discreto examine dirimant, et ipsi, cum clamor populi ingravescat, a comite palatino diiudicentur.” Závodszy 1904. 188. Magyarul: ÍFMT 182. (Körmendi Tamás ford.)

magának az ispánnak a kivételével.¹⁵⁵ Itt is azt látjuk, hogy a nádor a királyi udvar bíróságát irányította, hiszen ha a *király* megérkezik valamelyik megyébe, akkor a két megyei királybíró székétől a *nádorispánhoz* lehet fellebbezni. Mindez párhuzamot mutat a Hincmar által leírt *comes palatii* feladatával, aki szintén a királyi udvar bírójaként az alsóbb fokú hatóságok fellebbezési fóruma is volt (ahogy Hincmar leírta: „a helytelen ítéleteket az igazság ösvényére terelje vissza”).

Mindezek alapján feltehetjük, hogy ez a funkció már a kezdetektől fogva a nádorispán fő feladata volt. Annál is inkább, mivel már az ún. „Intelmekben”¹⁵⁶ is megtalálható az ideális királymodell kapcsán, hogy az udvari ítélkezést lehetőség szerint adja át más bírónak: „valahányszor méltó ügy kerül eléd ítéllethozatalra, vagy főbenjáró bűnnel vádolt személy ... mondj le róla, hogy az ilyesmit magad ítélj meg, nehogy önnön Királyi méltóságodat egy hozzád méltatlan üggyel való foglalkozás szennyezze be, hanem az efféle dolgot bízj inkább a bírákra, akikre az ilyesmi tartozik ... Óvakodj attól, hogy bíró legyél, örülj viszont annak, hogy király vagy és annak is neveznek.”¹⁵⁷ A király személyét mint az ispánok utáni fellebbezési fórumot szintén említik Szent István törvényei.¹⁵⁸ A nádor ezen feladatköre tehát nagy valószínűséggel visszavezethető a kezdeti időkre is.

A nádorispánnak gazdasági funkciót is tulajdonít a korábbi szakirodalom, eszerint ő lenne a királyi udvar jövedelmeinek és a királyi birtokoknak a kezelője egészen addig, amíg az udvarispán a 12. század első felétől át nem veszi ebbéli szerepét (néhányan egyenesen úgy látják, hogy a nádor eredendően és elsősorban gazdasági feladatokat látott el a 11. század folyamán).¹⁵⁹ Minderre közvetlenül ugyanakkor csak egyetlen kortárs adat utal. Kálmán I. törvénykönyvének 36. fejezete finanszírozási kérdésekről szól. Címe: „Bármely vármegyében a királynak ajándékozott lóról, hasonlóképpen a követeknek a nádorispán által fizetendő költségeiről.” A nádorra vonatkozó rész így hangzik: „Ha fontos hír érkezne a

¹⁵⁵ Zsoldos 1991. 21–22.

¹⁵⁶ Az egyetlen hazai királytükörnek Szent István nagyobbik legendája alapján terjedt el ez a népszerű címe. Késő-középkori kódexekben maradt fent a teljes szövege, és ekkor már rendszeresen Szent István törvényeivel együtt hagyományozódott (Mikó 2011. 140.). A kutatás nem vitatja, hogy a mű István idejében keletkezett, és ha nem is maga a király fogalmazta, tükrözi az általa elfogadott értékrendet. Lásd legújabban még Havas 2004. VII–C.

¹⁵⁷ „causa digna iudicari ad te venerit, vel aliquis capitalis sententiae reus, noli ... per te ipsum diiudicare, ne tua Regalis dignitas usurpatione inferiorum negotiorum faedetur, des potius huiusmodi negotium ad iudices mitte, quibus hoc commissum est ... Time esse iudex, gaude vero rex esse et nominari.” Havas 2004. 32–34. Magyarul: Havas 2004. 33–35. (Havas László ford.)

¹⁵⁸ Istv. II/9.: Závodszyky 1904. 154. vö.: ÁKÍF 73.

¹⁵⁹ Csak az elmúlt 20 év szakirodalmából idézve: KMTL 473. (Petrovics István szócikke); Zsoldos 1998. 28.; Kristó 1999a. 46.; Korm. rendsz. 16. (a fejezet Font Márta munkája); MaMűL VIII. 79. (Bánki Éva szócikke); Kis 2010. 27.

határispánságba, az ispán irányítson a királyhoz két követet négy hadiménnel; amikor ezek a saját élelmükkel megérkeznek oda, útiköltségüket a nádorispántól kérjék ki, és ugyanennyit a visszaújtjukra is.”¹⁶⁰ A gazdasági feladatokat tulajdonképpen ebből az egy adatból vezette le Váczy Péter, egyéb analógiák alapján. A külföldi párhuzamok nem támogatják, hogy a *comes palatinus*nak gazdasági feladatai is lettek volna. A már említett, késő-frank udvari szervezetet leíró Hincmar egyértelmű módon szétválasztotta a *comes palatii* és a *camerarius* funkcióját, utóbbi kapcsán említve a királyi jövedelmek kezelését,¹⁶¹ külön kiemelve, hogy a különféle követeknek szóló adományok is a *camerarius* hatáskörébe tartoznak.¹⁶² Mindez már Váczy Péternek is feltűnt, aki szerint a 11. századi Magyarországon a „kezdetleges kamarai igazgatásnak ... nem volt külön központi szerve” és a magyar példa e tekintetben jóval archaikusabb, mint a nyugatiak. Mivel német analógiák nem támogatják a nádor gazdasági feladatait, ezért „nyilvánvaló, hogy a *comes palatii* hatásköre nálunk csak a helyi, magyar viszonyok hatása alatt bővült ki a *camerarius* teendőivel.” Ezzel a magyar *palatinus* – eltávolodva a német mintától – a meroving kori majordomusok szerepköréhez került közelebb.¹⁶³ Váczy szerint István még egy frank-bajor hivatali szervezetet valósított meg, ám a „német példa csak addig bizonyult hatóerőnek, ameddig a német befolyás tartott, tehát I. Géza király koráig bezárólag.” Szent László korától kezdve Szent István udvari szervezete elenyészett, hogy egy, a „magyarság igényeinek” jobban megfelelő lépjen a helyébe.¹⁶⁴

Váczy szerint tehát István idejében a nádor még nem rendelkezett volna gazdasági hatáskörrel, és így gondolta Györffy György is, aki szerint István idején a királyi jövedelmek kezelője a főtárnok, vagyis *camerarius* volt, és ő kezelte a király „kamaráját”.¹⁶⁵ Arra azonban, hogy a 11. század folyamán létezett volna a kamarási poszt, csak egy hamis forrásunk van. Egy kora-újkori másolatban fennmaradt oklevélben István a ravennai kolostor számára rendelt 25 ezüstmárkát a királyi kincstárból (*de eadem regali camera nostra*). Az oklevél végén megjegyzi, hogy mindezt betartja, és „sem mi, sem utódaink ne mondunk semmiben ellent a fent mondottaknak, és egyetlen kamarás (*nullus ... camerarius*) vagy

¹⁶⁰ „De equo donato regi in quolibet comitatu; item de expensis nunciorum per palatinum comitem dandis... Si magna fama marchiam intraverit, comes nuncios II equis exercitualibus IIII ad regem dirigat, qui cum proprio cibo illuc pervenientes, precium viatici sui a palatino comite exigant, et tantumdem ad reditum suum. Závodszy 1904. 188. Magyarul: ÍFMT 182. (Körmendi Tamás ford.)

¹⁶¹ Hincmarus 15. (16. c.), 17. (22. c.), 22. (32. c.)

¹⁶² Hincmarus 17. (22. c.). Tegyük hozzá: itt nem csak a belső küldöttekről lehet szó, mint Kálmán törvényében, hanem a külföldről érkező diplomáciai küldöttségekről is.

¹⁶³ Váczy 1938. 52–53.

¹⁶⁴ Váczy 1938. 52.

¹⁶⁵ Györffy 1977. 241.

tanácsadó se merészelje ezt megengedni magának.”¹⁶⁶ Az oklevelet valószínűleg egy 1233-ban kiadott okmány alapján szövegezték meg.¹⁶⁷ A királyi kincstárat mint szervezeti egységet ugyan sokszor emlegetik 11. századi hiteles(ebb) forrásokban,¹⁶⁸ ám egyetlen adat sincs arra nézve, hogy pontosan ki állt az élén, így a nádor ezen funkcióját más pozitív források nem erősítik meg. A krónikás hagyománynak van ugyan egy szöveghelye, amely szerint az 1071. évi nándorfehérvári ostrom után a zsákmány felosztása egy olyan szűk kör tanácsára történt, amibe Bogár fia Radvány is beletartozott,¹⁶⁹ és ezt a Radványt azonosítani szokták az 1067 körülre keltezett százdi oklevél Radowan nádorával.¹⁷⁰ Ám egyrészt nem tudhatjuk, hogy 1071-ben is ő viselte-e a nádori tisztséget, másrészt, ha fel is tesszük, hogy így volt, a pénz felosztásában való tanácsadást sokkal inkább betudhatjuk itt egy király körüli szűk csoport ráhatásának, mintsem egy gazdasági szerepkörből adódó aszisztálásnak. A gazdasági funkciót bizonyító egyetlen forrás, Kálmán törvénye az útiköltség kifizetéséről, pedig akár az ellenkezőjét is sugallhatná. Hiszen ha természetes, hogy a kincstári kifizetéseket a nádor intézi, minek kellett törvénybe foglalni éppen azt (és csak azt) az egyetlen esetet, hogy a követek költségeit is nála kell elszámolni – a törvényből akár egy kivételt is kiolvashatunk.

A gazdasági funkció meglétét ugyanakkor támogatják olyan logikai érvek, miszerint nincs adat arra nézve, hogy ki irányította az udvart e téren. I. András 1055. évi tihanyi alapítólevele részletesen felsorolja a király környezetében tarózkodókat. Itt olyan – ezek után vagy 150 évig fel nem tűnő – világi tisztségeket is találunk, mint lovász (*agaso*) vagy asztalnok (*infertor*), továbbá a nádor (*comes palatii*) mellett ispánok (*comes*), bíró (*iudex*) és *minister*, vagyis szolgálattevő is előfordult.¹⁷¹ Annál feltűnőbb, hogy ebben az udvartartásban sem találjuk meg a *camerariust*, vagy olyan személyt, akihez egyértelmű módon hozzá lehetne kapcsolni ezt a szerepet. Úgy tűnik tehát, hogy mégis az ismert tisztségek között kell keresni azt, aki betöltötte ezt a feladatot.

A nádornak pedig többszörösen köze volt a királyi udvarhoz, nem csak úgy, mint a király képében ítélkező bíró, hanem úgy is, mint aki a királyi udvarnokoknak és az udvarnokföldekkel kapcsolatos ügyeknek a bírója.¹⁷² A legvalószínűbb feltételezés, hogy ha

¹⁶⁶ „nec nos aliquatenus contra praedicta veniamus, nec successores nostri, et nullus aut camerarius sive consiliarius concedere hoc sit ausus.” DHA I. 123.

¹⁶⁷ DHA I. 123., RA 10. sz.

¹⁶⁸ DHA I. 40., 162., 218., 285., 305.; Závodszy 1904. 145. (Istv. I/14. tc.), 167. (Lászl. II/1. tc.)

¹⁶⁹ „Sed cum thesaurum dividerent, rex cum consilio Vyd et Frank episcopi et Radoan filii Bugar et Ilia, generis Vyd, in quatuor partes divisit” SRH I. 375.

¹⁷⁰ DHA I. 161–162., 185. vö. Szöcs 2007. 76., 79., 90.

¹⁷¹ DHA I. 152.

¹⁷² Lásd ezzel kapcsolatban a „7.1 – Az udvarnokok feletti joghatóság” c. alfejezetet.

egyrészt a nádorispán volt a királyi udvarszervezet népeinek és földjeinek a bírója, másrészt nem ismerünk olyan tisztséget a 11. századból és a 12. század elejéről, amelyről egyértelműen tudnánk, hogy az udvarszervezet gazdasági irányítója volt, akkor a nádornak tulajdonítsunk ilyen szerepet is. De mindez csak logikai úton következik, és Kálmán vonatkozó törvénye is csak egy apró részletkérdésbe enged bepillantást.

Párhuzamként érdemes szemügyre venni, hogy a 12. század első harmadában megjelenő királyi udvarispáni tisztséghez (*curialis comes [regis]*, a későbbi országbíró hivatali előképe), amelyhez már biztosan az udvar gazdasági irányítását köthetjük, milyen feladatok tartoztak. Mivel az udvarispán valószínűleg a nádor gazdasági funkcióját vette át (lásd alább), így feltehetjük, hogy a nádor is hasonló feladatokat látott el. II. Béla 1135-ben írásba foglalta a Hontpázmány nembéli Lampert ispán és családja által 1124/1127 és 1131 között alapított¹⁷³ bozóki monostor birtokait. A monostor az alapításkor megkapta a Hont megyei Pásztó birtokát is, amelyen királyi udvarház állt, és amit még Szent László király adott Lampertnak hozományként, amikor az elvette a király nőtestvérét feleségül.¹⁷⁴ Az oklevél szerint a volt udvarházba Gyula királyi udvarispán és poroszlója, Donk iktatta be a monostort.¹⁷⁵ Mivel a többi birtok esetén nem szerepel a királyi udvarispán (*comes curialis regis*) a birtokba iktatások során, ezért gyaníthatóan azért jelent meg, mert egy királyi udvarházról volt szó, és aminek a magánemberként való eladományozásához is királyi engedélyre volt szüksége, Kálmán egyik törvénye miatt.¹⁷⁶ Egy másik, keltezetlen, 1151 körül kiadott pannonthalmi oklevél pedig azt meséli el, hogy amikor II. Géza király találkozni készült az ausztriai herceggel, akkor megüzente a pannonthalmi apátnak, hogy adjon neki 40 ezüstmárkát. Az apát visszaüzent, hogy nincs pénze. Erre Henrik udvarispán (*Heynricus comes curialis*) az apát Oguz nevű kincstárnokát magához rendelte és őt megfenyegetvén elküldte, hogy teljesítse a

¹⁷³ Az alapítás pontos dátuma nem ismert, ám az oklevél szerint II. István király és Felicián esztergomi érsek idején történt. II. István 1131-ig uralkodott, így a *terminus ante quem* ez az időpont. A *terminus post quem*et már nehezebb meghatározni, Felicián 1127-ben bukkan föl először a forrásainkban esztergomi érsekként, viszont az őt megelőző Marcell csak 1124-ben. A közbeeső évek viszonyairól nincs tudomásunk (ha nem számítjuk egy olyan oklevelet, amely 1125–1128 k.-re datálható), így egyértelmű módon csak az 1127–1131 közé eső időszak jöhet számításba, ám a kezdőpont feltételeesen kitolható 1124-ig is. Lásd Archont. 1000–1301. 79–80.

¹⁷⁴ „Nonum [ti: predium] vero Paztuch, ubi erat regalis curia, dedit rex Ladislaus comiti Lamperto cum sorore sua, quam dederat ei in uxorem” Az oklevél pontatlan kiadását (CD VII/5. 102–103. vö. RA 59. sz.) néhány részletben az eredeti (DL 5775.) alapján pontosította: Körmendi 2001. 109. 25. jz.

¹⁷⁵ „Comes autem curialis regis erat Julia, qui pristaldum suum nomine Donk, idem predium predicto coenobio statuit.” DL 5775.

¹⁷⁶ Kálm. I/20. értelmében minden olyan birtokot, amelyet nem Szent István adományozott, csak a közvetlen leszármazottakra vagy a fivérekre lehet örökölni, egyébként szálljon vissza a királyra (Závodszy 1904. 186.). Lampert ispán viszont a monostorra akarta hagyni ezt az udvarházat, ezért volt királyi engedélyre szüksége.

király parancsát. A megrémített kincstárnok azonnal Pozsonyba ment, ott eladta az apátság egy birtokát, és az azért kapott 20 márkát eljuttatta a királyhoz. Mindezért cserébe az apát kapott egy udvarnokföldet két mansióval, amit a király parancsára Henrik udvarispán Csaba nevű poroszlójával adott át neki.¹⁷⁷ Ez utóbbi eset példa arra, hogy az udvarispán egyszerre felelt a kincstár pénzügyeiért, és az udvarnokföldek iktatásáért. Az udvarnokföldek iktatása tehát mindkét példában megjelenik, és a nádor még a 13. század húszas éveiben is a hivatalához tartozónak mondta az udvarnokföldekkel kapcsolatos perek (vagyis az udvarbirtok-állomány jogi oldalának) intézését.¹⁷⁸ Megfigyelhető, hogy az udvarispán itt megjelenő udvarnokföldekkel kapcsolatos feladata sem tisztán gazdasági jellegű volt, hanem inkább jogi természetű (a földek iktatását végezte). Az egyik megfogható „gazdasági” funkció tehát abban állt, hogy a nádorispán felelt az udvarnokföldekért, és ezáltal az eladományozásuk szentesítését is ő végezte el. Ahogy az udvarispán eljár a királyi kincstár pénzügyeiben 1151 körül, úgy tartozhattak bizonyos ki- és befizetések a nádor alá, amint erre Kálmán törvénye is utal. Az viszont bizonyos, hogy a napi jellegű gazdasági teendők ellátását nem személyesen végezte, hanem hivatalnokok révén. Az 1111. évi zabori oklevél bepillantást enged a pénzügyigazgatás alsóbb szintjébe is. Az ítéletlevél a monostor nyitrai vámjövodelmeinek ügyében támadt per kapcsán megjegyzi, hogy Szent István az összes nyitrai vám harmadát a monostornak adta. Ám ezt megsértették „a királyi kincstár behajtói ... akiket magyarul kálizoknak hívnak”. Az oklevél felsorolja a nevüket is, köztük a volt száznagyukat (*centurio*), Porcust. A vámjövodelmek elbitorlásában serénykedtek még „az ispánjaik és pénzbeszedőik [vagy: pénzverőik], mindahányan csak voltak”.¹⁷⁹ Úgy tűnik, hogy a királyi kamara

¹⁷⁷ „... colloquii causa regis ac tocius regni cum duce Austrie habita est. Ad quod cum ut moris est rex cum suis proficisci voluisset, mandavit abbati sancti Martini Raphaeli... ut absque [ulla] dilatione XL marcas argenti examinatissimi mittere non differet. Qui cum nichil argenti se habere dixisset, Heynricus comes curialis dispensatorem abbatis nomine Ogguz accesiri fecit, et illum comminando, ut iussui regis satisfaceret, misit. Qui recedens ivit Posonium et illic uno predio ecclesie vendito, precium videlicet XX marcas regi obtulit. Post paulum vero Abbas, quia rex predictas marcas ab ecclesia mutuo acceperat, diligenter requisivit, et vice illius dati terram cuiusdam udornici cum duabus solummodo mansionibus, que ovili ecclesiae vicina habebatur, impetravit, et ex precepto regis comes Heynricus huius rei prestaldum nomine Caba constituit atque dedit.” CAH 60. vö. RA 80. sz.

¹⁷⁸ MES I. 231. (RP 11. sz.)

¹⁷⁹ „Institores ... regii fisci, quos Hungarice caliz vocant” „comites eorundem sed et monetarii, quotquot eant, cuncti” CAH 40. Magyarul: uo. 126. (Veszprémy László ford.). Veszprémy a *monetarius* szó többes számát *pénzbeszedő*nek fordította, ugyanakkor a szó alapjelentése: pénzverő. Így értelmezték mások is (Kristó 2003a. 45.). Mivel a konkrét behajtókat a szöveg fentebb *institores* néven emlegette, ezért filológiaiilag helyesebb, ha itt pénzverőnek fordítanánk a szöveget. Ám történetileg némileg logikátlan: jelen tudásunk szerint a pénzverés királyi jog volt, amit az országban egyetlen helyen (talán Esztergomban) gyakoroltak. Nem világos, hogy a királyi pénzverőknek milyen gyakorlati befolyása lett volna a nyitrai vámok behajtásakor, még akkor is, ha szervezetiileg egy egységhez, a királyi kamarához tartoztak mindannyian.

pénzbeszedői ekkor főként a keleti eredetű kálizok voltak,¹⁸⁰ akiknek az élén – csakúgy, mint egy vármegyében – száznagyok álltak, fölöttük pedig az ispánjaik. Valószínű, hogy ezek az ispánok a nádor joghatósága alá voltak rendelve, és a gazdasági teendők gyakorlati részét levették a nádor válláról. Őrá inkább csak a királyi udvar közvetlen pénzkezelése tartozott.

A 12. század első évtizedeiben került sor az udvar, és az udvari bíraskodás átszervezésére. Bizonyos változások már Kálmán uralkodása alatt megkezdődtek, aki arra tett kísérletet, hogy a királyi udvart (végső soron a nádort) tehermentesítse az odafordulóktól. Első törvénykönyvének 2. cikkelye szerint a népet meggyötrik az utazás fáradalmai, ezért nem tudnak minden ügyben a királyi udvarba (*curiam regalem*) menni. Éppen ezért elrendelte, hogy minden egyházmegyében évente kétszer tartsanak „zsinatokat” (*synodum*), amelyen az egyházmegye területének ispánjai és a püspökök közösen mondjanak ítéletet.¹⁸¹ Ezen „zsinatokról” egyébként az itt közölteken kívül semmit nem tudunk, így azt sem, hogy a gyakorlatban megvalósultak-e egyáltalán.¹⁸² Életre hívásuk mindenesetre azt jelzi, hogy egyre többen keresték föl a királyi udvart peres ügyeik elrendezése céljából. Hosszú távú gyakorlati sikere ennek az intézménynek nem lett. A közismerten széles műveltségű és látókörű Kálmán a fenti püspöki elnöklő bíraskodással olyan – népszerű kánongyűjteményben továbbélő – korai rendszert másolt,¹⁸³ amelynek a magyar jogéletben nem lett hosszú távú fogantatja. Ám annyit leszögezhetünk: egyfajta igény már megjelent a kúriai bíraskodás átszervezésére.

A nádori ítélkezés tehermentesítése végül más formában történt meg. A század elejétől fogva (adatolhatóan II. István uralkodása alatt)¹⁸⁴ ugyanis egy másik méltóság is megjelent a forrásokban: a királyi udvarispán, latinul *curialis comes (regis)*, amelyből a 13. századi országbírói tisztség eredeztethető, és a szakirodalom általános megállapítása szerint átvette a nádorispán több addigi funkcióját is. Ám nem egyértelmű, hogy az udvarispán megjelenése milyen módon hatott ki a nádor bírói feladatkörére. Az bizonyosnak látszik, hogy a nádor egy idő múlva nem a király képében hozott ítéleteket, hanem struktúrálisan kivált a királyi kúriából, és a saját jogán ítelt. Ám a királyi udvar továbbra sem maradt bíró nélkül: a nádor szerepét az udvarispán vette át, aki továbbra is a király képében bíraskodott. A kérdés csak az, hogy az említett változás mikor zajlott le.

A 11–12. századi világi bíraskodás alapvonalát még Hajnik Imre rajzolta meg 1899-ben megjelenő művében. Szerinte a nádor „a XII. század végén, legkésőbb a XIII. elején” vált ki a

¹⁸⁰ A kálizokra összefoglalóan: KMTL 314. (Harmatta János szócikke); Kristó 2003a. 45–48.

¹⁸¹ Závodszky 1904. 184.

¹⁸² Ezen rendelkezésekről lásd Gerics–Ladányi 1998. 112–113.

¹⁸³ Gerics–Ladányi 1998. 113–115.

¹⁸⁴ Archont. 1000–1301. 26.

királyi kúriából, ekkor vette át ezirányú feladatait az udvarispán, aki a 13. század elejétől kezdve már nevet változtatván a *iudex curiae* címet viselte.¹⁸⁵ Ugyanakkor a jelenleg leginkább elfogadott nézet az országbírói tisztség megjelenésével és korai feladataival kapcsolatban Váczy Péter nevéhez köthető. Szerinte a bírói fórumok első nagy átalakítása Kálmán korára tehető, aki gregoriánus szelleméből adódóan a (fentebb már említett) egyházmegyei zsinatokra próbálta terelni a felsőbbfokú bíraskodást. Ez viszont nem ment át hosszú távon a gyakorlatba, ezért II. István, Kálmán fia „egészen más irányba kereste a kérdés megoldását. A nádort felmentette az udvarispáni teendők alól és számára külön országos bírói széket szervezett, míg a királyi jelenlét új bírása az udvarispáni jogkör örököse, a curialis comes lett. Ettől az időtől kezdve a curialis comes töltötte be a nádor helyét a királyi udvarban. Az udvartartás gondjai reá hárultak, ő vette kezébe nemcsak az udvar, hanem a királyság pénzügyeinek a vezetését. A kincstárt is ő kezelte.” Váczy azért tette a tisztség megjelenését II. István korára, mivel az első király melletti udvarispánnak, Gyulának a működése visszamenőlegesen 1127 és 1131 közé keltezhető egy későbbi adat alapján, viszont a Kálmán idején 1111-ben és 1113-ban kiadott zabori oklevelek tanúnévsorában még nem található ilyen poszt, „pedig ezek az oklevelek a méltóságok teljes felsorolását adják”. Váczy hozzátette azt is, hogy a nádori és az udvarispáni tisztség különválása csak 1138-tól (tehát II. Béla korától) adatolható biztosan.¹⁸⁶ Hogy az udvarispán átvette a nádor funkcióit, arra bizonyítékként felhozta az 1222. évi Aranybulla 9. cikkelyét, amely szerint az udvarispán, amíg a királyi udvarban tartózkodik, bárki fölött ítélni, ám saját birtokára hazamenve nem küldhet poroszlót. Ez a cikkely párhuzamba állítható Szent László III. dekrétumának már idézett helyével, amely szerint a nádor is bárki felett ítélni a királyi udvarban, de saját birtokán nem bíraskodhat szabadon. Váczy kiemelte és 13. századi példákkal igazolta azt is, hogy az országbíró a jelentéstételt a királyhoz címezteti, továbbá a poroszlói teendőkkel is a király emberét bízta meg.¹⁸⁷ A szerző vitába szállt Hajnik elképzelésével is, szerinte tévedés, hogy a nádor kiválása csak a 12–13. század fordulóján ment volna végbe: „*Hajnikot* az Arany Bulla 8. pontja vezette félre, hol a nádor saját kuriájáról van szó ... Saját udvari bíraskodása azonban már előbb is volt, amikor a király nevében ítélt. A királyi kuriából nem vált ki, csak külön bírói széket kapott”¹⁸⁸ Váczy nézetét lényegében elfogadta a kutatás, lényegesen

¹⁸⁵ Hajnik 1899. 8–9., 33. Hajnik véleményét vette át pl. Nyers 1934. 4.

¹⁸⁶ Váczy 1938. 56–57.

¹⁸⁷ Váczy 1938. 58.

¹⁸⁸ Uo. 58–59. 5. jz.

más modellel nem is nagyon találkozunk a mérvadó történetírásban,¹⁸⁹ néhány óvatosabb megfogalmazást leszámítva.¹⁹⁰ A kortárs szakirodalomban egyedül Csukovits Enikő tette határozottan a 13. századra az időpontot.¹⁹¹

Véleményünk szerint Váczy a szűkös források ellenére túlságosan is biztos kontúrokkal rajzolta meg a nádor és az udvarispán szétválásának folyamatát és korai funkcióikat. Kérdéses, hogy miért tulajdonított ő udvarbírói szerepet is a *comes curialis*nak.¹⁹² Azaz miért vélte úgy, hogy az udvari bíráskodásban már a 12. század első felében átvette a nádor helyét? Fentebb ismertetett összefoglalásában Váczy hozott példát a 12. századi forrásokból az udvarispán gazdasági működésére, ám arra, hogy ítélkező szerepet is betöltött volna, csak 13–14. századi példákat idézett. Abból a korból, amikor már az udvarispán (illetve akkor már az új nevén: országbíró) vitán felül átvette a nádor helyét a királyi udvarban, és ezeket a példákat vetítette vissza a 12. századba. Váczy a következőképpen vázolta föl az új helyzetet: „A királyi kúriának egysége az új reformok [ti. II. István reformjai] következtében megtört: a király nevében működő *praesentia regia* bírósága mellett ott találjuk a nádor országos jellegű bíráskodását is. A királyi udvarban külön bírói széke áll, elsősorban azonban saját portáján, vagy a megyékben utazgatva, gyakorolja a bírói hatalmát. Ezzel feleslegessé tette a Kálmán-

¹⁸⁹ Pl.: Bertényi 1976. 52.; MT I/2 1174. (a vonatkozó rész Kristó Gyula munkája); KMTL 511. (Petrovics István szócikke); Solymosi 2002. 521–522.; Korm. rendsz. 35. (a vonatkozó rész Font Márta munkája); Tóth 2007. 78.; MaMűL VIII. 79. (Bánki Éva szócikke); Kis 2010. 27–28.

¹⁹⁰ Gerics József – Váczy ezen tanulmányára hivatkozva! – a következőképpen foglalt állást 1962-ben: „[az udvarispán] Feladata ekkoriban [ti. a 12. század első felében] a királyi udvartartás és a pénzügyek intézése lehetett, csakúgy, mint korábban az utóbb országos bírósággá fejlődött nádoré. A *curialis comes* későbbi bírói hatóságának kialakulása szintén a nádoréhoz hasonló módon mehetett végbe: a királyi jelenléti bíráskodásnak alkalmi megbízásokból való képvisellete alapján. Miután a XIII. század elején feltűnő tárnokmester átvette tőle az udvartartás gondját, hamarosan tisztségének új elnevezésével, a »*judex curiae*«-vel találkozhatunk 1219-ben.” (Gerics 1962. 651.). Gerics 1966-ban már azt írta, hogy a „nádor önálló bíráskodása a 12. században alakult ki és ezt aényt törvényesen az 1222. évi Aranybulla rögzítette.” (Gerics 1966. 285.). Bertényi Iván egy 1996-os népszerűsítő-ismeretterjesztő írásában a következőképpen foglalt állást, már egyértelműbb módon: „[az országbíró] Először a gazdasági teendőket vette le a nádor válláról, majd miután a királyi birtokok felügyeletével, valamint a tárnokok, a kialakuló királyi városok szolgáltatásainak a kezelésével megbízott királyi tárnokmester tisztsége is létrejött, az országbíró az uralkodó székhelyén működő állandó bíróság, a királyi jelenlét (*praesentia regis*) vezetője lett.” (Bertényi 1996. 9.). Ezzel lényegében azt állította, hogy a *curialis comes* (a későbbi országbíró) csak a 13. század elejétől vette át a királyi udvarban a bírói teendőket, addig csak gazdasági feladatai voltak, hiszen a tárnokmesteri tisztség ekkortól adatolható. Szovák Kornél összefoglalóan csak annyit írt, hogy a „király ad hoc jellegű helyettesítéséből ekkorra [ti. a 13. sz. elejére] kifejlődik a nádor önálló joghatósága” (Szovák 1989. 299.). Ám hogy a folyamat szerinte mikor zajlott le, abban itt nem nyilvánított véleményt. Zsoldos Attila ugyancsak annyit írt, hogy a 12. század első felében a nádornak a bírói tevékenysége került előtérbe, és a „század folyamán a nádori tisztség elszakadt a királyi udvartól”. De hogy ez már a 12. század első felétől megtörtént-e, azt nem hangsúlyozta ki (Zsoldos 1997a. 124.).

¹⁹¹ Csukovits 2012. 85.: „A királyi jelenlét (*praesentia regia*) bírósága a 13. században került az országbíró kezébe” – írta. Bár nem hangsúlyozta ki, ez a nádori bíráskodás kiválását is ugyanerre az időpontra feltételezi.

¹⁹² „a királyi jelenlét új bírója az udvarispáni jogkör örököse, a *curialis comes* lett” Váczy 1938. 56–57.

féle szinodális bíraskodást, hiszen a szinodus-törvényszékeknek épp az volt a céljuk, hogy a perek nagy részét mint felsőbb vidéki fórum ne engedje a királyi jelenlét bírósága elé.” Továbbá a nádor a „királyi kuriából nem vált ki, csak külön bírói széket kapott és bár tevékenysége nagyobb részt az udvaron kívül folyt le, mihelyt oly ügyek merültek fel, melyeket csak a király tudtával igazíthatott el, máshol, mint a királyi kuriában nem is tarthatott törvényszéket. Ilyenkor a per áttétele in curiam regiam, nostram in presenciam [*a királyi udvarba a mi, ti. a nádor színe elé*] történt.”¹⁹³ Váczy tehát egy olyan külön bírói intézményt vázolt föl, ahol a nádor még vegyesen a királyi udvarban, ám a presenciális bíraskodástól függetlenül ült törvényt, de főként vidéken ítélkezett, a meg nem valósult megyei zsinatokat kiváltandó.

Azonban a forrásokból egyrészt nem mutatható ki, hogy a 12. században a nádor kiszakadt volna a király környezetéből, hanem éppúgy az udvarban tartózkodott, mint az udvarispán. Ebben az időben ugyanis a királyi oklevelek végén nem rutinszerűen sorolják még föl az ország fontosabb tisztségviselőit, hanem tényleges tanúnévsort látunk: az a személy szerepel ott, aki tényleg jelen volt az okmány kiállításakor és jelenlétével is igazolni tudja annak hitelességét. Először III. István egy 1171. évi oklevelében tértek el ettől a rendszertől, ahol már mint „viventibus”, azaz ekkor élőként sorolták föl a méltóságviselőket.¹⁹⁴ III. Béla korában, az 1180-as évek elejétől kezdve úgy tűnik, hogy egyre gyakoribb a pusztá felsorolás, „existentibus” bevezetéssel (bár Kristó Gyula szerint csak 1192-től érvényesül következetesen az az elv, hogy a távollévőket is odaírták volna az okleveles méltóságsorokba).¹⁹⁵ Ha a tanúk jelen voltak, azt külön jelezték.¹⁹⁶ Az automatikus felsorolást tartalmazó oklevelek (amelyek megjelenése egybeesett a királyi kancellária megszervezésének híres reformjával) nem jelentik azt, hogy az ottani méltóságok ne lettek volna jelen a király környezetében, ám bizonyítani nem tudjuk. Így ha 1180-ig nézzük át a királyi (tehát a királyi udvarban kiállított) oklevelek tanúnévsorait a *curialis comes* tisztség első felbukkanásától kezdve,¹⁹⁷ akkor 37 olyan oklevelet találunk, amelynek a végén említik, hogy kik voltak jelen a kiállításakor. Ebből 6 hamis.¹⁹⁸ A maradék 31 oklevélben 20 olyan

¹⁹³ Váczy 1938. 58–59. ill. 58. 5. jz.

¹⁹⁴ RA 116. sz.

¹⁹⁵ Kristó 1979. 111.

¹⁹⁶ Pl. RA 129. sz. (1178, de hamis), RA 131. sz. (1181), 136. sz. (1183), 138. sz. (1183), 140. sz. (1185) stb. existentibus vagy gubernante megjelöléssel. Ugyanekkor tanúként és jelenlévőként jelzi RA 130. sz. (1181), 133. sz. (1181), 137. sz. (1183).

¹⁹⁷ RA 59–129. sz.

¹⁹⁸ RA 60., 62., 66., 71., 87., 94. sz.

esetet találunk, ahol együtt említik a *palatinus* és a *curialis comest*.¹⁹⁹ 4 alkalommal csak a nádorispánt,²⁰⁰ és 6 olyan oklevelünk is van, ahol egyiküket sem.²⁰¹ Mindössze egyetlen olyan tanúnévsort találunk, ahol az udvarispán jelen van, a nádor pedig nem.²⁰² Továbbá a csatári monostor alapításáról szóló II. Géza-kori oklevél is II. Béla környezetében említi Fancsal udvarispánt (a volt nádort) úgy, hogy nádort nem nevez meg.²⁰³ Bár az itteni számok nyilván nem jeleznek pontos arányokat arról, hogy az egyes előkelők milyen gyakorisággal tartózkodtak a királyi udvarban, de azt biztosan állíthatjuk, hogy a nádorispán az 1130-as és 1180-as évek között szinte mindig a király környezetében tartózkodott (tanúskodott), és az udvarispán úgyszintén.

Másrészt a 12. századból egyetlen adatot sem találunk arra, hogy az udvarispán átvette volna a királyi jelenlét bíróságát, és ilyen minőségben az udvar bírója lett volna. Az udvarispán a forrásokban többnyire csak említés szintjén (tanúként) jelent meg, néhány olyan adatunk van csak, amelyben valamilyen konkrét feladatot hajtott végre. Ha a hamis okleveleket nem számítjuk ide,²⁰⁴ akkor négy oklevelben találunk adatot valamilyen tevékenységéről. Ezek közül két oklevelet fentebb már tárgyaltunk, amelyekből gazdasági funkciójára következtethetünk (a bozóki monostor alapításáról szóló okirat, és a 12. század közepi pannonhalmi oklevél. Ezekben királyi udvarbirtokokat iktatott és a kincstár számára kölcsönügyletet intézett).²⁰⁵ A másik két oklevél látszólag ellentmond az általunk hangoztatottnak, mert azokban az udvarispán bíróként járt el. Ám csak látszólag mond ellent, mert ezek az ítéletek más ítélőtársakkal (köztük a nádorral) együtt zajlottak, a király külön parancsára. Az ítéletlevelek megfogalmazásán jól látszik, hogy egyik méltóságviselő sem hivatalból járt el, hanem a király által tekintélyüknél fogva megbízott bírókként. 1152-

¹⁹⁹ RA 73., 76–78., 82., 84–85., 101., 104–108., 110–112., 117., 120., 123., 126. sz. Ezek közül jó néhány alkalommal nincs a titulus kiírva teljesen, ám a személynévből következtethetünk a két méltóságviselő egyidejű jelenlétére. Pl. II. Géza okleveleiben Belos hol csak bán, hol csak nádor, hol nádor és bán méltósággal jelenik meg. Ugyanez a helyzet III. István alatt Ompod nádorral és bánnal. Máskor az udvarispán csak szimpla „comes” titulussal jelenik meg, de más oklevelek alapján ott is kikövetkeztethető, hogy valójában az udvarispán cím hiányos kiírásáról, és nem váratlan rangvesztésről, majd visszanyerésről volt szó (RA 76., 111., 117. sz.).

²⁰⁰ RA 63., 72., 102., 113. sz.

²⁰¹ RA 69., 90–92., 103., 128. sz. Három oklevélben (RA 90–92. sz.), melyek keletje 1158-ra, vagy akörülre tehető csak Apa bánt említik, és talán feltételezhető, hogy a nádori hivatalt is viselte, mindamellett nem számoltuk a nádort említő oklevelek közé.

²⁰² RA 86. sz.

²⁰³ Fejérpataky 1893. 14.

²⁰⁴ RA 60., 71., 87., 94., 119., 123., 146., 148., 157., 159. sz. Hamis és több anakronizmust tartalmaz az a két oklevél is, amelyeket Mihály scardonai püspök nevében állítottak ki 1181. ill. 1189. évi dátummal, és amelyekben említik Makariás országbíró, akit semmilyen más oklevél nem ismer ezen a címen. Lásd ÁÚO VI. 145–146.; CD II. 247–248. ill. VII/1. 178–179. vö. Archont. 1000–1301. 27.

²⁰⁵ CD VII/5. 102–103. vö. RA 59. sz.; CAH 60. vö. RA 80. sz.; ill. lásd még fentebb.

ben Belos nádorispán, Henrik udvarispán, János ispán, István ispán és Jeromos ispán ítélték a veszprémi egyház és szolgálai ügyében. 1184-ben pedig a király által megbízott Dénes nádorispán, Charena udvarispán és Achilleus ispán mondott ítéletet az esztergomi királyi udvarnokok és a tihanyi egyház közötti perben.²⁰⁶ Ezekből az adatokból az udvarispán uralkodót helyettesítő bírói jogköre tehát éppen úgy nem következik, ahogy a többi felsorolt bírónak sem tulajdoníthatunk (legalábbis ezen források alapján) ilyen funkciót. Az udvarispánról tehát nagy vonalakban az deríthető ki a források alapján, hogy a 12. században főként a királyi udvarban tartózkodott, a királyi udvarszervezet földbirtokaiért és a királyi kincstárért felelt, alkalmanként pedig a király megbízásából bírói teendőket is ellátott tekintélyénél fogva.

Mi deríthető ki a 12. századi nádorról? Fentebb már szó esett róla, hogy a tanúsorok alapján javarészt ő is a királyi udvarban tartózkodott. Olyan konkrét adat, amely gazdasági jellegű tevékenységéről szólna, nincs, ellenben többször is feltűnik a király által megbízott bíróként. Ezeket az okleveleket még más hatóságok (a király, káptalan) foglalták írásba. Abból a szempontból különlegesnek tekinthetők, hogy valamennyi egy egyház, és a királyi népelemek közötti konfliktusról szól, ahol a bírák nem „rutinszerűen” ítélték, hanem külön királyi parancsra (kettőt közülük már említettünk az udvarispán kapcsán). 1131-re szokás keltezni II. Béla azon oklevelét, amelyben a bakonybéli monostor és Opus, az udvarnokok ispánja közötti vitát döntötte el Sár ispán és Foncsol nádorispán, négy másik főemberrel és egy poroszlóval egyetemben. Az oklevél kiemeli, hogy Béla király az ügyet Sár ispán kezébe adta, és a döntésnél jelen volt bírótársaként öt főember (*principes*), köztük első helyen említve a nádor – tehát nem is ő volt a főbíró.²⁰⁷ Szintén királyi parancsra járt el öt előkelő, köztük Belos nádor 1152-ben. Az oklevél szerint „a király szolgálai a király elé tárták ügyüket, amely szerint több egyháznak és ezen föld nemeseinek az emberei közül többeket a saját társaiknak nyilvánítottak ki. Ugyanezen ügyben a király megbízásából Belos nádorispán, Henrik udvarispán, János ispán, István ispán és Jeromos ispán ítélezett.” A mezősomlói Szent István egyházban összegyűlő előkelők tüzesvas-próbát rendeltek, majd a név szerint nevezett embereket a veszprémi egyház szolgálainak ítélték.²⁰⁸ Itt is látszik, hogy az előkelők nem saját

²⁰⁶ 1152: CAH 61–62.; 1184: CAH 90.

²⁰⁷ „Qui [ti. a király] precepit, ut causa diligentissime inquireretur, iudicemque Sar comitem dedit; quorum diffinitioni interfuerunt principes Fonsol scilicet palatinus comes, Mutmer, Mahal, Janus, Marcus, pristaldus vero Butca extitit” CAH 48. vö.: RA 57. sz.

²⁰⁸ „servi regis ex multarum ecclesiarum atque nobilium [hu]ius terre hominibus soci[o]s sibi vindicare vol[entes], causam suam regi manifestaverunt. Eadem causa iud[i]cio Beli palatini comit[is], et Hendrici curialis comit[is] et Iohannis comitis et Stephani comitis atque Iheronimi comitis, [a] rege commissa est.” CAH 61. vö.: RA 81. sz. A *Mezeusumlu* formában említett Mezősomlyó Temes megyében található.

jogkörükből fakadóan bíraskodtak, bár közülük már a nádort sorolták fel első helyen. A fehérvári káptalan 1184-ben kiadott oklevele szerint az esztergomi királyi udvarnokok és a tihanyi egyház közötti perben a Béla király által kirendelt Dénes nádorispán, Charena udvarispán és Achilleus ispán mondott ítéletet. Hogy a három bíró szintén nem hivatalból, hanem külön királyi parancsra ítelt, azt maga az oklevél szövege árulja el.²⁰⁹ Bár ezekben az oklevelekben az egyik félként mindig a királynak alávetett (tehát elvileg a nádorispáni jogkör alá eső) népek szerepelnek, Kis Péter már helyesen hívta föl a figyelmet arra, hogy itt a nádor csak mint a királyi udvar legtekintélyesebb bírója jelenik meg. Hiszen „itt nem az udvarnokok egymás közti peréről, hanem egyes, királyi alapítású egyházakat érintő, udvarnokok (királyi szolgák), azaz eltérő jogállású felek részvételével zajló státusperekről van szó.”²¹⁰ De nem csak ilyenekről. Ezidőtájt, 1181-ben erősített meg III. Béla Farkas nádor ítéletét. Az ügyben a nádor szintén külön királyi megbízásra járt el, ám a fentiekkel ellentétben egyrészt egyedül, bírótársak nélkül (az oklevél legalábbis nem ejt szót másokról), másrészt az ügynek nem voltak királyi szolgálónépekkel kapcsolatos vonatkozásai. A Szamos melletti Szűz Mária monostor néhány jobbágya elszökvén Tatárhoz és Maradék fia Pálhoz menekült, mire a monostorbeliek a király előtt kérték őket vissza a maguk számára. „... mi nekik Farkas nádorispánt jelöltük bírónak, akinek törvényes ítélete alapján megparancsoltuk Gyárfás fiának, Pósa poroszlónak, hogy a mondott jobbág্যokat vitesse vissza az egyház földjére...” Ezután részletesen leírta a föld határait is.²¹¹

A fenti ügyek sajnos nem a nádorispán hivatali kötelességeiről adnak képet, hanem arról, hogy tekintélyénél fogva külön királyi engedéllyel egyéb ügyekben is eljárhat. Ám méginkább megerősítik azt, hogy zömében a király környezetében tartózkodott, így Váczy Péter azon feltevése, hogy már a 12. század első felében számolhatunk az önálló nádori ítélőszék egyik fontos ismervével, a nádor királyi udvaron kívüli (régies jogtörténeti kifejezéssel szólva: „vidéki”) bíraskodásával, nem tartható. Valószínűbb az, hogy a II. István (Kálmán?) idején lezajlott reform nem szervezett még önálló bírói széket a nádornak, hanem csak a gazdasági feladataitól tehermentesítette. Így az udvarispán lett a gazdasági ügyek intézője, a nádorispán

²⁰⁹ „ad iudicium determinando prememoratorum comitum, Dyonisii videlicet, Charene et Achillei, quibus id rex discutiendum comiserat” CAH 90.

²¹⁰ Kis 2010. 30.

²¹¹ „Noscat igitur omnis in Christo renatus, quod cum quidam iobagiones monasterii (!) gloriose dei genitricis semperque virginis Marie, quod Kulchey comes iuxta fluvium Zamos fondavit, ad Tatar et ad Paulum filium Maradek, fugissent et eos filii predicti monasterii Stephanus scilicet et Konchi filii Petri et Achileus filius Achilei in presentia nostra requirerunt, nos eis Farkasium palatinum comitem iudicem constituimus, cuius iusto mediante iudicio per prestaldum nostrum Posam scilicet filium Geruasii super dictos iobagiones ad terram ecclesie in villa Geruley, de qua prius fugierant, precepimus redigi.” RA 133. sz., amely az oklevél kiadása is. Magyarul: Helyt. olv. 19. (Spekner Enikő ford.)

pedig a királyi jelenlét bíróságának a feje, továbbra is a király képében bíraskodva. A királyi udvarból való kiválása pedig csak a 12–13. század fordulójára tehető, ahogyan azt eredetileg is feltételezték. Ezzel mellesleg helyreállt az a modell, amely Nyugat-Európát jellemezte, és ami talán ideiglenesen Szent István udvarára is jellemző volt: a *comes palatinus* kizárólag a király képében való bíraskodással foglalkozik, az udvar gazdasági ügyeivel nem. Már Váczy Péter is jól vette észre, hogy a gazdasági funkciót magyar sajátosságnak kell tartani.²¹² A 12. század elejétől megtörtént az első lépés egy „nyugatibb” udvari szervezet felé azzal, hogy a nádor gazdasági feladatait átvette a királyi udvarispán, így ő kizárólagosan a bírói teendőire koncentrálhatott – ez is az udvari bíróság egyfajta „kapacitásnövelését” jelenti.

Ezek után lényeges kérdés, hogy mikor történt meg az önálló nádori bírói szék létrehozása, azaz a nádorispán kiválása a királyi prezenciális bíróságból. A létrejöttének pontos ideje nem ismert. Azt az időpillanatot viszont, amikor már biztosan létezett, meg lehet mondani. Imre király 1201-ben a pataki hospeseknek többek között azt a kiváltságot adta, hogy ha nem tudják peres ügyeiket a maguk által választott elöljáróval elrendezni, akkor semmilyen más világi hatóság, csak a nádorispán, vagy a király bírói vizsgálata alá tartozzanak.²¹³ Hasonló módon erősítette meg II. András a bátyja egy 1204. évi kiváltságát, eszerint a megadományozott Jánosnak csak a király és a nádorispán elé kell járulnia.²¹⁴ 1209-ben II. András Adolf prépostot adományozta meg egy szepesi földdel, és olyan kiváltsággal is, hogy az általuk telepítettek felett senki ne merészeljen ítélni, kivéve a királyt és a nádort, vagy akit a prépost kérésére majd kirendel neki a király.²¹⁵ Ha a nádor még ekkor is a király képében ítélt volna, akkor felesleges lett volna kiemelni az ő ítélszékét, hiszen az a királyéval lenne egyenlő. A 13. század legelején tehát a nádori ítélszék már nem volt azonos a királyéval. Olyan pontos évet sajnos nem tudunk mondani, amikor még biztosan azonos volt a kettő, de a fenti, udvarispánnal kapcsolatos gondolatmenet helyessége esetén kb. az 1180-as évekig még ezzel lehet számolni. Így a nádor kiválását a királyi prezenciális bíróságból és önálló bírói hatósággá emelkedését első körben III. Béla vagy Imre uralkodásának idejére, a 12. század végére tehetjük. Némi feltételezéssel azonban ez az

²¹² Váczy 1938. 52–53.

²¹³ „concessimus statuentes, ut secundum sue gentis consuetudinem ab electo inter se iudicentur preposito, quo propter negociorum difficultatem non sufficiente, palatini comitis sive regis subeant iudicium[!], nec in secularibus alios habeant” Elenchus III/2. 22. vö. RA 194. sz. Hogy a kiváltságlevélben megjelölt *Potok* pontosan melyik mai településsel azonosítható, vitatottnak számít. Historiográfiai háttérét lásd Szende 2011. 33. 39. jz.

²¹⁴ „in placito ad nullius iudicis adstet presensiam preter regie maiestatis et comitis palatini” ÁÚO XI. 84., RA 223. sz. (Imre adománya: ÁÚO I. 92., RA 210. sz.)

²¹⁵ „populos, quos collegerint vel unicuique adduxerint, nullus presumat iudicare inquietare excepto nobis et palatino, vel cui ad preces eiusdem prepositi et suorum heredum preceperimus” Bártfai 1907. 66. vö. RA 243. sz.

időpont is tovább szűkíthető. Nem lehetetlen ugyanis, hogy mindez összefüggött azzal a III. Béla korában kezdődő gyakorlattal, hogy egyes nagyobb hivatalok viselői egy-egy vármegye ispáni címét is megkapták. A nádorsághoz kezdetben a bácsi ispánság kapcsolódott, és 1192-től egészen 1200-ig a mindenkori nádor bácsi ispán is volt egyben.²¹⁶ Kezdetben mindez egy szervezett rendszert mutatott.²¹⁷ Kérdés, hogy nem köthetjük-e ehhez a reformhoz az önálló nádori ítélőszék megszervezését? Néhány halvány nyom esetleg megengedi az igenlő választ. A nádori tisztség párosítása a bácsi ispánsággal 1192-ben történt meg, ugyanettől az évtől az udvarispán is kapott egy megyéispáni címet. Szintén 1192-ben kelt a veszprémi egyház mára már csak kora-újkori másolatban ismert kirografált oklevele a Hahót nemzetséghez tartozó Hahót *miles* két birtokpere kapcsán. Mindkét birtokperben Mog nádor ítelt. Hahót először Parisszal pereskedett, akitől megvásárolta a két birtokot, ám az egyik kapcsán a zalai várjobbágyok az eladott föld egy részét magukénak mondták. Hahót erre poroszlót véve maga mellé, Mog nádor elé idézte Parist. Ő elmondta, hogy nem eladta, csak zálogba adta a földet, mire Hahót hivatkozott István zalai ispán tanúságára, aki bizonyítani tudná az eladás tényét. A nádor maga elé idézte az ispánt, aki Hahót igazát bizonyította. A másik megvásárolt birtokot a zalai királyi udvarnokok próbálták elvitatni Hahóttól, és „ezen ügy pere is egészen Mog nádor színéig jutott” (*huius rei controversia protensa est usque ad praesentiam palatini comitis Mochu*). Az udvarnokok azt állították, hogy már volt egy per ez ügyben Tamás ispán előtt, és nekik lett igazuk, amit a per akkori poroszlója is bizonyíthat. A nádor maga elé rendelte a poroszlót, de ő azt állította, hogy sosem volt ilyesféle ügy tanúja. Így az udvarnokok elveszítették a pert, és Hahóté lett a 300 holdnyi föld, 10 háznép libertinusszal. A két pert a veszprémi egyházban foglalták írásba.²¹⁸ Az eset merőben különbözik az eddigi nádori ítélezéseket magukba foglaló oklevelektől. Egyrészt nagyon úgy tűnik, hogy itt nem a király külön parancsára történő speciális ítélekezésről volt szó. Másrészt ez az első olyan nem királyi oklevél, amely kizárólag világiakat érintő jogi cselekményt rögzített,²¹⁹ ráadásul az első perben kizárólag szabad jogállású felek ügyében ítelt a nádor. Elvi szinten nem zárhatjuk ki, hogy ez az ítélekezés a királyi udvarban, a király képében zajlott le, de erre a szövegben semmi nem utal. Ez utóbbi azért feltűnő, mert a királyi udvarban lezajló ítéleteket vagy rögtön a király nevében foglalták írásba, vagy ha más, egyházi hatóság állított ki erről oklevelet, akkor megemlézték a királyt, ám itt csak a nádorra hivatkoztak. Elképzelhető tehát, hogy az ispáni

²¹⁶ Archont. 1000–1301. 16–17.

²¹⁷ A kérdés részletes kifejtését lásd a „10 – A nádori hivatal jövedelmei” c. fejezetben.

²¹⁸ Az oklevél kiadása: Veszprém: pótkötet 53–54. (az idézett rész: 54.)

²¹⁹ Solymosi 1984. 108. (az esetről bővebben uo. 107–109.)

címet is elsőnek elnyerő Mog abban is első volt, hogy önálló nádori ítélőszéket kapott, és Hahót comes két ügyét tekinthetjük a saját jogú nádori bíraskodás első (két) ismert esetének. Ezek alapján a királyi udvar prezenciális bíróságát az udvarispánnak kellett átvennie. Hogy történt valami változás az udvarispáni teendők körül, arra az utal, hogy néhány évvel később, 1198-ban megjelent a kamarási poszt is.²²⁰ A poszt elszórtan ugyan már a 12. század korábbi időszakából is adatolható,²²¹ de sosem tudott meggyökeresedni. A 13. század első felére viszont állandósult. Ekkor tehát már kellett egy olyan tisztség, amelynek betöltője a királyi kincstárat kezeli. Nyilván azért, mert az udvarispán már nem tudta ellátni ezt a feladatot, hiszen más állandó teendői akadtak: bizonyosan a királyi jelenlét bíróságának a vezetése. Ha ez korábban is az ő feladata lett volna, valószínűleg már korábban állandósult volna az a külön tisztség is, amely az udvar pénzügyeit kezelte.

Az önálló nádori ítélőszék megszervezése tehát feltételeken III. Béla 1192. évi hivatali reformjaihoz köthető. Kérdés, hogy ezzel a feltételezett időponttal nem áll-e ellentmondásban az a terminológiai tény, hogy az „udvarispán” (*curialis comes*) neve csak 1219–1220-tól kezdve alakult át az „udvarbíró” (*iudex curie*) elnevezéssé.²²² Mert ez látszólag azt sugallja, hogy az udvarispán feladata csak ekkor változott meg, és ekkortájt vette át a nádor szerepét, vagyis nem tudjuk, hogy a két időpont között található legkevesebb 20 évben ki lehetett a királyi kúria bíróját. A lehetséges válaszhoz figyelembe kell venni azt, hogy 1220 körül egy újabb közigazgatási reform betetőzésének lehetünk tanúi. Az már a korábbi szakirodalomban is feltűnt, hogy ekkor II. András átszervezéseket hajtott végre a közigazgatásban. Nógrády Árpád úgy fogalmazott, hogy a „világi politikai elit jelentős átszervezésére 1219–20 táján került sor”. Nógrády a szentföldi távvollét okozta belpolitikai válsággal vont összefüggést, és András arra adott válaszával. Ekkortól kezdődött ugyanis az egyéb udvari tisztségek (lovász-, pohárnok- és étkefogómester) felemelkedése, illetve ezen udvari tisztségek megyésispánságokkal történő párosítása is.²²³ Ha a nádori intézményt tágabban érintő változásokra koncentrálunk, akkor azt látjuk, hogy 1219-ben Barc fia Miklós lett az új nádor, akinek működési gyakorlatában több új elemet is találunk. Egyrészt nagyon úgy tűnik, hogy ekkortájt szervezték meg az alnádori intézményt.²²⁴ 1219-től indult meg a nádori ítéletlevél-kibocsátás folyamata is (addig a nádorok mindig más hatósággal foglaltatták írásba

²²⁰ Archont 1000–1301. 62.

²²¹ Archont 1000–1301. 61.

²²² Váczy 1938. 57. 5. jz. Tegyük hozzá: a királyi oklevelek méltóságsorai konzervatívabbak, és ott csak később jelenik meg a váltás az elnevezésekben, és csak lassan tudott állandósulni.

²²³ Nógrády 1995. 180.

²²⁴ Lásd a „4.1 – A tatárjárásig terjedő időszak: a »mobilis nádorok«”, és a „8.1 – A nádort helyettesítő tisztségek: alnádor, nádori albíró” c. alfejezeteket.

döntéseiket, és csak a hivatali ügyintézésre használták az írásbeliséget).²²⁵ Mindezzel párhuzamosan változott meg a királyi udvar ispánjának a neve a fentebb ismertetett módon. Zsoldos Attila II. András politikáját elemezve arra a következtetésre jutott, hogy itt egy királyhoz hű elit kiépítésének lehetünk tanúi, akik hatalmát András a megyéispánok rovására növelte. Az új elit hivatalai (asztalnok-, lovász-, pohárnokmester) mellesleg megnevezésében is elkülönültek a *comes* névvel illetett ispánoktól, és a *magister* kifejezést használták rájuk, és ekkor alakult át a nádorispán latin megnevezése szimpla *palatinusszá*, és lett a *curialis comes*ből *iudex curie*.²²⁶ A comes-tag lekopása a *palatinus* mellől ugyan egy kicsit korábban kezdődő, hosszadalmasabb és összetettebb folyamat volt annál, hullámszerű tendenciákkal, hogy csak ennek a terminológiai különválasztásnak tudjuk be,²²⁷ de ez nem jelenti azt, hogy a folyamat alakulásában ennek ne lett volna szerepe. A *curialis comes* név váltása viszont tényleg 1219-ben kezdődött, így azt teljesen András hivatali átszervezéseihez és a fenti logikához lehet kötni. Mindez azért fontos, mert ez alapján szögezhetjük le, hogy az „országbíró” név megjelenése nem feltétlenül esett egybe az udvarispáni funkció átszervezésével. Az udvarispán már korábban is megkaphatta a nádorispán feladatait, ám a terminológiai egyértelműsítés csak II. András korában, az új hatalmi elit kiépítésekor következett be.

Az önálló nádori ítélőszék létrejöttének a folyamatát tehát a következőképpen vázolhatjuk föl. A nádorispán kezdeti feladata a királyi udvarban, a király képében történő ítélkezés volt, és a 11. század második felére már biztosan joghatósága alá tartoztak a királyi udvarszervezet népei (és egyéb etnikumoknak is a feje volt, lásd alább). Az udvarnokföldeket is ő kezelte, illetve a királyi udvar kincstárának egyes pénzügyeiért felelt. A Kálmán király által elindított reformok a központi bíráskodás tehermentesítésére végül úgy találtak maguknak utat, hogy a létrehozott udvarispáni tisztség átvette a nádor udvarnokföldekkel és kincstárral kapcsolatos teendőit, így a nádor kizárólag bírói feladatokat látott el: megmaradt a királyi jelenlét bíróságának élén. A következő nagyobb hivatali átszervezésre a 12. század végén (valószínűleg 1192-ben) került sor, amikor a nádor kivált a királyi prezenciális bíróságból, és saját jogán bíráskodó ítélőszékké szervezték. A negyedik (a következő fejezetben részletesebben tárgyalt) lépcsőfok 1219–1220-ra tehető, és Barc fia Miklós nádorságához köthető, aki „professzionalizálta” az addigi nádori hivatalt. Megszervezte a helyettesítési rendszerét, egyszerre 3–4 alnáddal is dolgozva, és azzal is növelte hivatala

²²⁵ Szócs 2010. 429–431.

²²⁶ Zsoldos 2011a. 20–21.

²²⁷ Lásd fentebb az „1.1 – Az elnevezés” c. alfejezetet.

presztízsét, hogy az ítéleteinek egy részét immár saját pecsétje alatt kibocsátott oklevelekben fejezte be. Lényegében ettől az időtől fogva beszélhetünk „klasszikus” nádori hivatalgyakorlásról.

4 – AZ ORSZÁG NÁDORÁTÓL AZ „ORSZÁG NÁDORÁIG”

(A NÁDORI INTÉZMÉNY VÁZLATA A 12. SZÁZAD VÉGÉTŐL 1343-IG)

Az alábbi (bizonyos értelemben az értekezés gerincét is képező) főfejezetben azt a hosszú folyamatot mutatjuk be, ahogyan a nádori intézmény megváltozott: onnantól, hogy a *palatinus* kivált a királyi udvarból, egészen odáig, hogy az 1330-as évek legvégén kezdődő folyamat végállomásaként a nádori bíróság újra visszakerült a királyi udvar helyszínére. Röviden megelőlegezve az alább olvasottakat, a változás mibenléte főként a nádori bíráskodás területi vonatkozásain keresztül fogható meg. Maga a nádori jogkör grandiózus változásokon nem ment át a 13. század első felétől kezdve, amikor is az 1222. évi Aranybulla rögzítette: „A nádor országunk minden embere felett különbség nélkül ítélkezzék. De a nemesek olyan ügyeit, melyek a fővesztésre, vagy birtokaik feldúlására vonatkoznak, a király tudta nélkül ne fejezhesse be. Helyettes bírakat ne tartson, csak egyet a saját udvarában.”²²⁸ A nádor tehát már országos főbíró volt, és akár a nemesek felett is hozhatott halálos ítéleteket (még ha ezt az Aranybulla királyi jóváhagyáshoz is kötötte). Az Aranybulla 1231. évi megújítása a következőképpen egészítette ki a fentieket: „A nádor pedig minden ember felett különbség nélkül ítélkezzék, kivéve az egyházi személyeket és klerikusokat, valamint a házassági és hitbérügyeket és más egyházi [vonatkozású] ügyeket, amelyek bármely címen egyházi vizsgálat alá tartozónak látszanak.”²²⁹ Ez az utóbbi kitétel összhangban állt a magyar szokásjoggal,²³⁰ kihangsúlyozása talán afféle „lex Dionisii” volt, mert Ampod fia Dénes 1227–1228 közötti nádorsága idején valószínűleg konfliktusba került az egyházzal.²³¹ Ezen világos törvényi szabályozás ellenére a nádori hivatal elemeit és jellemzőit nem lehet világos módon, mindenkire jellemzően körülhatárolni a 13. századra vagy akár a 14. század első

²²⁸ „Palatinus omnes homines regni nostri indifferenter discutiat, sed causa nobilium, que ad perditionem capitis vel ad destructionem possessionum pertinet, sine conscientia regis terminare non possit; iudices vicarios non habeat, nisi unum in curia sua.” DRMH I/1. 35. Magyarul: Szöveggyűjtemény 270.

²²⁹ „Palatinus vero omnes homines indifferenter discuciet, preter personas ecclesiasticas et clericos, et preter causas matrimoniales et dotis, et alias ecclesiasticas, quacumque ratione videntur ad ecclesiasticum examen pertinere.” DRMH I/1. 40. Magyarul: Szöveggyűjtemény 276.

²³⁰ Korm. rendsz. 111–113. (a fejezet Kiss Gergely munkája)

²³¹ Dénest külön, név szerint is kiközösítette Róbert érsek 1232-ben, felsorolva egyházellenes „bűnlajstromát” is: „nemcsak javadalmaiktól, hivataluktól fosztott meg számos egyházi személyt, hanem mert több ily személyt megveretett s velök csúfosan bánt; a szepesi préposton és plébánoson többféle hatalmaskodást hajtott végre; János pozsonyi prépostot arcul verette...” (Theiner I. 108. Magyarul: Balics II/1. 263.). Tegyük hozzá: az Aranybulla kiegészítése nem az ilyen típusú hatalmaskodási ügyekre célzott, hanem az egyházi és világi joghatóság határvonalát konkretizálta. Arra, hogy bármelyik nádor az ott felsorolt ügyekben ítélkezett volna, írásos nyom nincs, így inkább csak sejthetjük, hogy történtek konfliktusok e téren, ha érdemesnek tartották ezt is külön leszögezni.

felére nézve. Az Aranybullák szabályozása ugyanis csak elmélet volt, a részleteket a szokásjog szabta meg, és a főbírói jogkör gyakorlását nem minden nádor érvényesítette egyformán. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy ekkoriban a nádori hivatal annyira működött, amennyire a betöltője komolyan vette a feladatát. Egyedüli különbség az 1320-as évektől kezdődően mutatkozott, amikor a mindenkori nádorispán már egy jól körülhatárolható szokásjogi normarendszer szerint gyakorolta tisztségét, de markáns különbségek, átalakulások természetesen ebben a korban is voltak.

Ám a nádor területi „hatósugara” (tehát nem az elméleti joghatósága!) drasztikus változásokon ment át e 150 év folyamán. Kezdetben a nádor – úgy tűnik – ténylegesen az egész ország nádora kívánt lenni, mert kb. a tatárjárásig kimutatható az, hogy a tisztségviselő a királyi udvarhoz hasonlóan vándorolt az országban és bírói úton intézte az elé kerülő ügyeket. A tendencia az 1240-es évek végétől kezdett megfordulni, és ekkor a nádorok alapvetően egyetlen régióhoz kötődtek. Az 1260-as éveket jellemző belpolitikai megosztottság apa és fia között méginkább felerősítette ezt a folyamatot. Ekkorra a nádori poszt szinte kizárólagosan politikai tisztséggé vált, azaz viselője bármilyen téren bármire „bevethető” volt, és teljesen mellékes, inkább csak presztízssokai voltak, hogy ő éppen a nádori tisztet viselte. A IV. László országlását követő politikai versenyben ez a tendencia ugyanúgy megmaradt, csak a körülményeknek megfelelően formálódott át. Az időszakra jellemző volt, hogy néhány kivétellel a korszak nádorai alig bíráskodtak, és aktív vagy passzív tevékenységük szinte soha nem mutatott túl egyetlen régió határain. Az 1270-es évek elején megjelenő *generalis congregatio* intézménye (azaz egy-egy vármegye számára tartott közgyűlés, amelyen a megye ügyeit intézték) is meglehetősen ritka volt, és sohasem mutatott túl az adott nádor által amúgy is birt terület határain, vagy azokon a vármegyéken, amelyeknek az ispáni címét is viselte. Ekkor tehát a tisztség viselői – bár jogkörük *de iure* még mindig az egész országra kiterjedt, *de facto* csak egy adott terület nádorai voltak. Mindezek visszatükröződtek abban, hogy a 13. század legvégén III. András már tudatosan is megosztotta az intézményt, és később szövetségeseinek egy körét örökös nádori címmel is jutalmazta – a gyakorlatban ugyanis semmiféle jogütközést vagy konfliktust nem eredményezett az sem, hogy az országban egyszerre heten is *palatinus*nak címezték magukat (feltehetően királyi jóváhagyással). 1310-től kezdve, mikor I. Károly már a saját kezébe kívánta venni a tisztség betöltését, a saját kinevezett nádorai is mind egy-egy szűkebb régióhoz kötődtek. A változás az 1320-as évek elejétől, a Druget-nádorok hatalomgyakorlásával állt be. Druget Fülöp 1323-tól szintén a saját territóriumának székhelyen, regionális nádorként működött, ám utódja, János már nem a Drugetek területén,

hanem Óbudán tartotta székhelyét, és az ország egyre több régiója számára tartott nádori közgyűlést. Ezzel jelentősen kitágult az a terület, amely felett a nádor bírói hatalommal bírt. Mondhatjuk, hogy hosszú idő után Druget János volt az első olyan méltóságviselő, akinek egyszerre volt tényleges kapcsolata az ország keleti és nyugati felével. Fia, Vilmos követte példáját, alatta terjedt el igazán a nádori közgyűlés intézménye (az országnak szinte a teljes északi régióját lefedték a változó időközrel tartott nádori *congregatioi*). Vilmos alatt következett be az a (korábbi szakirodalomban tévesen az 1342-es évhez és Nagy Lajos reformjához kötött) változás, hogy a nádori bíróság szép lassan a Visegrádon székelő országbírói bíróság mellé költözött, és ott lett a mindenkori nádor egyetlen kúriája. Vilmos utódja, Zsámboki (Gilétfi) Miklós 1342-től már nagyrészt készen kapta azt a rendszert, amely aztán a nádor elnevezésében is elkezdett tükröződni, és a nádor *regni Hungarie palatinus*, vagyis „Magyarország nádora” lett. Bár a cím felvétele valószínűleg nem áll a fenti folyamattal összefüggésben, de jelképesen is kifejezi egy fejlődési vonalnak a lezárultát. Az alábbiakban ezt a „vonalat” mutatjuk be részletesebben, természetesen kitérve a nádori intézmény egyéb, itt nem említett változásaira is.

4.1 – A tatárjárásig terjedő időszak: a „mobilis nádorok”

Mog 1192. évi nádorsága és Barc fia Miklós 1219. évvel kezdődő hivatalviselése közötti időszakról intézménytörténeti értelemben igen keveset lehet mondani. A nádorok legtöbbször az aktuálpolitika fontosabb figuráiként bukkannak föl. Mivel az uralkodók eleve a híveiket igyekeztek beültetni eme pozícióba, így gyakran cserélődött a nádor személye Imre és II. András alatt is, és nem egyszer a nádor valamilyen más politikai vagy nem politikai esemény következtében került a figyelem és a kútfők középpontjába.²³² Mindezek nem tartoznak a hivataltörténethez, így a korabeli nádori ítélkezés folyamata részleteiben nem elemezhető. Annyi mondható el, hogy a nádor ekkor még szorosabb kapcsolatot tartott fent a királlyal és a királyi udvarral, erről árulkodik, hogy több esetben iktatott király által adományozott földet, vagy állapította meg annak határait, esetleg valamilyen más módon hajtott végre egy királyi ítéletet.²³³ Szentföldre indulása előtt a vasvári egyház népeinek a védelmét is a nádorára bízta

²³² A nádorok listáját lásd Archont. 1000–1301. 16–18. A kor hatalmi elitjének, és ezen belül egyes pozíciók előkelőségének elemzésére lásd Fügedi 1986. 87–102.; Nógrády 1995. 163. 1209-ben Csépan nádor gyilkosság áldozata lett, de valószínűleg nem politikai okból (lásd legújabban Szabó 2009, különösen 386–390.).

²³³ 1206–1209 k.: RV 103. sz.; 1212: RA 271. sz.; 1209–1212 k.: CD VII/1. 235.; 1217: RA 315. sz. Tegyük hozzá: a nádor személyes közreműködésére később is találunk példákat, de arányaiban nem olyan nagy számban,

rá András.²³⁴ Szintén András küldte ki Pot nádort és Tamás kancellárt, hogy írják össze a tihanyi monostor népeinek szolgáltatásait, hogy ő aztán megerősíthesse azokat.²³⁵ Mindezek azt illusztrálják, hogy a nádor ekkor sokszor tartózkodott a király udvarában, még ha önálló hatóságnak minősült is. Szerencsére részben ezt a korszakot fedi le a váradi káptalan ítélet-jegyzőkönyve, az ún. Váradi Regesztrum, amely – ha töredékesen is maradt ránk – számos 1205 és 1235 közé eső jogesetet ír le. Ezekből kiderül, hogy a nádorok ekkor már mindenféle – királynak alávetett és szabad státuszú – emberek felett bíraskodtak, és a jogesetek között éppúgy találunk klasszikus státuszpereket, mint lopás, károkozás, vagy éppen emberölés ügyében indított eljárásokat.²³⁶ A korszak általános jellemzője volt, hogy bár az írásbeliséget már használták a belső hivatali ügyintézés során, az ítéleteket vagy szóban hozták, ha pedig a felek írásos bizonyítékot szerettek volna, akkor még mindig valamilyen más hatóság foglalta azt írásba. Mindezt jól illusztrálja az a néhány példa, amikor nádori levél kibocsátásáról van tudomásunk. A Váradi Regesztrum bejegyzéseiben 1214-ből még olyan esetet olvashatunk, hogy Miklós nádor szabályszerűen lezárt egy ítéletet, ám a felek oklevelet is szerettek volna minderről, ezért keresték föl a váradi káptalant – ekkor tehát még fel sem merült bennük, hogy a nádortól is kérhetnének oklevelet.²³⁷ Két évvel később Kán nembéli Gyula nádor egyenesen levélben kérte a káptalant, hogy a pernyertes fél részére állítsanak ki oklevelet. A parancslevél szabályos formulákat tartalmazott („*Gyula [!], Dei gratia comes palatinus cuncto capitulo Varadinensis ecclesie salutem et dilectionem. Notificamus vobis, quod...*”), így ez az első teljes szövegében ismert nádori oklevél.²³⁸ Feltűnő, hogy a végső ítéletlevél kibocsátását a nádor itt is a káptalanra bízta rá, még ha az ítéletet a bűnösök felett ő is mondta ki. Ugyanilyen tartalmú az ezen a téren később változást hozó Barc fia Miklós 1219 júniusa után kiállított oklevele.²³⁹ A korai nádori ítélezésre tehát még nem volt jellemző, hogy a saját nevükben kiállított oklevéllel zárják le ügyeiket, inkább egy másik hatóságot kértek meg rá (ha kellett, levélben leírva a jogesetet).²⁴⁰

Az intézményi fejlődés egyik fontos mérföldköve volt Szák nembéli Barc fia Miklós nádorsága. A korábbi archontológiákban három nádori ciklusával is számoltak (1213–1214,

mint ezekből az időkből. Lásd pl. 1245: RA 805. (RP 69. sz.) (az oklevél hamis, de a nádori közreműködésnek lehet valóságalapja, vö. Weisz–Zsoldos 2010. 476.); 1247: RA 856. sz.; 1270: MES I. 576. (RP 155. sz.)

²³⁴ 1217: RA 322. sz.

²³⁵ 1211: RA 262. sz.

²³⁶ RV 9., 15., 19., 27., 62., 64., 89., 95., 97., 103., 105., 116., 148., 153., 162. sz. esetek

²³⁷ RV 103. sz.

²³⁸ RV 162. sz. (RP 4. sz.)

²³⁹ RV 217. sz. (RP 5. sz.)

²⁴⁰ Minderre összefoglalóan lásd Szócs 2010. 429–431.

1219–1222 és 1226), vélhetően az ezen nézetet képviselő Wertner Mór és Pauler Gyula tekintélye folytán.²⁴¹ Legutóbb Zsoldos Attila választotta szét a középkorban igen gyakori nevet viselő, 1213–1214 folyamán nádori tisztelet viselő Miklóst és a csak 1219-től nádor Barc fia Miklóst.²⁴² Annyi mindenesetre bizonyos, hogy az itt említett reformok 1219-től mutathatók csak ki, és két területet érintenek. Egyrészt a nádori ítéletlevél-adás megindulását, másrészt a helyettesi rendszer megszervezését, amelyből a későbbi alnádori és albírói posztok nőttek ki. Mint fentebb is láthattuk, Miklós előtt is bocsátottak ki a nádorok okleveleket, ám ezek vagy magánoklevélnek számítottak,²⁴³ nádori hivataluktól függetlenül, vagy pedig a belső hivatali ügyintézésben játszottak szerepet. Az első ismert nádori ítéletlevél 1219-re keltezhető, és utána Barc fia Miklósnak 1220–1221 folyamán 6 saját nevében kiállított ítéletlevelét is ismerjük.²⁴⁴ Az oklevelek nagyobbik hányada pannonhalmi vonatkozású és Uros apát kérésére állították ki, de Miklós saját pecsétje alatt adott ki oklevelet a Ják nemzetség egyik birtokosztályáról is, illetve arról döntéséről, amely az esztergomi udvarnokok és az esztergomi káptalan közötti birtokvitát zárta le.²⁴⁵ Ilyesfajta esetekben korábban is eljárak nádorok. Maga Uros apát is járt ügyeivel Miklós hivatali elődjének ítélőszéke előtt, de semmi nyoma nincs annak, hogy erről ők oklevelet adtak volna ki.²⁴⁶ Miklós oklevéladó gyakorlata 1226-ra eső, nem egészen egy évnnyi nádorsága alatt sem csökkent, összesen (az említésekkel és tartalmi átírásokkal együtt) 19 oklevelet köthetünk hozzá, igaz ezek közül nem mind volt ítéletlevél.²⁴⁷

²⁴¹ Wertner 1898. 77–78., Pauler 1899. II. 53.; MTK IV. 1143., Szentpétery 1985. 97., KMTL 474. Egy korábbi tanulmányban magam is így jártam el: Szöcs 2010. 430.

²⁴² Archont. 1000–1301. 333.

²⁴³ Radó nádor 1057. évi, interpolált oklevele: DHA I. 161–162. (RP 1. sz.)

²⁴⁴ 1219: PRT I. 645–646.; 1220: PRT I. 647., 647–648.; 1221: PRT I. 652–653., UB I. 84–85., MES I. 231–232. (RP 6–11. sz.). Bizonytal Barc fia Miklóshoz köthető az az ítéletlevél is, amelyet a Pannonhalmi Regisztrum említ O jelzet alatt (PRT II. 255.). A regisztrum nem nevezi meg, hogy melyik Miklós nádor okleveléről van szó, de II. András egy 1221. évi oklevele alapján, amelyben említette Barc fia Miklós ugyanezen tárgyú ítéletét (PRT I. 652.), összekapcsolhatjuk a két esetet. Lásd erről Szöcs 2009. 431. 22. jz. (RP 13. sz. és kommentárja)

²⁴⁵ UB I. 84–85., MES I. 231–232. (RP 10–11. sz.)

²⁴⁶ Pot és Bánk nádorok (1209–1212 és 1212–1213) előtt már biztos pereskedett Uros, mint ez Tomaj nb. Dénes egy 1236. évi okleveléből kiderül, és ezekről oklevelet is kiállítottak, de valószínű, hogy nem maguk a nádorok, hanem – ahogy ez korábban is szokás volt – valamilyen más hatóság foglalta azokat írásba. Lásd minderről Szöcs 2009. 429–430.

²⁴⁷ 2009-ben még csak 17 oklevelet tudtam hozzá kötni (Szöcs 2009. 431.). Teljes szövegében fennmaradt okleveleinek (11) felsorolását lásd Solymosi 2004. 229. 52. jz. Tartalmi átírásban és említésben fennmaradt oklevelei: RV 217. sz., HO VIII. 19., PRT II. 255. (a Pannonhalmi Regisztrum említése, lásd fentebb is), Ampod fia Dénes 1227. évi oklevelében Miklós két korábbi diplomáját is említette: ÁÚO VI. 442–443. II. András adománylevelének említése: ÁÚO XI. 226. Balog Miklós asztalnokmester 1254. évi levelében szintén említést tesz Barc fia Miklós egy ítéletleveléről (PRT II. 291–292.). Az említés elvileg azonosítható lenne Miklós egy meglévő oklevelével is (PRT I. 677.), ám a helynevek nem egyeznek teljesen, így valószínű, hogy két külön oklevélről van szó. Végül szintén a Pannonhalmi Regisztrum említi Miklós nádor Ronka (*Renge*) faluval

A másik Barc fia Miklóshoz köthető újítás a helyettesi rendszer megszervezése volt. A helyzet annyiban hasonló az oklevéladási gyakorlathoz, hogy a folyamat hirtelen, és láthatóan különösebb átmenet nélküli megindulásról van szó, és biztos, hogy nem a forráshiánynak tudhatjuk azt be, hogy nem találkozunk azelőtt nádorhelyettesessel. Erre a bizonyítékot szintén a Várad Regesztrum szolgáltatja, amelynek 1220 előtti bejegyzéseiben egyszer sem említenek ilyesfajta tisztséget, ám utána hirtelen 4 különböző nevet is regisztrálni tudunk. Másrészt látni, hogy a tisztségnek ebben az időben még nincs kikristályosodott neve, hanem alkalmoszerű megnevezésekkel illetik őket a források.²⁴⁸ Úgy tűnik, hogy Miklós egy olyan helyettesi rendszert dolgozott ki, amely szerint a segédjei az ország azon részein bíraskodtak a nevében, ahol ő éppen nem tartózkodott. Legalábbis ez sejlik ki a Várad Regesztrum azon 1220. évi adataiból, hogy ekkor Barc fia Miklós összes esete kelet-magyarországi vonatkozású (ebben nincsen semmi furcsa, hiszen erre a területre esett a várad káptalan fő vonzaskörzete), ám ezzel párhuzamosan a helyettes bírának minden (konkrétan négy) ítélete dunántúli vonzaskörzettel bírt, ami viszont igen ritka.²⁴⁹

Barc fia Miklós újításai felemásan mentek át a gyakorlatba. A nádorhelyettesítés ezen rendszere nem nyerte el az országlakosok tetszését, legalábbis erre utal, hogy az 1222. évi Aranybullába belefoglalták azt is, hogy a nádor csak egy helyettes bírát tarthat, és azt is a saját kúriájában.²⁵⁰ Az Aranybulla 1231. évi változata pedig a korábbi „unum” (egyet) kifejezést a hangsúlyosabb „unicum” (egyetlen egyet) változatra cserélete le, gondosan intve utána a nádort, hogy nehogy a fenti, és más egyéb tilalmak ellenében cselekedjen.²⁵¹ A nádorhelyettesi rendszer ugyan nem szűnt meg, de a forrásokból ítélve tényleg visszaszorult, és a Miklós által kialakított helyetteshalmaznak vége szakadt.²⁵² Sokkal sikeresebb volt a másik újítás: ekkortól ugyanis szinte minden nádor ügyelt arra, hogy a saját nevében és

kapcsolatos, S jelzet alatt őrzött oklevelét (PRT II. 255.). A jegyzék nem árulja el, hogy melyik Miklós nádorról van szó, de mivel egyrészt a falu neve a 13. század második felétől inkább már Ásványtő volt (Csánki III. 511.), másrészt a Regesztrum kizárólag Árpád-kori nádorok, és a Miklós nevűek közül csak Barc fia Miklós okleveleit említi, továbbá Barc fia Miklós más, beazonosítható oklevelét szintén S jelzet alatt őrizték, mint ezt a Miklós-oklevelet, így a legvalószínűbben ezen oklevelet is Barc fia Miklós diplomái közé sorolhatjuk (okleveleit lásd még RP 5., 12–13., 22–23., 25–27. sz.).

²⁴⁸ *Vicarius palatini (comitis)* (1220: RV 248–249. sz., 266. sz.; 1221: RV 289. sz.); *vicecomes palatini comitis* (1221: RV 282. sz.); *viceiudex palatini comitis* (1221: ÁÚO I. 182–183., PRT I. 652. (RP 9. sz. reg.)); *vicepalatinus* (1220: RV 271. sz.; 1221: 318. sz., 321. sz.); *iudex vicarius* (1222: DRMH I/1. 35.). Hogy itt nem ennyi különféle nevű tisztségről van szó, hanem arról, hogy még nem volt megszokott, hogyan is kell nevezni a nádor nevében eljáró embert, azt jól mutatja, hogy pl. Móric alnádort mind a négy elnevezéssel illették 1220–1221 folyamán.

²⁴⁹ Szöcs 2012. 417.

²⁵⁰ DRMH I/1. 35.

²⁵¹ DRMH I/1. 40.

²⁵² Az alnádorra lásd még a „8.1 – A nádort helyettesítő tisztségek: alnádor, nádori albíró” c. alfejezetet.

pecsétje alatt bocsásson ki ítéletlevelet.²⁵³ Ezzel a nádori hivatal is egy fontos lépcsőfokot lépett át.

A Barc fia Miklós utáni következő nagyobb időszak záró határát Túrje nembéli Dénes második nádorsága, illetve Rátót nembéli Roland hivatalviselésének a kezdete (1248) táján húzhatjuk meg. Az itteni bő negyed évszázadot egymástól teljesen eltérő politikai és bíraskodási szerepet betöltő nádorok fémjelzik, amelyek közül a két leghíresebb a II. András hű emberének számító Ampod fia Dénes (1227–1128; 1231–1234/1235), illetve a IV. Béla bizalmát is elnyerő Tomaj nembéli Dénes (1234/1235–1240).²⁵⁴ Ám ami összeköti ezt a korszakot, az az, hogy a nádori bíraskodás ebben az időben – úgy tűnik – nem alapvetően helyhez kötötten zajlott. A nádor az országban vándorolt a királyi udvarhoz hasonlóan, és intézte az elébe járulók ügyeit – úgy is mondhatnánk, hogy ez az időszak a „mozgó nádorok” korszaka volt. A nádorispán természetesen a későbbiek folyamán is mozoghatott, ám az 1250-es évektől kezdődő időszak arculatát mégis inkább a helyhez kötött, partikuláris nádori intézkedések fémjelezték, azaz a tisztség viselője általában egy adott helyen tartózkodott, jól körülírható ítélkezési vonzáskörzettel. Ilyen vonzáskörzeteket 1248 előtt egy nádor esetében sem lehet kimutatni, és, mint látni fogjuk, ez nem írható pusztán a forráshiány számlájára.

A fenti tendenciák már kimutathatóak Barc fia Miklós idején, illetve az előtt is. A nádori ítélkezés eme vonatkozásait Szovák Kornél elemezte Roland esetében, az előzményeket is figyelembe véve.²⁵⁵ Pontosítani igyekezett azt az addigi álláspontot, hogy a nádor az 1230-as évektől kezdve a saját birtokán ítélkezett, ahol két alnádort tartott. Mindezt a 13. század első felére kivetítve a következőképpen igyekezett ellenőrizni: egyrészt hol működtek ebben az időben az alnádorok, másrészt a nádori oklevelekbe foglalt ügyek területi illetékessége hová esik, harmadrészt hol keltezték a nádori okleveleket. Szovák a forráshiány miatt az első és a harmadik kérdésre csak hiányos feleletet tudott adni, míg a másodikat (az egyes nádori ítéletek területi hovatartozását) nem elemezte ki részletesen 1248 előtt. Viszont Rátót nembéli Roland első nádori ciklusa (1248–1260) alkalmasnak látszott egy részletesebb vizsgálatra, mivel tőle nemcsak a legtöbb oklevél maradt fent az Árpád-kori nádorok közül, de abban gyakran kitette a pontos keltezés mellett a kelethelyet is. Az oklevelek elemzése során Szovák megállapította, hogy a pozsonyi ispáni címet is viselő Roland legtöbbször Pozsonyban keltezte oklevelét, és vélhetően ott tartotta a saját kúriáját is, és a többi ítélete is zömében az

²⁵³ A Miklóst követő nádorok oklevéladási gyakorlatára lásd Szöcs 2009. 431–433.

²⁵⁴ A hivatalviselési időre: Archont. 1000–1301. 18–19. Ampod fia Dénesre lásd: Wertner 1895. 92–93., Weisz 2003. Tomaj nb. Dénesre: Wertner 1898. 113–114.; lásd mindkettejükre: Archont. 1000–1301. 295.

²⁵⁵ Szovák 1989

északnyugati régióba esett. Ez egy kölcsönös folyamat volt, ugyanis a nádort eleve azok kereshették föl, akik a közelben voltak, és így nem kellett nagy költségeket fordítani az utazásra.²⁵⁶ Itt most ugyanezt a teljességre törekvő elemzést végeznénk el a Roland előtti nádorok esetében. Természetesen némileg módosítani kell a módszertanon, hiszen a nádori oklevelek kelet helyét 1248 előtt – mint azt Szovák Kornél is megállapította – direkt módon mindössze két alkalommal tették ki (mindkétszer Tomaj nembéli Dénes).²⁵⁷ Így hát a nádori intézkedések területi vonatkozásait kell vizsgálni, hogy Rolandhoz hasonlóan megállapítható-e valamelyiküknél valamilyen területi súlypont, és ha igen, akkor az összefüggésben áll-e a nádor által viselt ispáni címmel. 1213 és 1248 között biztosan 73 nádori és 4 nádorhelyettesi oklevelet tudunk regisztrálni teljes szövegében vagy tartalmi átírásban, esetleg említésben.²⁵⁸ Természetesen nem minden oklevél esetében tudunk területi vonatkozásokat megállapítani, és van, ahol nem is érdemes ilyet keresni. Az oklevelek mellett ugyanakkor több mint 70 olyan nádori vagy alnádori intézkedésről tudunk, amelyeket más írószerv foglalt írásba. Többségében az ún. Várad Regisztrumában maradtak fent ilyenek, de jó pár egyéb hiteleshelyi és királyi oklevél is említ nádori ítéleteket.

Ez a két csoport együtt már viszonylag reprezentatív mennyiséget képez egy vizsgálathoz. Ám ha abból indulunk ki, hogy a partikuláris ügyek esetében a nádort főként olyanok keresték fel, akik a közelében tartózkodtak, akkor az intézkedések közül néhányat nem szabad figyelembe venni. Ilyenek egyrészt a pannonhalmi vonatkozású ítéletek. Uros pannonhalmi apát mindig ügyelt arra, hogy a legmagasabb világi és egyházi bírói fórumok előtt tárgyalják az apátság ügyeit, ezért nem a területileg legközelebbi bírót kereste, hanem a rangban magasabbakat. Így sokszor a király elé állt, aki nem egyszer a nádori törvényszék elé utalta ügyét, máskor egyenesen a nádort kereste föl. Ezen ítéletek területi vonatkozása a monostor birtokállományának elhelyezkedésétől függ, és nem biztos, hogy az eljáró nádorok feltétlen a közelben tartották volna a székhelyüket. Ugyancsak ki kell zárni az azon népelemek fölötti intézkedéseket, akik hivatalból a nádori ítélőszék alá tartoztak (udvarnokok, besenyők). Itt ők nem választhattak, hogy magasabb szintű bírói fórumként kit keressenek fel.²⁵⁹ Szintén ki kell zárni azokat az eseteket, amikor a nádor külön királyi parancsra járt el egy ügyben, hiszen itt sem a gyakori tartózkodási helye (ha volt ilyen) dominált a

²⁵⁶ Szovák 1989. 299–303.

²⁵⁷ 1236: PRT I. 751. (RP 45. sz.), 1239: PRT I. 768–769. (RP 62. sz.); vö. Szovák 1989. 301.

²⁵⁸ A nádori és helyettesi okleveleket lásd: RP 3–78. sz.

²⁵⁹ Ilyen eset pl. az árpási besenyők ügye, akik 1224-ben a saját közvetlen előjárójuk, az ún. besenyőispán ellen emeltek panaszt (Györffy 1990. 127., RP 16. sz.), amit a nádornál kellett megtenniük, bárhol is tartotta az a székhelyét. Tegyük hozzá: az Árpád-kori Sopron és Győr megyék határán található Árpáson lakó besenyők nádorhoz való fellebbezését biztosan segítette az, hogy 1224-ben Gyula nádor soproni ispán is volt egyben.

személyének kiválasztásakor. Összességében csak azon eseteket érdemes figyelembe venni, ahol egyáltalán feltehető, hogy a nádori ítélőszék kiválasztását nem indokolta semmilyen különösebb ok, a felek valószínűleg azért álltak elé, mert ő volt a legkönnyebben elérhető (nagy)bíró. Bár a tévedés lehetősége itt is fennáll, de a Várad Regesztrum kisebb jelentőségű (lopással, testi sértéssel) foglalkozó ügyei, vagy a nem országos jelentőségű személyek közti perek ilyeneknek látszanak. Ha ezek földrajzi vonatkozásait összevetjük az adott nádor ispánságával, akkor a következő táblázatot kapjuk:

nádor neve	ispánsága	az ítélet területi vonatkozása	forrás
Mog	bihari	1206: Gyán, Bihar (Bihar m.)	RV 97. sz.
Bánk	pozsonyi	1213: Szatmár, Malca (Szatmár m.)	RV 9. sz.
		1213: Nyüved (Bihar m.)	RV 19. sz.
Miklós	csanádi	1213: Besenyő (Arad m.)	RV 64. sz.
		1213: Lazdi, Seusci (Bihar m.)	RV 103. sz.
	bodrogi	1214: Szoboszló (Szabolcs m.)	RV 103. sz.
Kán nb. Gyula	soproni	1215: Békés (Békés m.)	RV 116. sz.
Kán nb. Gyula	–	1216: Szabolcs (Szabolcs m.)	RV 162. sz.
Barc f. Miklós	soproni	1219: Széplak, Szerép (Abaúj m.)	RV 175. sz.
		1219: Széplak, Medgyaszó (Abaúj, Zemplén m.)	RV 180. sz.
		1219: Folt, Bágya (Heves m.)	RV 189. sz.
		1219: Vasvári, Zsadány, stb. (Csanád, Arad, Temes m.)	RV 213. sz.
		1219: Körű (Heves m.)	RV 217. sz.
		1219: Nyír (Közép-Szolnok m.)	RV 220. sz.
		1219: Tiván, Tót (Heves m.)	RV 226. sz.
		1220: Körű (Heves m.)	RV 244. sz.
		1220: Körű, Peles (Heves m.)	RV 245. sz.
		1220: Pó (Külső-Szolnok m.)	RV 269. sz.
		1220: Ság (Szabolcs m.)	RV 275. sz.
		1221: Márok (Baranya)	RV 281. sz.
		1221: Arad (Arad m.)	RV 290. sz.
		1221: Gyad, Tata (Fejér, Komárom m.)	RV 308. sz.
		1221: Káta, Dengeleg (Pest, Nógrád m.)	RV 309. sz.
		1221: Vasvár, Tozár, Ják, Ság (Vas m.)	RV 313. sz.
		1221: Tozár, Zsedény (Vas m.)	RV 314. sz.
		1221: Köröselő (Vas m.)	UB I. 84–85. (RP 10. sz.)
		1221 körül: Boglár (Fejér m.)	HO VIII. 19. (RP 12. sz.)
Kán nb. Gyula	soproni	1223: Bart (Esztergom m.)	MES I. 241–242.
		1224: Menyhárt, stb. (Sopron m.)	UB I. 95. (RP 15. sz.)
		1224–25: Csecstó (Bodrog m.)	MES I. 247. (RP 17. sz.)
		1225: ²⁶⁰ Ság (Csongrád m.)	MES I. 254–255.
		1222–25: Herman, Vald (Vas m.)	ÁÚO VI. 435.
		1222–25: Szilvás (Baranya m.)	ÁÚO XI. 225.
		1222–25: Kecsen (Békés m.)	RV 358. sz.

²⁶⁰ A nádori ítéletet a garamszentbenedeki apát foglalta írásba 1225. dec. 24-én, így valószínű, hogy az ítélet is ugyanerre az évre esett.

nádor neve	ispánsága	az ítélet területi vonatkozása	forrás
Barc f. Miklós	soproni	1226?: Csurgó, Zákány (Somogy m.)	ÁÚO VI. 442–443. (RP 22–23. sz.)
Ampod f. Dénes	–	1227: Csurgó, Zákány (Somogy m.)	ÁÚO VI. 442–443. (RP 28. sz.)
		1227: Hartyán (Nógrád m.)	ÁÚO VI. 445–446. (RP 29. sz.)
		1227: Vég, Bán, Rékas (Baranya m.)	DSAd 28.
		1228: Tapolca, Pukor (Pozsega m.)	CDCr III. 293–295. (RP 30. sz.)
		1227–28: Zselic (Somogy m.)	CDCr III. 347–350. (RP 31. sz.)
		1231: ²⁶¹ Lévna (Nyitra m.)	DL 95539. (RP 36. sz.)
		1227–28, 1231–32: Pest-Kelenföld (Pest m.)	RA 492. sz.
		1227–28, 1231–32: Ényed (Sopron m.)	ÁÚO VI. 511–512.
		1232: Pordány (Sopron m.)	UB I. 139–140. (RP 33. sz.)
		1233: Hof, Menyhárt (Moson m.)	UB I. 152. (RP 34. sz.)
		1227–28, 1231–34: Kapornok, Lanch (Zala m.)	Veszprém: pótkötet 94–95.
Tomaj nb. Dénes	–	1235 körül: Tumban (Bihar m.)	RV 387. sz. ²⁶²
	bihari	1236: Csepel (Hont m.)	CDS II. 11–12. (RP 44. sz.)
	szolnoki	1236: Szántó (Zala m.)	HO VI. 30–34. (RP 43. sz.)
		1236: Kapornok, Lanch (Zala m.)	Veszprém: pótkötet 94–95. (RP 46. sz.)
		1237: Süly (Pozsony m.)	CDS II. 21. (RP 54. sz.)
		1239: Csenger (Szatmár m.)	ÁÚO VII. 77–78. és ÁÚO XI. 309–310. (RP 63–64. sz.)
Kán nb. László	somogyi	1244: Szentiván (Veszprém m.)	Szovák 1996. 456–457. (RP 68. sz.)
		1243–45: Érd (Pest m.)	Zichy I. 27. (RP 70. sz.)
		1242–45: Szántó (Zala m.)	CD IX/7. 662–665. (RP 71. sz.)
Türje nb. Dénes	somogyi	1245–46: Szántó (Zala m.)	CD IX/7. 662–665. (RP 76. sz.)
		1245–46: Ládony (Sopron m.)	HO VIII. 174–175. (RP 73. sz.)
Gutkeled nb. István	–	1247: Bela (Zala m.)	Zala II. 285. (RP 75. sz.)
		1246–47: Baksa (Baranya m.)	CD VII/1. 293–294.
		1246–47: Szántó (Zala m.)	CD IX/7. 662–665. (RP 76. sz.)

²⁶¹ Dénes 1234. évi oklevelében eladta az egyik ítélete után reá szállott Levna nevű földet, amit 3 év után sem akartak megvenni a rokonok és határosok. Így az ítéletnek 1231-re kellett esnie.

²⁶² Nem lehet eldönteni, hogy az ítéletet Ampod fia Dénes, vagy Tomaj nembéli Dénes hozta. A kérdésnek annyiból nincs jelentősége, hogy kezdetben Tomaj nembéli Dénes sem tüntet fel semmilyen ispánságot okleveleiben.

nádor neve	ispánsága	az ítélet területi vonatkozása	forrás
Türje nb. Dénes	pozsonyi	1248: Szántó (Zala m.)	CD IX/7. 662–665. (RP 76. sz.)
		1248: Karcsa (Pozsony m.)	CDS II. 217–218. (RP 77. sz.)

1. táblázat: az 1206–1248 közötti nádori ítéletek földrajzi vonatkozásai

A táblázaton végigtekintve szembetűnő, hogy a nádorok ispánsága és az általuk hozott ítéletek földrajzi megoszlása között semmilyen különösebb összefüggést nem fedezhetünk fel. Még jobban kidomborodik ez, ha megvizsgáljuk azokat az eseteket, amikor az intézkedés éppen az ispáni megyéjükbe esett. Rögtön az első esetben Mog nádor és bihari ispán a Várad Regesztrum egy későbbi bejegyzésének visszatekintése alapján a bihari várnépek és várjobbágyok, illetve egy klerikus közötti ügyben ítélt. Itt Mog jól láthatóan bihari ispánként hozott ítéletet Magnus klerikus javára, amit az is támogat, hogy a regesztrum bejegyzése ebben az esetben kiemelte, hogy a nádor ispán is volt egyben, mivel a lejegyző is lényegesnek vélte ezt.²⁶³ A következő ilyen eset, amikor Gyula nádor és soproni ispán a soproni csöböradók ügyében megparancsolta az adók beszedőinek, hogy a borsmonostori egyház népeinek soproni falvaiban ne szedjék be a csöböradót. Gyula szintén ispánként hozta meg az ítéletet, még ha oklevelében elsősorban nádornak is címezte magát, hiszen egy királyt illető, de a megyésispán által beszédett jövedelemről²⁶⁴ intézkedett Imre király privilégiuma alapján. Türje nembéli Dénes nádor és pozsonyi ispán 1248-ban egy pozsonyi várjobbágyinak csereföldet adott a régi földje ellenében. Ez is egyértelműen ispáni feladatkör, azaz itt sem nádorként intézkedett, hanem a másik hivatalához kötődő teendőit látta el. Furcsa mód tehát az összes olyan esetről ki lehet mutatni, ahol az ispánság és az ítélet egy megyébe esett, hogy ott nem nádori mivoltában intézkedett a tisztség viselője.

Éppen a Várad Regesztrum kínál néhány további érdekes példát a területi vonatkozások szempontjából. Mivel Kálmán törvénye alapján az ország összes székeskáptalanjában tarthattak istenítéletet, ezért az esetek többsége helyből került ki – az ország más pontjain élők a hozzájuk közel eső helyeket keresték föl.²⁶⁵ Viszont Várad esetében van néhány megmagyarázhatatlanul távoli megkeresés is. Ha a beazonosítható dunántúli és nyugat-felvidéki jogeseteket vesszük szemügyre, akkor azt tapasztaljuk, hogy ott mindig valamilyen főméltóság ítélt: királynéi udvarispán vagy országbíró,²⁶⁶ esetleg valamilyen megyésispán, aki

²⁶³ RV 97. sz. Általában nem írták oda a nádor ispáni címét, ha említik őt a bejegyzésekben.

²⁶⁴ A csöböradóról legújabbban: Weisz 2012. 52–54.

²⁶⁵ A regesztrum helyneveit K. Fábián Ilona vitte térképre, azon jól lemérhető a káptalan vonzáskörzete, lásd K. Fábián 1997.

²⁶⁶ RV 312. sz. (1221): Nyitra és Bars m.; 339. sz. (1222): Somogy m.

a király környezetében tartózkodik, és a szöveg külön kiemeli, hogy királyi parancsra lett az eset bírója.²⁶⁷ Nem említene külön királyi parancsot egy trencsényi vonatkozású ügyben, ahol Márton bolondóci ispán volt a bíró, sem egy Győr megyei esetről, amikor Miklós győri ispán ítél.²⁶⁸ A legtöbb nyugat-magyarországi vonatkozású ügyben viszont a nádor²⁶⁹ vagy a helyettese²⁷⁰ volt a bíró. Kézenfekvő magyarázatnak tűnik, hogy a pl. Vas vagy Somogy megyei emberek elkezdtek a pert a környékükön járó nádor vagy a helyettese előtt, és amikor az egyik kitűzött határnapra eljutott az ügymenet odáig, hogy már csak az istenítélet dönthetett, akkor a bíró az éppen aktuális tartózkodási helyéhez közel eső káptalanhoz küldte a feleket. A fenti esetekben pedig éppen a váradi káptalan volt ez a legközelebbi hely, így kerülhettek az ország másik feléről származó emberek Váradra. Más bírák esetében is ez lehetett a magyarázat: az országbíró ugyanúgy a királlyal együtt mozgott az országban, ahogy a többi ispán is, aki a király környezetében tartózkodhatott (ez a királyi parancs emlegetése esetében egyértelmű, a bolondóci és a győri ispán esetén csak feltételezhetjük ugyanezt). Így a per egyes állomásának a helyszíne mindig változott, és kiszámíthatatlan volt, hogy hol fejeződik be. Ráadásul látható, hogy a Regesztrum egymás után következő bejegyzéseiben többnyire közel esnek egymáshoz azok az esetek, amikor a nádort jelölik meg eredeti bíróként.²⁷¹ Ezek szintén arra utalnak, hogy csak bizonyos időközönként szaporodtak meg a váradi káptalan azon ügyei, amikor a nádor küldte a feleket hozzájuk: nyilván, amikor éppen a közelben tartózkodott.

Feltehetjük, hogy a nádor mozgásának valamiféle rendszert kellett követnie. Ezt egyfelől az a szükségszerűség is diktálja, hogy azok, akik az ítélszéke előtt elkezdtek a pert, és egy későbbi határnapra történő halasztás történt, megtalálhassák őt akkor is, amikor már nem a közelükben tartózkodik. Hogy mindez a felvetés a gyakorlatban is működött, arról a legrészletesebben Tomaj nembéli Dénes 1236. évi oklevele tájékoztat.²⁷² A felperes Zlaudus

²⁶⁷ RV 100. sz. (1214): Zala megyei ügyben királyi parancsra Salamon bácsi ispán ítél; 274. sz. (1220): Zala és Somogy megyei ügyben Mika bihari ispán ítél András parancsára; 327. sz. (1222): a pozsonyi ispán perlekedik Fejér megyeiekkel, a király által delegált bíró Oguz ispán; 268. sz. (1220): a zalai királyi lovászok és királyi tárnokok közti perben Demeter mestert bízta meg a király.

²⁶⁸ RV 371. sz. (1229); 270. sz. (1220)

²⁶⁹ RV 281. sz. (1221): Miklós nádor, Baranya m.; 308. sz. (1221): Miklós nádor, Fejér és Komárom m.; 313. sz. (1221): Miklós nádor, Vas m.; 314. sz. (1221): Miklós nádor, Vas m.

²⁷⁰ RV 248. sz. (1220): *Fila vicarius palatini*, Somogy m.; 266. sz. (1220): *Fila vicarius palatini*, Tolna m.; 271. sz. (1220): Mór *vicepalatinus*, Komárom m.; 321. sz. (1221): Mór *vicepalatinus*, Bars (?) m.

²⁷¹ Pl.: 1213: 9., 15., 19., 27., 62., 64. sz.; 1214: 89., 95., 97., 103., 105. sz.; 1219: 175., 180., 189., 213., 217., 220., 226. sz.; 1220: 244–245. sz. (ugyanekkor két alnádori eset: 248–249. sz.); 269. (alnádori: 271. sz.), 275., 277. sz.; 1221: 280–281. (alnádori: 282. sz.), 285., 288. (alnádori: 289. sz.), 290. sz.; 308–309., 313–314. sz. (alnádoriak: 318., 321. sz.); 1222: 333., 337. sz. Ezeken kívül néhány eset „magányosan” áll.

²⁷² HO VI. 30–34. (RP 43. sz.)

mester (a későbbi veszprémi püspök és királyi kancellár) egy birtokhatár-perben megidézte a nádori ítélőszék elé a Zala megyei Szántó birtok ügyében a zalai udvarnokokat. 1236. június 24-én csak ő jelent meg a nádor előtt, az udvarnokok nem. A nádor egyre újabb és újabb határnapokat jelölt ki a peres felek részére, ahol rendre csak a felperes jelent meg, az udvarnokok nem, sőt, azok az őket megidéző nádori poroszlóra támadtak. Az oklevélből kiderül, hogy Dénes nádor június 24. és július 21. között a Heves megyei Poroszlón volt, majd július 21-én Esztergomban, augusztus 27-én a Nógrád megyei Losonc közelében lévő Gálcson,²⁷³ míg szeptember 21-én a Baranya megyei Cselejen (lásd 1. sz. ábra).

1. ábra: Tomaj nembéli Dénes tartózkodási helyei (1236)

Zlaudusnak nem okozott gondot, hogy minden alkalommal megtalálja a nádort, sőt, az oklevél szerint a köztes időben hazament birtokára, Zala megyébe (tehát nem a nádor

²⁷³ A 15. századi másolatban fennmaradt oklevél szövegében „*inlulunch in Galch*” szerepel. A szöveg a másolás során romlott, az „*inlulunch*” valójában: *in Lusunch* lehetett, hiszen az *l* betű könnyen összekeverhető a hosszított *s*-sel, ha a másoló nem érti a szöveget. Gálcs (Gács) település Nógrád megyében volt, közvetlenül Losonc mellett.

kíséretével együtt utazott ő is). Figyelemre méltó, hogy Dénes nádor és a felperes Nógrád megyében volt augusztus 27-én, és szeptember 8-án Dénes azt rendelte el Zlaudus számára, hogy igazolja poroszlója szavahihetőségét. Szeptember 21-re Dénes már Baranya megyében, a Duna mellett tartózkodott, amikor Zlaudus felkereste őt a poroszlót igazoló Zala megyei és környékbeli tanúkkal és oklevelekkel. Ha az időpontok közti különbséget nézzük (13 nap), és azt, hogy a tanúk és oklevelek összegyűjtése is némi időbe telhetett, akkor mindenképpen arra kell gondolnunk, hogy a felperes tudta, hogy nagyjából merre induljon, hogy a kitűzött határnapra megtalálja a nádort. Ezt csak úgy lehetett megvalósítani, ha a nádor legalábbis egy rövid időre (legalább 2–3 hétre) előre megtervezi az útvonalát, és ha valami sürgős királyi parancs el nem téríti ettől, akkor tartotta is magát ahhoz. Valószínű (sőt, szükségszerű), hogy idézések esetén a nádori poroszló nem csak a határnapot mondta meg a beidézett félnek, hanem a helyet is, bár erre az oklevelek nem tesznek utalást, vagy ha ő maga állította a feleket az ura elé, akkor tudta, hogy nagyjából hova kell vezetni őket.

Megjegyzendő, hogy erre az időszakra, az 1220–1230-as évekre esik a pannonthalmi vonatkozású nádori ítéletek fénykora. Ennek fő mozgatója az akkori pannonthalmi apát, Uros volt. Az apát hosszú hivatali ideje alatt (1207–1242) hatalmas igyekezettel védte és gyarapította egyháza birtokállományát. A legmagasabb világi és egyházi hatóságoknál járt közbe, és bárkivel perre ment az apátság vagyonáért. Ennek a „stratégiának” a részét képezte, hogy az ítéletekről okleveleket állíttatott ki magának, amelyek őrzéséről, sőt, másolatok készítéséről is gondoskodott, és ezeket az okleveleket ügyesen használta későbbi pereiben.²⁷⁴ Uros idején olyan megszokottá vált, hogy az apátság ügyei a legnagyobb világi és egyházi főméltóságok előtt rendeződnek, hogy IV. Béla 1257-ben már egy szokásjogból fakadó kiváltsággént erősítette meg azt, hogy az apát és a népei csak a király vagy a nádor előtt foghatók perbe.²⁷⁵ Összesen 37 pannonthalmi vonatkozású nádori vagy albírói ítéletet, intézkedést vagy oklevelet tudunk regisztrálni 1248-ig bezárólag, amelyek egy kivételével mind Uros apátságának idejére esnek.²⁷⁶ Egyetlen nagyobb „lyukat” találunk: 1226-tól, Barc

²⁷⁴ KMTL 701–72.; Szovák 1989. 301.

²⁷⁵ RA 1149. sz.

²⁷⁶ PRT I. 645–646. (RP 6. sz.); PRT I. 647. (RP 7. sz.); PRT I. 647–648. (RP 8. sz.); PRT I. 652–653. (RP 9. sz.) (egy nádori és egy albírói intézkedést is említ); PRT I. 651–652. (vö. RP 13. sz.); PRT I. 625. (két nádori ítéletet is említ); PRT I. 661.; RP 14. sz.; PRT I. 675. (RP 18. sz.); PRT I. 675–676. (RP 19. sz.); PRT I. 676–677. (RP 20. sz.); PRT I. 677. (RP 21. sz.); PRT I. 678–679. (RP 24. sz.); PRT II. 291–292. (RP 26. sz.); PRT I. 751. (RP 45. sz.) (saját magán kívül korábbi 4 nádori ítéletet is említ); PRT I. 755–756. (RP 47. sz.); PRT I. 753–754. (RP 48. sz.); PRT I. 756–757. (RP 49. sz.); PRT I. 752–753. (RP 50. sz.); PRT I. 754.; PRT I. 761–762. (RP 56. sz.); PRT I. 759–760. (RP 57–58. sz.) (két nádori intézkedést is említ); PRT I. 762. (RP 59. sz.); PRT I. 763–764. (RP 60. sz.); Solymosi 1998. 210–211. (RP 61. sz.); PRT I. 768–769. (RP 62. sz.); PRT I. 760–761. (RP 65.

fia Miklós nádorságának végétől egészen 1236-ig, Tomaj nembéli Dénes nádorig nincs egyetlen olyan ismert nádori ítélet sem, amely pannonthalmi vonatkozású lenne. A kérdéses időszakban hangsúlyosan Ampod fia Dénes volt a nádor (illetve 1228 és 1231 között Mojs, de az ő hivatali működése láthatatlan: egyetlen hozzá köthető oklevél vagy ítélet sem maradt ránk!). Apod fia Dénest többször támadták egyházellenes tevékenysége miatt, és úgy tűnik, hogy Uros apát sem bízott meg benne. Egyébként pedig két „kedvenc” nádora Barc fia Miklós és Tomaj nembéli Dénes volt. Uros 35 éven át volt apát, de ennek a két nádornak összesen 14 évnyi hivatali idejére esik majd minden olyan ítélet (a 37-ből 32), amelyben a nádor is szerepet kapott. Az első ítéleteket már Pot (1209–1212) és Bánk (1212–1213) idejéből regisztrálni tudjuk,²⁷⁷ ám a Szentföldről visszatérve, 1219-től kezdődnek nagyobb számban. A legelső ránk maradt, 1219-re keltezhető ilyen oklevél elárulja, hogy az apát a király elé vitt egy (egyébként nem túl jelentős) ügyet, és András adta tovább a nádorának. Itt tehát Uros még nem a nádori ítélőszéktől várta igazát, de Barc fia Miklós már teljesen önállóan, a maga nevében zárta le az esetet.²⁷⁸ 1220 folyamán az apát újra a nádort kereste fel, amikor egy olyan perben kellett ítélnie, ahol a királyi udvarnokokkal és várnépekkel támadt konfliktusa. Bár az udvarnokok szereplése indokolhatja a nádori ítélőszéket,²⁷⁹ lehetséges, hogy az apát itt is András királyt kereste föl először, mivel az eset kapcsán egyszerre tűnik föl a nádor és a király poroszlója.²⁸⁰ Ám látszólag semmi nem indokolja azt, hogy ugyanebben az évben (1220) Uros egy olyan pert is Miklós nádor előtt tárgyalta meg, amelynek semmilyen udvarnoki vonatkozása nem volt, és András király közbenjárását sem említették.²⁸¹ Úgy tűnik tehát, hogy Uros apát „rászokott” a nádori ítélőszékre. Egy szintén nem alávett népek elleni pert (a nádor valószínűsíthető távolléte miatt) Márton nádori albíró előtt kezdeményezett 1220–1221 folyamán, majd Márton döntésének áthágói ellen már magánál Barc fia Miklósnál keresett jogorvoslatot, aki 1221-ben ezt a döntését is egy oklevéllel zárta le.²⁸² Miklós valamikor 1219 és 1221 között (gyaníthatóan inkább 1220–1221 folyamán) egy teljesen egyházi vonatkozású tizedperről is döntött és oklevelet adott Urosnak.²⁸³ Az apát a fehérvári latinokkal és a nagyhalomi besenyőkkel folytatott tizedperben is Miklós nádor döntésére bízta

sz.); A Pannonthalmi Regisztrum három olyan nádori oklevelet is említ (PRT II. 255–256.) (RP 27., 66. és 78. sz.), amely önálló, mára elveszett oklevelet takar.

²⁷⁷ Vö. PRT I. 751. (RP 45. sz.)

²⁷⁸ PRT I. 645–646. (RP 6. sz.)

²⁷⁹ A királyi udvarnokok hivatalból a nádori ítélőszék alá tartoztak, lásd a „7.1 – Az udvarnokok feletti joghatóság” c. alfejezetet.

²⁸⁰ PRT I. 647–648. (RP 8. sz.)

²⁸¹ PRT I. 647. (RP 7. sz.)

²⁸² PRT I. 652–653. (RP 9. sz.)

²⁸³ A Pannonthalmi Regisztrum említi ezt az oklevelét (PRT II. 255.), lásd RP 13. sz.

magát (a besenyők kapcsán ez természetes, hiszen a besenyők is a nádori joghatóság alá tartoztak,²⁸⁴ a szabad státuszú fehérvári „latinok” viszont nem), csakúgy, mint egy két szolga hovatarozását érintő perben. Hogy ezekről Miklós adott-e okleveleket az apátnak, nem tudjuk.²⁸⁵ A nádori ítélőszék mellett azonban később is előfordult, hogy az apát a királyt kereste fel panaszával, aki áttette az ügyet a nádorhoz. Az ügyek többsége birtokvita volt akár világi személyek, akár más egyházak, akár a királynak alávetett népek között.²⁸⁶ Tizedvitában is sokszor döntött a nádor, csakúgy mint státuszperekben.²⁸⁷ Egyedi csoportot alkotnak azok a perek, amikor a monostornak alávetett népek szolgáltatásainak a milyenségében döntött egyszer Miklós (a híres „pannonhalmi per” első állomásaként), egyszer pedig Tomaj nembéli Dénes.²⁸⁸ Mindkét ügy a király (II. András és IV. Béla) előtt indult, és a király tette át a nádori ítélőszék elé, talán mert az udvarnokok miatt illetékesebbnek ítélte azt a fórumot. Uros halála után (1242) a nádor gyakorlatilag már nem ítelt Pannonhalma kapcsán. Az Árpád-kor végéig bezárólag összesen két vonatkozó nádori ítéletlevelet ismerünk (mindkettőt Roland adta ki, 1254-ben ill. 1255-ben).²⁸⁹ Roland után nincsen már nádor, akinek színe elé pannonhalmi vonatkozású perek kerültek volna, sőt, 1335-ben Druget Vilmos nádor előtt a monostor már arra a kiváltságra hivatkozott, hogy ők a királyon kívül semmilyen bírói fórum elé nem állíthatóak, és az apátság ezen privilégiumát Vilmos nádor is elismerte.²⁹⁰

4.2 – A regionális nádorság kezdete

A nádori hivatal jellemzőiben Rátót nembéli Domonkos fia Roland első nádorsága alatt (1248–1260) következett be fontos változás. Ezzel a ciklussal Roland az általunk vizsgált (1342-ig terjedő) korszak leghosszabb összefüggő nádori hivatalát töltötte, ám nem ez teszi egyedivé működését. Nádorságának főbb jellemzőit Szovák Kornél elemezte ki.²⁹¹

²⁸⁴ Lásd a „7.2 – A besenyők” c. alfejezetet.

²⁸⁵ PRT I. 651–652.

²⁸⁶ PRT I. 647., 647–648., 652–653. (RP 7–9. sz.); DL 44031. (a vonatkozó rész kiadása: RP 14. sz.); PRT I. 675., 676–677., 677., 751., 753–754., 755–756., 756–757., 760–761., 763–764., 768–769. (RP 18., 20–21., 45., 47–49., 60., 62., 65. sz.) A Pannonhalmi Regisztrum említésében: PRT II. 255., 256., vö. RP 66., 78. sz.); ill. PRT I. 754.

²⁸⁷ Tizedper: PRT I. 632., 759–760., 762. (RP 56–59. sz.), PRT I. 651–652., ill. a Pannonhalmi regisztrum említésében: PRT II. 255. (vö. RP 13. sz.); státuszper: PRT I. 645–646., 675–676., 752–753. (RP 6., 19., 50. sz.), PRT I. 661.

²⁸⁸ PRT I. 678–679., 768–769. (RP 24., 61. sz.)

²⁸⁹ PRT II. 290–291. és 293. (RP 98. és 100. sz.)

²⁹⁰ AOkl XIX. 444. sz. A nádor és az egyházak közötti kapcsolatra lásd még az „5.2 – A nádorral szembeni jogi immunitás” c. alfejezetet.

²⁹¹ Szovák 1989

Megállapítása szerint a pozsonyi ispáni címet is viselő Roland leggyakrabban Pozsonyban keltezte oklevelét, és vélhetően ott tartotta a saját kúriáját is, és a többi ítélete is zömében az északnyugati régióba esik. Ez egy kölcsönös folyamat volt, ugyanis a nádort eleve azok kereshették föl, akik a közelben voltak, és így nem kellett nagy költségeket fordítani az utazásra.²⁹² Úgy tűnik, hogy Roland teljesen felejtette az „utazó nádor” szokásával. Ebben szerepet játszott az a tény is, hogy Roland már 1242-ben Frigyes osztrák herceg ellenében is megerősítette és védte Sopron és Pozsony várát, így alkalmasnak látszott arra, hogy az ötvenes években, a Babenberg-háborúk időszakában is védje a nyugati határszélét.²⁹³ Roland intézkedéseinek nagy része tényleg Pozsony megyébe esett, illetve a környező vidékre (lásd a 2. sz. térképet, ahol csak a nem Pozsony megyei vonatkozású intézkedéseit tüntettük fel.).

2. ábra: Roland nádor 1248–1260 közötti nem Pozsony megyei intézkedései

A számok a következő helyeket jelölik (zárójelben a forrás) – 1: Kamond, Veszprém m. (PRT XII/A 437–438., RP 82. sz.); 2: Nevegy, Zala m. (Sörös 1908. 162–163., RP 84–85. sz.); 3: Tokorcs, Vas m. (UB I. 231–232., RP 92.

²⁹² Szovák 1989. 299–303.

²⁹³ RA 1928. sz., vö. Szovák 1989. 303.

sz.); 4: Vasvár, Vas m. (UB I. 235., RP 95. sz.); 5: Urai, Vas m. (UB I. 235–236., RP 96. sz.); 6: Balozsaj, Vas m. (UB I. 243–244., RP 102. sz.); 7: Nova, Zala m. (Zala I. 28., RP 108. sz.); 8: Kisfalud, Sopron m. (UB I. 326–327., RP 109. sz.); 9: Szolnok, Bács m. (CDS II. 393.); 10: Agyagos, Sopron m. (UB I. 252–253., RP 110. sz.); 11: Gyimolt, Veszprém m. (RP 111. sz.); 12: Család, Sopron m. (UB I. 237–238., RP 114. sz.); 13: Csekej, Nyitra m. (CDS II. 434.); 14: Terebez, Somogy m. (HO VII. 74., RP 118. sz.); 15: Macskaszarm, Bars m. (CDS II. 241., RP 121. sz.); 16: Csáva, Széplak, Sopron m. (UB I. 240–241., Függelék, A-reg.); 17: Szerémvár,²⁹⁴ Szerém m. (CDCr V. 623–624.). Nincs feltüntetve bizonytalan lokalizációja miatt Sebes birtok (talán Tolna megye?) (RP 120. sz.); egy Rábca mentén fekvő malom (Vas m.) (UB I. 239–240., RP 99. sz.)

Az itt feltüntetett 16 esettel szemben áll 22 biztosan Pozsony megyei ügy,²⁹⁵ további néhány esetben vagy nem állapítható meg a területi vonatkozás, vagy felesleges is olyat keresni.²⁹⁶ A két Dél-Magyarországra eső helyszín Szolnok (a település nem a Tisza melletti Szolnokkal, hanem a bodrogi várhoz tartozó Bács megyei Szolnok földdel azonosítható), illetve Feketenép, amely a szerémi vár tartozéka volt.²⁹⁷ Roland ekkor is Béla király külön parancsára (*ex speciali mandato domini Bele, illustris regis Ungarie*) intézkedett, a várföldek visszavételének ügyében.²⁹⁸

Mindez átvezet minket egy olyan szerepkörbe, amely az országbárók, így a nádor esetében is egyre markánsabb gyakorlattá válik, és amely a nádorok esetében az 1260-as években tetőződik, ti. hogy a külön királyi megbízás alapján adott egyéni, sokszor politikai jellegű feladatok egyre inkább háttérbe szorítják a „hagyományos” nádori funkciót. Végül az 1262-től kezdődő országmegosztás rendkívüli helyzete teremtette meg azt, hogy a nádor már elsősorban a király éppen aktuális parancsait és igényeit végrehajtó báró lett, aki mellesleg a nádori címet viselte. Külön felhatalmazás alapján már a tatárjárás előtt is intézkedtek nádorok, főként Ampod fia Dénesnek ismerjük jó néhány ilyen megbízását. 1227-ben II. Aszen bolgár cárnál járt, nyilván diplomáciai úton, és tagja volt annak a követségnek is, amelyet II. András király a pápához menesztett, amikor 1232-ben kiközösítették őt.²⁹⁹ 1239-ben Tomaj nembéli

²⁹⁴ Az intézkedés a szerémi várhoz tartozó Szerém megyei Feketenép (*Feketevenep*) nevű földet érintette, ám mivel a föld elhelyezkedése a megyén belül nem ismert, ezért a várat vittük föl a térképre.

²⁹⁵ CDS II. 222. (RP 79. sz.); CDS II. 246–247. (RP 80. sz.); CDS II. 265. (RP 81. sz.), az eset két intézkedésről is szól; CDS II. 269. (RP 83. sz.); CDS II. 284–285. (RP 86. sz.), két külön intézkedésről is szól; CDS II. 286. (RP 87. sz.); CDS II. 289–290. (RP 88. sz.); CDS II. 292–294. (RP 89. sz.); CDS II. 290. (RP 90. sz.); CDS II. 352. (RP 103. sz.); CDS II. 353. (RP 104. sz.); RP 105. sz.; CDS II. 353–354. (RP 106. sz.); CDS II. 354–355. (RP 107. sz.); RP 112. sz.; CDS II. 394. (RP 117. sz.); CDS II. 461–462. (RP 119. sz.); AO VII. 30–31. (RP 124. sz.); MES I. 404.; RA 1102. sz.

²⁹⁶ Pl. egy alkalommal kötelezi Péter ispánt, hogy Osl bán özvegyének fizessen a megadott határnapra 12 márkát (RP 123. sz.), máskor jóváhagy egy előtte lezajlott pénzbeli adósság-kiegyenlítést (RP 122. sz.).

²⁹⁷ Szolnok földre lásd ÁMTF I. 235.

²⁹⁸ CDS II. 393.; CDCr V. 623–624.

²⁹⁹ A váci káptalan 1227. évi okleveléből derül ki, hogy Henche ispán megváltott Dénes nádortól egy birtokot, aki „ab Asceno rege Bulgarorum est reversus” („Aszen bolgár királytól volt visszatérőben”), lásd ÁÚO VI. 446. (vö. RP 29. sz.). A pápai követségre lásd RA 485. sz.

Dénes nádor is „az Alpokon túl” (*ultra Alpes*) időzött Béla király megbízásából.³⁰⁰ Amikor pedig megindult Béla herceg első birtokvisszavételi programja, amely 1229 és 1231 között érte el a csúcspontját, abban András nádora, Ampod fia Dénes is részt vett – ő irányította a besenyő földek restitúcióját. A Magyarországra telepített besenyők egy részének feje a nádor volt, így Dénes – II. András politikájának elkötelezett híveként – nyilván csak kényszerű hivatali kötelességének tett eleget, amikor „a király parancsára az összes elidegenített besenyő földet” visszavette.³⁰¹ Ám a tatárjárás után egyre gyakoribbá lettek a különféle nádort érintő „bizottsági” megbízások. 1247-ben István nádor Csák soporoni ispánnal közösen vizsgálta meg és távolította el a Rába folyón épült „káros malmokat”, amelyek malomgátjaikkal elzárták a folyó folyását.³⁰² Ám az igazi nagy felülvizsgálat-sorozat az elidegenített várföldek és egyéb királyi népek földjeinek visszavétele ügyében indult meg. Béla a legkülönbébb tisztségviselőit bízta meg mind a várföldek, mind az udvarnokföldek felülvizsgálatára.³⁰³ Roland nádor már 1252. november 25-én arról írt, hogy „királyi parancsra az összes, pozsonyi vártól elidegenített földet mindenkitől visszakértük és a pozsonyi várnak visszaadtuk Béla király regisztruma alapján, amelyet a mondott vár földjeiről készítettek”.³⁰⁴ 1255 végén egy újabb felülvizsgálat-sorozat kezdődött Pozsony megyében, amelyet a nádor Vince nyitrai püspökkel közösen bonyolított le.³⁰⁵ Ám még 1254 kora őszén került sor egy Vas megyei birtokfelülvizsgálatra. Első ilyen tárgyú oklevele 1254. szeptember 29-én kelt.³⁰⁶ Egy, csak tartalmi átírásban fennmaradt Vas megyei felülvizsgálatokkal kapcsolatos levelét egyenesen úgy vezették be, hogy „a király úr Roland nádorra bízta, hogy az ő nevében az egész országában vizsgálja felül a vártól illetéktelenül elidegenített földeket és azokat a váraknak juttassa vissza”.³⁰⁷ Mivel Roland a teljes szövegben fennmaradt okleveleiben sehol nem ír általános, országos megbízásról, ezért könnyen lehet, hogy ez a bevezető inkább az átírás interpretációja, de az is lehet, hogy tényleg ott szerepelt. Az viszont bizonyos, hogy a

³⁰⁰ HO VI. 37.

³⁰¹ „de mandato domini regis omnes terras Byssenorum alienatas revocaremus” UB I. 161–162. (RP 32. sz.) A nádor besenyők feletti joghatóságáról lásd a „7.2 – A besenyők” c. alfejezetet.

³⁰² UB I. 218–219. (RP 74. sz.)

³⁰³ A birtokvisszavételekről általában lásd Rákos 1974. 21–27. Az udvarnokföldek restitúciójával kapcsolatban legújabban lásd Kis 2010. 152–207.

³⁰⁴ „ex precepto regio omnes terras a castro Poseniensi alienatas ad ipsum castrum per registram domini Bele regis, super terras dicti castri confectum, ab omnibus revocassemus et castro Poseniensi restituissimus” CDS II. 284. vö. RP 86. sz. Hasonló módon említi a visszavételeket és a regisztrumot egy tartalmi átírásban fennmaradt oklevelében: CDS II. 290. (RP 90. sz.)

³⁰⁵ CDS II. 352., 353., 353–354., 354–355.; DL 3965. (RP 103–107. sz.)

³⁰⁶ UB I. 235. (RP 95. sz.). Lásd még UB I. 235–236., 239–240., 247. (RP 96–97. és 99. sz.)

³⁰⁷ „cum dominus rex ipsum dominum Rolandum palatinum per totum regnum suum vice sui ad revocandas terras a castro indebite alienatas et castris restituendas delegasset” HO VIII. 57. vö. RP 97. sz.

gyakorlatban nem járta végig Roland az ország megyéit ilyen funkcióval, hiszen az 1254. évi Vas megyei, és az azt követő 1255. év végi Pozsony megyi „akció” kivételével egyetlen más megye kapcsán sem maradt fent a nádortól ilyen tárgyú oklevél. Tudjuk ugyanakkor, hogy a bodrogi és szerémi vár kapcsán is végzett ilyen feladatot, amint erről Tamás kalocsai érsek 1256. évi, illetve V. István 1272. évi levele tájékoztat.³⁰⁸ A két vár nagyon messze esik Roland hagyományos működési területétől, de ez megmagyarázható (lásd alább).

Máskor a megyéből való kimozdulást nem „bizottsági” megbízások, hanem más jellegű politikai okok indokolták. 1254 tavaszán Buda mellett találjuk, ott társaival a cseh királlyal kötendő béke részleteit dolgozta ki.³⁰⁹ A végül május 1-jén megkötött béke értelmében Stájerország délnyugati fele a magyar királyhoz került, és Béla a közigazgatás beindításában is igényelte Roland részvételét. 1254 második felében Roland ugyan Vas megyében tartózkodott a királyi várföldek visszavételét végző bizottság irányítójaként, ám 1255. február 15-én már a stájerországi Regede várában találjuk.³¹⁰ Valószínűleg itt, vagy a közelében adhatta ki azt a február 9-i oklevelet is, amelyen szakadás miatt épp nem látszik a kelet helye.³¹¹ A vár környékén találkozhatott IV. Bélával, erre utal legalábbis, hogy a február 15-én Regedében lezárt ügyet a király bízta rá megtárgyalásra. Ezután Roland követte a királyt a Dráva folyó mentén keletnek, mivel 1255. március 11-én már Vaskán keltezett oklevelet, és ugyanebben az időben IV. Béla is a településen tartózkodott és több egyházi tizedperrel kapcsolatos ügyet letárgyalt. Roland is részt vállalt ebből az ítélkezés-sorozatból, mert az ő vaskai oklevele is tizedperrel kapcsolatos (semmilyen más ilyen jellegű oklevele nincs egyébként).³¹² Ebből kiderül, hogy a királlyal párhuzamosan, de vele egyeztetve tárgyalta az ügyeket, mert eredetileg párbajt ítélt az óbudai és pannonthalmi egyház között, végül a király kérésére a párbajt visszavonta. Vaska pedig nincs olyan nagyon messze Bodrog és Szerém megyéktől, könnyen lehet tehát, hogy ekkor bízta meg Béla azzal, hogy folytassa le ezeket a vizsgálatokat is. A vaskai ítélkezések (és a szerémi és bodrogi restitúciós tevékenység) után a király és a nádor egyaránt nyugatnak indult, Bélát 1255 áprilisában a Somogy megyei, Dráva közelében fekvő Csurgón találjuk, Roland pedig május közepén ismét Regedében tartózkodott – talán még mindig együtt volt a királlyal, hogy a stájerországi magyar közigazgatás

³⁰⁸ CDS II. 393.; Szerémvár kapcsán a következőket írta V. István: „olim ... Rolandus banus, tunc palatinus et comes Posoniensis ab ipso patre nostro [ti. IV. Béla] pro revocandis iuribus castrorum iudex deputatus, quamdam terram eorum hereditariam Feketevnepe vocatam nomine iuris castri Sirmiensis, ad suggestionem quorundam emulorum suorum fecisset impediri, et annotari in registro” CDCr V. 623–624. (RA 2184.)

³⁰⁹ CDS II. 306. (RP 94. sz.)

³¹⁰ Regedei oklevele (1255. febr. 15.): UB I. 240–241. (Damus pro memoria, lásd Függelék, A-regesza).

³¹¹ UB I. 239–240. (RP 99. sz.)

³¹² Roland vaskai levele: PRT II. 293. Béla ott kiadott, tizedperekkel kapcsolatos oklevelei: RA 1036–1038. sz.

kiépítésében és megszilárdításában segítsen.³¹³ Ám az északnyugati régió ügyeitől itt sem szakadt el: Vas megyeiek keresték fel, hogy intézkedjen egy föld hovatartozásának ügyében, és Roland az emberével utasításokat adott a vasvári káptalannak, majd májusban (az említett Regede melletti oklevelében) zárta le a kérdést. Hogy meddig maradt stájer területeken, nem tudni, ám az itt időzéséhez köthetjük azt a napi kelet nélküli, a Regedevártól nem túl távoli Murszombaton kiadott oklevelét, amelyben egy Zala megyei föld perét zárta le.³¹⁴ 1255 decemberében már ismét Pozsony megyében találjuk Rolandot az említett Pozsony megyei felülvizsgálatok céljából. Mivel ekkor, 1255 első felében tudjuk egyedül kimutatni azt, hogy Roland a frissiben Magyarországhoz került stájer országrész és egyéb ügyek miatt az ország déli, délkeleti részén tartózkodott, így a bodrogi és szerémi felülvizsgálatokat is ehhez az időponthoz, 1255 tavaszához köthetjük (láttuk, hogy a bodrogiról 1256-ban már említés történt). Ez mellesleg jól beleillik abba, ami Béla egy 1255. évi okleveléből derül ki, hogy korábban egy „általános gyűlést” (*generalis congregatio*) tartott Vácott Nógrád, Hont és Gömör megyék számára a tatárjárás utáni gazdátlan birtokok rendezése céljából, amely gyűlést 1254 februárja utáni időpontra tehetjük, de minden bizonnyal még az 1254. évre.³¹⁵ Ezután indulnak meg a felülvizsgálatok: Roland részéről 1254 őszén Vas megyében, 1255 tavaszán Bodrog és Szerém, 1255 decemberében pedig Pozsony megye számára. Balog (*Sinister*) Miklós asztalnokmestert szintén 1254-ben bízta meg Béla, speciálisan az udvarnokföldek felülvizsgálatával és helyreállításával. Balog Miklós is 1254–1255 folyamán tevékenykedett.³¹⁶ Valószínű egyébként, hogy a várföldekkel kapcsolatos restitúció nem terjedt ki sokkal több megyére Roland részéről, mint amiről itt tudunk, hiszen Miklós udvarnokföldekkel kapcsolatos munkája is csak néhány nyugat-magyarországi megyében folyt.³¹⁷

E rövid időszak részletesebb áttekintése is jól mutatja azt, hogy Roland nádorként már egy konkrét régió bírása volt (Északnyugat-Magyarországé),³¹⁸ ám ha Bélának szüksége volt egy megbízható emberre, azonnal kimozdította, vagy éppen *elmozdította* onnan, mint azt Roland leváltásának a körülményei mutatják. Béla király hűséges embere ugyanis nem meghalt, vagy politikailag megbukott. Ahogy hivatali utóda, Héder nembéli Henrik írta

³¹³ Béla csurgói oklevele: RA 1040. sz. Roland regedei oklevele (1255. máj. 13.): UB I. 243–244. (RP 102. sz.)

³¹⁴ Zala I. 28. (RP 108. sz.)

³¹⁵ S. Kiss 1971. 13–15.

³¹⁶ Kis 2010. 158–160., 184.

³¹⁷ Somogy, Zala, Vas és Veszprém megyékben, lásd Kis 2010. 159–160.

³¹⁸ Tegyük hozzá: az ország más részei sem nélkülözték teljesen a magasabb szintű bíráskodást, ui. ebben az időben már vlsz. fennállt a Pesten majd Budán székelő alnádor intézménye. Lásd erről részletesen a „8.1 – A nádort helyettesítő tisztségek: alnádor, nádori albíró” c. alfejezetet.

legelső ismert nádori oklevelében 1260 őszén: „Roland nádort időközben másik méltóságba helyezték át”.³¹⁹ Ez a „másik méltóság” nem volt más, mint a szlavón báni tisztség.³²⁰ Roland első ismert felbukkanása szlavón bánként csak 1261. augusztus 21. utánra tehető, de nádorságát már 1260 augusztusa után elvesztette, valamikor 1260. november 30-a előtt, amikor is Henrik nádor első ismert oklevelét kiadta. Henrik ebben az oklevélben egy Roland által elkezdett, de már be nem fejezett ügyet zárt le, és mivel már említette azt, hogy Rolandnak más méltósága van, ezért nem kételkedhetünk abban, hogy a báni tisztelet valamikor 1260 októbere, novembere folyamán kapta meg. A méltóságváltás közvetlen kiváltó oka az volt, hogy a régi szlavón bán, Gutkeled nembéli István ekkortájt tűnt el a forrásokból: nyilván meghalt.³²¹ Halálának pontos ideje ugyan nem ismert, de semmi nem zárja ki, hogy ne az 1260-as évek ezen időszakára tegyük. Ám a bán halála egy elég kényes politikai helyzetben következett be. Ezidőtájt történt ugyanis, hogy a szlavón hercegi címre Béla a fiatalabb fiát, Béla herceget nevezte ki, pedig ez a poszt hagyományosan a mindenkori trónörökösöt illette. Az idősebb fiú, István joggal sérelmezhetette mindezt, és nem kevesen az 1260-as éveket fémjelző apa és fiú közti ellenségeskedés egyik kiváltó okának tekintik Béla ezen húzását (bár könnyen lehet, hogy nem ez volt a viszály fő oka).³²² Ám Roland áthelyezése és a fiatal, 10–11 éves³²³ Béla herceg szlavón herceggé való kinevezése eléggé egybeesik ahhoz, hogy valami összefüggést keressünk: ha István hercegnek valamennyire meg is lehetett magyarázni a döntést, némi „tüske” azért maradhatott benne. Csak ez indokolhatja, hogy a király egy szintén tapasztalt és hű emberét helyezte támaszul fiatalabb fia mellé, akinek ekkor még nyilván nem sok rálátása volt a nagypolitika sötétebb bugyraira. Béla így egy olyan embert választott új szlavón bánnak, aki egyébként jól teljesített a nádori poszton, és biztosak lehetünk benne (és ezt páratlan hivatali potenciálja is megerősíti), hogy a 12 év rutinja után ekkor már igen hatékonyan működtette hivatalát. Ám a megüresedő szlavón báni poszt élére ő látszott a legalkalmasabbnak, hiszen kisebbik fia mellé egy olyan embert kellett találnia Bélának, aki egyszerre volt tapasztalt és hűséges, és – mivel az ilyen emberek már nyilván mind beépültek az államkormányzatba – elmozdítása a legkisebb politikai kárral járt. És az 1260 nyárutóján megkötött pozsonyi fegyverszünet után (amiben Béla véglegesen lemondott minden stájerországi birtokáról a cseh király javára) már nem volt szükség Roland nyugati

³¹⁹ „Rolandus palatinus medio tempore ad aliam est dignitatem transmutatus” CDS II. 462. (vö. RP 125. sz.)

³²⁰ Archont. 1000–1301. 46.

³²¹ Karácsonyi 1900. 513.; Engel 2003. Gutkeled nem 5. Sárvármonostori ág 1. tábla: elágazás

³²² Az álláspontokat és a köztörténeti háttérrel lásd Zsoldos 2007. 12–18.

³²³ Béla herceg születési idejének pontosabb meghatározását lásd Zsoldos 2007. 13–15.

határbiztosítására. Béla lépése jól mutatja, hogy a nádori hivatal hatékony működtetése mennyire eltörpült az egyéb politikai prioritások mellett.

A Rolandot követő következő időszak fő háttérjellemzője Béla és idősebb fia ellentéte volt. A növekvő feszültség végül 1262 novemberében lobbant lángra, és ekkor vonult fel először fegyveresen egymás ellen Béla király és István herceg – talán még összecsapásra is sor került. A konfliktust mindenesetre gyorsan lezárta egy pozsonyi megegyezés 1262 novemberének végén, amely során István felvehette az „ifjabb királyi” címet. Úgy tűnik, hogy István uralma már 1260-tól kezdve kiterjedt a keleti országrész bizonyos Erdélyen kívüli területeire is, ám az „ifjabb király” posztja teljesen más minőségű újításokat is lehetővé tett a számára. Mintegy megkettőzve apja kormányzati rendszerét, egyedülálló módon saját nádort is állított országrésze élére.

Az addig sem ellenkezett a korabeli gyakorlattal, hogy a királyné és a hercegek a királyhoz hasonló udvartartást építsenek ki maguknak, saját udvari tisztségekkel. Ezen udvari tisztségek a *iudex curie* névvel illetett udvarispánokból, illetve tárnok-, asztalnok-, lovász- és pohárnokmesterekből álltak.³²⁴ Ám az önálló nádor állítása egy teljesen más helyzet volt. A nádor ugyanis legkésőbb III. Béla korától kezdve nem az „udvar” részét képezte, hanem egy a felett álló kormányzati pozíciónak minősült, így nem is lehetett a külön udvartartások magától értetődő hozadéka. Ezért nem állított, állíthatott senki a királyon kívül nádort, még annyira sem, amennyire az aktuális helyzettől függően befolyása lehetett a saját udvarának összetételére. A 13. században egyedül a világi államigazgatással sok mindenben párhuzamosan kiépülő egyházi igazgatás számára engedélyezte a király, hogy egy saját *palatinust* állítsanak. Ott is csak a hierarchia csúcsán álló esztergomi érsek tehette meg ezt, a püspökök csak a hercegi udvar személyzetének egyházi megfelelőit állíthatták saját népeik fölé.³²⁵ A tisztség az 1260-as években bukkant fel először, és erősen valószínű, hogy mindez királyi engedéllyel, vagy legalábbis jóváhagyással történt. Béla az egyházi kormányzat ilyen való párhuzamosságában nem látta világi hatalmának csorbulását. Látszólag ugyan egy hasonló rendszert láthatunk a 11. századi dukátus kapcsán is, hiszen akkor szintén létezett külön királyi és külön hercegi nádor. Sajnos a hercegi nádorispánról – a 11. század forrásviszonyainak ismeretében nem meglepő módon – szinte semmit nem tudunk, csak a létezését tudjuk konstatálni. Arra is csak egyetlen forrás utal egyértelműen, a korábbi

³²⁴ A királynéi udvartartásra lásd Zsoldos 2005. 93–95., 97–100., ill. Archont. 1000–1301. 64–69. A hercegre: Archont. 1000–1301. 69–76. Tegyük hozzá: a királyné és a hercegek nem minden esetben nevezhették ki saját maguk az udvari embereiket, alapesetben az ő udvaruk összeállítása is királyi jog volt (lásd Zsoldos 2005. 103–106.).

³²⁵ Az érseki *palatinus* tisztségére lásd részletesebben az 1.1 – Az elnevezés c. fejezetet.

fejezetekben már többször idézett dekrétumfejezet: az ún. László-féle III. törvénykönyv 3. cikkelye. Ez szól arról, hogy ha a nádorispán hazamenne, akkor az udvar pecsétjét tartsa a helyettesénél, és az udvaron kívül ne küldhessen másra pecsétet, csak azokra, akiket udvarnokoknak neveznek, ellenkező esetben 55 penzát fizessen. A cikkely utolsó mondata a következőképpen hangzik: „Hasonlóképp a herceg ispánját is, ha az övéi fölött úgy ítélnének, mint mások fölött, ugyanezen ítélettel sújtsák” (ti. 55 penzát fizessen).³²⁶ A *comes* elnevezés alatt biztosan a *palatinus comes* értették, hiszen az egész fejezet róla szól, és a királyi *palatinus* is csak az első mondatban nevezték teljes nevén (*palatinus comes*), utána már őrá is csak *comes*ként utaltak. A rendelkezésnek mellesleg akkor van értelme, ha fordítva képzeljük el, mint amit a szórend sugall: ha a herceg (nádor)ispánja mások felett is úgy bíraskodik, mint az ő joghatósága alá tartozók felett, *akkor* ítélik el. Talán a külön hercegi nádor halvány nyoma, hogy az 1075. évi garamszentbenedeki alapítólevélben a hercegséget a királysággal frissen felcserélő I. Géza Gyula nádort „Jula comite meo palatino”, vagyis „az én nádorispánom” formában emlegette.³²⁷ A birtokos jelző biztosan nem arra utalt, hogy ő nevezte ki, és azért az ő nádorispánja, hiszen ez a korban természetes volt, és semmilyen más esetben nem utaltak rá külön. Talán a Gézával párhuzamos hercegi udvartartás (Lászlóé, aki megkapta a dukátust)³²⁸ nádorispánja lehetett a másik, de az is lehet, hogy pusztán csak arra utalt, hogy az ekkor nyugati országrészekén tanyázó Salamon királytól megszerezve a hatalmat, itt az ő nádora (és nem Salamon királyé) volt jelen.³²⁹ Ezt a példát azonban nem állíthatjuk teljes egészében párhuzamba az István ifjabb király alatt létrejött rendszerrel, hiszen a nádorispán funkciója ekkor még teljesen más volt. Udvari tisztségnek minősült, nem külön államkormányzatnak, tulajdonképpen a későbbi udvarispán intézményére hasonlított leginkább.³³⁰ Így ez a példa csak a párhuzamos királyi és hercegi udvartartásra világít rá. Bár intézménytörténeti szempontból mindenképpen indokolt ekkoriban kettős nádorságról beszélni, *funkcionálisan* valójában ez nem volt több, mint amikor a 13. századi hercegi udvarok önálló udvarispánnal rendelkeztek.

³²⁶ „Similiter et ducis comes, qui super suos, quam alios iudicaverit, eadem sententia corrigatur.” Závodszy 1904. 174. Magyarul: ÍFMT 89. (Körmendi Tamás ford.)

³²⁷ DHA I. 218.

³²⁸ Kristó 1974. 88.

³²⁹ Ez utóbbi értelmezés mellett szól, hogy az alapítólevél szerint jelen voltak még „ceterisque regni mei principibus”, „és az országom egyéb főemberei” is (DHA I. 218.). Itt biztosan nem a királyi és hercegi „regnumot” állította szembe egymással, hanem inkább azt hangsúlyozta, hogy ez az ő országa, és nem Salamoné. (Más a helyzet, ha a „regnum” szó alatt a király szűkebb környezetét, udvarát értette. A szó ilyentén való értelmezésének az ún. Intelmek egy sokat vitatott cikkelye miatt hatalmas irodalma született, de ebbe a kérdésbe itt most nem kíváunk belemenni.) A hercegi nádorispánról lásd még Kristó 1999a. 45–46.

³³⁰ Lásd a „3 – A nádori hivatal elemei és kifejlődése a 11–12. században” c. fejezetet.

Érdemes leszögezni, hogy a címét hivatalosan az 1262. december 5-i poroszlói egyezés értelmében elnyerő ifjabb király már ekkor tisztában volt azzal, hogy saját nádora lesz, esetleg már volt is. István ugyanis az egyezményben kötelezte magát arra, hogy személyesen vizsgálja ki azt, ha a nádorát, udvarbíróját vagy más bíróját apja bárói vagy serviensei bepanaszolják, hogy súlyosan ítélték meg birtokügyeiket vagy mászt.³³¹ A passzus nyilván arra vonatkozik, hogy ha apja híveinek birtokai éppen a keleti országrészébe esnek, akkor ott ne önkényeskedhessenek István bírái. Ennek ellenére az első ifjabb királyi nádort csak 1263 májusából ismerjük, és 1270-ig bezárólag összesen három nádoráról tudunk.³³² A nádorváltásokat mindig az indokolta, hogy politikai értelemben Istvánnak nem volt szerencséje az embereivel: a gyorsan változó helyzetben a háromból ketten is átálltak Bélához. Az első ismert ifjabb királyi nádor Péc nembéli Dénes volt, akit még hercegi udvartartásából „örökölt”. Dénes 1259-ben István herceg asztalnokmestere volt, emellett zalai ispán, ami egyértelműen mutatja, hogy Béla király nevezte ki erre a posztra.³³³ Ennek ellenére az országfelosztás után megmaradt az ifjabb király hűségén, és talán 1264 folyamán (amikor Béla a fia több hívét is átcsábította magához) állt át az idősebb király oldalára, és (ifjabb) Béla szlavón herceg udvarispánjai között találjuk.³³⁴ István új nádora Csák nembéli Domonkos lett. Amennyire életpályáját ismerjük, „homo novus” volt, és István környezetében jutott először pozícióhoz 1263-ban (ekkor zempléni ispán és ifjabb királyi pohárnokmester. A megye alapján biztosra vehetjük, hogy Istvántól kapta mindkét tisztségét.). Fiatalon jutott ebbe a magasnak mondható pozícióba, hiszen még 1300-ban is élt. A későbbi adománylevelek alapján úgy tűnik, hogy ura mellett harcolta végig az 1265-ös belháborút, amiből katonailag István került ki győztesen. Ennek ellenére 1266 legvégén ő is átszökött Bélához. 1266. december 25-én még nádorként adott ki oklevelet, de utódjának ugyanebből az évből ismerjük egy említését.³³⁵ István viszonylag gyorsan választott új nádort Balog nembéli Benedek

³³¹ „Item promittimus, quod si comes palatinus noster sive iudex curie nostre, vel alii iudices nostri, barronibus seu servientibus karissimi patris nostri in causis possessionum et aliis conquererentur ex causa probabili se gravari, nos ad insinuationem et requisitionum venerabilis patris Sm[aragdi] archiepiscopi Colochensis personaliter predictorum iudicum sententias et processus audire et emendare tenebimur, iuxta modum prestiti super hoc specialiter sacramenti.” MES I. 487.

³³² Archont. 1000–1301. 25–26.

³³³ Archont. 1000–1301. 71.

³³⁴ Wertner 1897. 607–608.; Zsoldos 2007. 38.

³³⁵ Archont. 1000–1301. 26., 298.; Zsoldos 2007. 100. Tegyük hozzá: az is elképzelhető, hogy Domonkos 1266. december 25-re datált oklevele valójában 1265. december 25-én kelt. Ebben az időben mind a dec. 25-i (karácsonyi), mind a jan. 1-ji (római) évkezdetet használták a királyi kancelláriákon (Szentpétery Imre szerint a karácsonyi évkezdet sokkal gyakoribb volt. Az évkezdetekre, például, lásd Szentpétery 1985. 33–35.). Amennyiben Domonkos nádor íródeákja a karácsonyi évkezdetet használta, úgy december 25-e esetén az 1266-ra írt évszám a mai fogalmaink szerint valójában 1265. Ez esetben a nádorváltás az év folyamán hamarabb is

személyében, aki szintén teljesen neki köszönhette karrierjét. Azelőtt István udvarispánja volt, és ezt a tisztségét is megtarthatta, így egyedülálló módon egyszerre lett *iudex curie* és *palatinus*. Kétségtelenül igaza lehet Zsoldos Attilának abban, hogy „a szokatlan méltósághalmozás rendkívüli helyzetet sejtet”,³³⁶ mert tényleg úgy tűnik, hogy Istvánnak egyrészt hirtelen kellett valakit találnia erre a posztra, másrészt kezdett kifogyni azokból, akikben maradéktalanul megbízott.

Ha megvizsgáljuk e nádorok működését, akkor azt látjuk, hogy az 1250-es években kialakult tendenciákat örökítették tovább. Az ifjabb és idősebb királyi nádorok intézkedéseit térképre vetítve a 3. sz. ábrán találjuk.

3. ábra: Az idősebb és az ifjabb királyi nádorok intézkedéseinek területi vonatkozásai

lehetett. Ha viszont a római évkezdetet, akkor a nádorváltás valóban az év legvégén kellett, hogy történjen. Ám az 1266. év legvégén lezajlott nádorváltás mellett szól az, hogy Csák nb. Domonkost Lampert egri püspök 1266. november 28-i oklevele még nádornak nevezi (Szárnyas I. 10., vö. RP 135. sz.). Magunk Domonkos kérdéses oklevelét az 1266. év alá vettük föl (RP 136. sz.).

³³⁶ Zsoldos 2007. 100.

A számok a következő helyeket jelölik (zárójelben a forrás) – 1: Velk, Pozsony m. (CDS II. 461–462., RP 125. sz.); 2: Barát, Győr m. (HOkl. 40., RP 127. sz.); 3: Bagota, Baranya m. (ÁÚO VIII. 44–45.); 4: Hobaj, Sopron m. (UB I. 321., RP 130. sz.); 5: Sár, Veszprém m. (ÁÚO III. 180., RP 137. sz.); 6: Battyán, Vas m. (HO VII. 112–113.); 7: Pat, Somogy m. (HO VIII. 115–116., RP 146. sz.); 8: Lápa, Somogy m. (ÁÚO III. 186–187., RP 147. sz.); 9: Bárd, Somogy m. (ÁÚO III. 191–192., RP 148. sz.); 10: Denna, Somogy m. (ÁÚO VIII. 206–207., RP 149. sz.); 11: Szentgyörgy, Somogy m. (ÁÚO III. 184–185., RP 150. sz.); 12: Léta, Somogy m. (ÁÚO III. 188–189., RP 151. sz.); 13: Szántó, Nógrád m. (RP 129. sz.); 14: Geréc, Baranya m. (HO VI. 163., RP 131. sz.); 15: Nagymező, Zemplén m. (RP 136. sz.); 16: Guta, Nógrád m. (HOkl. 53–55., RP 144. sz.); 17: Csany, Gönyű, Újvár m. (ÁÚO VIII. 211–212., RP 145. sz.); 18: Laponya, Gömör m. (HO VIII. 117–118., RP 154. sz.); 19: Oszlár, Pest m. (ÁÚO VIII. 276.)³³⁷. Nincs feltüntetve bizonytalan lokalizációja miatt Nádasd és Sár (Vas vagy Zala megye) (HO VIII. 86–87., RP 128. sz.)

Mindenekelőtt látható, hogy – nem túl meglepő módon – az idősebb és ifjabb királyi nádorok tevékenysége nem keresztezte egymást. Az idősebb király két nádora, Henrik és Lőrinc csak a rájuk eső nyugati országrészben tevékenykedtek (itt egyébként az összes 1260 utánra eső hely fel van tüntetve, bár az országmegosztás csak 1262-ben következett be). A Somogy megyei „tömörülést” (7–12. szám a térképen) az a birtokfelülvizsgálat-sorozat okozza, amelyben Lőrinc nádor és somogyi ispán vett részt 1268-ban, minden bizonnyal nem nádori, hanem ispáni tisztségéből fakadóan. Az egyetlen eset, amelyben látszólag területi ütközés van, a térképen 14-es számmal jelölt Geréc birtok ügye. Ennek kapcsán szögezzük le, hogy az oklevél kelethelye Pétervárad (*Peterwarad*), amely az ifjabb királyi országrészbe esett.³³⁸ A diplomát kiadó D. nádor egy olyan birtok adásvételét hagyta jóvá, ahol Demen fia Sándor ispán eladta Geréc nevű földjét Lőrinc mosoni ispánnak, az idősebb király országbírájának. A föld még éppen az azt megvásároló Lőrinctől jutott Sándor kezére, ahogy azt a kőí káptalan oklevele is tartalmazta. A szerződő felek egyike tehát az idősebb király bárója volt, ám az ügylet előzményét már az ifjabb király országrészébe eső káptalan tárgyalta. Az ügylet nem lehetett tisztán az egyik vagy másik fél bíráihoz sorolni, mint ahogy a gyakorlatban több ilyen eset is lehetett. A D-sziglával feltüntetett nádort Péc nembéli Dénessel és Csák nembéli Domonkossal egyaránt azonosíthatjuk.³³⁹ Inkább utalhatna Dénesre az, hogy a Bács megyei Péterváradon keltezte az oklevelét, és ismerünk egy másik oklevelet is, amelyben ugyanúgy egy D-sziglával jelölt nádor és bácsi ispán a bácsi és kőí káptalannal levelez – nyilván ugyanazon személyről van szó.³⁴⁰ A nádor tehát huzamosabb ideig is ott tartózkodott a déli országrészben. Péc nembéli Dénesről pedig tudjuk, hogy köpönyegforgatása után az első tisztség, amit Bélától kapott, az a szerémi ispánság volt (akkor

³³⁷ Nátori oklevél, lásd az eredetit: DL 577., ill. Függelék, C-reg.

³³⁸ HO VI. 163. (RP 131. sz.)

³³⁹ Lásd ezzel kapcsolatban az RP 131. sz. reg. kommentárját.

³⁴⁰ A bácsi káptalan oklevelét lásd Kubinyi 1867. 99–100. (RP 134. sz.) Ez utóbbi oklevelet azért nem vittük fel a térképre, mert nincs „pontszerű” területi vonatkozása.

Szerém megye már Béla országrészébe esett).³⁴¹ Úgy tűnik tehát, hogy ezen a területen volt érdekelt. Utódja, Domonkos szintén viselte a bácsi ispáni címet, de itt csak arról lehetett szó, hogy mintegy „megörökölte” hűtlenné lett elődje pozícióit. Domonkosnak egészen máshol, Északkelet-Magyarországon, a Zemplén megyei Perecsén volt a családi birtoka, és inkább ott tartózkodott. Két ismert oklevele közül legalábbis az egyiket ott keltezte, a másik pedig egy Perecsével határos föld eladásához való beleegyezés volt, amit az egri püspök részére állított ki – nyilván akkor is azon a környéken tartózkodott.³⁴² Domonkos ráadásul nem jelölte D-sziglával a nevét az oklevelében. Mindez ugyan nem perdöntő teljesen, de úgy tűnik, hogy az egyik ifjabb királyi nádor (talán Dénes) inkább a déli területeken volt érdekelt, és zömében ott is időzött. Talán szintén ennek a jele, hogy 1264-ben Dénes alnádora, Gotárd Hatvanban székelte.³⁴³ Szükség volt valakire abban a régióban is, amíg a nádor huzamosabb ideig délen tartózkodott. Utódai esetében azonban az ítélkezések súlypontja egyértelműen áttevődött Észak-Magyarországra, mint ez a térképen is látszik. Ugyanezt tapasztaljuk, ha az okleveleik kelethelyét vizsgáljuk meg (amennyiben kitették). Az említett D. nádor a Bács megyei Péterváradon keltezett. Domonkos egyetlen ismert kelethelye viszont már a Zemplén megyei Perecsé, a családi birtoka.³⁴⁴ Nyilván az sem véletlen, hogy Domonkos egyik *servitora* borsodi várjobbágy volt, és Borsod megyében volt földje.³⁴⁵ Tombold fia Benedektől három keletellyel ellátott oklevelet ismerünk: Forró (Újvár megye), Bereg (Bereg megye) és Patak (Nógrád vagy Zemplén megye). Az első oklevélből tudjuk, hogy a per egy korábbi állomásakor a nádor a Pest megyei Besenyő faluban volt.³⁴⁶ A 3. sz. térképről látható, hogy az ítéleteik földrajzi vonatkozásai is ezt a tágabb régiót fedték le. Az egyedi ítélkezések mellett Benedeknél olvashatunk külön királyi megbízásokról is. 1268-ban István ifjabb király több báróját csoportos ítélkezésre küldte, Benedek így írt erről: „amikor Besenyő faluban voltunk a Szűz Mária sziget [Margitsziget] mellett Szent Mihály arkangyal tizenötöd napján [okt. 13.], és más társaimmal, ti. Gergely esztergomi préposttal, Scela fia Mihállyal, Szakállas Lőrincsel, Ethenad fia Benedekkel, Ruhman fia Jánossal és az ország más nemeseivel, akiket urunk, István király és az ő országa csoportos ítélkezésre a mondott szigetre rendelt az egész ország

³⁴¹ Archont. 1000–1301. 207. Arról, hogy 1265 után Szerém és Valkó megye már a Szlavón hercegséghez került, és ezáltal Béla felségterülete lett, lásd Zsoldos 2007. 84.

³⁴² Az okleveleket lásd: DL 67402. (kiadása: RP 136. sz.); ill. Száray I. 10. (RP 135. sz.)

³⁴³ DF 278431. (= DF 280264.), kiadása: RP 129. sz.

³⁴⁴ HO VI. 163. (RP 131. sz.); DL 67402. (kiadása: RP 136. sz.)

³⁴⁵ RA 1858. sz.

³⁴⁶ HOKl. 53–55. (RP 144. sz.); ÁÚO VIII. 211–212. (RP 145. sz.); ill. a Bereg keletellyel ellátott oklevél: DL 63602. Kiadását lásd: Függelék, B-regeszta. Benedek ebben az oklevélben nem tüntette fel a nádori címét, de viselte, lásd a regeszta utáni kommentárt.

ügyei kapcsán, törvényt ültünk”.³⁴⁷ Benedek egyedi megbízásokat is végzett: valamikor 1267–1269 folyamán Pest megyébe szállt ki a „gonosztevők kihirdetésére és a tulajdonosaitól jogtalanul elidegenített földek számbavételére”,³⁴⁸ talán szintén István utasítására.³⁴⁹

Mindeközben Béla országrészének a két nádorára, Héder nembéli Henrikre és Kemény fia Lőrincre a belháborúk alatt fontos feladatok hárultak, Béla magas rangú hadvezérei voltak (az ifjabb királyi nádorok talán részt vettek egyik-másik összecsapásban, és egyéb külföldi hadjáratokban, de igazán fontos pozíció e téren nem jutott nekik).³⁵⁰ Héder nembéli Henrik, megörökölve Roland nádori tisztségét és pozsonyi ispánságát, egy hozzá hasonló stílusú hivatali gyakorlatot kezdett folytatni az északnyugati régió bírójaként. A Pozsony megyei Velk föld ügyében ítélt 1260-ban, illetve a Győr megyei Baráti és a Zala megyei Örs falu udvarnokai és helyi birtokosok ügyében 1261-ben.³⁵¹ Ezt a „hagyományos” hivatali pályát törte meg az ellenségeskedés. 1261 utántól 1267-ig Henriknek összesen csak 4 oklevelét tudjuk azonosítani (ebből kettő csak későbbi tartalmi átírásban maradt fent), és egyik sem köthető konkrét évhez.³⁵² Annál több információnk van arról, hogy Henrik 1264–1265 folyamán Béla egyik seregtestének a tényleges vezére volt (a sereget névlegesen Anna macsói hercegnő vezette). A Feketehalom ostroma után megforduló hadiszerencse következtében az ország közepe felé nyomuló Istvánnak Isaszegnél állta útját Béla maradék serege, amit Henrik nádor vezetett. Az 1265. március elején megvívott csata István győzelmét hozta, a nádor két fiával együtt fogságba esett.³⁵³ Bár erről a források külön nem szólnak, nyilván az apa és fia közötti béke következményeként került sor a szabadon bocsátásukra.

Kemény fia Lőrinc 1267 legelején váltotta Henriket a nádori poszton. Az elmozdítás oka nem teljesen világos. Mivel Henrik ugyanebben az évben szlavón bán lett a király szemében

³⁴⁷ „cum nos essemus in villa Beseneu iuxta insulam beatissime virginis Marie, in quindenis sancti Michaelis archangeli, et cum ceteris sociis nostris, qui a domino nostro rege Stephano et a regno suo ad commune iudicium ad predictam insulam super facto tocius regni fuerant deputati, videlicet magistro Gregorio preposito Strigoniensi, Nycholao comite filio Scela, Laurencio barbato, Benedicto filio Ethenad, et Johanne filio Ruhman, ac aliis nobilibus regni, pro tribunali sedissemus” HOKl. 54. (vö. RP 144. sz.)

³⁴⁸ „ad indicandos malefactores et cognoscendas causas terrarum indebite alienatarum a suis possessoribus” ÁÚO VIII. 276. (Az oklevél nádori oklevél, ám a kiadásában rosszul oldották fel az intituláció *plts* rövidítését, és „prelatus”-t írtak *palatinus* helyett, lásd Függelék, C-regeszta).

³⁴⁹ A kérdés részletes tárgyalását lásd a „6.1 – A nádori közgyűlés intézményének kialakulása” c. alfejezetben.

³⁵⁰ Domonkos vlsz. ott volt Feketehalom várában ura mellett, a vár 1264–1265 fordulóján zajló ostromakor, de ezt inkább a kényszer szülhette, az 1265-i isaszegi csatában is csak bátyja vitézségét emelte ki István adománylevele (Zsoldos 2007. 61–62.). Ráadásul azt sem tudjuk, hogy ekkor már nádor volt-e, bár a kérdésnek nincs sok jelentősége. Tombold fia Benedek biztosan nem volt még nádor, csak udvarispán, amikor részt vett István 1266 nyarán zajló bolgár hadjáratában (Zsoldos 2007. 96.).

³⁵¹ CDS II. 461–462. (RP 125. sz.); HOKl. 40. (RP 127. sz.); HO VIII. 86–87. (RP 128. sz.)

³⁵² UB I. 321. (RP 130. sz.); PRT X. 523. (RP 132. sz.); PRT X. 524. (RP 133. sz.); ÁÚO III. 180. (RP 137. sz.)

³⁵³ Minderre részletesen lásd Zsoldos 2007. 47–51., 55–74.

hűtlenné vált Roland helyett, ezért kézenfekvő lenne ezt az okot keresni a háttérben. Ám Lőrincet már egy 1267 februárjában kelt oklevélben nádorként említik, Henrik pedig egy, csak évet tartalmazó 1267-i oklevél szerint még nádor, tehát a hivatalcsere 1267 legelején történt. Roland viszont ez év május 21-én még szlavón bán, és a bizalom csak a nyáron ingott meg benne.³⁵⁴ Lőrinc nádori pályaképét – a ránk maradt információk alapján legalábbis – szintén úgy határozhatjuk meg leginkább, hogy alapvetően Béla bárója, aki éppen ekkor a nádori címet viselte. Azaz főként olyan király által elrendelt feladatokat hajtott végre, amelyek nem voltak különösebb összefüggésben nádori címével. 1267 augusztusában (amikor a király fia ellen készülődött) jelen volt ura környezetében, és részt vett 1267 szeptemberében az 1267. évi dekrétum kiadását követő törvénykezéseken is.³⁵⁵ 1267 decemberében már – szintén Béla király külön parancsára és királyi hatáskörrel (*auctoritate regia*) felruházva – a tihanyi monostor lovas jobbágynak a helyzetét intézte.³⁵⁶ 1268-ban (néhány kisebb ügy mellett)³⁵⁷ került sor a Somogy megyei birtokfelülvizsgálatok lefolytatására. Ezen felülvizsgálatok háttere az 1267. évi törvény azon cikkelye, amely elrendelte, hogy „a nemesek földjeit, melyeket a mi vagy a királynéasszony szabad falvainak a népei, avagy az udvarnokok, vagy pedig a várnépek bármilyen ürüggyel elfoglaltak vagy elfoglalva tartanak, e nemeseknek vissza kell adni”.³⁵⁸ 1267–1268 folyamán több ilyen felülvizsgálatról is tudunk.³⁵⁹ Lőrinc azért kaphatta Somogy megyét, mert nádori címe mellett somogyi ispán is volt egyben, így is mindig kihangsúlyozta a külön királyi megbízást. A részleteket minden ez ügyben kiadott oklevele elején taglalta, amelyek a következők voltak: „amikor minket Béla, Magyarország jeles királya Somogy megyébe küldött az udvarnokok, várnépek, királynéi népek és más szolgálatnépek által elfoglalt nemesi birtokok és jogok visszavételére, őt, ezen megye összes nemese által választott nemes embert ... rendelt nekünk ítélőtársul, és ugyanezen őt nemes, a mi ítélőtársaink, az Úr életadó szent keresztfáját megérintvén esküvel esküdvén megfogadták, hogy nem mást, csak a szolgálatnépek által illetéktelenül elfoglalt nemesi jogokat állítják helyre. Másodjára nekünk is megesküdtek a szentséges ereklyéket és az Evangéliumot megérintvén a fiaik fiaira ugyanerről, és ezen biztosítékkal indultunk el a

³⁵⁴ Archont. 1000–1301. 20., 46.; Zsoldos 2007. 98–99.

³⁵⁵ Lőrinc jelenlétére a közös törvénykezésen lásd Béla 1267. szept. 15-e körül (RA 1532. sz.) kiadott oklevelét, ill. RA 1551. sz. (véltetően szintén ekkortájt kelt)

³⁵⁶ PRT X. 528–529. és 529–530. (RP 138–140. sz.)

³⁵⁷ CD VII/5. 349–353. (RP 143. sz.); A Vas megyei Battyán föld kapcsán szintén előtte kezdődött per, a felek végül a vasvári káptalan előtt egyeztek ki: HO VII. 112–113.

³⁵⁸ „quod terre nobilium, quas populi liberarum villarum nostrarum vel domine regine seu udvornici seu castrenses quacunq[ue] occasione occupaverunt et detinent, restituantur ipsis nobilibus”. DRMH I/1. 42. Magyarul: Szöveggyűjtemény 279.

³⁵⁹ Adatolva: Szűcs 1984. 376–378.

király mondott parancsára.”³⁶⁰ A birtokvisszavételekről összesen 6 oklevél szövege maradt fent.³⁶¹ Valamikor 1269 júniusa és októbere között Lőrinc megint Béla környezetében tartózkodott és vele ítélkezett egy Pozsony megyei vonatkozású ügyben. Egy másik Pozsony megyei per szintén előtte kezdődött, ám a király elé utalta.³⁶² Még két olyan, a királytól teljesen független oklevelét ismerjük, amelyet nem tudunk évhez kötni.³⁶³ Henriket és Lőrincet nem lehet olyan markáns módon területhez kötni, mint Rolandot, és amennyire látszik, mindketten többet tartózkodtak a király környezetében, mint az ország egy adott pontján. Így tehát a zavaros „hatvanas évek” tetőzték be azt a már lassan a tatárjárástól meginduló folyamatot, hogy a nádor kissé visszaszorult a királytól független bírói szerv szerepköréből (bár jogilag sohasem szűnt meg annak lenni, és mindvégig gyakorolta is ezt a funkcióját), de a politikai helyzet kívánalmainak megfelelően inkább egy, a király környezetében tartózkodó, és az ő egyedi kívánalmait ellátó báró lett. Mindez – hangsúlyozzuk – a tatárjárás előtt is előfordult, ám Rolandon át egészen Henrikig és Lőrincig bezárólag markánsan ebbe a szerepbe billent át a mérleg nyelve.

4.3 – Az „oligarcha-nádorok”³⁶⁴ kora

A korszak egyik fő jellemzőjének tekinthető, hogy a nádori működés súlypontja szinte teljesen a családi birtokra és annak szűkebb vonzáskörzetére szorult vissza. Mindez nem

³⁶⁰ „cum nos dominus noster illustris Bela rex Hungarie ad revocandas terras ac alia iura nobilium per udvornicos, castrenses, populos domine regine ac alios cuiuslibet condicionis homines occupata, ad comitatum Symigiensem transmisisset, et quinque homines de nobilibus ipsius comitatus electos per omnes nobiles de eodem comitatum [...] (...) nobis in socios deputasset, et iidem quinque nobiles socii nostri iure iurando, tacto sancto vivifice crucis ligno Domini, domino regi promisissent, quod non aliud nisi iura nobilium indebite per condicionarios occupata restituerent, et etiam secundario nobis tactis sacrosanctis reliquis et evangelio, supra filios filiorum suorum iurassent illud idem, et recepta tali caucione processissemus ad preceptum domini regis supradictum” HO VIII. 115. (RP 146. sz.). A többi, alább jelzett oklevél is ugyanezt a bevezetőt tartalmazza.

³⁶¹ HO VIII. 115–116., ÁÚO III. 184–185., 186–187., 188–189., 190–192., ÁÚO VIII. 206–207. (RP 146–151. sz.). Lőrinc somogyi bizottsági működését, és a mellé rendelt bizottság összetételét részletesen elemezte Szűcs Jenő: Szűcs 1984. 376–380.

³⁶² RA 1614., 1645. sz.

³⁶³ DL 93879. és DL 98880. (kiadásuk: RP 152–153. sz.)

³⁶⁴ Az „oligarcha” kifejezés használatában a disszertáció során Zsoldos Attila legújabban kifejtett meghatározását követjük, amely elkülöníti az „oligarcha” és a „tartományúr” kifejezéseket, és nem szinonimaként kezeli azokat. Az „oligarcha az a tartományúr, aki a királyi hatalmat kizárja a tartományából és funkcióit önkényesen gyakorolja”. (Zsoldos 2012e. 352.). Ez nem zárja ki, hogy egy ideig, vagy akár – ha érdekei úgy kívánják – folyamatosan hűséges legyen a királyhoz, de a tartományának irányítását alapvetően ő tartja a kezében, és halála utáni felosztásáról is ő gondoskodik. Zsoldos e kritériumok alapján az oligarchák közé sorolta pl. Csák Mátét, a Kőszegieket, Aba Amadét, Ákos nb. Istvánt vagy Kán nb. Lászlót és Borsa Kopaszt is. Ellenben az ország déli részén hatalmat birtokló Csák nb. Ugrin, vagy Debreceni Dózsa és később a Drugetek csak „tartományurak” voltak. Lásd Zsoldos 2012e.

előzmények nélküli (hiszen láthattuk István ifjabb király esetében is, hogy nem egy nádora a működése helyszínén volt birtokos, vagy legalábbis földrajzilag érdekelt), és nem is egyik pillanatról a másikra történt. A folyamat relatíve „vegytisztán” az 1280-as évektől kezdett megvalósulni és egészen a „kiskirályok” I. Károly által történő leveréséig tartott, ám a későbbi nádorok működésében is éreztette hatását.

1270-től véglegesen István lett az ország ura, az új király pedig egyfajta konszolidációs politika eredményeképpen nemcsak hogy nem állt bosszút apja korábbi hívein, de néhányukat egyenesen magas államkormányzati posztokba emelte. Így történt a nádori méltósággal is: István nem tartotta meg a hozzá végig hűségesnek bizonyuló Tombold fia Benedeket. Benedek egyébként 1269-ben véglegesen eltűnik a forrásokból: lehet, hogy meg is halt.³⁶⁵ Az új nádor az addig az ifjabb Béla herceg szolgálatában álló Mojs fia Mojs lett. Kiválasztásában (az általános konszolidációs politika keretein túl, természetesen) szerepet játszhatott az, hogy egyrészt az anyja a Monoszló nemzetségből került ki, akik István fő bizalmasának számítottak, és még ennél is többet nyomhatott a latban az, hogy részt vett az egyik bolgár hadjáratban, vélhetően az 1266. évben, István oldalán.³⁶⁶

Mojs ugyan majdnem végig megmaradt nádornak István uralkodása alatt, de ez csak bő két évet jelentett, ami kissé kevés ahhoz, hogy nádorságának profilját részletesebben meg tudjuk rajzolni. Bár a nádori poszt mellett a soproni ispáni címet is megkapta, kezdetben nem sok adat van arról, hogy megyéje közelében tartózkodott volna. Egyik első intézkedése, még István koronázása előtt, az volt, hogy ura parancsára beiktatta az esztergomi érseket a neki adományozott Esztergom megyébe. Valamikor ezután visszament családi birtokaira, Somogy megyébe, és rendezte kazsoki hospeseinek a jogállását (ekkor a Somogy megyei Igalon állított ki oklevelet erről).³⁶⁷ 1271 késő tavaszán, mikor háború tört ki István és II. Ottokár cseh király között, elkísérte urát a harcmezőre, addig is a soproni vár védelmére mást kellett kirendelnie Istvánnak – pedig a vár védelme a mindenkori megyésispán feladata lett volna, de úgy tűnik, hogy a király inkább a seregben igényelte Mojs szolgálatait.³⁶⁸ A harc végeztével, 1271 szeptemberében ismét a családi birtokok közelében találjuk – egy előtte zajló megegyezést legalábbis a Tolna megyei Kurdon hagyott jóvá.³⁶⁹ 1272 folyamán azonban visszavonult Sopron megyébe. Kétszer is Babóton keltezett oklevelet, megyei vonatkozású

³⁶⁵ Archont. 1000–1301. 289.

³⁶⁶ Zsoldos 2007. 116–117.

³⁶⁷ MES I. 576.; Solymosi 1998. 225–226. (RP 155–156. sz.)

³⁶⁸ Zsoldos 2007. 130.

³⁶⁹ HO VIII. 126. (RP 157. sz.)

ügyekben intézkedve.³⁷⁰ Ugyanebből az évből ismerjük még két magánügyben kiadott diplomáját, amelyben a lányai helyzetét rendezte és az ábrahámi monostor számára tett többedmagával adományokat.³⁷¹ Bár ilyen kevés adatból nehezen lehet messzemenő következtetéseket levonni, de azért mégis feltűnő, hogy a hét fennmaradt, és biztosan hozzá köthető oklevélből hármat teljesen magánügyben adott ki, egyben külön királyi parancsra hajtott végre, és csak a maradék három „klasszikus” ítéletlevél. Az ehhez az időszakhoz köthető legfontosabb intézménytörténeti újítás, hogy Mojs volt az első olyan nádor, aki viselte a „kunok bírāja” (*iudex Cumanorum*) titulust. A tisztséget István egyesítette a nádori poszttal, és akár alkalmi méltóságösszevonásnak szánta, akár nem, végül állandósult, és még évszázadok múlva is a nádor viselte a „kunok bírāja” címet. Arról egyébként semmilyen adatunk nincs a korszakunkból, hogy a mindenkori nádor valaha is ítélkezett, vagy más módon rendelkezett volna a kunok ügyében.³⁷²

Mojs leváltása még V. István egyik utolsó rendelkezése volt, és az esemény már előrevetítette annak a korszaknak a nyitányát, amelyet a különféle méltóságok gyors, az aktuálpolitika érdekében tett cseréi jellemeztek. Mojs helyébe Kemény fia Lőrinc került a király akaratából, ám az ő nádorsága sem tartott néhány hónapnál tovább.³⁷³ A IV. László uralkodása alatti 18 évre (1272 augusztusától 1290 júliusáig) minimum 25 nádorváltás jutott, de lehet, hogy 27 is – és akkor a hamis oklevelek adatait még ide sem számoltuk, nem vizsgálva, hogy az abban emlegetett új nádoroknak lehet-e valóságalapja.³⁷⁴ Ez természetesen nem jelent 25 (27) különböző személyt. Összesen 12 ember viselte a nádori posztot, akik között voltak olyanok, akik csak egyszer-egyszer kapták meg egy rövid időre. Ilyenek az 1280-as években az Aba nemzetségből kikerülő nádorok: Finta, Makján és a később oly nagy karriert befutó Amadé. Egyikük nádorságát sem lehet egy évnél hosszabban kimutatni. Ilyen továbbá IV. László hú emberének számító Bástély nembéli Rénold és Mizse – mindketten László uralmának legvégén nyerték el ezt a méltóságot egy rövid időre.³⁷⁵ A nádori pozíción

³⁷⁰ UB II. 14–15., UB III. 279–280. (RP 158–159. sz.)

³⁷¹ Mon. Bp. I. 125. (RP 160. sz.); MES III. 707–708. (RP 161. sz.)

³⁷² A kunbírói tisztségre részletesen lásd a „7.3 – A kunok” c. alfejezetet.

³⁷³ Mojs leváltását az indokolta, hogy be kellett töltenie a hűtlenné lett Gutkeled nembéli Joachim helyett a szlavón báni tiszte: Zsoldos 2003. 783–784.

³⁷⁴ Lásd Archont. 1000–1301. 20–23. Az archontológia csak lábjegyzetben utal rá, hogy 1279 szeptemberében Mátét egy rövid időre leváltották és egy új, nem ismert nádort neveztek ki helyette, hogy aztán nem sokkal később újra visszatérjen Máté. Erről részletesen lásd Zsoldos 1997b. 83–84. A 25 vagy 27 nádorváltás körüli bizonytalanságot az okozza, hogy – véleményünk szerint – nem egyértelmű, hogy Péc nb. Dénes 1284 nyarán egy rövid időre felváltotta-e Héder nb. Miklóst a nádori tisztségben, vagy sem. Lásd erről az RP 217. sz. reg. kommentárját.

³⁷⁵ Archont. 1000–1301. 22–23.

egyébként a Csák nembéliek (Péter és Máté) és a Héder nembéliek (Henrik fia Miklós és János) osztoztak Péc nembéli Dénessel, aki már István ifjabb király nádoraként is szerepet kapott. László uralmának kezdetét (1272 augusztusától 1273 késő őszeig) pedig Kemény fia Lőrinc és Rátót nembéli Roland nádorok egymást váltása jellemezte – mindketten kétszer-kétszer viselték a posztot néhány hónap erejéig. A kuszának tűnő helyzet valójában mindig jól megmagyarázható az aktuálpolitika éppen akkori állásával. IV. László uralkodásának a nádori intézmény szemszögéből nézett első nagyobb korszakát egy hárompólusú uralmi rendszer jellemezte: az egymással szemben álló Kőszegi–Gutkeled párt és a Csákok, illetve sajátos harmadik szereplőként Erzsébet anyakirályné és köre. A kezdeti korszakra jellemző volt az is, hogy az egyes főúri csoportok saját magukkal töltötték be ugyan a legfontosabb főméltóságokat, egyetlen kivétellel. A nádori székre ugyanis mindig egy velük szövetséges (valójában inkább általuk irányított) harmadik személyt emeltek. Ahogy Szűcs Jenő találóan megfogalmazta: „Amíg éltek [ti. IV. Béla idősebb bárói, Kemény fia Lőrinc, Rátót nembéli Roland, Péc nembéli Dénes], arra voltak jók, hogy az egymást sűrűn követő kormányzati válságok kezdeti szakaszában (1272–75) felváltva nádorrá tegyék meg őket. A nádori méltóság mintegy szépségflastrom volt a kialakuló »pártkormányzatokon«.”³⁷⁶ Kezdetben Kemény fia Lőrinc volt Erzsébet anyakirályné körének az embere, Rátót nembéli Roland pedig az „ellenzéké” (amely 1272–1273 folyamán még nem vált élesen szét Kőszegiekre és Csákokra). Lőrinc és Roland mindig akkor volt néhány hónapra hatalmon, amikor a mögöttük álló politikai erők felülkerekedtek.³⁷⁷ Ezt a képet törte meg 1273 októberében az akkor kiforrólódó Kőszegi–Gutkeled csoport, akik a saját embereikkel töltötték meg a főméltóságokat, nádorként pedig Péc nembéli Dénest állították. Bár Dénes sem volt több, mint a Kőszegiek kirakatfigurája, azok a reformok, amelyeket még 1273 tavaszán indítottak el a Dráván túl, a nádoroknál is utat találtak maguknak. Fő céljuk bizonyosan az lehetett, hogy eltávolítsák a hatalom közeléből a király kiskorúságának idején magát kéretlen régensi szereppel felruházó Erzsébet anyakirálynét. Ennek a bíraskodási „reformcsomagnak” a részeként megszületett a 14. században oly nagy karriert befutó nádori „általános gyűlés” (*generalis congregatio*) intézménye, amelyet kezdetben külön felhatalmazással, királyi jogként, később, III. András idejétől kezdve saját jogukon gyakoroltak a nádorok.³⁷⁸ A konszolidáció kezdetét jelzi az is, hogy Dénes volt az első olyan nádor a királyváltás óta, akihez bizonyosan szabályos nádori ítéletleveleket tudunk kötni (1274 áprilisa és június eleje

³⁷⁶ Szűcs 1993. 282.

³⁷⁷ Ezen néhány hónap pártküzdelseire részletesen lásd Szűcs 1993. 282–284.

³⁷⁸ Minderről részletesen lásd a „6.1 – A nádori közgyűlés intézményének kialakulása” c. alfejezetet.

között a Zala megyei Mándon tartózkodott, és helyi ügyekben bíraskodott).³⁷⁹ Nem kizárt persze, hogy Rátót nembéli Roland nádor néhány keltezetlen oklevele még az 1272–1273 közötti két nádorsága valamelyikére, és nem az 1274–1275-ös utolsó hivatalára tehető, de erősen valószínű, hogy az 1272–1273-as időszak zavaros, és nem egyszer háborús viszonyai közepette nem folyt szokványos nádori ítélkezés az országban.³⁸⁰ Dénes olyan ügyesen helyezkedett, hogy még az őt nádorra tevő Kőszegi–Gutkeled csoport bukását is túlélte. Ahogy annak idején elhagyta István ifjabb királyt, és IV. Bélához pártolt, úgy csatlakozott jó ütemérzékkel a Csákok hatalomátvételéhez 1273–1274 fordulóján, és amikor lépésről lépésre, 1274 nyarára kibuktatták a hatalomból a Gutkeledeket is, ő ezután is megmaradhatott tisztségében. A bosszúból ellenkirályt állítani akaró Kőszegi–Gutkeled párt teljes vereségét hozta az 1274 szeptemberében lezajlott fővényi csata, amelyben maga Kőszegi Henrik, az addigi szlavón bán is holtan maradt a csatatéren – ez még jobban bebetonozta a Csákokat az uralomba. A nádori méltóságban mégis cserét hajtottak végre: Péc nembéli Dénes a megüresedő szlavón báni posztot kapta meg, így újra nádorra lépett elő Rátót nembéli Roland.³⁸¹ Legkésőbb erre az időszakra tehetőek Roland fentebb már idézett oklevelei, melyek bizonyítják, hogy újraindult a nádori hivatalgyakorlás az országban. A Kőszegi párt visszatéréssel és ezáltal Roland bukásával azonban véglegesen véget ért a korábbi politikai szereplőkből verbuvált „dísznádorok” kora.

A következő nagyobb korszakot az fémjelzi, hogy a két nagy párt szereplői immár saját magukat helyezték e méltóságba (a kinevezés formálisan természetesen a királyt illette, de sejtethetően többnyire nem ő volt a kezdeményező fél). A Kőszegiek 1275 júniusában tértek vissza, miután a Csákok nem tudtak katonailag végezni velük. Az, hogy az eddigiektől eltérően az országbárai tisztségek betöltésekor maga a csoport feje, Kőszegi Henrik fia Miklós lett az új nádor, újszerű, de magyarázható lépés. Az eddig jól bevált rendszer régi szereplőiből ugyanis senki nem maradt, aki számba jöhetett volna. Kemény fia Lőrinc 1273 körül meghalt, Péc nembéli Dénes és Rátót nembéli Roland pedig (ekkor) a Csákok embere volt, így Miklós maga foglalta el a kérdéses méltóságot. A lépést a Csákok is leutánozták, és

³⁷⁹ Bándi 1979. 364–365.; ÁÚO IX. 111–112. (RP 163–164. sz.); lásd még UB II. 68–69. (RP 166. sz.)

³⁸⁰ Roland ezen oklevelei: DL 93884. (vö. az alnádorának ugyanekkor kiadott levelével, DL 93896.) (kiadásuk: RP 167–168. sz.); HO I. 67. (RP 169. sz.); esetleg a pozsonyi káptalan 1423-i oklevelében említett Roland-diploma is szóba jöhet (ZsO X. 77.), de az valószínűbben keltezhető az 1248–1260 közötti nádorsága idejére, lásd RP 171. sz. reg. kommentárját. Kérdéses, hogy egy zavaros átírásban említett oklevele (CD IV/3. 250–251.; RP 170. sz.) mikorra keltezhető, mert pozsonyi ispáni címe biztosan az első, 1260 előtti nádorságára utal, ám egyéb érvek a későbbi időszakokra is utalhatnak (lásd Thoroczkay 2012. 421., ill. az RP 170. sz. reg. kommentárját).

³⁸¹ Szűcs 1993. 283–285.

1275 és 1277 között Héder nembéli Miklós és Csák nembéli Péter váltogatta egymást a nádori méltóságban, mikor melyikük pártja volt éppen hatalmon.³⁸² Ezt a tendenciát szakította meg 1277 tavaszán IV. László nagykorúsítása, és az 1277 májusában lezajlott Rákos mezei általános gyűlés, amelyen már a nemesség és főpapság mellett a köznemesek és a kunok képviselői is részt vettek, így joggal nevezhetjük az első országgyűlésnek.³⁸³ Ezen egy báróktól független kör igyekezett megvalósítani egyfajta konszolidációs programot. A rákosi országgyűlés idején éppen a Héder nembéliek voltak hatalmon, akiket aztán még nyáron kibuktattak a Csákok (így Héder nembéli Miklóst ismét Csák nembéli Péter váltotta a nádorságban, ahogy ez már korábban megszokott volt). Ezek után viszont a királynak egy nagyon komoly válsággal kellett szembenéznie – az ország számos pontján lázadás ütötte fel a fejét, a Kőszegiek pedig ismét ellenkirály állításával próbálkoztak.³⁸⁴ Ebben a sajátos helyzetben Péc nembéli Dénes ismét elérte, hogy megkapja a nádori méltóságot. Az 1278-ban kezdődő konszolidációs programot jelzi, hogy 1273 után először a nádorok ismét elkezdtek *generalis congregatiot* tartani egyes megyék számára, a rend helyreállítása céljából. Az első ilyen ismert közgyűlést ugyanaz a Péc nembéli Dénes tartotta Somogy megyében, akihez az első dokumentálható nádori közgyűlés is köthető 1273-ból. Ezen kívül Dénes egyéb Somogy megyei ügyekben is ítélt.³⁸⁵ Majd amikor 1278 nyarán a Dénest felváltó Csák Péter néhány hónapos nádorságát testvére: Csák Máté követte (aki természetesen nem azonos az elhíresült tartományúrral, hanem annak a nagybátyja volt), ez a konszolidációs program új lendületet vett. Máté is tartott *generalis congregatiokat* Somogy és Sopron megyéknek, és, ami fontosabb, sokkal nagyobb lendületet kapott alatta a nádori ítékezés. Összesen 18 biztosan hozzá köthető oklevélét ismerjük az 1278 és 1280 közötti két évből, amely alig kevesebb, mint az 1272 és 1278 közötti ismert összes nádori oklevél száma (20).³⁸⁶ Bár valamennyi forráspusztulással számolni lehet az 1272–1278 közötti időkből, de ez az aránytalanság mégsem lehet a véletlen műve, különösen, hogy a rendelkezések jellege is

³⁸² Szűcs 1993. 285–291.; Archont. 1000–1301. 21.

³⁸³ Gerics 1987. 279–280. Gerics József meghatározása szerint az a gyűlés nevezhető országos gyűlésnek (~országgyűlésnek), amelyen a főpapok és bárók mellett a serviensek is együttesen lépnek fel és tevékenyen részt vesznek.

³⁸⁴ Szűcs 1993. 296–298.

³⁸⁵ ÁÚO IX. 48–49. (RP 185. sz.), amelyben a közgyűlését is említi.

³⁸⁶ Mindkét részről csak a biztosan erre az időszakra keltezhető nádori okleveleket számoltuk ide. Az 1272 és 1278 közötti okleveleket lásd RP 162–164., 165. (hamis!), 166–167., 169., 172–175., 177., 180–187. sz. (a nem jelölt regeszták vagy alnádori okleveleket, vagy 1272 elé is keltezhető diplomákat takarnak). Máté nádor oklevelei: UB II. 24–25., 118–119., 125–126. (benne egy korábbi oklevelét is említve), 126., 129–130., 130–131., 131.; ÁÚO IV. 203.; ÁÚO XII. 490., 701–703.; CD V/2. 477–478.; HO VI. 238–239.; Kubinyi 1867. 113–114., 125.; DL 38669. (benne egy másik oklevelét is említve) (RP 188–196.; 198–199., 201–202., 204–207. sz.); Juck 1984. 66., lásd itt: Függelék, D-regesztá.

szélesebb körű tevékenységet mutat. A szokásos perhalasztó és ítéleteket lezáró oklevelek mellett a nádor részt vett az udvarnokföldek és egyéb szolgálatonépek földjeit felülvizsgáló programban. A programot László 1278 őszén hirdette meg, és eredményeképpen a nádor emberei Sopron, Somogy és Vas megyében tevékenykedtek 1279 folyamán.³⁸⁷ A felülvizsgálatokat a nádor megbízott emberei folytatták le, az egyes ügyek csak akkor kerültek Máté elé, ha valami probléma merült volna fel – például a visszavenni kívánt föld tulajdonosai oklevéllel rendelkeztek arról, hogy jogosan tartják maguknál.³⁸⁸ A Somogy megyei bizottságnak még az összetételét is ismerjük. Háromtagú volt, és a nádor embere, egy bizonyos Barcs (*Barch*) mellett részt vett benne Kelemen somogyi udvarnokispán, és Menzau fia Pál comes. Mivel máshol külön kiemelték, hogy ezekben a felülvizsgálatokban a király és a nádor embere vett részt, és itt is emlegették, hogy őket a király és a nádor állította és küldte ki a felülvizsgálatokra (*a domino rege et M. palatino deputati et transmissi*),³⁸⁹ ezért Pál lehetett a király embere. A Vas megyei vizsgálatok kapcsán is ismerjük a nádor emberét, István comest. Őt a nádor egy levéllel bocsátotta a Vas megyei udvarnokokhoz, hogy azok emeljék ezt az Istvánt „kapitányuknak és bírónak” (*pro capitaneo et iudice*), hogy a birtokaikat visszaszerezhessék.³⁹⁰ Mivel a vépi és szőlősi udvarnokok nem akarták végrehajtani ezt a parancsot, ezért Máté ismételt nyomásgyakorlására volt szükség. Az ilyen vizsgálatok általános jellemzőjeként itt is elmonthajuk, hogy elvileg a felhatalmazás országos jellegű volt, ám a valóságban csak bizonyos, összességében nem is túl nagy számú dunántúli megyét érintett.

Nádori részről tehát mindenképpen Csák Mátét tarthatjuk a konszolidációs korszak emberének, aki ekkor még minden tekintetben együttműködött az uralkodóval. Máté hűségét, és az egész konszolidációs kísérletet végül az országba érkezett pápai legátus, Fülöp ténykedése söpörte el. Bár nem ezért érkezett Magyarországra, végül hozzákezdett a kunok térítéséhez, és olyan feltételek elé állította az ifjú királyt, amelyet az nem akart végrehajtani. A kun kérdés 1279 nyarától mérgezte a politikai közéletet, végül a király ellenállása odáig fajult, hogy Fülöp pápai interdiktum alá helyezte az uralkodót és az országot.³⁹¹ Mindez nyílt szakítást eredményezett a király és a bárók egy csoportja között, felborítva az addigi kényes egyensúlyt. Az első, 1279 szeptembere körüli hatalomátrendeződést Máté még éppen túlélte

³⁸⁷ A háttérre: Szűcs 1993. 300.; lásd még Kis 2010. 162.

³⁸⁸ Sopron megyei visszavételekre lásd: UB II. 129–130., 130–131. (RP 198–199. sz.); a Somogy megyeire: Kubinyi 1867. 113–114. (RP 201. sz.); Vas megyeire: UB II. 125–126. (RP 205–206. sz.)

³⁸⁹ A nádor és király embereinek emlegetése más oklevelekben: UB II. 129–130., 130–131. Itt: ÁÚO IV. 213.

³⁹⁰ UB II. 125–126. (RP 206. sz.)

³⁹¹ Szűcs 1993. 301–308.; Zsoldos 1997b. 81–82.

(egy nagyon rövid időre leváltották, majd visszahelyezték. Hogy ki töltötte be a méltóságot, nem tudni).³⁹² Ám 1279–1280 fordulóján, miután a király fogságba vetette a pápai legátust, egyes bárók magát IV. Lászlót fogták el. Az esemény irányítóinak a személye nem ismert, de egyes feltételezések alapján akár Csák Máté nádort is feltételezhetjük.³⁹³ A kiszabaduló király végül 1280 nyarán távolította el Máté nádort, és helyébe Aba nembéli Finta, az addigi erdélyi vajda került.³⁹⁴ Finta bő fél éves nádorsága nem önmagáért volt jelentős (összesen két ügyét ismerjük, mintkettő rutinesetnek mondható),³⁹⁵ hanem mert először töltötte be egy Aba nemzetségbeli ezt a méltóságot (a 11. századi Sámuel nem számítva, természetesen). Bár gyorsnak mondható, és végül a király részéről az Abák elleni hadjáratba torkolló³⁹⁶ bukása után évekig újra a Csákok és Kőszegiek váltották egymást e poszton, néha Péc nembéli Dénessel színesítve, előrevetítette azt, hogy az Aba nemzetség tagjai is részt kértek és kaptak a nádorság betöltésekor. Mindez majd a késő Árpád-kor egyik legmeghatározóbbnak mondható, és több hivatali újítást is bevezető nádorának, Aba nembéli Amadénak a működésében csúcsosodott ki a 13–14. század fordulóján.

Miután a „kun kérdés” az 1282 őszen lezajlott Hód-tavi csatával lezárult, Lodomér érsek és köre újabb konszolidációs kísérleteket próbált keresztülvinni, amelyek végül szintén elbuktak.³⁹⁷ Ám új színként jelentkezett az, hogy a rivális csoportok mellett maga a király önálló erőként kapcsolódott be a küzdelembe. Intézménytörténeti hozadéka ennek annyi lett, hogy immár IV. László saját emberei is megjelentek a nádori poszton. Ilyen saját embernek mondható Aba nembéli Makján, aki 1286 szeptemberében kapta meg e pozíciót, amikor László a Kőszegieket menesztve kísérletet tett arra, hogy hangsúlyosan a saját embereivel töltesse be a legfőbb méltóságokat.³⁹⁸ Makjám királyi parancsra hozzá is kezdett egy *generalis congregatio* tartásához Északkelet-Magyarországon, az Abák tágabb értelemben vett családi birtokain,³⁹⁹ de a király önállósodási kísérlete katonailag fulladt kudarcba. László hiába próbálta megtörni a Kőszegiek nyugati hatalmát, az 1287 márciusában lezajlott zsitvai csatában végül alulmaradt. Májusban már kénytelen volt amnesztiát hirdetni, és nem sokkal később ismét a Kőszegieket találjuk a nádori tisztségben. Feltehetően a király embere volt Bászty nembéli Rénold is, aki 1289 augusztusában viselte a nádorságot. Az ő személye

³⁹² Zsoldos 1997b. 83–84.

³⁹³ Zsoldos 1997b. 84–85.

³⁹⁴ Archont. 1000–1301. 22.; Zsoldos 1997b. 86.

³⁹⁵ ÁÚO XII. 704. (RP 208. és 334. sz.); DL 57472. = DL 48271. (RP 209. sz.), vö. még DL 57214. (RP 210. sz.)

³⁹⁶ Aba nb. Finta bukásának okait és következményeit részletesen tárgyalja: Zsoldos 1997b. 90–93.

³⁹⁷ Szűcs 1993. 312–314.

³⁹⁸ Szűcs 1993. 316.

³⁹⁹ CD V/3. 333–334. (RP 226. sz.)

kapcsán terjedt el a korábbi szakirodalomban az az elmélet, hogy ekkor az országnak kettő nádora volt, amely elgondolással kicsit részletesebben is foglalkoznunk kell.

A kettős nádorságról szóló elmélet alapját Pauler Gyula vetette meg.⁴⁰⁰ Pauler ezt arra alapozta, hogy a király 1289. szeptember 9-i oklevelében (és az azt átíró szepesi káptalan szeptember 30-i levelében) említés esik Rénold nádorról, ugyanakkor 1289. szeptember 8-án maga Héder nembéli Miklós nádor állított ki egy oklevelet. Pauler az adatokat úgy magyarázta, hogy – a III. András idején, 1298-ban kétségtelenül fennálló eset mintájára – Miklós volt a dunántúli nádor, Rénoldot pedig a „keleti országrész számára” állította a király.⁴⁰¹ A gyorsan elterjedt elgondolást azonban legutóbb Zsoldos Attila részesítette kritikában, egyúttal leszámolva az egész elmélettel. Rámutatott, hogy a Rénold nádort említő szeptemberi oklevelek – a királyi oklevelek kritikai jegyzéke alapján – hamisnak tekinthetők. Rénold nádorságát azonban 1289. augusztusi adatok alátámasztják, ám olyan adataink nincsenek, amelyekben a nádorok „kereszteznék” egymást. Így valószínűbb, hogy Rénold 1289. augusztus 21-e utáni leváltását követően szeptember elején Héder nembéli Miklós követte őt, kettős nádorságról tehát nem beszélhetünk.⁴⁰²

Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzékében azon az alapon nyilvánította Borsa Iván hamisnak a Rénoldot is említő szeptemberi okleveleket, hogy a „formulái és az átíró oklevél írása későbbi korból való származásra mutatnak, s így *hamisnak* kell tekinteni”.⁴⁰³ Hogy IV. László levele, és az azt átíró szepesi káptalan oklevele hamis, abban Borsa Ivánnak kétségtelenül igaza van. Magunk még azt is hozzátennénk, hogy az állítólagos „eredeti” szepesi káptalani oklevél hátulján lévő pecsétfolt mérete egyáltalán nem egyezik annak a pecsétnek a méretével, amelyet a szepesi káptalan ebben az időben használt⁴⁰⁴ – tévedésről tehát szó sem lehet. Kérdés viszont, hogy tartalmaz-e az oklevél mégis hiteles elemeket? Bár mindenképpen elkerülendőnek tartjuk az „irányított forráskezelést” (vagyis hogy egy prekoncepció, jelen esetben a kettős nádorság bizonyítása érdekében addig „elemezgetjük” a forrásokat, amíg a kívánt eredményt valahogy el nem érjük), mégis, úgy gondoljuk, hogy a kettős nádorságnak lehet alapja ebben az időben, csak éppen nem úgy, ahogyan Pauler Gyula nyomán eddig feltételezték. A kérdés kiindulópontja a Rénoldot említő

⁴⁰⁰ Pauler 1899. II. 406., 571. 302. jz.

⁴⁰¹ Pauler II. 406.

⁴⁰² Zsoldos 2010a. 306–310.

⁴⁰³ RA 3531. sz.

⁴⁰⁴ A pecsétfészkekben fekvő hiteles pecsét mérete kb. 36 mm. Lásd pl. DL 71616. (1289. ápr. 8.); DL 63616. (1289. okt. 18.). Az 1289. szept. 30-ra keltezett hamis oklevélen lévő pecsétfolt átmérője pontosan nem meghatározható, de egyértelműen nagyobb ennél. Elvileg feltehetnénk, hogy egy átlagosnál sokkal szélesebb pecsétfészket használtak, de ez nem volt jellemző a káptalan többi oklevelére.

két hamis oklevél. Ezekben hiteles és felhasználható részekre utal az, hogy egyáltalán említik benne Rénold nádort, aki 1289 augusztusában biztosan viselte ezt a tisztséget.⁴⁰⁵ Pedig az ő maximum egy éves hivatalviselése legfeljebb az 1290-es évek elején lehetett köztudott, a későbbi korokban semmiképp. Tovább növeli az oklevél tartalmi részei iránti bizalmat még két elem. Az egyik, hogy IV. László szeptember 9-re keltezett hamis oklevele szerint Rénold nádor egy bizonyos Miklós fia Jánost nem véd meg (szavatol) egy Zemplén megyei birtokban, amelyet János egy Újvár megyei birtokért adott cserébe, pedig Rénold erre a király oklevele alapján kötelezte magát.⁴⁰⁶ E szerint tehát Rénold egy Újvár és Zemplén megyék területét érintő birtokcserét felügyelt volna. Ismerünk ugyanakkor egy másik adatot is. Az egri káptalan 1336. évi oklevele említi Rénold mára már elveszett levelét, amelyben leírta az Újvár megyei Egyházasszalánc és a Szabolcs megyei Tuzsér földek határait.⁴⁰⁷ Igen valószínű, hogy itt is egy birtokcseréről volt szó, ha egy oklevélben két távolabbi föld határait írta le egyszerre. Rénold tehát pontosan ebben a régióban birtokcseréket hajtott végre – amely arra utal, hogy a hamis oklevél tartalma nem teljesen légből kapott. A másik bizalomkeltő elem a hamis királyi oklevél kelethelye: Poroszlóban (*in Poruslo*) adták ki. Szerencsére ebből az időből Lászlónak több keletellyel ellátott oklevelét is ismerjük. Az *Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* alapján augusztus 21-én Tiszalúc (*Lyuch*) mellett keltezett, augusztus 27-én egy bizonyos *Seble* nevű hely közelében (ennek azonosítására alább visszatérünk), egy szeptember 1-jén kelt hamis oklevél kelethelye Alsóapold (*Apoldya*), az említett szeptember 9-i hamis oklevél kelethelye valószínűleg a Szabolcs megyéhez tartozó Poroszló,⁴⁰⁸ szeptember 13-án pedig két oklevelet is kiadott Túrkevén (*Kewe*).⁴⁰⁹ A kritikai jegyzék névmutatója a *Seble* helynevet a Bács megyei, mai Szerbia területén található Zsablyával azonosította, ahol László máskor is keltezett oklevelet.⁴¹⁰ Ez az azonosítás azonban igen valószínűtlen lenne a többi helynév fényében, hiszen a király végig a Felső-Tisza-vidéken mozgott ekkor, nem csak valószínűtlen, de fizikálisan is lehetetlen lenne egy ilyen hirtelen kitérő, hogy aztán nem sokkal azután visszatérjen a kiindulási régióba. Feltehetjük tehát, hogy egy nem ismert helynévvel van dolgunk, de véleményünk szerint kevésbé spekulatív megoldás is elképzelhető: az oklevél valójában „kakukktójás” a sorban, nem is 1289-ben kelt. A datáció nem tartalmaz évet, ám a kiadások egyöntetűen 1289-re

⁴⁰⁵ Lásd Zsoldos 2010a. 307.; Archont. 1000–1301. 23.

⁴⁰⁶ Kiadása: ÁÚO XII. 479. (RA 3531. sz.)

⁴⁰⁷ AO III. 303–304. (RP 243. sz.)

⁴⁰⁸ Csánki I. 524.

⁴⁰⁹ RA 3527–3533. sz.

⁴¹⁰ RA II/2–3. füzet 527. old.

helyezték Szabó Károly alapján.⁴¹¹ Szabó Károly Kun Lászlóról írott életrajzi kötetében viszont a következő indokkal helyezte 1289-re a levelet: „Egy hét mulva aug. 27-én [IV. László] Szathmárban Gebe mellett mentette föl Mihály fiait, Istvánt és Pált, embereikkel együtt a szathmári főispán és más birák hatósága alól ... E levelek kelte «prope Fyred» és «prope Geble» (WENZELnél Ceble) táborozásra mutat, s biztosan határozható 1289-re.”⁴¹² Szabó itt vélhetően arra utalt, hogy 1289-ben László hadban volt, és mivel a helynevek mellé kitette a „prope” jelzőt (vagyis hogy „mellett”), az akkor katonai „táborozásra mutat” és ez „biztosan” datál erre az évre. Már ez a logika is erősen kétséges, ráadásul Szabó félreolvasta a helynevet, amely nem Geble (így nem is azonosítható a Szatmár megyei Gebével), hanem *Seble*. Semmi okunk sincsen tehát, hogy 1289-re helyezzük ezt az oklevelet. Mivel László oklevele Zsabyát már máskor is írta *Seble* alakban,⁴¹³ ezért a helynevet ezzel a településsel azonosíthatjuk, csak a kiadási évet kell máshová tenni. Ez az oklevél tehát nem számít bele László mostani itineráriumába. A szeptember 1-ji hamis oklevéllel szintén nem számolva azt látjuk, hogy László augusztus 21-én Tiszalúcon volt, szeptember 13-án pedig Túrkevén. Déli irányba indult tehát, a mai Nagykunság területére. Ebbe az útirányba tökéletesen beleillik egy Szabolcs megyei poroszlói kelethely, amely a két település között található, és ezzel harmonizál a szeptember 9-i keltezési idő is. Megjegyzendő, hogy a szeptember 1-jére datált hamis oklevél kelethelye (a szászföldi Apold) ugyanúgy kiesik ebből a sorból, mint Zsabya. Mivel teljesen elképzelhetetlen, hogy a hamisító ismerte volna László korabeli itineráriumát, ahogy annak is kicsi a valószínűsége, hogy véletlenül „beletalált” volna egy fiktív kelethellyel, kimondhatjuk: a hamis oklevelet egy valódi alapján szövegezhették meg, amelynek mind a tartalmi részeiből (Rénold nádor Újvár megyei birtokcserék ügyében intézkedik), mind a datációjából felhasználtak részeket, ez utóbbiból a kelethelyet. Azt is nehéz lenne elképzelni, hogy ha a kelethelyet átvették, akkor a keltezési időt eltorzították volna néhány nappal, hiszen az oklevél tartalmát a keltezési idő nem befolyásolja semmilyen módon. Mindez – hangsúlyozzuk – egyelőre csak feltevés, a kettős nádorság kérdését meg kell vizsgálni egy másik szempontból is, nevezetesen a másik feltételezett nádor, Héder nembéli Miklós oldaláról nézve.

A kettős nádorságra abból következtetett Pauler Gyula, hogy Rénold szeptember 9-i szereplése mellett egy bizonyos Miklós nádor, somogyi ispán és a kunok bírása (*Nos Nicolaus palatinus, comes Simigiensis et iudex Cumanorum*) egy nappal korábban, szeptember 8-án

⁴¹¹ Kállay I. 13.; RA 3528. sz.

⁴¹² Szabó 1886. 168. 4. jz.

⁴¹³ RA 3280. sz.

Kapornokon adott ki oklevelet (*Datum in Kopornuk, in festo nativitatis Beate Virginis, anno Domini millesimo ducentesimo octuagesimo nono*).⁴¹⁴ Miklós nádort egységesen Héder nembéli Henrik fia Miklóssal azonosítják, vélhetően a nyugati kelet hely miatt (Kapornok Zala megyében található), és azért, mert Miklós már többször is volt nádor, ráadásul amikor legközelebb, 1291-ben szintén kinevezték nádorra, ugyanúgy viselte a somogyi ispáni címet, mint ezen 1289. évi oklevél Miklós nádora.⁴¹⁵ Az azonosítást ugyanakkor bonyolítja, hogy az oklevél mára már elveszett, csak Fejér György 1830. és 1841. évi kiadásaiából ismert (a későbbi kiadás is Fejér szövegét vette át).⁴¹⁶ Az 1841. évi kiadás, amely az eredeti alapján (*ex originale membrana*) készült, tartalmazza az oklevélen függő pecsét leírását is, amely nem hasonlít a Héder nemzetség, és közelebbről Miklós nádor pecsétjére.⁴¹⁷ Ez azonban nem feltétlenül zárja ki Héder nembéli Miklós személyét, hiszen kopott ábra esetén összetéveszthetők a pajzs mellé helyezett mellékalakok, ráadásul a leírt pecsét egyetlen ekkor számbajöhető bárói család címerére sem hasonlít. Ha pedig László a saját bizalmi emberét nevezte volna ki nádorra, az sokkal inkább a környezetében tartózkodott volna, ahogy Rénold nádor is, főleg a kinevezése utáni hetekben (1289. augusztus 21-én még Rénold a nádor!), és nem a távoli Dunántúlon. Arról sem lehet szó, hogy Fejér véletlenül elírta volna az oklevél keltezését a kiadásban, ugyanis kétszer is leköszölte, 1830-ban Hevenessi György 17–18. század fordulóján keletkezett kézírata alapján, 1841-ben pedig az eredetiről. Nem valószínű, hogy a két személy szűk 150 eltéréssel ugyanúgy olvasta volna félre a dátumot. Ugyanakkor Miklós nádornak ezen oklevele után egyetlen más felbukkanása sincsen. Legközelebb csak III. András jóvoltából viseli a nádori hivatalt, 1291-től. Hogy tehát 1289 szeptemberét követően meddig volt nádor, és IV. László egyáltalán elismerte-e nádorságát, nem tudjuk ellenőrizni.

A tisztánlátás végett egy harmadik szemszögből is meg kell vizsgálni a helyzetet: az aktuálpolitika oldaláról. Héder nembéli Kőszegi Miklós és családjának befolyása ellen László mindig küzdött, és 1286 novemberében már az ötödik hadjáratát indította meg ellenük, amely ismételen kudarccal végződött, nem sikerült megtörni ellenállásukat. Amit László nem tudott elérni, azt majdnem megtette helyette Habsburg Albert osztrák herceg. Egyes nyugati határváratokat (pl. Pozsonyt) már évek óta a kezén tartó Albert 1289 áprilisában támadást

⁴¹⁴ Az oklevelet lásd CD V/3. 481–482.; CD VII/5. 484. (RP 244. sz.)

⁴¹⁵ UB III. 287–288. (RP 246. sz.)

⁴¹⁶ Cselenkó 2006. 98–99. 260. jz.

⁴¹⁷ A pecsét „formam scuti refert cum tribus virgultis decussatis” (pajzsformát mutat három egymást keresztező ággal). CD VII/5. 484. Héder nb. Miklós nádor pecsétjén cölöpök vannak, ahogy a Héder nemzetség címerein általában, lásd Körmendi 2009. 405.

intézett Nyugat-Magyarország ellen. A támadás Kun László hallgatólagos beleegyezésével történt, aki így akarta gyengíteni a legfőbb ellenfeleit.⁴¹⁸ A harcok Albert diadalával elcsendesedtek a nyárra, majd szeptember végétől újra folytatódtak. Lászlónak esze ágában sem volt beavatkozni, még úgy sem, hogy Albert győzelmei valójában az ország területi integritásának a rovására mentek.⁴¹⁹ Ilyen helyzetben igen nehéz lenne elképzelni, hogy a Felső-Tisza-vidéken tartózkodó király miért akarta volna éppen Kőszegi Miklóst kinevezni nádornak. A kinevezések, mint fentebb is láthattuk, mindig akkor történtek, amikor a Kőszegiek politikai befolyása aránytalanul megnőtt, ám ez az időszak éppen nem ilyen volt. Pedig a kibékülés László és a Héder nembéliek közt nem történt meg 1289 nyarának a végére, amit jól mutat, hogy a király továbbra sem avatkozott be Albert nyugati hadjárataiba (pedig Lodomér esztergomi érsek és mások részéről igen erős nyomás nehezedett rá ez ügyben).⁴²⁰ Összességében úgy véljük, hogy László ezidőtájt semmiképpen nem volt olyasfajta kényszerhelyzetben, ami indokolta tette volna, hogy a Héder nembéliek egyik fejét nádorrá emelje, és úgy tűnik, hogy a viszony is ellenséges volt a király és a nagybirtokos família között, tehát azt sem valószínű, hogy saját akaratából döntsön így.

Magunk a következőképpen rekonstruálnánk az eseményeket. Egyrészt, olyasfajta tudatos kettős nádorságról, amely majd III. András uralma alatt kiépül, semmiképpen nem beszélhetünk. Ebből a szempontból tehát félrevezető a korábbi archontológiák azon beosztása, hogy Bászty nembéli Rénoldot „dunáninnyi nádornak” nevezték.⁴²¹ Ez ugyanis egy király részéről is jóváhagyott rendszert sejtetne, de hogy erről szó sem volt, jól mutatja, hogy Kőszegi Miklós a „kunok bírása” címet is szerepeltette a titulusai között, pedig az már csak földrajzilag is a kelet-magyarországi nádort illette volna.⁴²² Miklós tehát saját magát éppúgy a teljes ország nádorának vélte, ahogy valószínűleg Rénold is. *De iure* értelemben tehát nem létezett kettős nádorság, viszont 1289 szeptemberében az *egyetlen* törvényes, király által kinevezett nádor – úgy véljük – nem Héder nembéli Kőszegi Miklós, hanem Bászty nembéli Rénold volt. Tény, hogy szeptemberi hivatalviselésének emlékét csak hamis oklevelek tartották fent, a szeptember utáni időszokról pedig semmilyen biztos adatunk nincs, de gyanítható, hogy ezek a hamis oklevelek eredeti felhasználásával készültek, hiszen a bennük olvasható információk földrajzilag és tartalmilag is összecsengenek Rénold más

⁴¹⁸ Szűcs 1993. 319.

⁴¹⁹ Szűcs 1993. 319.

⁴²⁰ Szűcs 1993. 319–320.

⁴²¹ Szentpétery 1985. 98.; KMTL 475.

⁴²² III. András idején, ha felosztva volt a méltóság, mindig a kelet-magyarországi nádor viselte a „kunok bírása” címet, lásd Zsoldos 2010a. 317.

intézkedéseivel, a László-oklevél kelethelye pedig beilleszthető a király akkori itineráriumába. Kőszegi Miklós nádorságát egy királyi akarattól független titulushoz tekinthetjük. Azt talán sosem fogjuk megtudni, hogy a László ellen ekkor már együttes erővel és akarattal fellépő klérus és országbárok „ellen-nádora” volt, vagy egyszerűen önhatalmúlag, korábbi nádorságaira visszautalva adta ki ilyen cím alatt az oklevelét. Magunk inkább ez utóbbi lehetőséget tartjuk a valószínűbbnek. A királyi tekintély ekkor már végleg elenyészett. Ahogy az Osztrák Rimes Krónika fogalmazott: „úgy látták [az ország főpapjai és főurai], hogy az ifjú László király ... semmiféle javulásra nem hajlandó, s ezért haragra gerjedtek iránta. Tartották magukat a jogukhoz: ő [ti. László] ugyanis azt fogadta a pápának, a magyarok közül pedig a grófoknak és főpapoknak, hogy amennyiben az eddiginél is rosszabb útra tér, akkor senki se nevezze őt tovább urának. Ehhez kezdték tartani magukat valamennyien a magyarok”.⁴²³ Egy ilyen helyzetben elvileg elképzelhető némi önkény a királlyal amúgy is rossz viszonyt ápoló Kőszegiek részéről.

László halála (1290) után az ellenkirályként már korábban is felléptetett Andrást választották meg uralkodónak. A III. András alatti kormányzati reformok komoly változásokat hoztak a nádori intézmény történetében is, amelyek még a király halálát követő évtizedben (1310-ig) is éreztették hatásukat. Az 1290-es évektől kezdve a Druget-nádorokig bezárólag az intézmény számtalan kérdését és problémáját tisztázta Zsoldos Attila, aki az elkövetkező 20 év (1290–1310) nádorokkal kapcsolatos történetét két tanulmányban dolgozta fel, sokat pontosítva az addigi beidegződéseken.⁴²⁴ Mivel mintaszerű elemzéséhez magunk sem tudunk érdemben mit hozzátenni, ezért a továbbiakban főként az ő kutatásai mentén összegezzük a nádori tisztség változásait.

Az 1290-es évek kuszának tűnő nádorváltásai valójában nem a IV. László alatti kormányzati anarchia továbbélését tükrözik. Egy főpapokból álló (ma úgy mondanánk: „értelmiségi”) kör, amelynek Lodomér esztergomi érsek volt a szellemi irányítója, már IV. László idején is próbálkozott azzal, hogy határt szabjon a néhány akkor meghatározó bárói család (Kőszegiek, Gutkelek, Csákok) politikai túlsúlyának. Az egymással szembeni hatalmi küzdelmeik, amelybe később a király már önálló tényezőként kapcsolódott be, roppant károsak voltak a magyar közállapotokra. A IV. László nagykorúsítása utáni konszolidáció megtervezése, amelyet fentebb ismertettünk, már Lodomérék nevéhez volt köthető, ahogy később is próbálkoztak, pl. 1289 nyarán a fővényi országos gyűlésen az ország

⁴²³ Kun László 244.

⁴²⁴ Zsoldos 2010a.; Zsoldos 2011a.

közállapotának rendezésével.⁴²⁵ Ám ebben az időben a legfőbb akadályozó tényezőnek már nem a bárói csoportokat tekinthetjük, hanem a klérussal teljesen szembeforduló, és a problémák elől egyre inkább a kunok közé menekülő királyt. III. András trónra léptével azonban újra megnyílt a lehetőség a politikai rendezésre. A sajátos politikai rendszert kidolgozó főpapi csoport egy nyugati-típusú rendiséget kívánt kiépíteni az országban.⁴²⁶ Lodomérék ugyanakkor nem tudták teljesen kikerülni a bárókat, így beletörődtek abba is, hogy a királyt támogató bárói csoportok szabályosan felosszák egymás között a főméltóságokat. Ezen felosztás szabályos volta leginkább a nádori tisztség betöltésében mutatkozott meg. A nádorokat ugyanis „koalíciós” alapon nevezte ki András az akkori két legnagyobb őt támogató főúri család tagjai közül: Aba nembéli Amadé és Héder nembéli Miklós viselték a tisztségeket. 1290 nyarán Amadé kezdte meg nádori működését, aki 1291-ben átadta tisztségét Kőszegi Miklósnak. A rendszer alapja ez az évenkénti cserélődés lehetett, mivel a fenti szabályosság később is megfigyelhető 1296-ig, és egyszer mutatkozott csak benne törés, amikor a Kőszegiek fellázadtak a király ellen 1291 végén.⁴²⁷ A lázadás okát abban kereshetjük, hogy az 1291. évi osztrák hadjáratot követő békében előírták váraik lerombolását, amelyet András el is kezdett végrehajtani. Az ellentétek átnyúltak a következő évre is, végül Kőszegi Miklós a királyt fogságba ejtő fivérével, Jánossal (más néven Ivánnal) is ellentétbe került. Miklós részt vett az ellentétek elsimításában is: III. András kiszabadulásakor a cserébe adott túsok között ott találjuk Kőszegi Miklós egyik familiárisát, ami jól mutatja, hogy ebben a kérdésben Jánossal ellentétes oldalon foglalt helyet.⁴²⁸ Miklós így visszakerülhetett András bárói közé, és folytathatta azt a „nádori váltógazdálkodást”, ami kezdettől fogva elindult. A szabályosság 1296-ban tört meg ismét (amikor éppen Kőszegi Miklós volt a nádor), és szintén a király és a Kőszegiek konfliktusa miatt, ám úgy tűnik, hogy ezúttal maga András volt a támadó fél, aki Albert osztrák herceg lányával kötött házassága után így akart megszabadulni a számára és apósa számára is kényelmetlen famíliától. A harcok értelemszerűen Miklós nádorságának megszűnését és a struktúra átszervezését is magukkal hozták. Ám a rendszernek volt egy másik – vélhetően Lodomérék köréhez köthető – eleme is. Amikor a király egy olyan famíliával került ellentétbe, amelyik az éppen aktuális nádort is adta, akkor az nem csak tisztségváltást eredményezett, hanem a konfliktus idejére a tisztség megkettőzését is. 1291 végén, Kőszegi Miklós lázadása után annak „váltótársa”, Aba

⁴²⁵ Szűcs 1993. 320.

⁴²⁶ A III. András alatti reformsorozat tudatosítása a modern történettudományban, és a hátterének, működésének pontos feltárása Gerics József érdeme, lásd Gerics 1987. *passim*, főként 283–309.

⁴²⁷ Zsoldos 2010a. 318.

⁴²⁸ Minderre: Zsoldos 2010a. 319–321.

Amadé került a helyébe, ám kinevezték mellé Szentemágocs nembéli Mihályt is. 1296-ban, ismét Miklós leváltásával Amadé mellett Csák nembéli Péter fia Máté lett a nádor. Máté később önállóan is megkapta ezt a tisztséget, de miután 1297-ben ő is a király ellen fordult, ismét két nádora lett az országnak: a megbízható Aba Amadé mellett az akkor már a királlyal kibékült Kőszegi Miklós kapta meg a tisztelet.⁴²⁹ Az ellenséges viszony tartósan fennmaradt III. András, és a később oly hírhedté vált „trencsényi főúr”, Máté között, így – valószínűleg szintén biztonsági okokból – a kettős nádorság rendszerét továbbvitték Amadé és Miklós leváltása utánra is: 1298–1299 nyara között, egy évig Péc nembéli Apor és Rátót nembéli Roland kapta meg a méltóságot. Az ő címüket pontosan le is írta egy 1298. évi oklevél, amelynek kibocsátói között egyedülálló módon egyszerre volt jelen mindkét nádor: *Opour palatinus Citradanubialis, Rolandus palatinus Ultradanubialis* (Apor dunáninnyi nádor, Roland dunántúli nádor).⁴³⁰ Ezen kívül csak Amadé egy 1295. évi oklevele utal arra, hogy ő a nádori tiszte mellett a „király úr által valamennyi ügy megítélésére kiküldött dunáninnyi bíró” is volt.⁴³¹ Ez utóbbi arra utal, hogy ő rendszeresen csak a „dunántúli” (korabeli tájszemlélet szerint: kelet-magyarországi) ügyekben volt kompetens. Bár ilyesfajta megkülönböztetés sehol máshol nem jelent meg (és a nádorok saját okleveleikben sem jelezték, hogy csak az ország egy része felett bírnának fennhatósággal), a Duna mentén osztott határvonal lehetett mindig az irányadó, mert megfigyelhető, hogy a kettős nádorság idején az egyik csak nyugat-magyarországi, a másik csak kelet-magyarországi esetekkel foglalkozott. Ezen kívül a „kunok bírása” címet mindig csak a kelet-magyarországi nádor viselte.⁴³² Jellemző volt egyébként, hogy a méltóság megosztása esetén az adott nádor mindig azt az országrészt kapta, ahová családi birtokai is estek.⁴³³ Mint már fentebb utaltunk rá, a kétféle (kettős és osztatlan) nádori címet Zsoldos Attila a politikát irányító kétféle csoportnak tulajdonította. A hagyományos, osztatlan nádorság, amely szabályosan cserélődött a legfőbb főúri családok között, nyilván a bárói oligarchák rendszere volt. (Más főméltóságok esetében egyébként nem mutatható ki ilyesfajta szabályosság: nyilván csak a legmagasabb presztízsű intézményről nem tudtak megegyezni egymás között az Abák és Kőszegiek, azért találták ki ezt a kompromisszumos megoldást.) Ám a válságok ideji kettős nádorságot Zsoldos a III. Andrást támogató főpapi kör ötletének tartja, amely jól beleillik báróellenes irányvonalukba. „[A]z egymás mellett működő két nádor szükségképpen kisebb politikai súlyt képvisel, mint egyetlen –, másfelől valóban

⁴²⁹ Zsoldos 2010a. 323–324.

⁴³⁰ UDS I. 192. (RP 281. sz.)

⁴³¹ „iudex citradanobialis ad omnes causas decernandas per dominum regem deputatus” HOKl 145. (RP 267. sz.)

⁴³² Zsoldos 2010a. 317.

⁴³³ Zsoldos 2010a. 317., 323.

célszerűnek tűnhetett a válság idejére szorosabb ellenőrzés alá vonni az ország területét.”⁴³⁴ Ez utóbbi azért fontos, hogy megelőzzék azt, hogy az ország több pontján egyszerre robbanjon ki királyellenes felkelés a főúri érdekcsoportok összefogásával. „Az ilyen esetek megelőzése érdekében megint csak a nádori hatáskör területi megosztása tűnhetett a legjobb megoldásnak, hiszen így mind a keleti, mind a nyugati országrészben rendelkezésre áll a királyi hatalom képviselője, aki azonnal elfoljthatja a lázadást (vagy legalábbis megpróbálkozhat azzal).”⁴³⁵ Ezen okok miatt – Zsoldos szerint – Lodomérék nemcsak a válságok idejére, hanem hosszabb távon is kívánatosnak tartották volna a tisztség megosztását, amire az is utal, hogy 1298-ban, amikor éppen nem zajlott fegyveres konfliktus Csák Mátéval, akkor is megtartották egy ideig a kettős nádorságot. „Végül is azonban, – összegzett Zsoldos Attila – ezen egyetlen esetet leszámítva, csak a válságok idején működött két nádor egyidejűleg, ami arra vall, hogy a kormányzat többi tényezője, a király és a vele éppen együttműködő előkelők elismerték ugyan annak célszerűségét a lázadásokkal fenyegető idők feszült viszonyai közepette, ám ragaszkodtak a nádori méltóság betöltésének hagyományos rendjéhez, s a püspöki kar reformjainak ezen elemét csak rendkívüli körülmények esetén voltak hajlandók támogatni.”⁴³⁶

A korszak két legjelentősebb nádora Héder nembéli Kőszegi Miklós és Aba nembéli Dávid fia Amadé volt. Mindkettejük hivatali működése jól dokumentálható, jelentős számú oklevelet hagytak ránk. Kőszegi Miklós egy aktív, de hagyományosnak mondható nádori működést folytatott, ám Amadé több, addig nem jellemző reformot is bevezetett, amelyek közül egyik-másik túlélte őt magát is, és nyomot hagyott az I. Károly alatt működő Druget-nádorok között (mindez annak köszönhető, hogy a Drugetek központja ugyanoda esett, mint az Abáké, a Druget-tartomány ugyanis, bár nem volt teljesen azonos vele, de az Amadé-tartományra épült rá).⁴³⁷ Általánosságban mindkettejükről elmondható, hogy bár névleg vagy az egész ország (máskor csak a fél ország) nádorai voltak, működésük valójában az ország egyetlen régiójára korlátozódott: a tágabb értelemben vett családi „territóriumukra”. Kőszegi Miklós esetében ez a nyugati határszélét jelentette, Vas, Zala és Sopron megyékkel.⁴³⁸ Gyakran megfordult és intézkedett emellett Somogy ritkábban a szomszédos Baranya megyében is – ez

⁴³⁴ Zsoldos 2010a. 326.

⁴³⁵ Zsoldos 2010a. 326.

⁴³⁶ Zsoldos 2010a. 326.

⁴³⁷ Engel 1982. 905.; Zsoldos 2001b. 60.; Zsoldos 2012a. 581.

⁴³⁸ Kőszegi Miklós szűkebben vett családi birtokai nem voltak azonosak testvérei birtokaival, és inkább csak Vas és Zala megye bizonyos részeire terjedtek ki (Zsoldos 2010b. 657.), de nádori működése természetesen túllépte ennek a határait, ezért beszélhetünk a tágabb értelemben vett „Kőszegiek” territóriumairól.

a somogyi ispáni címnek is köszönhető, amit 1289–1295 között viselt.⁴³⁹ Pozsonyi ispánsága alatt (1284–1285) megfordult Pozsonyban is, és más, megyét érintő okleveleket is kiadott.⁴⁴⁰ Ettől a területtől keletebbre csak ritkábban „merészkedett”, csak pl. a Fehérvári törvényt napok kapcsán,⁴⁴¹ hadjárat alkalmával,⁴⁴² vagy amikor országos gyűlést tartottak Pest környékén, amin ő is jelen volt.⁴⁴³ A legtöbb oklevele mindazonáltal Vas vagy Zala megyében kelt, ahogy ügyeinek többsége is oda (esetleg Sopron megyéhez) tartozott.⁴⁴⁴

Amadé regionális értelemben ugyanúgy a saját territóriumán tartózkodott, és nádori vonzáskörzetének az Újvár megyei Gönc volt a központja, ahol a kúriáját tartotta, illetve Zemplén, Szabolcs, Sáros és Ung megyékre terjedt ki, amely nagyjából lefedte saját uralmi körzetét is.⁴⁴⁵ Bár címeiben nem tüntette fel, biztosan viselte Ung megye ispánságát, illetve más megyék ispánságát is, amelyet többnyire *comes* címet viselő alispánjai irányítottak (ilyen megye volt még Bereg, Szepes és Újvár).⁴⁴⁶ Amadé 1288-ban volt először nádor, és sohasem vesztette el III. András bizalmát, így a fent vázolt „váltógazdaság” stabil emberének számított. Címét egészen haláláig, 1311-ig viselte, amelyet 1310-ig I. Károly is elismert (az 1301–1310 közötti nádorokról lásd alább). Ebből a (megszakításokat nem számolva) bő húsz évből több mint 70 oklevelét ismerjük teljes szövegében vagy tartalmi átírás és említés formájában,⁴⁴⁷ amely elegendő arra, hogy az ottani sajátosságokat ne a véletlen számlájára

⁴³⁹ Somogy megyei kelethelye: Váty, 1295. márc. 22. (ÁÚO XII. 512–513., RP 260. sz.); Baranya megyei kelethelye: Segesd, 1295. jún. 6. (ÁÚO X. 191., RP 261. sz.). Ezekon kívül egyértelműen e két megyét érintő esetei: 1291. dec. 6: ÁÚO X. 424–425. (RP 249. sz.); 1294. nov. 25.: ÁÚO X. 162–165. (RP 258. sz.); valószínűleg erre az időszakra tehető két másik oklevele is: ÁÚO XII. 671. és ÁÚO X. 434. (RP 264., 277. sz.). Korábbi éve alatt két Somogy megyei vonatkozású ügye volt, (1275–1277 k.): HO VI. 214. (RP 183. sz.); 1284. aug. 20.: DL 1175. (RP 219. sz.), ez utóbbi a fehérvári törvényt napon kelt, és a király kérésére erősítette meg annak egy korábbi adományát, nem „tipikus” megyei per tehát.

⁴⁴⁰ 1284. júl. 6.: MES II. 181–182. (RP 216. sz.); (1284–1285): HO I. 84. (RP 224. sz.)

⁴⁴¹ 1284. aug. 20.: DL 1175. (RP 219. sz.). Valószínű egyébként, hogy ennél több fehérvári gyűlésen volt jelen.

⁴⁴² 1291. jún. 12.: UB II. 234. (RP 247. sz.): kelethely a Fejér megyei Fövényen.

⁴⁴³ Pl. az 1277 májusában Rákoson tartott, a szakirodalom által első országgyűlésnek nyilvánított eseményen, amelyen „valamennyi főpap és báró” (*omnium prelatorum et baronum*) részt vett, bizonyosan jelen volt az éppen nádor Miklós (Szűcs 1993. 293.).

⁴⁴⁴ Sopron I. 51.; Zala I. 112.; UB II. 80., 94–95., 187–188., 190–192.; UB III. 290–291.; ÁÚO X. 421–422., 436.; CD VII/5. 484.; DL 93885.; DF 283094. (RP 177., 180–182., 220–223., 244., 257., 259., 263., 270. sz. – a kiadási hivatkozások sorrendje nem egyezik az RP-számok emelkedő sorrendjével)

⁴⁴⁵ Kristó 1973. 75. Hogy a Szabolcs megye feletti fennhatóság 1310-ig Amadéhoz és nem a Borsákhhoz tartozott, mint az a szakirodalomban felmerült, lásd alább.

⁴⁴⁶ Zsoldos 2011b. 62–63., lásd még adatokkal 63. 122. jz.

⁴⁴⁷ 1288–1300 közötti oklevelei (okmánytárak szerinti bontásban): CD VI/2. 290., VIII/3. 497. (mindkettő említés); HO VII. 262–263., 281–282., 288., 288–289. (tartalmi átírás), 289., 292–293., 293. (mindhárom *damus pro memoria*), VIII. 263–264., 397–398.; ÁÚO IX. 481–482., X. 217., 218. (említés), 377.; HOkl. 145–147.; UB II. 327–328.; Zichy I. 80., 82. (mindkettő tartalmi átírás), 95–96., 97., 101. (mindhárom *damus pro memoria*), 124.; Károlyi I. 26–27., 28., 28–29. (utóbbi kettő *damus pro memoria*); kiadatlan Árpád-kori oklevelei: DL 75208., 75209. (mindkettő *damus pr memoria*), 75151., 84192., 105754., 96039., 40366., 57228., 96042. (utóbbi

írjuk. Amadé majdnem összes ügye Újvár, Zemplén, Szabolcs, Ung és Sáros megyék területére esett, akár az egész ország nádora volt, akár csak a keleti országrészé, akár csak címzetes nádorként viselte titulását a 14. század első évtizedében. Hivatalának különféle szűkebb-tágabb határai semmilyen gyakorlati különbséget nem jelentettek. A több mint 70 esetből összesen két kivétel akadt, mindkettő 1299 nyarára esett, és azzal függött össze, hogy ez év nyarán Amadé a rákosi országgyűlésen volt, majd továbbra is a királlyal tartott az augusztus 20-i fehérvári törvénynapra. Feltűnő azonban, hogy ezt a két (Sopron és Veszprém megyei vonatkozású) esetet sem tisztán nádori mivoltában folytatta le, hanem kiemelten a király külön megbízásából. Az egyik oklevelet nem is egymaga adta ki, hanem 16 másik egyházi és világi előkelővel együtt, és közösen erősítették meg III. András király egy adományát.⁴⁴⁸ Amadé jól láthatóan nem nádori, hanem országbároi minőségben volt jelen. A másik alkalommal – bár az oklevél már csak Amadé nevében kelt – szintén a király bízta az ő, és más bárói, és a királyi tanácsosai döntésére (*nostro et aliorum baronum ac consiliariorum suorum iudicio*) a Veszprém megyei királynéi népek földjének az ügyét.⁴⁴⁹ Amadé a többi felsorolt báróval együtt szintén a király felhatalmazásából bíraskodott, nem kifejezetten nádori jogköréből kifolyólag. Mindez azért érdekes, mert Amadé ezen nyugat-magyarországi „kimozdulásain” letárgyalt néhány más esetet is, külön királyi parancsot nem említve, és ezek kivétel nélkül ahhoz az északkelet-magyarországi régióhoz köthetők, ahonnan Amadé ügyei egyébként is kikerültek.⁴⁵⁰ Úgy tűnik tehát, hogy a territóriumától távol is az ottani esetekkel foglalkozott. Olyan intézkedése, amely nem kifejezetten külön királyi utasításra történt volna, és nem a fentebb felsorolt régiót érintette, a több mint 70 ismert ügye közül egy sem akadt. Amadé tehát – bármi is volt elméletben a címe – csak a saját közvetlen territóriumán folytatott bíraskodást, ott viszont szakadatlanul, vélhetően akkor is, amikor a nádori címet éppen más

kettő *damus pro memoria*), 96043., 75150., említésben fennmaradt: DL 83974.; DF 265430., 285768. Ezen oklevelek kiadását, és a fenti, kiadott oklevelek regesztáját (illetve a *damus pro memoria* oklevelek esetében az Amadéhoz kapcsolás érveit) lásd RP 239–241., 245., 250–256., 266–269., 271., 273., 275–276., 279–280., 297–312., 314–316., 319–320., 322–323. sz. Az Anjou-kori okleveleit lásd: AOkl I. 460., 485., 558., 607., 618., 644. sz. reg.; AOkl II. 14., 122., 161., 243., 712., 938., 960. sz. reg. Azon keltezetlen oklevelei, amelyek az Árpád- és az Anjou-korból is származhatnak: HO VII. 351.; Károlyi I. 32–33.; Zichy I. 83., 116. (*damus pro memoria*); RDES I. 521–522.; DL 84191., 75152., 57996., 75216., 75228., 75232. (az utóbbi négy *damus pro memoria*); DF 220809. (említés). A keltezetlen oklevelek regesztáit, a kiadatlanok szövegét, és a *damus pro memoria* oklevelek Amadé nádorhoz tartozásának érveit lásd RP 324–326., 328–331., 338., 340–344. sz.

⁴⁴⁸ UB II. 327–328. (RP 297. sz.)

⁴⁴⁹ HO VII. 281. (RP 300. sz.)

⁴⁵⁰ 1299 (a kelet hely: Rákos): Zichy I. 95–96.; Zichy I. 97. (RP 298–299. sz. Mindkét oklevél *damus pro memoria*. Hogy Amadé lenne a kibocsátó, lásd ue. regeszták utáni kommentárt.). 1300 (a kelet hely: Rákosmező: HO VII. 292–293. (RP 314. sz. Az oklevél *damus pro memoria*, a kibocsátó melletti érveket lásd a kommentárban)

viselte. Amadé még IV. Lászlótól megkapta Ung megyét örökbirtokként, amiben III. András is megerősítette, és haláláig meg is tartotta.⁴⁵¹ Emellett a korban Újvár megye ispánságát is végig az Aba nembéliek tartották kezükben, ahogy Amadé viselte egy időben a zempléni ispáni címet is.⁴⁵² Így erősen valószínű, hogy Amadé lényegében akkor is folytatta ebben a régióban a megszokott bíraskodási gyakorlatát, amikor az országos nádori címet éppen más viselte. Talán a keltezetlen *damus pro memoriák* egy része az ilyen időszakokhoz köthető, bár erre egyértelmű bizonyíték nincs.⁴⁵³ Ennek a permanens joggyakorlásnak az lett az eredménye, hogy Amadé egy, a kor viszonyaihoz képest komolynak mondható hivatali szervezetet épített ki magának. Ezen szervezet „komolyságát” egyfelől a kibocsátott oklevelek nagy száma mutatja: egyetlen századfordulós nádornak sem maradt ránk annyi diplomája, mint neki. Bár ennek lehetnek provenienciális okai is (nagyon sok oklevél maradt fent a Zichy és a Vay család levéltárában, amelyeket a törökdúlás megkímélt), nem lehet pusztán csak ezzel magyarázni. Amadé volt az, aki állandó helyettesi rendszert épített ki maga mellé. Bár már korábban is jellemző volt, hogy a hagyományosan Pesten, majd Budán székelő alnádor (*vicepalatinus*) mellett egy nádor környezetében tartózkodó albíró (*viceiudex*) is a nádor segítségére volt, Amadé egy állandó székhelyet jelölt ki az albírái számára, amely nem volt azonos az ő személyes székhelyével. Amadé az Újvár megyei Göncön, míg az albírái a szintén megyebeli Vizsolyon tartották kúriájukat.⁴⁵⁴ Vizsoly és Gönc mellett Amadé ítélkezési rendszerének harmadik fontos pillére Eger volt, azon belül is az egri káptalan. A korban az egyházi hiteleshelyeknek fontos szerepük volt, nem csak az egyes ügyek írásba foglalása miatt, de számtalan eljáráshoz is nélkülözhetetlenek voltak (pl. eskütétel általi bizonyításkor, vagy egy világi mellett hagyományosan egy egyházi ember tanúskodott a birtokba iktatás, határjárás során, stb.). Amadé legtöbbször az egri káptalannal működött együtt, ha hiteleshelyre volt szüksége, és az együttműködés kölcsönös volt. Kimutatható ugyanis, hogy az egri káptalan okleveles gyakorlata hatással volt Amadé oklevéladására is. A 13. század közepén megjelenő, és az utolsó harmadában elterjedő kiadót fel nem tüntető (a kezdősorairól *damus pro memoria* oklevélnek nevezett) okleveles gyakorlatot a hiteleshelyek közül az egri káptalan kedvelte a legjobban.⁴⁵⁵ Az első ilyen típusú oklevelük 1293-ban kelt, és erre az évre

⁴⁵¹ Engel 1998. 41.; Zsoldos 2010a. 325.

⁴⁵² Archont. 1000–1301. 218., 235.

⁴⁵³ Lásd Zichy I. 116.; DL 75216., 75232., 57996., 75228. (RP 338., 340–344. sz.)

⁴⁵⁴ Az albírákról részletesebben a „8.1 – A nádort helyettesítő tisztségek: alnádor, nádori albíró” c. fejezetben esik szó.

⁴⁵⁵ Minderre számszerű statisztika (egyelőre még) nincs, de magam átnéztem az összes ilyen típusú oklevelet (amelyet a DL-DF 5.1. elektronikus adatbázisban feltüntettek), és ha be tudtam azonosítani a kibocsátót, az ott

datálható Amadé első két *damus pro memoria*a is.⁴⁵⁶ Ezután mindkét intézmény viszonylag nagy számú intituláció nélküli oklevelet kezdett kibocsátani. Bár az egri káptalan és Amadé ilyen típusú 1293. évi okleveleinek az írásképe nem azonosítható egyértelműen, de apró – igaz, önmagában nem nagy forrásértékkel bíró – formulás hasonlóság⁴⁵⁷ és az időpontok egyezése mégis megengedi azt a feltételezést, hogy Amadé kancellári személyzetét (részben legalábbis) az egri káptalan adta. Ez a „három pillér” (Gönc, Vizsoly, Eger) a 14. század első évtizedében is fennállt, amikor Amadé használhatta ugyan a nádori címet, de az ekkor már ténylegesen csak a saját territórium felett jelentett neki joghatóságot.

Aba Amadé bíráskodási gyakorlatát áttekintve azt mondhatjuk, hogy a fent vázolt szervezet kiépítése összességében ugyan egyedinek volt mondható a „kiskirályok” között, ami részben (pl. az albírák állítása kapcsán) a nádori tisztséggel is összefüggésben állt, de alapvetően mégis a saját uralmi területén végzett bírói joggyakorlás volt. Úgy tűnik, hogy sem Amadénak, sem más, a 13. század végén hivatalos viselő társának nem volt különösebb igénye arra, hogy a nádori címet az egész ország fölött gyakorolja. Mindez nagyban megkönnyíthette a tisztség megosztását is, hiszen Amadét vagy Kőszegi Miklóst azzal semmilyen gyakorlati hátrány nem érte, hogy egy olyan országrész fölé is állítottak még egy nádort, amely felett ők formálisan sem akarták gyakorolni hivatalukat.

Több szó esett már a III. András halála utáni évtizedről. Régi észrevétel, hogy az évtized folyamán többen (összesen heten) viselték a méltóságot 1301 és 1310 között. A hét előkelő közül négyen már III. András alatt is betöltötték e posztot: Csák Máté, Aba Amadé, illetve az 1298–1299-es évek nádorai: Péc nembéli Apor és Rátót nembéli Roland. A Kőszegi családot az addigra valószínűleg már elhunyt Miklós helyett fivére, János képviselte a nádorok között. Nádori címet viselt még az András utolsó éveiben országbírói posztot betöltő Ákos nembéli István is, végül 1306-tól bukkan fel e tisztséggel Borsa Kopasz.⁴⁵⁸ Az adatokat többféleképpen értelmezték, ám többnyire az érintettek által önkényesen felvett címviselésnek tartották.⁴⁵⁹ Zsoldos Attila nemrég felállított új elmélete szerint azonban rendszert lehet találni

összegyűlt adatokból a fenti következtetésre jutottam. Mindez még pontosításra szorul, amit egyébként szándékomban is áll elvégezni.

⁴⁵⁶ Az egri káptalan oklevelei (1293. júl. 15.): DL 56823., 56824. Regesztájuk, a kibocsátó megjelölésével: Hanvay 13–14. sz. Szintén az egri káptalan oklevele (1293. okt. 19.): DL 76169. (Zichy I. 80.). Amadé oklevelei ([1293]. szept. 7. és szept. 14.): DL 75208. és 75209. (RP 251–252. sz. A kibocsátás évre vonatkozó érveket lásd uo.)

⁴⁵⁷ A *damus pro memoria* elnevezés egy összefoglaló név, valójában több ilyen típusú bevezető formula létezett. A vizsgált 1293. évi oklevelek mindegyike egységesen a *datum pro memoria* formulát használta. Tegyük hozzá: ez is elég gyakorinak számított, így ez inkább csak kiegészítő érvként használható.

⁴⁵⁸ Archont. 1301–1457. 1–2.; Zsoldos 2011a. 289–291.

⁴⁵⁹ A különféle értelmezéseket és hivatkozásukat lásd Zsoldos 2011a. 289. 3–5. jz.

a látszólagos kuszaságban. Feltűnt neki, hogy miért pont ez a hét előkelő viselt csak nádori címet, hiszen társadalmi státuszukat tekintve csak az Abák és a Kőszegiek, esetleg a Borsák számítottak az „első vonalba”, hogyan került oda a „másodvonalas” Ákos nembéli István, vagy főként a még oda sem tartozó Rátót nembéli Roland és főleg Péc nembéli Apor. Másrészt szintén nagy hatalmú előkelők (pl. Csák nembéli Ugrin), vagy az Aporhoz hasonló „közepes” és kisebb nemesek miért nem követték a példájukat? Ráadásul látható, hogy e nádorok nem csak magukat tartották a hivatal (szerintük) egyetlen „törvényes” viselőjének, hanem okleveleikben – ha a szövegkörnyezet ezt megkívánta – társaiknak is elismerték e címét, emellett külső hatóságok, sőt, maga I. Károly király is ugyanígy tett.⁴⁶⁰ Mivel a fenti kör egyszer sem tágult (leszámítva, hogy Borsa Kopasz csak 1306-tól jelent meg), ezért gyanítható, hogy valamilyen összekötő kapocs volt a csoport tagjai között, csak észre kell venni. Zsoldos Attila ezen összekötő kapocs létrejöttét még III. András idejére vezette vissza. 1299-ben a király ellen forduló előkelők egy csoportja (Kőszegiek, Csák nembéli Ugrin, és a Csákok egy másik ágáról származó Máté, Borsa nembéli Roland) a pápától kért ellenkirályt, végül támogatásával Anjou Károlyt küldték Magyarországra, aki 1300 augusztusában partra is szállt Spalatóban. De ekkorra András – jó politikai érzéssel – kiegyezett legfontosabb ellenfeleivel, a Csákokkal és a Kőszegiekkel.⁴⁶¹ A források csak a kiegyezés tényét rögzítették, azt, hogy a király mit kínált fel a vele szembenállóknak cserébe, nem. Zsoldos véleménye szerint ez nem volt más, mint hogy elismerte őket az általuk kormányzott tartomány tényleges urává, amelynek eszköze az örökös nádori cím volt. A meghódolt Kőszegi János és Csák Máté valóban szerepelt a 14. század nádorai között. Emellett – ellensúlyként – András négy olyan személyt is ebben a tisztségben részesített, akik már eleve az ő hívének számítottak: a posztot éppen betöltő Aba Amadét, az előtte nádorságot viselő Péc nembéli Apor és Rátót nembéli Rolandot, továbbá addigi országbíróját, Ákos nembéli Istvánt. Azért pont ezt a négy személyt, mert ők többé-kevésbé beletartoztak abba a körbe, akikkel a király szabályos szerződést kötött még 1298-ban (más báróival is szerződést kötött, ám ők „szállának” számítottak a Csákok és Kőszegiek szemében, így András „feláldozta” őket a velük való megegyezés oltárán).⁴⁶² A megegyezés valamikor 1300 augusztusa környékén jött létre, erre utal, hogy Amadé augusztus 1-jén nevezte magát utoljára a „kunok bírójának” is, amely az osztatlan hivatalviselésre utalna, másrészt az István országbíróról szóló adatok is megszakadnak augusztus 17-ével. Van ezen felül egy 1304. évi oklevél, amely

⁴⁶⁰ Zsoldos 2011a. 291–293.

⁴⁶¹ Zsoldos 2011a. 294–295.

⁴⁶² Zsoldos 2011a. 296–297.

szerint I. Károly azt a kiváltságot adta egy hívének, hogy „egyetlen országunkban állított bírónádor, vagy bárki más, legyen az ideiglenes vagy örökös” (*nullus iudex in regno nostro constitutus, palatinus vel quilibet alius, temporalis vel perpetuus*) sem ítélezhet fölötte. Mindez arra utal, hogy Károly a nádort is azon bírói joghatóságok közé sorolta, amelynek volt „ideiglenesen állított” és „örökös” változata is.⁴⁶³ Az egyetlen személy, aki kilógott a sorból, Borsa Kopasz. Ő abban a tekintetben is különbözött a többiektől, hogy viselte a „kunok bírāja” címet, illetve I. Károly őt 1310 után is nádornak tartotta. Mivel Kopasz csak 1306-ban bukkan föl elsőként ilyen méltósággal, sejthető, hogy ő volt Károly tényleges nádora, míg a többieknek a király éppen csak elismerte a címét. Mindez 1310-ig tartott, onnantól kezdve Károly csak Kopaszt fogadta el egyedüli nádornak (bár ez nem akadályozta a még élő másik három előkelőt, hogy magukat továbbra is annak címezzék).⁴⁶⁴ A méltóság el nem ismerése nem feltétlen politikai szakítás eredménye volt, Károly egyszerűen csak a harmadik, mindenben törvényes koronázása után elérkezettnek láthatta arra az időt, hogy új alapokra helyezze a nádori tisztséget is. Ahogy Zsoldos Attila megfogalmazta: „a nádori méltóság története szempontjából az Árpád-kor 1310 nyarán ért véget”.⁴⁶⁵

Érdemes egy gyors körképet adni arról, hogy hogyan viselkedtek az örökös nádorok. Aba Amadéről fentebb már esett szó: lényegében ugyanazt a hivatali stílust folytatta, ami III. András alatt is jellemző volt rá: a saját uralmi körzetének az ügyeit intézte csak. A közelében, a Borsod megyei Diósgyőrött, a családi birtokának központjában tartotta székhelyét Ákos nembéli Ernye fia István.⁴⁶⁶ Egyetlen olyan intézkedése sem ismert, amely túlmutatna a megye határain, klasszikus nádori feladatokat egyébként sem végzett. Oklevelei közül összesen kettő olyan maradt fent, amelyben bírói feladatokat látott el: egy ízben utasította a feleket, hogy tegyenek esküt az egri káptalan színe előtt, másik alkalommal pedig megerősített egy előtte lezajlott földeladást.⁴⁶⁷ A nádori címét 1310 után is használta, akárcsak Amadé. Ezt a király elvileg nem ismerte el, pl. amikor jelen volt, az 1313 nyarán, Budán rendezett országos gyűlésen, akkor a királyhoz közel álló országbírói oklevél csak

⁴⁶³ Zsoldos 2011a. 297. Az idézett oklevél: DL 91155. (AOkl I. 603. sz.). Véleményünk szerint a fenti oklevél nem bizonyítja teljesen egyértelműen, hogy a nádori posztot is ideiglenes és örökös kategóriákra választották szét, mivel a szöveget úgy is értelmezhetjük, hogy a két jelző (*temporalis vel perpetuus*) csak az *alius* (ti.: *iudex*) szóhoz értendő, így a megfogalmazás éppen hogy elválasztja a nádori tisztséget a „másfajta” bírói posztoktól, amelyek lehetnek ideiglenesek vagy örökösök. Mindez azonban nem teszi semmissé az egyéb érveket, amelyek – véleményünk szerint – az oklevél másfajta értelmezése esetében is megállnak a lábukon.

⁴⁶⁴ Zsoldos 2011a. 298–299.

⁴⁶⁵ Zsoldos 2011a. 299.

⁴⁶⁶ Kristó 2001. 39.

⁴⁶⁷ AOkl II. 141., 295. sz.

„volt nádornak” címezte.⁴⁶⁸ A saját magának megtartott nádori címhasználat mégsem jelentett szembefordulást Károllyal, mert az ilyen titulus alatt kiadott oklevelei „ártalmatlan” birtokadományok voltak a családi birtokaiból a híve, vagy éppen a diósgyőri pálos egyház számára.⁴⁶⁹

A nagy nyugat-magyarországi oligarcha, Kőszegi János intézkedései Sopron, Vas és Zala megyék területére estek.⁴⁷⁰ Igaz, itt találunk olyanokat, amelyek egészen kinyúltak a mai Közép-Dunántúlra: több ízben is intézkedett a veszprémi káptalannak a Balaton északkeleti partján található földjei ügyében (az esetekre alább visszatérünk).⁴⁷¹ Feltűnő emellett, hogy a szűkebb családi fészkeknek számító Vas megyén túlmenően⁴⁷² többször is keltezett Veszprém megyében.⁴⁷³ Ügyei többnyire az ekkor klasszikusnak számító intézkedéseket tartalmazták: jóváhagyott a színe előtt lezajlott elzálogosítást, engedélyt adott erre, földbirtoklási ügyekben, vagy éppen familiárisának, Geregye nembéli Kalmerius comesnek az érdekében intézkedett.⁴⁷⁴ Ám volt néhány olyan ismert esete is, amely túlmutatott saját territóriumának határain. A tihanyi konventhez címzett, 1303. június 19-én kelt levele szerint csopaki (*de Chopak*) Buzma fia István és fivérei erővel el akartak foglalni egy telket (*sessio*) a veszprémi káptalantól. A telket nem nevezte meg sem a nádor levele, sem a tihanyi konvent válaszevele, de az oklevél hátuljára írt *de valle Chupak* feljegyzésből, továbbá abból, hogy a Zala megyei Csopak a veszprémi káptalan tulajdona volt,⁴⁷⁵ és a foglalók is onnan származtak, biztosan azonosíthatjuk Csopakkal. A nádor tehát utasította a tihanyi konventet, hogy a nádori emberrel együtt küldjék ki saját emberüket, és titltsák el Istvánékat a telektől. Továbbá egy, már korábban elfoglalt földet, amit még a magyar királyok adományoztak a káptalannak, és amit Istvánék Márk fia István hatalma révén maguknál tartottak, szintén állítsanak vissza a káptalan tulajdonába.⁴⁷⁶ A nádori oklevél kelethelye Rátót (*Rathold*), amely bizonyára a Veszprém megyei településsel azonosítható. Ebből, és az oklevél megfogalmazásából ítélve

⁴⁶⁸ AOkI III. 577. sz.

⁴⁶⁹ 1311: AOkI III. 207. sz.; 1313: AOkI III. 586. sz.; 1315: AOkI IV. 216. sz. Az egyháznak szóló korábbi adománya: AOkI I. 584. sz.

⁴⁷⁰ AOkI I. 197., 256., 409., 424., 493., 645. sz.; AOkI II. 151. sz.; UB II. 148. (RP 324–325. sz. reg. közötti reg. A szövegkiadás az Árpád-korra keltezte az oklevelet, de valószínűbb, hogy Anjou-kori. Az erre vonatkozó érveket lásd a regeszta utáni kommentárban.)

⁴⁷¹ AOkI I. 409., 714–715. sz.

⁴⁷² Kőszeg: AOkI I. 197. sz.; Gencsapáti: AOkI I. 493. Maga Kőszeg Jánosnak és ágának a tulajdona lett a Henrik-fiak közötti birtokfelosztást követően: Zsoldos 2010b. 654.

⁴⁷³ Rátót: AOkI I. 409. sz.; Csesznek: AOkI I. 424. sz. és UB II. 148. (RP 324–325. sz. közötti reg.)

⁴⁷⁴ Kalmerius és a Kőszegiek kapcsolatára lásd Karácsonyi 1900. 467. és RP 324–325. sz. reg. közötti regeszta kommentárját. Kalmerius érdekében kibocsátott oklevelek: UB II. 148., AOkI I. 256. sz.

⁴⁷⁵ Csánki III. 44.

⁴⁷⁶ HO IV. 105–106. (AOkI I. 409. sz., vö. 423. sz.)

([sessio] quam ... capitulum Vesprimiensis ... dicit velle occupari) úgy tűnik, hogy János éppen a Veszprém közelében fekvő településen tartózkodott, amikor a káptalan beszámolt neki az esetről, erre ő azonnal intézkedett is, utasítva egy közel fekvő egyházi intézményt. Csopakhoz pedig Tihany esett a legközelebb. Mindez annyiból érdekes, hogy Kőszegi János itt biztosan nem a territóriumán „kiskirálykodott”, hanem a szó klasszikus értelmében véve nádorként járt el, hiszen az elfoglalt föld ugyan Zala megyéhez tartozott, de a tihanyi félszigettől nyugatra eső fekvésével semmiképpen nem volt a Kőszegi János családi birtoka.⁴⁷⁷ Az eset nem egyedi. Ismerünk két másik pert is 1305-ből, amely a veszprémi egyház paloznaki jobbágysai és Herbord meg fia: János közt folyt különféle hatalmaskodások miatt, amit a jobbágysok követtek el.⁴⁷⁸ A perek még III. András idejében kezdődtek a király és országbírája színe előtt, ahol a jobbágysokat el is marasztalták, majd Herbord János nádor színe előtt is felújította az ügyet. A pernek ugyan volt egy olyan kapcsolódása a Kőszegiekhez, hogy a büntetés elől elszökő paloznaki jobbágysok a Baranya megyei Siklósra (*in provinciam Barana videlicet in Suklous*)⁴⁷⁹ menekültek, ám János nádor fia Gergely visszaküldte őket Paloznakra. Baranya megye János testvérének, Henriknek a „felségterülete” volt ekkor (a megye ispáni címét is betöltötte),⁴⁸⁰ de gyaníthatóan ez nem játszott abban szerepet, hogy János nádor elé került a per. Azt ugyanis a Veszprém megyei Herbord és fia kezdeményezte János előtt, a Baranya megyei szál ebben nem volt lényeges, emellett Kőszegi János és testvére: Henrik uralmi körzete elég jól elkülönült egymástól, ekkor már nem lehet egyetlen közös „Kőszegi-tartományról” beszélni.⁴⁸¹ Az ügyekben végül nem a nádor döntött, hanem a felek fogott bírák ítélete nyomán egyeztek ki, amely egyezségeket a tihanyi káptalan foglalta írásba 1305 márciusában. A nádor előtti perek így legvalószínűbben 1304 folyamán kezdődtek. Minehhez hozzávéve, hogy János – mint fentebb utaltunk rá – viszonylag sokszor keltezett oklevelet Veszprém megyében, ezt a megyét is a „felségterületéhez” sorolhatjuk, amely így egyértelműen túlmutatott családi territóriumára határain. A Dunántúl felett ebben az időben a Csehországból érkezett Vencel és hívei uralkodtak. Úgy tűnik, hogy Vencel – jól felfogott érdekében – szintén elismerte azoknak a nádori címét, akik hívéül szegődtek. Így tett

⁴⁷⁷ Kőszegi János uralmi körzetére lásd Zsoldos 2010b. 655–657.

⁴⁷⁸ AOkI I. 714–715. sz.

⁴⁷⁹ DF 200770. (AOkI I. 715. sz.). Az oklevél jelzete egyébként bizonytalan, mert a DL-DF 5.1. adatbázisban DF 200769. jelzet alatt található az AOkI I. 714. sz. reg. alatti oklevél fekete-fehér fényképe, és a 715. sz. reg. alatti (tehát az itt is idézett) oklevél színes fotója, míg a DF 200770. jelzet alatt pont fordítva (azaz a fekete-fehér mikrofilm-másolatokat és az ugyanezen oklevelekről készült későbbi színes digitális fotókat rosszul párosították össze). Valószínűleg az eredeti, fekete-fehér fotók tartalmazzák a helyes jelzeteket, így az idézett oklevél jelzete a hivatkozott DF 200770., ám az internetes adatbázisban a színes fotója a DF 200769. jelzet alatt található meg.

⁴⁸⁰ Archont. 1301–1457. 102.

⁴⁸¹ Zsoldos 2010b. 658.

Ákos nembéli István és Csák Máté esetében is.⁴⁸² Olyan oklevelet éppen nem ismerünk, amiben Vencel Kőszegi Jánosnak is megadta volna ezt a címet, de János biztosan az ő hívének, és I. Károly ellenségének számított, hiszen 1301-ben ő foglalta el a Károly-pártiak székhelyének számító Esztergomot, és 1302 szeptemberében csapataival felmentette a Károly és hívei által megtámadott Budát, ahol Vencel tartózkodott.⁴⁸³ Nem valószínű, hogy akkor is biztosította volna ezt a fegyveres támogatást, ha Vencel nem adja meg neki ugyanazt a legitimitást, amit hasonló fajsúlyú (sőt, Ákos nembéli István személyében nálánál kisebb) társainak megadott. Hogy János az egyetlen „valódi” nádora lett volna Vencelnek (ahogyan pl. Borsa Kopasz 1306-tól Károlynak), nem valószínű.

Az utolsó nagy hatalommal bíró örökös nádor Csák nembéli Máté volt. Címét Vencel és később Károly is elismerte.⁴⁸⁴ 1310-ben, amikor a koronázása után Károly megpróbálta megszüntetni a számára nyilván mindig is kellemetlen örökös nádorság intézményét, akkor egy alkuval Csák Mátét is sikerült maga mellé állítania. Az immár teljesen legitim király kormányában Máté a tárnokmesteri címet kapta, amit egy rövid ideig használt is.⁴⁸⁵ Máté azonban kezdettől fogva bizalmatlanul viszonyult Károlyhoz (meg sem jelent a koronázásán), végül a király 1311 tavaszán hivatalosan is megfosztotta tárnokmesteri címétől, később Gentilis bíboros is kiközösítette.⁴⁸⁶ Károly oklevelei így 1310-től fogva nem nevezik Mátét sem nádornak (az a néhány eset, amikor mégis, biztosan fogalmazási „hiba” a királyi kancellária részéről),⁴⁸⁷ „volt nádornak” is csak ritkán.⁴⁸⁸ Máté azonban – szándékosan dacolva Károlyllyal – magát a haláláig következetesen nádornak titulálta okleveleiben, kivétel nélkül,⁴⁸⁹ és a territóriumán működő szervektől ugyanezt a megszólítást várta el.⁴⁹⁰ A „Máté

⁴⁸² AOkl I. 94., 377. sz.; AOkl I. 184–186. sz.

⁴⁸³ Magy. Tört. II. 44. (a vonatkozó rész Hóman Bálint munkája); MTK I. 188–189. (a vonatkozó rész Solymosi László munkája); vö. AOkl I. 756. sz.; lásd még Csukovits 2012. 57.

⁴⁸⁴ Zsoldos 2011a. 290.

⁴⁸⁵ Engel 1988. 94–95.; Kristó 1999b. 43–44.

⁴⁸⁶ Engel 1988. 95–96.; Kristó 2003c. 301. A király és Csák Máté 1310 körüli viszonyát Gentilis már idézett kiközösítő oklevelének a narrációja beszéli el részletesen, lásd Károly emlékezete 86–92. (AOkl III. 102. sz.)

⁴⁸⁷ AOkl III. 323. sz. (1312. jún. 29.); 327. sz. (1312. júl. 1.); 542. sz. (1313. jún. 24.) Mindegyik oklevél a rozgonyi csata kapcsán említi a királyhoz hűtlen Mátét, és szövegében illeszkedik azon oklevelek sorába, amelyekben egyszerűen csak „mesternek” titulálják, vagy pusztán „hűtlen” Mátéként emlegetik. Tehát biztosan nem egy rövid életű politikai fordulatról, és az azt leképező szóhasználatról van szó.

⁴⁸⁸ Ez utóbbira: AOkl IV. 10., 195., 385., 578., 585. sz.

⁴⁸⁹ AOkl III. 298., 354., 564., 811. sz.; AOkl IV. 243., 326–331., 499. sz.; AOkl V. 301., 478., 571. sz.; RP 332. sz.; DL 49018. Egyetlen kivétel egy 1320-ra keltezett oklevele, amelynek intulációjában *Mathaes de Trenchinio* szerepel (Zsilinszky 1872. 43. vö. AOkl V. 989. sz.), ám az oklevél csak egy 1490. évi átírás újkori másolataként maradt fent. Az oklevél formulás részei teljesen elűnnek Máté egyéb okleveleitől, így gyaníthatóan egy hamisítvánnyal van dolgunk, amelynek a célja az volt, hogy az oklevelet 1490-ben bemutató Franko de Longo Campo elődjének soltézsíjogait bizonyítsa.

⁴⁹⁰ AOkl III. 299., 355. sz., AOkl V. 572. sz. (nyitrai káptalan); AOkl V. 807. sz. (garamszentbenedeki apát)

nádor” cím annyira beleivódott a környező vidék szóhasználatába, hogy az onnan kikerülő politikai ellenfelei (pl. a nyitrai püspök és az esztergomi érsek) 1310 után is is gyakorta így emlegette őt okleveleiben, bár folyamatosan hangoztatták hűtlenségét.⁴⁹¹ A *palatinus* nem pusztán cím volt Máté számára, hanem akként is viselkedett: az egyetlen olyan örökös nádor volt, akiről tudjuk, hogy *generalis congregatio*kat is tartott az uralma alatti területeknek. Az első ismert eset még a nádori címének legális használata idején történt, 1309-ben. A *congregatio* 1309. október 18-án volt kitűzve, Tapolcsányba. Másodjára 1314 augusztusában tartott közgyűlést, szintén a Nyitra megyei Tapolcsányban.⁴⁹² A település Máté egyik fő tartózkodási helyének számított, ahol várat épített, és vadaskertet is berendezett magának.⁴⁹³ Intézkedései egyszer sem lépték túl territóriumának határait, 1310 előtt sem. Egyébként a hagyományosnak mondható ügyek fordultak meg előtte: birtokpercek, iktatások, birtokfelosztás engedélyezése, előtte lezajlott megegyezések igazolása.

Az utolsó két örökös nádorról, Rátót nembéli Rolandról és Péc nembéli Aporról nem sokat mondhatunk. Rolandnak kizárólag olyan felbukkanásait ismerjük, amikor más bárók társaságában jelent meg politikai ügyekben.⁴⁹⁴ Aporral pedig összesen kétszer találkozunk a rájuk maradt forrásokban, Rolandhoz hasonló szerep körében.⁴⁹⁵ 1307 után egyikük sem bukkan fel többet: 1310-re vélhetően mindketten meghaltak már.⁴⁹⁶ Abból, hogy mindig Károly bárói között találkozunk velük, és a király a tanácsukra is hivatkozott egy-egy adomány kapcsán, gyanítható, hogy e két nádor a király közvetlenebb környezetében tartózkodott, nem az ország egy adott pontján székeltek. Ennek ellenére egyikük sem tartozott az „első vonalba”.⁴⁹⁷

4.4. – I. Károly első nádorai – az „oligarchikus nádorság” öröksége

A 14. század első évtizedében, mint láttuk, a nádori főméltóság többnyire egy saját uralmi körzete élén hatalmát gyakorló bárót takart. Nem csoda hát, hogy a magyar viszonyokba egyébként sem beleszülető I. Károly szemében a tisztség nem feltétlen tűnt az ország első és legfontosabb posztjának. A Közép-Kelet-Európát bemutató, 1308. február-március körül keletkezett *Descriptio Europae Orientalis* (Kelet-Európa leírása) című mű

⁴⁹¹ Pl. AOkl III. 244–245., 247., 251. sz. (az összes oklevél az esztergomi érsek kérésére íródott); AOkl IV. 560–561. sz. (nyitrai püspök és az esztergomi érsek); AOkl V. 48–50. sz. (nyitrai püspök)

⁴⁹² AOkl II. 758. sz.; AOkl III. 811. sz.

⁴⁹³ AOkl V. 48. sz. vö. ÁMTF IV. 474.

⁴⁹⁴ AOkl I. 358., 644. sz.; AOkl II. 232., 243., 272. sz.

⁴⁹⁵ AOkl I. 644. sz.; AOkl II. 272. sz.

⁴⁹⁶ Zsoldos 2011a. 291.

⁴⁹⁷ Lásd Kristó 1999b. 45., 47.

szerzője szerint (aki elég tájékozott volt a magyarországi ügyekben, és leginkább egy, az ország délnyugati melléktartományában alkotó, szláv anyanyelvű domonkos szerzetessel, talán egy bizonyos *Andreas Hungarusszal* azonosítható)⁴⁹⁸ a nádor számított az első, a tárnokmester az ország második méltóságának.⁴⁹⁹ Maga Károly azonban már a hatalmi konszolidációjának megkezdése, 1310 után kísérletet tett arra, hogy az ország legfőbb méltóságává a tárnokmesteri hivatalt tegye (abból valóban csak egy volt).⁵⁰⁰ Ennek fényében nem is lebecsülendő, hogy amikor harmadik koronázása előtt megkísérelt kiegyezni a legnagyobb főúrral, Csák Mátéval, akkor ezt a posztot ajánlotta fel neki. Miként Gentilis bíboros egy nem sokkal későbbi oklevele is írta: „a király pedig tárnokmesterségre emelte őt [ti.: Mátét], amely tisztség az elsőnek számított az országban”.⁵⁰¹ Hogy Gentilis értékelése a tárnokmesteri posztról nem pusztá propagandisztikus szófordulat volt, és nem is a korabeli viszonyok hiányos ismeretéből fakadt, mutatja, hogy ekkor már egy ideje Károly okleveleinek a méltóságsorában vagy a bárók egyéb felsorolásakor a tárnokmester a világi méltóságok között többnyire az első helyen állt, a nádort ezzel a második helyre szorítva.⁵⁰² A tendencia Domonkos nádor hivatalviselése során (1315–1320) végig így maradt,⁵⁰³ csak Dózsa nádor esetében fordult meg a rangsor 1322-ben,⁵⁰⁴ hogy aztán a Druget-nádorok idején már stabilan ők álljanak az első helyen. A nádori funkció devalválódásának további jele, hogy az örökös nádorság felszámolása után Károly az 1310–1330-as évek folyamán többször is felruházott embereket, hogy egy-egy régió „kiküldött bírái” legyenek. Ezen bírák joga sok átfedést mutatott a nádori jogkörrel,⁵⁰⁵ így ha maguk intézménytörténeti értelemben nem is tekinthetők „kis nádoroknak”, a nádori funkciók gyakorlása később sem az ország egyetlen kinevezett *palatinus*ának a privilégiuma volt. A kiküldött bírák aztán (néhány kivétellel) az 1320-as évek közepétől a macsói báni különtartományt leszámítva inkább csak akkor jelentek

⁴⁹⁸ A mű keletkezési idejét már kiadója, a lengyel Olgierd Górka kikövetkeztette különféle utalások alapján: *Descriptio* VIII–IX. Lásd még Nacsa 1985. 8–9. A szerző kiléte körül vita folyik, *Andreas Hungaricus* személyére lásd Borzákné Nacsa Mária doktori értekezését: Nacsa 1985. 86–97.

⁴⁹⁹ Károly emlékezete 75. (*Descriptio* 51.)

⁵⁰⁰ A tárnokmesteri rang első helyre emelésére szintén felfigyelő Kristó Gyula azzal magyarázta mindezt, hogy a század legelején a királyhoz mindvégig hűséges Csák Ugrin töltötte be ezt a méltóságot, így a nádori poszt devalválódása idején ez volt a legalkalmasabb az első báró szerepének a lefedésére, „így a rendíthetetlenül Károlyhoz hű Csák Ugrin méltósága, a tárnokmesterség emelkedett időlegesen a hierarchia élére”. Kristó 1999b. 43–44.

⁵⁰¹ Károly emlékezete 87. (Kristó Gyula ford.) vö.: AOkl III. 102. sz.

⁵⁰² AOkl II. 232., 272. sz. (1307), 459., 494. sz. (1308).

⁵⁰³ AOkl IV. 131. sz. (1315), 604., 615., 624., 633–634. sz. (1317); AOkl V. 18., 248. sz. (1318), 884. sz. (1320). Hogy Domonkos nádort a méltóságsorokban majdnem mindig megelőzte Demeter tárnokmester, C. Tóth Norbertnek is feltűnt: C. Tóth 2012b. 442.

⁵⁰⁴ AOkl VI. 496., 801. sz. (1322)

⁵⁰⁵ A kiküldött bírák intézményére lásd Zsoldos 2011b

meg, ha a nádori méltóság éppen üresedésben volt.⁵⁰⁶ A poszt aztán meg is szűnt, a nádori hatalom presztízsének emelkedésével (és persze a sok kis külön tartomány megszűnésével párhuzamosan, amelyek időleges továbbigazgatására hívták életre az intézményt).⁵⁰⁷ Az 1320-ig tartó időszak tehát intézménytörténeti értelemben is az oligarcha-nádorok örökségének lassú felszámolásáról szólt, vagyis annak a regionális nádorságnak a megszüntetéséről, amit ők folytattak. Ez nem feltétlenül tudatos megszüntetés volt, inkább egy lassú átalakulás. Részben még Druget Fülöp alatt sem szűnt meg az ottani hatalomgyakorlási mód, másrészt viszont jelentősen megváltoztak és kitágultak a nádori joggyakorlás határai.

I. Károly első saját nádorát, Borsa nembéli Kopaszt még az örökös nádorok általa is elfogadott időszakában nevezte ki, és címét a király 1310 után is elismerte.⁵⁰⁸ Kopasz 1304 augusztusában még bánnak címezte önmagát,⁵⁰⁹ nádorként elő ízben 1306 februárjában bukkant fel, amikor a kunok bírása és a szatmári ispáni címet is viselte (genitivusban: *Kopoz palatini, iudicis Cumanorum et comitis Zatmariensis*).⁵¹⁰ Bár 1314-ig ezen kívül összesen csak egyszer nevezik meg egyéb titulusait⁵¹¹ (az összes többi említése és saját oklevele is csak *palatinusként* emlegette), nincs okunk kételkedni abban, hogy folyamatosan viselte e címeket is, és valószínűleg – a korabeli gyakorlatnak megfelelően – a zarándi ispánságot is.⁵¹² Ám Szabolcs megye, mint alább szó lesz róla, valószínűleg csak 1312 után került a fennhatósága alá. Székhelyét a Bihar megyei Adorján várában tartotta, nem egy oklevelét ott keltezte.⁵¹³ Ügyei is ezt a vidéket fedték le: leginkább Bihar és Zaránd megyék területére terjedt ki fennhatósága, és természetesen Szatmár megyére, amelynek ispánságát külön kiemelten is viselte.⁵¹⁴ Nem meglepő módon szinte mindig a területileg illetékes váradi káptalannal vette fel a kapcsolatot, ha valamilyen hiteleshelyi közreműködésre volt szüksége. Területi joghatósága azonban 1312 után egyértelműen bővült. Aba Amadé halála után Károly megkezdte a tartományának lassú felbomlasztását, amely során a királynak kapóra jött az Amadé-fiak szorult helyzete: abban a kassai konfliktusban, amelyben a tartományúr is életét vesztette, foglyul ejtették Amadé két fiát is a Kassaiak. A király közvetítésével kiszabaduló fiúk komoly árat fizettek: át kellett adniuk több várost és várat, továbbá Zemplén és Újvár

⁵⁰⁶ Zsoldos 2011b. 61–62. A macsói bánra lásd még az „5.1 – A földrajzi határok” c. alfejezetet.

⁵⁰⁷ Zsoldos 2011b. 62.

⁵⁰⁸ Zsoldos 2011a. 298–299.

⁵⁰⁹ AOkl I. 644. sz.

⁵¹⁰ AO I. 107.; ispáni címére lásd még Szatmár megye 27.

⁵¹¹ 1308. szept. 15.: AOkl II. 442. sz.

⁵¹² Zsoldos 2011b. 63. 122. jz.

⁵¹³ AOkl III. 221., 456., 849. sz.; lásd még Kristó 2001. 38.

⁵¹⁴ Lásd pl. AOkl II. 13., 164., 442., 925., 992. sz.; AOkl III. 1., 221., 529., 849. sz.

megyéket minden tartozékukkal, és sok egyéb engedményt kellett tenniük Károlynak.⁵¹⁵ Az Amadé-fiak mindezt teljesítették is. Többminden is mutat arra, hogy 1312 elejétől kezdve Károly elkezdte politikailag birtokba venni a tartományt.⁵¹⁶ Ennek egyik jeleként 1312 április-májusának fordulóján Kopasz külön királyi parancsra előbb Kassa alatt Újvár, majd Sáros alatt Zemplén megye számára *generalis congregatio*t tartott, és a másodikon Kopasz mellett jelen voltak a király, a királynéi kancellár és Amadé fiai is.⁵¹⁷ Kopasz jelenlétére látszólag tehát csak azért volt szükség, mert nádorként neki kellett celebrálnia ezen közgyűléseket (a király személyesen ekkor már csak országos gyűléseket hirdetett, megyei szintűeket nem nagyon). Valójában Kopaszt nem csak „legitimitási dísznek” hívták meg az Amadé-tartomány közgyűléseire, ezidőtájt más környékbeli ügyek is jártak előtte: május 28-án a jászói konvent már Kopasz nekik címzett levelére hivatkozva idézte színe elé a peres feleket a Borsod megyei Lak és Abod földek kapcsán.⁵¹⁸ Ezen földek ügyét biztosan nem a jelzett közgyűléseken tárgyalta Kopasz, hiszen nem az ott érintett megyékben feküdtek.

Úgy tűnik, hogy ugyanekkor, 1312 után bővült ki Kopasz fennhatósága Szabolcs és Ung megyékkel, bár a kérdés kissé hosszabb kifejtést igényel. A szakirodalomban felmerült, hogy a szabolcsi ispánságot már a század kezdetétől fogva Borsa nembéli Beke tartotta a kezében, és az 1308–1310 között felbukkanó Sándor *comes* Borsa Kopasz alispánja volt.⁵¹⁹ Borsa Beke első felbukkanása valójában 1313-ra esett,⁵²⁰ és Sándor alispán kapcsán, bár 7 oklevelét is ismerjük,⁵²¹ semmi olyan kifejezett adatunk nincs, ami Kopaszhoz kötné őt. Tudjuk viszont, hogy olyan emberek ügyét tárgyalta 1308 és 1310 között, akik Aba Amadé ítélőszéke előtt is megfordultak,⁵²² ráadásul Amadé halála környékén eltűnik a forrásokból, és többé nem bukkan föl. Mindez inkább arra utal, hogy Sándor Amadé alispánja volt, és a megye az Abák fennhatósága alá tartozott. Erre utal az is, hogy 1310 előtt Amadénak több szabolcsi

⁵¹⁵ Engel 1988. 98–99.; Kristó 2003. 303.

⁵¹⁶ Engel 1988. 99–100.; Kristó 2003. 303.

⁵¹⁷ AOkl III. 287. sz. Az erről tudósító királyi oklevél 1312. máj. 9-én Sáros vára alatt kelt, így a sárosi *congregatio* ezen időpont körül lehetett. A kassai így április végére, esetleg május legelejére eshetett.

⁵¹⁸ AOkl III. 300–301. sz.

⁵¹⁹ Archont. 1301–1457. 183.; Zsoldos 2011b. 63. 122. jz.

⁵²⁰ Archont. 1301–1457. 183.

⁵²¹ AOkl II. 324., 776., 778., 833., 843–844., 856. sz.

⁵²² Aladár fia László Sándor oklevelében: AOkl II. 324., 843. sz. Amadé okleveleiben: Zichy I. 97., HO VII. 288–289., HO VII. 289., HO VII. 292–293. (RP 299., 307–308., 314. sz.). Keld fia István fia György Sándor oklevelében: AOkl II. 844. sz. Apja, Keld fia István Amadé okleveleiben: Zichy I. 82., DL 96042. (RP 279., 302. sz.). Elképzelhető, hogy Roland fia Sándor (Sándor okleveleiben: AOkl II. 324., 843. sz.) is azonos az Amadé oklevelében felbukkanó Roland fia Sándorral (Zichy I. 124., vö. RP 271. sz.). Tegyük hozzá: ilyen kevés adatból ekkora menyiségű egyezés önmagában is feltűnő.

vonatkozású esete is volt,⁵²³ míg Borsa Kopasznak csak 1313-tól kezdődtek a szabolcsi perei.⁵²⁴ Szabolcs megye tehát az Amadé-fiak tartományának bukása után került át Kopasz érdekszférájába. Ennél összetettebb Ung megye kérdése, ami átvezet a kiküldött királyi bírakkal kapcsolatos kérdéshez is.

Mindenekelőtt lássuk, hogy mi indokolja Kopasz Ung megye feletti fennhatóságát. László, Kopasz nádor albírája (*vicepalatinus*, de valójában nem alnádorról, hanem nádori albíróról volt szó)⁵²⁵ 1314. június 2. előtti oklevelében kötelezte az Ung megyei Valkajáról (*de Volkouya*) való Miklóst, hogy jelenjen meg a színe előtt Kopasz kúriájában, Adorjánban. Miklós – László albíró június 8-i oklevele szerint – megjelenvén bevádolta emberöléssel, csonkítással Jakó fia Istvánt, és azzal, hogy Valkaja nevű birtokát I. Károly bírójával, Tamás munkácsi várnaggyal leromboltatta (*idem Stephanus possessionem suam Volkouya vocatam cum iudice domini K. regis Ungarie scilicet castellano de Munkach magistro Thoma destrui fecisset*). Ennek bizonyságául bemutatta Loránd ungi *curialis comes* és a négy szolgabíró oklevelét (*litteras Lourandi curialis comitis de Vng et quatuor iudiciis nobilium de eodem*), illetve a leleszi konvent oklevelét.⁵²⁶ László albíró a megvádolt Istvánt is bizonyítékai bemutatására kötelezte a leleszi konvent előtt augusztus 1-jére, továbbá előírta a feleknek, hogy augusztus 15-én jelenjenek meg a színe előtt.⁵²⁷ Ugyanezen perhez kapcsolódhatott László albíró azon okleveles parancsa, amelyben Botiznak írta elő, hogy tegyen esküt a leleszi konvent előtt 1314. július 1-jén valkajai Miklóssal szemben.⁵²⁸ Az albíró augusztus 24-én, Mérken kelt levelében nyugtázta is, hogy a Botiz nevében megjelenő helmeci (*de Helmech*) István bemutatta a leleszi konvent esküt bizonyító oklevelét.⁵²⁹ Hogy az eseteket miért nem Kopasz tárgyalta, hanem a székhelyén tartózkodó helyettese, arra kézenfekvő magyarázatnak tűnik, hogy Kopasz 1314 nyarán a délvidéken időzött,⁵³⁰ így nem kételkedhetünk abban, hogy az eset egyébként az ő fennhatósága alá tartozott volna. Az ügybe beavatkozott ugyan Tamás, I. Károly bírāja és munkácsi várnagya is, és – amennyiben igaza van Zsoldos Attilának –

⁵²³ Zichy I. 80. (RP 250. sz.), 82. (RP 279. sz.), 101. (RP 311. sz.); HO VII. 293. (RP 315. sz.); DL 96039. (RP 266. sz.); AOkl II. 938. sz.

⁵²⁴ AOkl III. 456., 512. sz.

⁵²⁵ László *viceiudex* néven is megjelenik (AOkl III. 782., 823. sz.), így következetlen terminológiai használatról beszélhetünk. Az alnádor és a nádori albíró közötti különbséget lásd a „8.1 – A nádort helyettesítő tisztségek: alnádor, nádori albíró” c. alfejezetben.

⁵²⁶ Az idézetek: DL 69660.

⁵²⁷ AOkl III. 759. sz.

⁵²⁸ AOkl III. 782. sz.

⁵²⁹ AOkl III. 823. sz.

⁵³⁰ Lásd AOkl III. 793. sz.

ezzel a kissé pontatlan fogalmazással a „kiküldött bíró” intézményére utalhattak ekkor.⁵³¹ Anélkül, hogy itt ennek a lényegébe részletesebben belemennénk, csak utalunk arra, hogy a „kiküldött bíró” ugyan nádori jellegű jogkört látott el a rábízott terület felett, ám jellemző volt, hogy ő maga volt az adott megyék ispánja, ez egyben megmutatta joghatóságának határait is.⁵³² Tamás azonban nem volt ungi ispán. A „főispáni” cím ekkor Amadé fia Lászlót illette, az ő nevében kormányzó *comes* (funkcionálisan: alispán) Pányoki Jakab volt, a *curialis comes* (akit funkcionálisan az alispán helyettesével azonosíthatunk), mint láttuk, Loránd.⁵³³ Így ha Tamás bírói címében tényleg ezt az intézményt is keressük, jogköre biztosan nem terjedt ki Ung megyére. Ellentétben Kopasszal, akinek az alnádora több ügyben is eljár. A nádor tehát Szabolcs és Ung megyék feletti fennhatóságot megkapta, de jól láthatóan csak azt. I. Károly, úgy tűnik, tartott attól, hogy az akkor még hivatalosan szövetségesnek számító Amadé-fiak valahogyan újjászervezik a tartományt, ezért „túlbiztosítva” elaprózta a közigazgatását. A központnak számító Újvár és Szepes megyék élére külön bírót állított, ahogy Sáros és – Tamás munkácsi várnagy és beregi ispán személyében – Bereg megye élére is.⁵³⁴ Szabolcs és Ung megyéket pedig megkapta Kopasz nádor – így vált teljessé az Amadé-tartomány közigazgatása.

Kopasz uralmi körzetének nyugati-délnyugati határait mutatja az is, hogy 1314 novemberében Bihar és Kraszna mellett Békés és Szolnok megyék számára is *generalis congregatior* tartott.⁵³⁵ Szolnok megye ekkor közigazgatásilag még kettő, és nem három részből állt, így ez egyszerre jelentette a későbbi Külső-Szolnok és Közép-Szolnok feletti fennhatóságot.⁵³⁶ Nádorként valószínűleg az ország többi részén is lett volna ítélkezési joga, de az „oligarcha-nádorság” örökségén még ő sem lépett túl, sőt, azok minden jellemzőjét képviselte.⁵³⁷

A hűtlenné vált Kopasz leváltása közelebről nem ismert időpontban, valószínűleg 1315 első felében következett be.⁵³⁸ Helyére a politikai élet „kipróbált” és tapasztalt figurája, Rátót

⁵³¹ Zsoldos 2011b. 60.

⁵³² Összefoglalóan, példákkal: Zsoldos 2011b. 56–65.

⁵³³ Archont. 1301–1457. 219.

⁵³⁴ Zsoldos 2011b. 59–60.

⁵³⁵ AOkl. III. 849. sz. Az oklevél kibocsátója nem látható, de mivel Adorjánban, Kopasz székhelyén kelt, továbbá kiadója nádori jogkört gyakorolt (általános közgyűlés tartása) egy olyan területen, amely amúgy is Kopasz körzete volt, így a kiadót biztonsággal azonosíthatjuk övele.

⁵³⁶ A kérdéssel részletesen foglalkozunk a „5.1 – A földrajzi határok” c. alfejezetben.

⁵³⁷ Lásd Zsoldos 2012e. 353.

⁵³⁸ Engel Pál 1314 augusztus-szeptemberére keltezte Kopasz leváltását (és általában a bárók szinte teljes cseréjét), lásd Engel 1988. 105–106. Ezzel szemben Kristó Gyula jogosan hivatkozott olyan, Engel által még nem ismert (részben DL–DF-jelzettel sem rendelkező) oklevelekre, amelyek szerint 1314 őszén, egészen

nembéli Domonkos került. Öt éven át viselte méltóságát, mégis a kor egyik legkevésbé kiismerhető nádora, mivel egyetlen oklevele sem maradt ránk (összesen egy kiadványa ismert tartalmi átírásban).⁵³⁹ A Domonkos által nádorként kormányzott megyéket Zsoldos Attila azonosította be az alapján, hogy Domonkos halála után a visegrádi várnagy és a budavári bíró I. Károly által állított, és helyette ideiglenesen eljáró bírói címmel volt felruházva Pest, Fejér és Esztergom megyék és a besenyők ispánsága kapcsán (*in comitatu Pestiensis, Albensis, Strigoniensis et Byssenorum per dominum Karolum ... regem Ungarie vice et nomine persone sue maiestatis pro tempore iudices deputati*). Mivel ez az intézmény a már többször említett nádori jogkörrel eljáró bírókat takarta, ezért szerinte Domonkos ezen megyék felett gyakorolt hatalmat (Pest megye felett alnádora révén). A megyék – köztük Esztergom megye is – Zsoldos szerint a honorjához tartoztak.⁵⁴⁰

Ezen kívül úgy tűnik, hogy Domonkos sokat tartózkodott Károly környezetében. A király több adománylevele említi tanácsát vagy jelenlétét olyan kontextusban, hogy azt biztosan nem lehet pusztán formulának betudni.⁵⁴¹ Ezen kívül egyetlen ismert oklevele (amely nem hivatali jellegű, a Gömör és Borsod megyei birtokának eladásáról szólt) 1320. február 1-jén Temesvárott kelt, Károly székhelyén, ahol ekkor a király is jelen volt.⁵⁴² Ez talán nem sok adat, de figyelembe kell venni azt is, hogy egyetlen olyan forrásunk sincs, amiből biztosan következne, hogy Domonkos *nem* a király kíséretében tartózkodott, míg a korábbi és későbbi nádortársairól mindig találni ilyen adatokat. Mindezek fényében nem véletlen, hogy nem maradt ránk egyetlen ítéletlevele sem (holott a Fejér–Esztergom–Pest régió az ország központi területe volt, és elég sok forrással rendelkezünk e vidékről). Vélhetően Károly udvarának egyik stabil szereplője volt, és alig tartózkodott megyéiben, amely inkább csak jövedelemforrással szolgált a számára. Domonkos mégis kivételnek mondható a kor nádorai között, mert az őt követő rövid üresedés után kinevezett Debreceni Dózsa még mindig Borsa

novemberig még biztosan Kopasz volt a nádor. Kristó szerint, mivel 1315 nyarán Károly még nádornak nevezte, de már hűtlennek mondta, Kopasz 1315. júl. 1-je előtt „kevéssel, legfeljebb két-három hónappal” azelőtt fordult királyával szembe, így leváltása is ekkorra tehető (Kristó 2003. 321.). Legutóbb Bárány Attila tekintette át a kérdést, ő – a bizonytalanság kihangsúlyozása mellett – úgy vélte, hogy Kopasz 1315 tavaszán fordult szembe a királlyal (Bárány 2011. 77–79.).

⁵³⁹ AOkl V. 689. sz. Vö. C. Tóth 2012b. 442.

⁵⁴⁰ Zsoldos 2012b. Esztergom megye a korabeli források szerint mindvégig az esztergomi érsek alá tartozott, Zsoldos Attila szerint a megye katonai védelme miatt adta át Károly a nádornak, de a látszat kedvéért az érseket továbbra is a megye örökös ispánjaként tüntették fel. Ha így is volt, legkésőbb Druget Vilmos már biztosan nem gyakorolt fennhatóságot Esztergom megye felett, mert a nádori közgyűlései sorozatából csak a környező megyékben állt meg, és ezt a vármegyét mindig kihagyta. Esztergom megye „fehér foltként” kezelését nem magyarázhatjuk mással, mint hogy az érsek megyéjében a nádor nem tarthatott közgyűlést.

⁵⁴¹ AOkl IV. 143. (1315. aug. 12.), 604. sz. (1317. okt. 23.); AOkl V. 884. sz. (1320. aug. 27.)

⁵⁴² AOkl V. 689. sz. vö. 692. sz.

Kopasz és a többiek hivatali stílusát folytatta. Károly egyébként nem sietett az új nádor kinevezésével, hiszen 1321. január 13-án Domonkos már biztosan nem élt (utoljára 1320 augusztusában említik), legalábbis ez következik abból, hogy a megyéiben kiküldött bírók jártak el.⁵⁴³ Ennek ellenére következő ismert utódját, Dózsát, az addigi erdélyi vajdát csak 1321 legvégén nevezte ki e posztra.⁵⁴⁴ Dózsa uralmi körzete részben a már legyőzött Borsa Kopasz megyéit fedte le. Ezen terület felett már eddig is volt befolyása, mint király által kirendelt bírónak, ami lényegében nádori jellegű jogkört (és ispáni címet) jelentett Szabolcs, Szatmár, Bihar, Kraszna és Szolnok (Külső-Szolnok) megyék felett. Nádorként is ugyanebben a régióban maradt. Az életét elsőként feldolgozó Komáromy András még furcsaságként említette, hogy szinte állandóan Debrecenben székel, és alig mozdult ki innen,⁵⁴⁵ de a korszak gyakorlatának a fényében éppen ez tekinthető tipikusnak. Nádorsága jellemzőit összefoglaló Zsoldos Attila megállapítása szerint is csak a felsorolt néhány megye ügyeivel foglalkozott személyesen.⁵⁴⁶ Ezen kívül Dózsa esetében bizonyítható elsőként az a Druget Vilmos nádorságától már általánosnak mondható jelenség, hogy már a nádor távollétében is adtak ki okleveleket az ő nevében. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy 1322. május 21-én és 22-én is kelt Debrecenben egy-egy nádori oklevél.⁵⁴⁷ Ezzel párhuzamosan, május 22-én a közgyűlései szokásos helyszínén, Kállósemjénben nyitotta meg a *congregatio*ját Szatmár, Szabolcs, Szolnok és Kraszna megyék számára. A közgyűlésen május 24-én és 25-én további okleveleket is kiadott.⁵⁴⁸ Az oklevelek kivétel nélkül eredetiben maradtak ránk (igaz, a két debreceni oklevél a Vay család anyagában, amely azóta megsemmisült, csak fényképeit ismerjük), a keltezések elírása tehát nem valószínű. Kállósemjén és Debrecen között kb. 55–60 km a távolság, így az sem valószínű, hogy a nádor ide-oda mozgott volna a helyszínek között, tehát valahol biztosan nem ő volt jelen. Ugyanezzel az esettel találkozunk néhány héttel később: június 6-án szintén Kállósemjénben nyitotta meg a közgyűlését (ezúttal Bihar, Szabolcs és Szatmár megyéket sorolva fel), és az egyik ügyben 7-én adott ki oklevelet ottani kelettel.⁵⁴⁹ Ezzel párhuzamosan június 6-án, majd 9-én is kelt egy-egy nádori oklevél

⁵⁴³ Zsoldos 2012b. 48., 50.

⁵⁴⁴ Dózsa kinevezésének időpontja és politikai körülményei szintén zavarosak, és többféle rekonstrukciót is megengednek. A kérdéssel legutóbb foglalkozó Zsoldos Attila és Bárány Attila egyaránt 1321 végére tette az időpontot, és idézik a korábbi, helynként eltérő álláspontot közvetítő szakirodalmat is: Bárány 2011. 108–110.; Zsoldos 2011b. 54. 53. jz.

⁵⁴⁵ Komáromy 1891. 67–68.

⁵⁴⁶ Zsoldos 2011b. 65–66.

⁵⁴⁷ AOkl VI. 579., 582. sz.

⁵⁴⁸ AOkl VI. 581., 587–588. sz.

⁵⁴⁹ AOkl VI. 620. sz.

Debrecenben is.⁵⁵⁰ Ezek után jogos kérdés, hogy melyik helyszínen tartózkodott személyesen a nádor? Ha analógiákat keresve előretekintünk az időben, akkor a szakirodalom régi megállapítása, hogy a 14. század második felétől, végétől a nádori közgyűléseket nem személyesen a hivatalviselő celebrálta, hanem annak helyettese.⁵⁵¹ Ám ha nem ennyire tekintünk előre, csak az 1330–40-es évekig, akkor éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk: Druget Vilmos hivatalviselése (1334–1342) idején az volt a tendencia, hogy ő a közgyűléseken volt jelen személyesen, és a nádori kúriában addig a személyzete folytatta a működést. Mindennek (egyebek mellett) az az egyik bizonyítéka, hogy amíg a közgyűlésein a személyes használatú nádori nagypecsétet vagy gyűrűspecsétet használták, addig ezen párhuzamos időpontokban Vilmos óbudai kúriája sosem azzal, hanem egy középpecséttel hitelesített.⁵⁵² Analógia tehát mindkét változatra akad, ám Dózsa esetében sajnos nem olyan könnyű megállapítani a pecsételési módokat a párhuzamos oklevéladás esetében. Ám az bizonyos, hogy a Dózsa nagypecsétjének tekinthető, kb. 57–58 mm átmérőjű sigillummal⁵⁵³ hitelesítették két, kállósemjéni közgyűlési oklevelét május 22-én és május 25-én.⁵⁵⁴ A debreceni oklevelek, mint említettük, a Vay család levéltárából valók, és már csak fekete-fehér fényképüket ismerjük (és kizárólag az előoldalukat), így azok pecsétjei nem állapíthatók meg világosan. Annyi biztos, hogy azok is viszonylag nagyobb méretűek voltak, mert az oklevelek előlapjára átütött pecsétfoltok az egyik esetben kb. 8 sornyi, a másik esetben 10 sornyi helyet foglalnak el⁵⁵⁵ – igaz, ez utóbbi oklevél kevésbé „szellős” sorközökkel íródott, egyébként nyilván ugyanarról a pecsétről lehetett szó mindkét esetben. Ennek mérete nem állapítható meg, de valamiféle „középpecsétről” lehet szó.⁵⁵⁶ A közgyűlésen felbukkanó nádori nagypecsét szintén amellettszól, hogy Dózsa személyes jelenlétét a *congregation* valószínűsítsük, míg a debreceni kúriában a hátrahagyott személyzet folytatta a működését a nádor nevében. Ez a „hátrahagyott személyzet” talán „általános bíróját” (*iudex generalis*), Péter fia Miklóst jelentette, esetleg annak albíráját (*viceiudex ... iudicis generalis*), Péter comest. Mindketten

⁵⁵⁰ AOKl VI. 617., 623. sz.

⁵⁵¹ Legutóbb Lackfi István nádorsága idejéből (1387–1392) C. Tóth Norbert hozott erre konkrét példákat: C. Tóth 2009. 96–97. A nádor személyes jelenlétének a hiányát taglaló szakirodalmat szintén idézi: C. Tóth 2009. 88. 18. jz.

⁵⁵² Lásd erről a „4.6 – A nádori kúria Visegrádra költözése” c. alfejezetet.

⁵⁵³ Egyetlen viszonylag ép példánya: DL 1222. (AOKl VI. 752. sz.). Ugyanezen pecsét töredékei azonosíthatóak a következő oklevelein: DL 50707., 50716., 50717., 76303., 50722., 50726., 50730. (AOKl VI. 411., 581., 588., 687., 714., 728., 909. sz.)

⁵⁵⁴ DL 50716., 50717. (AOKl VI. 581., 588. sz.)

⁵⁵⁵ DL 96084, 96079. (AOKl VI. 579., 582. sz.)

⁵⁵⁶ Dózsanak egyébként egyetlen olyan oklevelét sem ismerjük, amelyen egyértelműen azonosítható lenne egy 57–58 mm-nél kisebb, kb. középpecsétnek megfeleltethető nyomat vagy folt. Ezen kívül csak gyűrűspecsétes oklevelek maradtak fent tőle: DL 50710., 50711. (AOKl VI. 456–457. sz.). Mindkét oklevél Debrecenben kelt.

Debrecenben tartották székhelyüket.⁵⁵⁷ A júniusi párhuzamos oklevéladást nem lehet biztos módon kielemezni ilyen szempontból, mert a két debreceni oklevélnek hiányzik a hátuljáról a pecsétje, csak bizonytalan, nehezen mérhető foltokat találunk. A közgyűlésen kelt nádori oklevél pedig nem eredetiben maradt ránk.

Annyi bizonyos, hogy igazolhatóan Dózsa idején szakadt el először a nádori „hivatal” működése a nádor személyétől, és ez mindenképpen egy intézményesülési folyamat kezdetét jelzi.

4.5 – A Druget-nádorok

A már többször emlegetett „Druget-nádorok” három személyt takarnak, Druget Fülöpöt (nádor 1323–1327 között), testvérét, Jánost (nádor 1328–1333 között) és János fiát, Vilmost (nádor 1334–1342 között). A család az egyetlen olyan itáliai família volt, amely komolyabb karriert futott be. A karrier megalapozója Fülöp volt, aki – legalábbis egyes oklevelek homályos utalásaiból ez tetszik ki – még ifjú korában érkezett I. Károly kíséretében az országba.⁵⁵⁸ János és fia, Vilmos már jóval később érkeztek, amikor Károly uralma már megszilárdult, és Fülöp halála után János lényegében politikai előzmények nélkül, célzatosan rá szabva kapta meg fivére nádori címét, fia pedig a Druget-tartomány igazgatását. Majd amikor János Nápolyba kísérte a királyt, a fia nádorhelyettes lett (*vicegerens palatini*), és atyja halála után nem sokkal később nádor.⁵⁵⁹ Az alábbi részfejezetben nem célunk ezen szűk 20 év nádori működését pontosan felvázolni, egyrészt mert a ránk maradt sok adat miatt az egyébként is túlmutatna egy alfejezet keretein, másrészt felesleges is volna, hiszen a Druget-família és tartomány (ezáltal a Druget-nádorok) történetét részletesen feldolgozza Zsoldos Attila.⁵⁶⁰ Egyetlen kivételként azt a folyamatot mutatjuk csak be részletesen (a következő alfejezetben), amely során a nádori kúria átkerült Visegrádra, majd megszilárdult ott. Egyébként inkább csak utalnánk azon tendenciákra, amelyek odáig vezettek, hogy Druget János és Vilmos ismét az ország „vándorló nádora” lett. A „tendencia” pedig nem volt más, mint a megyék számára tartott általános gyűlés (*generalis congregatio*) intézményének jelentős kibővítése. Mindez nem azt jelenti, hogy a nádorok ne rendelkeztek volna állandó

⁵⁵⁷ Személyükre lásd a „8.1 – A nádort helyettesítő tisztségek: alnádor, nádori albíró” c. alfejezetet.

⁵⁵⁸ Csukovits 2009. 29.; Zsoldos 2012d. 35.

⁵⁵⁹ Zsoldos 2012c. 527–529., 533–535. A Drugetekre általában lásd még: Hampel 1881; Wertner 1891b; Engel 1982. 904–907.; Kurcz 1988. 140–146.; Engel 1998. 42–44.

⁵⁶⁰ Ez idáig csak résztanulmányok jelentek meg: Zsoldos 2012a; Zsoldos 2012c, 2012d.; illetve az előzményekre vonatkozóan: Zsoldos 2011b, Zsoldos 2012b. E tanulmányok vélhetően hamarosan újjal bővülnek, és – a maradék hézagok kitöltésével – könyv formában is napvilágot látnak.

kúriával is. Ez Fülöp esetében az Abaúj megyei Vizsolyban volt, a Druget-tartomány központjában, míg János Óbudán székelte.⁵⁶¹ Az óbudai székhely fő oka bizonyára az lehetett, hogy – talán Károly ötletéből fakadóan – szétválasztották és megosztották Fülöp tartományának igazgatását és a nádori cím viselését apa és fia között. Mivel a tartományt megöröklő Vilmosnak jutott a korábbi nádori székhely, Vizsoly, ezért János másik székhelyet kapott. Bár kronológiai értelemben óbudai várnagynak valamivel hamarabb nevezte ki őt Károly, mint nádornak,⁵⁶² a néhány hét különbségnek sok jelentőséget nem kell tulajdonítanunk, mindent egybevetve azt mondhatjuk, hogy nagyjából egyszerre kapta meg a két posztot (azaz: óbudai nádori székhelyét nem lehet egyértelműen levezetni óbudai várnagyságából). A harmadik Druget-nádor, Vilmos székhelye (pontosabban: székhelyei) már bonyolultabb kérdést jelentenek, és egy külön alfejezetben foglalkozunk vele. A nádorok gyakran tartózkodtak a székhelyükön, már amennyiben nem mentek közgyűlésre. Fülöp esetében további jellemző volt, hogy mind otléte, mind távolléte alatt működött a kúriájában egy albíró, aki folyamatosan helyettesítette őt, így a nádori kúriai bíraskodás lényegében soha nem szünetelt. Ezen kívül egy másik helyettes Budán székelte. Ezt a rendszert nem a Drugetek találták ki, már az Árpád-korban is létezett, de a kúriai albírói bíraskodás Aba Amadé mellett Druget Fülöp alatt élte a csúcspontját. A folyamatos helyettesi rendszer aztán János és Vilmos alatt már megváltozott. Druget Vilmos alatt állandósult ugyanis, hogy a távollévő nádort nem az albírái helyettesítették, hanem az ítélőmestere, aki nem a saját maga, hanem a nádor nevében adta ki az okleveleket, vagyis a nádori hivatal és a nádor személye véglegesen szétvált (mint láttuk, ez már Dózsa alatt is előfordult alkalmanként, de Vilmos idején állandósult gyakorlat lett).

Druget Fülöp alapvetően még csak a saját régiójában tevékenykedett, amit már nádorra való kinevezése előtt is jól ismert. Fülöp szepesi és újvári ispánként, egy ízben (1318-ban) kiküldött bírói jogkörét is feltüntetve már korábban is igazgatta ezt a területet, és ekkor már mellette találjuk alispánként, majd vizsolyi udvarbíróként (*iudex curie*) azt a Perényi Miklóst, aki később vizsolyi albírja lesz, és halála után Vilmosnak is a szolgálatába állt, amíg az a Druget-tartományt igazgatta. Bár Fülöp királyi bírói felhatalmazása megengedte volna, nem tudunk arról, hogy valaha is tartott közgyűlést az uralma alatt álló megyéknek. Ám kinevezése után nem sokkal (amely kinevezés talán 1322 decemberének második felére esett),⁵⁶³ január

⁵⁶¹ Jánosra: Zsoldos 2012c. 531.

⁵⁶² Zsoldos 2012c. 529.

⁵⁶³ Engel Pál az archontológiában a nádori tisztséget 1323. jan. 14-ére még üresedésben lévőnek mondja (Archont. 1301–1457. 2.). Ám a hivatkozott oklevél (DL 40417.) csak annyit mond, hogy nem tudják I. Károly parancsát kihirdetni Pest megyének, mert az *alnádori* tisztség üresedésben van éppen. Hogy a nádori tisztség is

18-án már *generalis congregatio*t celebrált Szabolcs megyének Gáva faluban.⁵⁶⁴ Szabolcs megye addig Dózsa nádor fennhatósága alá tartozott, aki utoljára 1322 januárjában tartott közgyűlést 4 megye, köztük a szabolcsi számára.⁵⁶⁵ Az ezévben tartott többi közgyűlés is arra utal, hogy Dózsa addigi nádori régióját is fennhatósága alá vette a sajátjával egyetemben. Május 10-én Abaúj megye nemességének tartott közgyűlést Vizsolyon, június 14-én ismét Szabolcs megyének, megint csak Gáván.⁵⁶⁶ Kora-ősszel a nádor új lendületet vett, és szeptember 26-án Beregszászon celebrált *congregatio*t Bereg és Ugocsa megyék számára, szeptember 30-án már Szatmár megyének tartotta Vetésen, amely október 8-án még mindig zajlott, mert ekkor a megye hatóságának egy oklevele „in congregatione palatini” kelt a közgyűlés helyszínén, Vetésen.⁵⁶⁷ Október 26. és 30. között Bihar megyének tartotta Micskén.⁵⁶⁸ Szatmár megye november 2-i oklevele „in congregatione Philippi palatini” kelt, amely arra utalhatna, hogy a nádor visszatért a megyébe egy „pótközgyűlést” tartani.⁵⁶⁹ Továbbá vizsolyi albírájának, Perényi Miklósnak egy napi keletet fel nem tüntető 1323. évi oklevele Boldván, „secundo die congregationis” kelt.⁵⁷⁰ Alapvetően egyedülállónak nevezhetjük, hogy Miklós kimozdult Vizsolyból, mert egyébként sohasem kísérté el az urát sehová. Így arra gyanakodhatunk, hogy ez a bizonyos közgyűlés Fülöp nádor távollétében zajlott le, és helyettese vezényelte le – ezért adott ki az ügyben ő oklevelet. Boldva Borsod

üresedésben lett volna, az azért nehezen elképzelhető, mert Fülöp 4 nappal az oklevél kelte után, január 18-án már közgyűlést tartott Szabolcs megye számára (lásd a következő lábjegyzet). Semmi nem indokol egy olyan feszített kronológiát, hogy Fülöp rögtön a kinevezése után – mintha csak erre várt volna – azonnal Szabolcs megyébe siessen közgyűlést tartani, ráadásul figyelembe kell venni azt is, hogy egy ilyen gyűlést már hetekkel előtte meg kell hirdetni a megye lakosai számára. Valószínűbb, hogy a már nádorra kinevezett Fülöp egy ideig még nem gondoskodott a budai alnádori szék betöltéséről, így ő január 14-én már hivatalban volt. Dózsa budai alnádora 1322. november 27-én még oklevelet adott ki (AOkl VI. 848. sz.), de ez az utolsó olyan adat, amely Dózsa működését sejteti. Fülöp azonban dec. 6-án még királynéi tárnokmester volt (AOkl VI. 857. sz.). Mivel Károly ekkortájt a térségtől távol, Temesvárott tartózkodott (AOkl VI. 863. sz.), mindenképpen kellett némi idő, amíg Dózsa halálának a híre eljutott hozzá, illetve a kinevezés Fülöphöz. Beszédes ugyanakkor, hogy Károly 1322. dec. 27-én már levelében arra utasította a budai káptalant, hogy egy parancsát mutassák be a pesti ispánnak (azaz az alnádornak). Erre válaszolt a káptalan jan. 14-én a hivatkozott oklevélben, hogy az alnádori tisztség nincsen betöltve. Bár lehet, hogy Károly éppen nem gondolt arra, hogy a pesti ispáni cím össze van kötve az alnádorival, ám valószínűbb, hogy éppen azzal számolt, hogy a tisztség a levele Budára érkezésekor már nem lesz üresedésben, vagyis a nádori kinevezést már maga mögött tudta. Ez esetben Fülöpöt valamikor december 6 és 27 között tette meg nádorra Károly.

⁵⁶⁴ A Szabolcs megyei közgyűlésre lásd AOkl VII. 13., 14., 19. sz.

⁵⁶⁵ Zsoldos 2011b. 65.

⁵⁶⁶ AOkl VII. 181–182.; 271., 273–274. sz.

⁵⁶⁷ AOkl VII. 482.; 485., 488. sz.

⁵⁶⁸ AOkl VII. 526–527., 545. sz.

⁵⁶⁹ DL 50747. (AOkl 556. sz.)

⁵⁷⁰ Zichy I. 249. (AOkl VII. 704. sz.)

megyében található,⁵⁷¹ viszont az oklevélben egy Gömör megyei birtokról intézkedtek, így valószínű, hogy ez is egy páros *congregatio* lehetett. Összegezve tehát az említett megyéket (Abaúj, Borsod, Gömör, Szabolcs, Bereg, Ugocsa, Szatmár és Bihar), hozzátehetünk még néhány olyan megyét, amelyről ugyan nem tudjuk, hogy Fülöp tartott volna *congregatiót*, ám maga, vagy albírája révén biztosan eljáró ottani esetekben is. Ilyen megye Zemplén,⁵⁷² Szepes⁵⁷³ és Sáros,⁵⁷⁴ ezek egyike sem tartozott korábban Dózsa érdekszférájába. Ugyanakkor nyáron Fülöp Budán tartózkodott szeptember elejéig,⁵⁷⁵ hogy aztán a hónap végén az őszi közgyűlések tartására induljon. Ez a tendencia (a nyári budai tartózkodásokat leszámítva) egész nádorságára érvényes volt. Megyei közgyűléseket kizárólag ebben a régióban tartott később is, 1324-ben Szabolcs, Ung és Bereg megyéknek,⁵⁷⁶ és talán egy ezévi Szatmár megyei *congregatióra* utalt vissza egy 1325 májusában kiadott oklevelében.⁵⁷⁷ 1325-ből csak egy újabb Szatmár megyei gyűlésről van tudomásunk, ám egyedülálló módon budai alnádora, Tamás Zala megyének tartott egyet hasonló időpontban.⁵⁷⁸ Mint láttuk, már korábban is volt arra példa, hogy albírája vezényeljen le egy ilyen nemesi gyűlést, és az eset azt is megmutatta, hogy Fülöpnek nem nagyon állt szándékában személyesen átmenni a Dunántúlra bíraskodni. 1326-ból Zemplén, Szabolcs és Szatmár megyei gyűlésekről tudunk a megszokott őszi időpontban, október-november folyamán.⁵⁷⁹ Nyilvánvaló, hogy ennél több megyében fordult meg a nádor, valószínűsíthetjük, hogy amikor az őszi hónapokban megindult, akkor végigjárta nádori territóriumának jelentős részét.

A Fülöp előtt megforduló egyéb ügyek is mind ezt a régiót fedik le. Csak néhány személyesen intézett kivétel volt, de ezeket is meg lehet magyarázni. Az egyiket az 1324. évi hadbaszállással, amikor a királlyal együtt a Küküllő-menti táborban tartózkodott, és a hozzá forduló feleket a győri káptalanhoz küldte eskütelre.⁵⁸⁰ A másik esetben is a király és más bárók környezetében tartózkodott, amikor Miklós pozsonyi ispán pert indított a színe előtt Szentemágocs nembéli János ellen, amelyben Fülöp párbajt ítélt, de a király magához vonta

⁵⁷¹ ÁMTF I. 760.

⁵⁷² AOkI VII. 603.

⁵⁷³ AOkI VII. 573–574., 594. sz.

⁵⁷⁴ AOkI VII. 495. sz.

⁵⁷⁵ AOkI VII. 350. (1323. júl. 8.). Szintén budai tartózkodására utal az, hogy Lampert országbíró előtt a peres felek egyike Fülöp nádor ügyvédvalló levelével jelent meg Budafelhévízen júl. 9-én (AOkI VII. 352. sz.); AOkI VII. 435. sz. (szept. 1.)

⁵⁷⁶ AOkI VIII. 264., 273., 280. sz.; 404. sz.; 409. sz.

⁵⁷⁷ AOkI IX. 183. sz.

⁵⁷⁸ AOkI IX. 442. sz.; 490–492. sz.

⁵⁷⁹ AOkI X. 406. sz.; 428., 430–431., 435. sz.; 448., 453. sz. (a Szatmár megyeire lásd még: AOkI X. 544. sz., XI. 300. sz.)

⁵⁸⁰ AOkI VIII. 349. sz. (1324. júl. 16.)

az esetet, és a felek végül a párbaj helyszínén a felsorolt országbárok közbenjárásával kiegyeztek.⁵⁸¹

A nyugat-magyarországi területekkel a kapcsolatot alapvetően budai albirája, Tamás révén tartotta. Tamás kimutathatóan Fejér, Tolna, Baranya, Somogy és Zala megyei perekben járt el, és persze környékbeli, Pilis megyei ügyekben intézkedett.⁵⁸² Az előtte megfordult kevés ügyből azonban nyilvánvaló, hogy a budai alnádor nem töltött be komoly szerepet a nyugat-magyarországi bíraskodásban. Így Fülöpöt nem mondhatjuk ténylegesen országos hatáskört gyakorló nádornak, tevékenysége sokkal inkább rokonítható az őt megelőző Debreceni Dózsaéval, mint az utána következő Druget Jánossal.

Fülöp halála után egy hosszabb, több mint 1 éves üresedés után követte őt fivére, János. Könnyen helytálló lehet Zsoldos Attila azon feltételezése, hogy Károly azért várt ilyen hosszú időt a méltóság betöltésével, mert azt direkt Jánosnak tartotta fenn. És mivel ő ekkor csak nemrég érkezett fiával Magyarországra, és sokkal inkább kötődött régi hazájához, így ahhoz, hogy átvegye elhunyt testvére hivatalát (ami egyet jelent a tartós magyarországi berendezkedéssel), „el kellett varrni” az itáliai szálakat. Így elképzelhető, hogy Fülöp halála után nem sokkal visszatért Itáliába, majd újra, immár hosszabb időre Magyarországra.⁵⁸³ Hogy Károly már Fülöp halálát követően számolt a Drugetekkel, mutatja, hogy János ittmaradt fiának, Vilmosnak már 1327 augusztusában átörököltette a királyra háramlott Druget-tartományt, amit Vilmos rögtön birtokba is vett. Károly kezdeményezésére megkezdtek az egyes birtokok számbavételét, megvizsgálták határait, és beiktatták Vilmost az örökségébe. A vizsgálatok során szerepet kapott Fülöp bizalmi embere, vizsolyi albirája, Perényi Miklós is.⁵⁸⁴ Vilmos emellett bírói értelemben is igazgatni kezdte a tartományát. A Károly által ráruházott „öt megyében a király által kiküldött általános bíró” (*iudex generalis in quinque comitatibus per dominum regem deputatus*)⁵⁸⁵ tisztsége folytán már 1328 tavaszán *generalis congregatiok*at tartott a terület számára.⁵⁸⁶ (Vilmos egyébként később is tartott gyűléseket ezen megyéknek, amikor János nádort már beiktatták.)⁵⁸⁷ Vilmos ezen kívül – ha a ránk maradt oklevelek tanúsága szerint nem is olyan nagy intenzitással, mint Fülöp – egyéb bírói

⁵⁸¹ AOkI IX. 113–116. sz. (1325. márc. 25–26.)

⁵⁸² AOkI VII. 269., 275., 351. sz.; 411., 433. sz.; 563., 567. sz.; 592. sz.; AOkI VIII. 530., 547. sz.; AOkI IX. 442. sz.; 538. sz.; 551. sz.; AOkI X. 137., 169., 272. sz.; 280. sz.; AOkI XI. 16., 33. sz.; 142., 261. sz.

⁵⁸³ Zsoldos 2012c. 529.

⁵⁸⁴ A tartományi birtokok számbavételére, birtokbavételére és a vizsgálatokra utaló oklevelek: AOkI XI. 411. sz.; AOkI XII. 45–46., 67., 126–127., 218., 421., 424. sz.

⁵⁸⁵ DL 57104. (AOkI XII. 115. sz.)

⁵⁸⁶ AOkI XII. 115–118., 157. sz. Hogy Vilmos fennhatósága mely megyékre terjedt ki, lásd Zsoldos 2012a

⁵⁸⁷ Lásd erről Zsoldos 2012a

és igazgatási teendőket is ellátott.⁵⁸⁸ Így amikor apja, János 1328 őszén elkezdte megkapni Károlytól a különböző tisztségeket (óbudai várnagyság, ungi ispánság,⁵⁸⁹ majd maga a nádori tisztt), a fia már alaposan berendezkedett a tartományában. Apja székhelyéül Óbudát jelölte ki Károly. Bár a motivációk lényegében ismeretlenek, igen valószínűnek kell tartanunk, hogy ezt a felosztást maga a király találta ki, ezért is adta az óbudai várnagyságot Jánosnak, és ezért tette a tartomány örökösévé a fiát az apa helyett.

Azzal, hogy hosszú idő után János volt az első olyan nem nádor, aki hivatalosan nem kötődött a családi birtokaihoz, a nádori „hatósugár” jelentős kibővülését hozta magával. 1329 tavaszától ismertek az első nádori kiadványai, ekkor Óbudáról elindult és közgyűlést tartott Somogy és Baranya megyében. Augusztusban a fia megyéit járta végig, előbb Abaúj, Borsod és Gömör, majd Zemplén és Ung megyéknek celebrált *congregatiot*. Szeptemberben Szabolcs megye következett, és valószínűleg egy Arad megyei gyűlés emlékeit takarhatta az az oklevele, amely 1329. október 6-án Aradon kelt egy átlagosnak tűnő birtokügyben. Egy későbbi levele egy Nógrád megyei gyűlést is említett.⁵⁹⁰ Feltételezhetjük, hogy Bereg és Ugocsa megyék számára is tartott közgyűlést ekkor, de az is lehet, hogy mindez – más megyékkel együtt – már 1330 legelején volt.⁵⁹¹ Egy 1330 februári oklevél egy Pest megyei közgyűlésről szól, és 1331-ben Zala, Veszprém és Sopron megyéknek tartott ilyet.⁵⁹² A közgyűléseken nem csak az számított újdonságnak, hogy (először a nádori intézmény fennállása során!) Kelet-Magyarországtól kezdve Nyugat-Magyarországig több régiót is lefedtek, hanem János egy másik téren is szakított a korábbi hagyományokkal. A közgyűlés addig az adott megye vagy megyék (esetleg régió) ügyeinek a fóruma volt. János idején többször is előfordult, hogy egy megyei gyűlésen nem az oda eső kérdésekben is ítélezett.

⁵⁸⁸ AOkl XI. 369., 509., 583. sz.; AOkl XII. 337., 365.

⁵⁸⁹ AOkl XII. 442. (1328. okt. 9.)

⁵⁹⁰ A források felsorolását lásd Zsoldos 2012c. 531. Talán – miként Zsoldos Attila vélte – ezen Arad megyei gyűlésre utal az az 1331. máj. 1-jén kelt levele (AOkl XV. 167. sz.), amelynek ügyét egy korábbi aradi *generalis congregatio*ról tette át Óbudára a színe elé (Zsoldos 2011c. 531. 35. jz.). Ám az, hogy a per közgyűlés utáni következő állomása 1331 tavaszára esett, elvileg egy 1330. esetleg 1331. évi aradi közgyűlést is feltételezhetne, bár ezekről konkrét adat nem maradt fent.

⁵⁹¹ János egy 1330. március 26-án (az oklevél datálására lásd az Anjou-kori Oklevéltár megjegyzését a regesztá után: AOkl XIV. 171. sz.) kelt levelében az Újvár, Gömör, Borsod, Zemplén, Ung, Bereg és Ugocsa megyék számára tartott közgyűlésen (*in congregatione nostra comitatibus Wyuar, Gumer, Borsod, Zemlen, Hung, Bereg et Vgocha celebrata* – DL 2596.) kiszabott bírságok behajtásáról beszélt. Mivel Bereg és Ugocsa megyéken kívül az összes többi megye *congregatio*ja azonosítható az előző évből, feltehetjük, hogy az előző ősszel kiszabott bírságokat hajtatta be 1330 tavaszán. Tegyük hozzá: *elvileg* az is lehetséges, hogy még 1330 januárja-márciusa között tartotta ezeket, hiszen 1330. febr. 26-án Pest megyében rendezett közgyűlést, ahol egy Gömör megyei elhalasztott pert is elővettek (lásd alább) – ami feltételezhet egy nem sokkal korábbi Gömör megyei *congregatiot*.

⁵⁹² Zsoldos 2012c. 531.

Már 1329-ből találunk erre példát. Az Aradon (*in Orod*) kelt oklevele (amely esetleg egy aradi közgyűlésre utalhat) egy olyan idézésről szól, amelynek a helynevei (Szalócháza, Melléte, Mala) mind Gömör megyére mutatnak.⁵⁹³ Az 1331. évi oklevele, amely konkrétan egy Arad városa mellett tartott közgyűlésről számolt be (*in congregatione nostra generali apud ciuitatem Arad celebrata*),⁵⁹⁴ a Zemplén megyei Ompud és Bodrogszerdahely birtokok közti határvitát rendezte a leleszi konvent közbenjárásával.⁵⁹⁵ Ez esetben azt is feltehetnénk, hogy ez az aradi gyűlés valójában az Ung megyei Arad településen⁵⁹⁶ volt, hiszen az oklevél nem nevezte meg a megyé(ke)t, csak a helyszínt. Mivel már 1329-ben is Zemplén megyével párosan tartott János közgyűlést Ung megyének, így az megmagyarázná, hogy mit keresne egy Aradon rendezett *congregation* egy zempléni birtokvita. Ez esetben az 1331-es oklevél egy ismeretlen Zemplén–Ung megyei közgyűlésről szólna. A feltételezést azonban gyengíti, hogy a szöveg „*apud civitatem Arad*”-ról beszél, míg az Ung megyei településről nem tudjuk, hogy város lett volna, így ez mindenképpen az Arad megyei településre utal. Az oklevél szövegét sajnos csak Fejér György hiányokkal tarkított kiadása tartotta fenn,⁵⁹⁷ az eredeti elveszett, így teljes biztonsággal nem tudhatjuk, hogy mi állt ott eredetileg. Ám az 1330-ban Pestnek tartott közgyűlés esete segíthet dönteni. Több Gömör megyei birtokot érintő vita kapcsán a felek – János saját korábbi oklevele értelmében – a Pest városában, a megye nemesei számára tartott február 26-i közgyűlésen jelentek meg.⁵⁹⁸ János tehát nem a kúrájába való megjelenést írt elő a feleknek (mint ez pl. Fülöp esetében szokott volt), hanem egy megyei *generalis congregatio*ra rendelte be őket maga elé. Feltehetjük, hogy az Arad megyei közgyűlés(ek?) esetében is ez történt: a gömöri és zempléni vitáknál egy közgyűlésen felmerülő pert nem a kúriájába, hanem egy másik közgyűlésre halasztott.

János követte Károlyt itáliai útjára, amely időre fia kapta meg a nádorhelyettesi címet.⁵⁹⁹ Bár feltehetjük, hogy János még élve érkezett vissza Magyarországra (mint ahogy azt is, hogy soha nem ért vissza, hanem hátramaradva szülőföldjén ott végezte be életét), nádorként többet már nem játszott szerepet.⁶⁰⁰ Utódja fia, Vilmos lett, akit 1334. május 17-e előtt neveztek ki

⁵⁹³ AOkl XIII. 545. vö. 566. sz. A helynevek: ÁMTF II. 524., 526., 549.

⁵⁹⁴ CD VIII/5. 201.

⁵⁹⁵ AOkl XV. 167. sz.

⁵⁹⁶ Csánki I. 388.

⁵⁹⁷ CD VIII/5. 200–204.

⁵⁹⁸ AO II. 474. (AOkl XIV. 104., 107. sz.)

⁵⁹⁹ Ennek részletes tárgyalását lásd Zsoldos 2012c. 532–540.

⁶⁰⁰ Zsoldos 2012c. 534.

nádornak, és valamikor 1342. szeptember elején vagy végén hunyt el,⁶⁰¹ néhány hónappal élve túl I. Károlyt. Ezen bő nyolcévnyi nádorsága alatt komoly változások zajlottak le a nádori hivatalban is, amelyek részben már János alatt megkezdődtek (itt elsősorban a nádori hatókör országos szintűre bővülésére kell gondolnunk). Egy másik viszont teljesen Vilmoshoz köthető: alatta ment végbe a nádori székhely Visegrádra, az országbírói kúria mellé való költözése. A folyamatot a korábbi szakirodalom egy jelentős része nem teljesen helyes módon az 1342-es évhez, és Nagy Lajos reformjához kötötte. A kérdéssel a következő alfejezetben részletesen foglalkozunk, itt most csak a nádori hatósugár Vilmos alatti kitágulását vázoljuk fel.

A hatókör kiszélesedését legfőképpen az egyes megyék számára tartott *generalis congregatiok*ból lehet lemérni. A Druget Vilmos alatti közgyűléseket Kruták Anita tekintette át. Látható, hogy 1334-ben, nádorságának első évében még csak a saját szűkebb tartományát járta végig (Bihar, Szabolcs, Bereg, Zemplén, Ung, Abaúj és Sáros megyék),⁶⁰² dunántúli közgyűlésre csak egy halvány nyom utal.⁶⁰³ Ám a következő év késő-tavasza, nyarán a nyugat-felvidéki és néhány nyugati megye került sorra (Nógrád, Hont, Bars, Pozsony, Moson, Sopron, Gömör, Zala és Veszprém megyék). Ősszel pedig ismét a tágabb értelemben vett tartományi vonzáskörzete következett (Bihar, Kraszna, Szatmár, Ugocsa, Szabolcs, Bereg, Zemplén, Ung, Hevesújvár, Torna és Borsod megyék).⁶⁰⁴ Tegyük hozzá: a Gömör megyei

⁶⁰¹ Archont. 1301–1457. 3. Vilmos halálának időpontjára lásd még Piti 2006. 435–436.; C. Tóth 2012. 443–444. (főként 444. 53. jz.)

⁶⁰² Kruták 2012. 427–428.

⁶⁰³ Ez a „halvány nyom” egy Budán, 1334. jún. 28-án kelt nádori oklevél (DF 283264.), amelyben megparancsolja a földvári konventnek, hogy idézzék meg színe elé a besenyők 4 esküdtjét és Besenyő Jakab két fiát, akiket előző napi, számukra rendezett közgyűlésén kellett volna proscríbalnia, ám halasztást rendelt el (*nos proscriptionem Gregorii et Mathey filii Jacobi Bysseni predie in congregationem nostram factam eisdem duxerimus indulgendum eosdem iudicio et iustitii committendo*). Az oklevél helynevei egyértelműen a kelet-dunántúli Besenyőispánság területére utalnak (Györffy 1991. 141–142.). Ha szó szerint vesszük az oklevélben foglaltakat, akkor a jún. 28-i Budán keltezett nádori diplomához mért „predie” egy jún. 27-i közgyűlést takarna. Vilmos első biztosan behatárolható *congregatio*ja júl. 5-től kezdődött, Bihar megye számára (Kruták 2012. 427.). Elvileg sem a közgyűléshez képest másnapi budai kelet hely, sem az egy héttel későbbi keleti megjelenés nem kizáró ok, de azért összességében valószínűtlen. A magyarázat az lehet, hogy a budai nádori oklevél nem Vilmos személyes jelenlétében, csak a nevében kelt, mint erre több példát is láthatunk a következő fejezetben. A nádori iroda vlsz. egy nekik küldött nádori parancslevélben szereplő „piszkozatot” írt át, így az abban szereplő előző napot nem a budán keltezett parancslevélhez kell mérni. Ez persze hiteles nyoma egy nem kelet-magyarországi közgyűlésnek, amelynek a helyszínét a Besenyőispánság megyéinek valamelyikére (Tolna, Fejér) tehetjük, esetleg magának a Besenyőispánságnak a területére, amely számára külön is rendeztek *congregatiót*. Az időpontot viszont valamivel korábbra is kitolhatjuk. Arra, hogy az óbudai kúria a nádor távollétében bocsátott ki okleveleket már 1334-től kezdve, lásd a „4.6 – A nádori kúria Visegrádra költözése” c. alfejezetet. A 14. századi Besenyőispánság és a nádor kapcsolatáról lásd bővebben a „7.2 – A besenyők” c. alfejezetet.

⁶⁰⁴ Kruták 2012. 428.

gyűlést nem ő, hanem az alnádora tartotta.⁶⁰⁵ Ez a tempó természetesen nem volt egyenletes: ezután sokkal kevesebb gyűlésről tudunk egészen 1340-ig, és azok is főként a saját tartományára koncentráálódtak. 1341-ben volt még egy nagy közgyűlés-sorozat, amely során Vilmos előbb a keleti országrész megyéit járta végig, majd a Felvidéken keresztül ismét a nyugati megyéket látogatta meg e célból (Zala, Veszprém, Győr, Komárom, Pozsony és Moson).⁶⁰⁶ Az itt elősorolt megyék az ország északi felét fedték le, a déli régióból összesen egy Somogy megyei, Somogyban tartott *congregatio*járól tudunk, Nagy Lajos 1343. évi oklevelének említése alapján.⁶⁰⁷ Ha emellett megvizsgáljuk Vilmos egyéb nádori működését, akkor látható, hogy olyan területekre is elért a „keze”, ahol egyébként nem tartott közgyűlést, legalábbis nem maradt fent erre utaló adat. Több a Nyugat-Dunántúlra vonatkozó (Somogy, Baranya, Tolna, Fejér és Vas megyei) ügye is volt.⁶⁰⁸ A margitszigeti domonkos apácák 1336–1338 között zajló Esztergom megyei birtokpere is előtte zajlott,⁶⁰⁹ illetve egyszer még egy Bodrog megyei birtokügyben is intézkedett.⁶¹⁰ Ha ezeket a területeket is hozzávesszük azokhoz a megyékhez, ahol Vilmos közgyűlést tartott (és természetesen azokat az eseteket is, amelyek az adott megyékből közgyűlésen kívül kerültek a színe elé), akkor azt látjuk, hogy Vilmos joghatósága a teljes Nyugat-Magyarországot a gyakorlatban is lefedte a Dráva vonaláig. Kelet-Magyarországon a Temes megyei intézkedése mellett⁶¹¹ Zaránd megyei birtokügyéről tudunk.⁶¹² Így Kelet-Magyarország déli régiója meglehetősen foghíjas volt, de ez könnyen magyarázható azzal, hogy az északi központokban (Óbudán⁶¹³ és Vizsolyban, majd Visegrádon és Nagymaroson) nádori kúriát tartó Vilmostól meglehetősen távol estek e megyék, így az ottani perek nem is tudtak a nádori ítélőszék elé kerülni. Tegyük hozzá:

⁶⁰⁵ Kruták 2012. 428.

⁶⁰⁶ Kruták 2012. 429–433.

⁶⁰⁷ „Wylhelmi Drugeth palatini et iudicis Cumanorum ... in quadam sua congregatione universitatis nobilium comitatus Simigiensis, Symigii celebrata” (C. Tóth 2002. 152., vö. AOkl XXVII. 11. sz.). Kruták Anita az érintett megyék térképre vitelekor Somogy megyét kihagyta, ám feltüntette a szomszédos Baranya megyét (Kruták 2012. 434. 6. térkép), forráshelyet viszont erre az adatra nem adott. Magam nem találtam Baranya megyére vonatkozó adatot, ettől természetesen még lehet ilyen forrás. A másik lehetőség, hogy a szerző véletlenül eltévesztette, és Baranyát vette fel Somogy megye helyett.

⁶⁰⁸ 1335: AOkl XIX. 166., 279. sz.; 1337: AOkl XXI. 113., 261., 326–327., 412., 632. sz.; 1338: AOkl XXII. 90., 130., 167., 256., sz.; 1339: AOkl XXIII. 48., 141., 379., 381., 428. sz.; 1340: AOkl XXIV. 159., 638., 699. sz.; 1341: AOkl XXV. 14., 20., 80. sz.; 1342: AOkl XXVI. 18., 97., 241. sz.

⁶⁰⁹ AOkl XX. 392., 402. sz.; AOkl XXI. 229., 376., 409., 415., 653., 660. sz.; AOkl XXII. 89., 145., 160. sz.

⁶¹⁰ 1337: AOkl XXI. 102., 111. sz.

⁶¹¹ 1334. okt. 4.: DL 40688. (vö. 1335. márc. 29.: AOkl XIX. 155. sz.)

⁶¹² 1339: AOkl XXIII. 9., 16. sz.

⁶¹³ Hogy az oklevelei kelet helyeként csak „Buda” néven feltüntetett település ténylegesen is Óbudát takarja, lásd AO III. 91. (1334. júl. 22.); AOkl XIX. 479. sz. (1335. aug. 7.)

Vilmos legtöbb intézkedése még mindig a Druget-tartomány területére esett, amely megyék zömének ispáni címét is viselte.⁶¹⁴

Vilmos albírái nem jutottak olyan hangsúlyos szerephez, mint pl. Druget Fülöp alatt. Környezetében két albíró is ismerünk: Dénes fia Jakabot, aki csak 1335-ben töltötte be tisztségét, és egy bizonyos Bertalant 1339-ből. Jakab gömöri alispán is volt egyben, és Gömör mellett talán Budán is székel. Bertalannal Visegrádon találkozunk, amikor fogott bíróként döntött az országbíró ítélkezésének helyszínén, azaz Visegrádon.⁶¹⁵

Valamivel hosszabb karriert futott be Vilmos vizsolyi albírája, Izsép mester. 1339–1341 folyamán bukkan fel, utoljára biztos módon 1341 augusztusában említi őt a váradelőhegyi konvent, miszerint az ő oklevele utasítására küldték ki tanúságukat egy Bihar megyei birtok felosztására.⁶¹⁶ Ezen kívül Zsámboki Miklós nádor 1342. december 2-án kelt oklevele tartalmilag átírta Izsép egy keltezetlen oklevelét, és ebből – ha nem is teljesen biztosan – arra következtetethetünk, hogy október 13-án is hivatalban volt még.⁶¹⁷ Kinevezése valóban az

⁶¹⁴ Nádorsága mellett szepesi, abaúji, hevesi, gömöri, borsodi, tornai, sárosi, zempléni és ungi ispán volt, lásd Archont. 1301–1457. 3.

⁶¹⁵ Jakab és Bertalan tevékenységéről részletesebben lásd a „8.1 – A nádort helyettesítő tisztségek: alnádor, nádori albíró” c. alfejezetet.

⁶¹⁶ 1339. aug. 19.: AOkl XXIII. 503. sz. 1341. aug. 5.: AOkl XXV. 546. Engel Pál archontológiájában tévesen szerepel Izsép első felbukkanásának a dátuma (1337. okt. 6.), a megadott forrás egy 1340. évi oklevelet takar (AO IV. 44.). Ezen kívül az archontológia szerint „volt” albíróként említik 1341. jan. 13-án. Ez szoros értelemben véve tényleg igaz („iuxta continenciam literarum magistri Isep quondam viceiudicis eiusdem Vilermi palatini de Visul” – Károlyi I. 192.), ám az említés Zsámboki Miklós nádor 1351. évi okleveléből származik, és mindenkit, pl. Druget Fülöpöt, vagy éppen magát Druget Vilmos nádort is néhainak említik benne („Philippi quondam palatini”; „Vilermi Drugeth quondam palatini bone memorie predecessoris nostri”), így mindezt az átíró oklevél megfogalmazásának kell tartanunk.

⁶¹⁷ Az oklevél: MES III. 475–480. (AOkl XXVI. 622. sz.). Izsép oklevelének tartalmi átírása: MES III. 476–478. A nehézséget az okozza, hogy a tartalmi átírás szerint a felek bemutatták Izsép nádori albíró nyílt oklevelét, amelyben elrendelte a szepesi káptalan számára, hogy 1341. június 3-ra becsüljenek fel és iktassanak egy birtokot, illetve ha azt nem tudják, akkor egy másikkal tegyék ugyanezt, ám ez utóbbit a megjelölt személy visszavásárolhatja. Az ellentmondókat idézzék a nádor színe elé. (Eddig regesztázta ki az oklevelet: AOkl XXIV. 724. sz.). A tartalmi átírás szövege ezután úgy folytatódik, hogy a jún. 3-i időpontot el kellett halasztani, és a becsülésre végül okt. 6-án került sor, amely a leírt részletek szerint lezajlott, és okt. 13-án a felek vissza is vitték az erről szóló káptalani oklevelet. A szövegből nem világos, hogy *kinek* vitték vissza ezt az okt. 6-i káptalani oklevelet okt. 13-án, mert a tartalmi átírás a káptalani oklevél tartalmának ismertetésekor véget ér. Ha azt gondoljuk, hogy Izsép albíróhoz vitték vissza, akkor ő feltehetőleg átírta egy külön oklevelében a saját korábbi parancslevelét, illetve a káptalani oklevelet, és ebből az következik, hogy okt. 13-án még hivatalban volt. Ez esetben viszont az 1342. évi oklevél a tartalmi átírásba nem vette át azt a részt, hogy az albíró nyugtázza a káptalani oklevél szövegét, és ez alapján mit ítél a végső ügyben. Ha viszont azt feltételezzük, hogy Izsép bemutatott oklevele csak odáig terjedt, hogy elrendelte a káptalani intézkedést, és a szepesi káptalan levele külön került tartalmi átírásra, akkor nem világos, hogy az 1342. évi oklevél szövege ezt a káptalani oklevelet miért nem említette a bemutatott diplomák között. Mivel az ottani szöveg világosan csak Izsép albíró nyílt okleveléről beszélt, ezért valószínű, hogy az egészet ő írta át okt. 13 körül. Zsámboki Miklós 1342-ben azért nem írta át tartalmilag Izsép levelének záró részét, mert abban a perben, ami akkor előtte zajlott, főként a birtokbecslést

első felbukkanása környékén történhetett. 1339 nyarán maga Vilmos is Vizsolyban tartózkodott éppen,⁶¹⁸ és kezdetben csak néhány ügyet bízott Izsépre alkalmilag, mert az albíró több korai oklevelének az intulációja is kiemelte, hogy ő éppen ennek az esetnek a nádor által állított bírója.⁶¹⁹ A nádor augusztus végén otthagyta Vizsolyt, és nekiállt közgyűléseket tartani a környező megyék számára (augusztus 25-i kezdettel Újvár és Sáros megyékben, majd augusztus 31-től Gömör, szeptember 7-től Borsod és Torna, szeptember 18-tól Zemplén és Ung megyéknek).⁶²⁰ Ezek után október végére újra visszatért Vizsolyba és a Szepességbe.⁶²¹ Mindezalatt Izsép mester is intézkedett a régió ügyeiben, továbbra is kiemelve, hogy a ráruházott nádori hatáskörénél fogva tette mindezt.⁶²² Novembertől kezdve Izsép okleveleiben elmaradt a külön nádori legitimációra való hivatkozás, amely azt mutatja, hogy megszilárdult a helyzete. Vilmos ezek után egészen 1341 nyaráig fel sem kereste a családi birtok bírói központjaként szolgáló vizsolyi kúriát, főként Visegrádon tartózkodott. Az 1339 novemberétől 1340 decemberéig bezárólag terjedő bő egy évből Izsépnek 22 oklevelét ismerjük, amely (a forráspusztulással is számolva) igen aktív bírói tevékenységre utal.⁶²³ 1341-ben viszont – bár közvetett, elszórt adatokból úgy tűnik, hogy Izsép még hivatalában volt, az oklevéladás mértéke drasztikus csökkenésen ment keresztül. Már ennek sem tudjuk a biztos magyarázatát, mint ahogy annak sem, hogy mi volt az oka, hogy Vilmosnak pont ekkor jutott eszébe az, hogy egy ilyen aktív helyettest hagyjon hátra Vizsolyban, korábban miért nem. A válasz véleményünk szerint a nádori kúriák átrendeződésében keresendő, amelyről a következő alfejezetben lesz részletesen szó. Most csak annyit előlegeznénk meg, hogy Vilmos ekkor már tudatosan készülhetett a saját központjának Visegrádra helyezésére, és az addig viszonylag sűrűn látogatott vizsolyi kúria háttérbe szorítására. Emellett azt már mások is megfigyelték, hogy Vilmos főként a páratlan években tartott tömeges közgyűléseket,⁶²⁴ így

végző szepesi káptalani oklevélben foglaltak számítottak lényegesnek, így mikor Izsép leveléből azt átírta, be is fejezték az ő oklevelének további ismertetését.

⁶¹⁸ Vilmos Vizsolyi tartózkodására lásd AOkl XXIII. 478., 510–512. sz. (1339. aug. 10., 1339. aug. 23. Ezek pont közrefogják Izsép első oklevelének aug. 19-i keltét).

⁶¹⁹ 1339. aug. 19.: „Magister Isep viceiudex magnifici viri domini Villermi Druget palatini et iudicis Comanorum, in eiusdem terminis et tenutis constitutus”. 1339. szept. 29. „Nos magister Isep viceiudex magnifici viri domini Villermi Druget palatini et iudicis Comanorum in tenutis eiusdem deputatus” Mindkét oklevél jelzete: DL 56894. 1339. okt. 20.: „Nos magister Isep viceiudex magnifici viri domini Wyllermi Drugetter palatini et iudicis Comanorum, in eiusdem terminis et tenutis constitutus” DL 40814.

⁶²⁰ AOkl XXIII. 518., 525., 527–529., 540–541., 557–558., 567–568. sz.

⁶²¹ AOkl XXIII. 646., 655., 676. sz.

⁶²² AOkl XXIII. 643., 644. sz.

⁶²³ 1339 novemberétől: AOkl XXIII. 678., 679., 694., 708., 715., 738. sz. AOkl XXIV. 92., 129., 227., 230., 293., 494., 517., 545., 567., 578–580., 595., 596., 610., 724. sz. Ezen kívül még egy 1341. febr. 28-án kiadott oklevelét említette Vilmos: AOkl XXV. 820. sz.

⁶²⁴ Nyers 1934. 56.; Kruták 2012. 433.

1339-ben, Izsép kinevezésekor már eleve tervezhette azt, hogy 1341-ig, amíg a közgyűlések amúgy is ide nem szólítják, már nem fog többé Vizsolyba visszatérni. Ez viszont indokoltá tette akkor még egy helyettes hátrahagyását, hiszen nem szüntethette meg teljesen azt a vizsolyi kúriát, amely akkor már évtizedek óta a térség bírósági központja volt. Ezért hosszabb kihagyás után ismét kinevezett ide egy albirót, így „kísérletezett” a Druget-tartomány igazgatásával. A jelek szerint nem volt megelégedve ezzel a módszerrel sem, mert 1341-től kezdve már az összes tartományi ügyét ő intézte Visegrádról (vagy Nagymarosról). Izsép működését már hivatalos leváltása előtt is visszafogta, csak ez lehet az egyetlen magyarázat arra, hogy 1340 decemberéig majdnemhogy „tömeges” oklevélkibocsátásáról beszélhetünk, ám 1341 folyamán már egyetlen oklevele sem ismert, holott 1341 őszeig még biztosan hivatalában volt – pusztán forráspusztulással nem magyarázhatunk egy ilyen hirtelen váltást. Valószínű, hogy sokaknak (talán magának Vilmos nádornak is) sértette az érdekét egy ilyen „túl aktív” nádorhelyettes.

4.6 – A nádori kúria Visegrádra költözése

A disszertációban vizsgált korszak végpontjául azt az eseményt választottuk, amelynek eredményeképpen a nádori ítélőszék a királyi udvarba, Visegrádra költözött, és így tulajdonképpen a nádori bíróság egy lett az udvari bíróságok közül – legalábbis ami a helyszínt illeti. Az esemény időpontját Hajnik Imre a következőképpen határozta meg nagyszabású jogtörténeti művében: „Nagy Lajos mindjárt uralkodása kezdetén a nádori bíróságot a királyi kuriába ismét beillesztette. A nádornak ezóta nincs többé külön kuriája, hanem ő a királyi kuriának csak egyik birája.” Mindehhez lábjegyzetben még azt is hozzáfűzte, hogy „[a]z utolsó nádor, kinek külön kuriája volt, Drugeth Vilmos Károly király uralkodása végén.”⁶²⁵ Hajnik tehát Lajos uralkodásának elejére tette mindezt, vélhetően arra utalva, hogy a változás Zsámboki Miklós 1342 szeptemberétől kezdődő nádorságától mutatható ki. Hajnik közelebbről nem igazolta ezen állítását, amely már a kérdéssel részletesen foglalkozó Nyers Lajosnak is feltűnt. Ő az alnádorokra alapozva próbálta megállapítani az önálló nádori kúria megszűntének az időpontját. Szerinte ugyanis a „két alnádor közül ... az egyik állandóan a nádor vidéki székhelyén tartózkodott. Drugeth Vilmos alatt a nádor vidéki kúriája Vizsolyon állandósult. Az itt lévő alnádor működését a nevében

⁶²⁵ Hajnik 1899. 22. (7. jz.)

kiadott oklevelek bizonyítják. Viszont, amikor megszakadnak a vidéki kúria székhelyén megjelenő alnádori kiadványok, ebből egyszersmind következtetést vonhatunk a nádor vidéki kúriájának megszűnésére is.”⁶²⁶ Nyers ezek után számba vette Izsép vizsolyi albíró okleveleit, megállapítva, hogy az utolsó ismert oklevele 1341. február 28-án kelt. A következtetését úgy vonta le, hogy „a nádor vidéki kúriájának megszűnését 1341. febr. 28 és 1342. aug. 29 [*ti. Druget Vilmos utolsó ismert kiadványa*] közé tehetjük. S talán megengedik azt a föltevést, hogy a vizsolyi kúria csak Drugeth Vilmos halálával szűnik meg. Megszűnése időben összeesik az I. Károly megindította és Nagy Lajostól tovább folytatott bíraskodási központosítással. Mégis azt kell mondanunk, hogy a vidéki kúria megszűnése okozatilag nem függ össze a központosítással, hanem csak azzal párhuzamosan haladó tény. A nádori kúria fönállása inkább Drugeth Vilmos személyével volt kapcsolatban s halálával magától megszűnik. Nagy Lajos azután már nem támasztotta életre, hanem a nádori vidéki bíraskodást és bíróságot is központosította s beillesztette a királyi kúriába. Ez pedig mindjárt Nagy Lajos uralkodása kezdetén (1343. elején) végbement s bizonyára ezzel van összefüggésben a regni Hungariae palatinus cím fölvétele és következetes használata.”⁶²⁷ Tehát – igaz, csak feltevés útján! – de Nyers Lajos is Nagy Lajos idejére, 1343 elejére tette a nádor „vidéki” bíraskodásának megszűnését, véleménykülönbség legfeljebb csak annyi volt Hajnikkal szemben, hogy egy „önmagától fejlődő” folyamatnak tekintette az önálló nádori központ megszűnését. A későbbi szakirodalom a Hajnik és Nyers által kitaposott úton haladt tovább, és ha említették a kérdést, akkor többnyire az 1342-es évhez és Nagy Lajos nevéhez kötötték az önálló nádori kúria megszűntét.⁶²⁸ Bónis György még annyit finomított ezen az elméleten (az 1342-es datálást elfogadva), hogy szerinte „Hajnik ... túlságosan kiélezte azt, hogy »a nádornak azóta nincs többé külön kúriája«. Az oklevelek az 1370–80-as években a jegyzőket »curie nostre (vestre) notarius« néven említik aszerint, hogy a nádor, vagy a jelentéstevő hiteleshely adja ki azokat. A nádornak tehát továbbra is volt külön kúriája, csak hogy ez a királyi udvarban, a *presentia regiá*tól (az országbíró jelenlététől) elkülönítve, önálló segédszeméllyel működött.”⁶²⁹

Véleményünk szerint azonban a kérdést máshogyan kell megközelíteni. A kronológiát egyedül bizonyítani igyekvő Nyers Lajos ugyanis – úgy véljük – több hibát is vétett gondolatmenetében. Egyrészt feltételezte, hogy a „két alnádor közül ... az egyik állandóan a

⁶²⁶ Nyers 1934. 10.

⁶²⁷ Nyers 1934. 12.

⁶²⁸ Pl. Holub 1929. 167.; Bónis 1963. 201., 230.; Gerics 1966. 290.; Bertényi 1976. 42., 45.; MTK I. 207. (Körmendy Adrienne munkája); Korm. redsz. 71. (Fedeles Tamás munkája); Csukovits 2012. 85. vö. uo. 52. jz.

⁶²⁹ Bónis 1963. 230–231. Bertényi Iván is ezt tartja a legvalószínűbbnek (Bertényi 1976. 45. 61. jz.)

nádor vidéki székhelyén tartózkodott”, másrészt „Drugeth Vilmos alatt a nádor vidéki kúriája Vizsolyon állandósult”⁶³⁰ Ezek az állítások Druget Fülöp nádorságára még minden további nélkül igaznak bizonyulnak, ám Vilmos alatt már teljesen átalakult a nádorhelyettesi rendszer, ráadásul neki Vizsoly csak az egyik kúriája volt, és, mint látni fogjuk, 1339 után lényegében meg is szűnt. Mint az előző fejezetben szó esett erről, Izsépet nem az egyetlen kúrián ítélkező alnádornak tartjuk, hanem a Druget-tartomány igazgatására állított személynek, mivel a nádor ekkor már egyre kevésbé volt jelen ott. Nyers emellett elkövette azt a bizonyítási hibát is, hogy bár regisztrálta, hogy a vizsolyi „kúria” 1341 februárja után nem mutatható ki, pusztán feltevészerűen mégis kitolta annak meglétét a nádor haláláig.

Magunk a kérdést úgy közelítenénk meg, hogy először is megvizsgáljuk Druget Vilmos ránk maradt okleveleinek a kelethelyét. Vilmos neve alatt kb. 360 oklevélről tudunk 1334 és 1342 között,⁶³¹ amely bőségesen elegendő statisztikailag releváns következtetések levonására. Az oklevelek jelentős részében kelethely is található. Ezeket az alábbi táblázatban rendszereztük, a leggyakoribb kelethelyeket külön kiemelve. Mivel a *generalis congregatio* esetében a kelethely az aktuális helyszín függvényében változott, és amúgy sem vonható le semmilyen következtetés belőlük az állandó kúriára nézve, ezért azokat összevontuk. Az „egyéb” kategóriába azok a helyszínek kerültek, amelyek nem azonosak a négy leggyakoribb kelethellyel, de nem is közgyűlés alkalmával tartózkodott ott a nádor.

Év	(Ó)Buda	Vizsoly	Visegrád	Nagymaros	congregatio	egyéb
1334	8	3			18	
1335	25	1	2		19	2
1336	7	11	2			1
1337	12	8	17		15	1
1338	8		12			
1339	12	10	6		12	1
1340	3		6	1	1	
1341		(3)	12	17	(35) 38	
1342			30	1	1	2

2. táblázat: Druget Vilmos okleveleinek a kelethelyei (hány oklevél kelt az adott helyen)

⁶³⁰ Nyers 1934. 10.

⁶³¹ Az Anjou-kori oklevéltár vonatkozó kötetei, illetve az 1334-es év esetében a DL-DF 5.1 adatbázis adatai alapján.

A táblázat alapján látható, hogy Vilmos, ha éppen nem közgyűlést tartott, alig mozdult ki „vidékre”. Az „egyéb” kategória alacsony számát még inkább kiemeli, ha megvizsgáljuk ezeket az eseteket. 1335-ben egy ízben Pannonhalmán adott ki oklevelet a monostor meglátogatása apropóján, ám néhány nappal később már Pozsonyban keltezett a megye számára tartandó közgyűlésen, és ezután kezdődtek a nyugati megyék számára tartandó *congregatiok*.⁶³² Vagyis Pannonhalma éppen a közelben volt, nem kizárólag külön ennek a kedvéért mozdult ki Vilmos a székhelyéről. Az 1336., 1337. és 1339. év „egyéb” kategóriába sorolt egy-egy kelethelye tulajdonképpen egy szintén tipikusnak tekinthető helyszín, amely nem kapott külön oszlopot: Szepesvár. A megye ispánságát Vilmos már kezdettől fogva viselte, és még nádorsága alatt is megfordult néha-néha ott, rendszerint az év elején vagy végén.⁶³³ Így a több mint 320 ismert kelethelyből összesen három olyat találhatunk, amely a nádor „nem tipikus” kimozdulását jelezte. Ezek közül az egyik a Visegrádtól nem messze fekvő Damásd, királyi vadászhely (*in Damas, venacionis loco regio*), amelyre kézenfekvő magyarázatot ad, hogy ekkor Károly is ott keltezett – együtt volt tehát a királyával.⁶³⁴ Egy ízben, 1335 márciusában a Zemplén megyei Terebesen keltezett, ahol utasítást adott az ungi alispánnak, hogy vizsgálja ki egy Ung folyó melletti malom ügyét.⁶³⁵ Bár egy Ung megyei ügyet intézett egy Zemplén megyei helyszínen, és ez egy nádori közgyűlést is sejtethet (hiszen Ung és Zemplén megye rendszeresen „párban álltak” a közgyűlések tartásakor), itt biztosan nem arról volt szó, mert egy Ung–Zemplén megyei közgyűlésen hivatalból jelen kellett volna lennie a megyei alispánnak, nem lett volna szükség arra, hogy Vilmos levélben keresse meg őt. A másik „atipikus” helyszín egy ugyanilyen eset: 1342 áprilisában Sáros kelethellyel írt a Zemplén megyei alispánnak és a 4 szolgabírónak egy hatalmaskodás kivizsgálása ürügyén.⁶³⁶ Bár Sáros és Zemplén megye is szomszédos volt egymással, a nem dokumentált közgyűlés feltételezését a fentiek miatt itt is elvethetjük. Ugyanakkor elmondható: Druget Vilmos alapvetően csak akkor mozdult ki a kúriájából, ha közgyűléseket tartott, egyébként a székhelyén tartózkodott. Kérdés, hogy hol volt ez a székhely.

Ha ismét a fenti táblázatot nézzük, akkor a Nyers Lajos által feltételezett vizsolyi helyszín csak az 1336-os és az 1339-es évben mutat komolyabb gyakoriságot, 1339 után viszont lényegében megszűnt. 1341-ben ugyan ismerünk három ott kiadott oklevelet

⁶³² AOkI XIX. 444., 455. sz.

⁶³³ AOkI XX. 47. sz.; AOkI XXI. 671. sz.; AOkI XXIII. 60. sz.

⁶³⁴ A nádori oklevél (1342. jún. 2.): AOkI XXVI. 275. sz. A királyi oklevelek (1342. máj. 31.): AOkI XXVI. 264. sz., (1342. jún. 6.): 293. sz.

⁶³⁵ AOkI XIX. 100. sz.

⁶³⁶ AOkI XXVI. 153.

Vilmostól, ám ezek az Abaúj megye részére tartott nádori közgyűléshez kapcsolódnak. Feltehetjük persze, hogy nem véletlenül tartotta itt Vilmos a közgyűlést, nyilván ezzel „két legyet ütött egy csapásra”, hiszen a Druget-tartomány központját is meglátogatta egyben (a táblázatban ezért szerepel zárójelben az 1341. évnél a vizsolyi kelethelyek száma, illetve a közgyűlések esetén egy másik szám. A vizsolyi kelethelyeket a közgyűlésekhez soroltuk, ám ha azt a hármat külön vesszük, akkor a *congregation*okon kelt oklevelek száma csak 25 és nem 28). Ám akárhová is soroljuk az 1341-es év vizsolyi kelethelyeit, tény, hogy akkor Vilmos már nem célzatosan, kizárólagos módon kereste fel a helyszínt. Így elmondhatjuk, hogy Vizsoly 1339 után megszűnt számára kúria lenni, azelőtt is csak időszakonként tartózkodott ott. További feltűnő jelenség, hogy míg nádorsága első idejében a kelethelyek súlypontja Óbudára esett, addig az 1340-es évekre ez szintén megszűnt, és áttolódott Visegrádra. Ez alól az 1341. év a kivétel, amikor a várossal átellenben lévő, a Duna másik partján található Nagymaros a domináns. Ám a kelethelyek pusztá hozzárendelése a kiadási évhez csak néhány fő tendenciát jelez, egyébként nem segít abban, hogy a kúria, kúriák pontos helyét és időbeli megoszlását tisztázzuk.

Ha ugyanis nem éves, hanem napi szinten ütköztetjük az egyes kelethelyeket, akkor nem egy alkalommal párhuzamosságokat találunk. 1335 májusában Vilmos közgyűléseket tartott a keleti megyék számára. Május 17-én (Balassa)gyarmaton adott ki oklevelet a Nógrád és Hont megyei *congregation*, május 19-én Budán utasította a fehérvári káptalant egy Fejér megyei hatalmaskodás kivizsgálására. Ám május végén folytatta a közgyűlések tartását Bars megyének.⁶³⁷ Elvileg nem lenne lehetetlen, hogy a Gyarmat és Óbuda közötti mintegy (légvonalban) 80 km-es távolságot kép nap alatt letudja a nádor, ám arra nincs ésszerű magyarázat, hogy miért tette volna ilyen gyorsan a kitérőt. Más adatok azonban meggyőznek arról, hogy itt sem erről volt szó. Ugyanebben az évben szeptember 18-án Bihar és Kraszna megyék számára kezdett közgyűlés tartásába Vilmos, amely még szeptember 21-én is zajlott, amikor oklevelet adott ki. Másnap, szeptember 22-én azonban Budán keltezett oklevelet, amelyben a jászói konventet utasította, hogy intézkedjen egy Gömör megyei birtokügyben.⁶³⁸ A közgyűlések a keleti megyéknek tovább folytak, és szeptember 27-én Szatmárnémetiben nyitotta meg a következőt Szatmár és Ugocsa megyék számára, amelynek 4. napján, szeptember 30-án bocsátotta ki oklevelét. Mindezalatt szeptember 29-én Vilmos ismét oklevelet keltezett Budán, jóváhagyva egy színe előtt lezajlott birtokosztályt.⁶³⁹ Világos, hogy

⁶³⁷ AOkl XIX. 271., 279., 302., 308–309. sz.

⁶³⁸ AOkl XIX. 572., 577. sz.

⁶³⁹ AOkl XIX. 586., 588. sz.

itt ugyanazzal a jelenséggel állunk szemben, amelyet már Dózsa nádorsága alatt is regisztrálni lehetett 1322-ben: az egyik színhely csak a nádor nevében, de távollétében bocsátotta ki az okleveleket. Mindez nem csak az 1335-ös évre volt jellemző, hanem az összes olyan időszakra, amikor Vilmos hosszabb ideig távol volt a csoportos közgyűlések tartása miatt. 1337-ben május 15-én Vizsolyban adott ki oklevelet, majd megkezdte a keleti megyék számára tartott körútját (május 27-án nyitotta meg Újvár, Sáros és Zemplén megyéknek a közgyűlést Középnémetiben). A vizsolyi oklevelével azonos napon, május 15-én azonban budai kelettel két oklevelet is kiadott.⁶⁴⁰ 1339-ben szeptember 18-án nyitotta meg Vilmos Sárospatakon Zemplén és Ung megyék közgyűlését, amelynek ügyében szeptember 22-én adott ki több oklevelet is. Ugyancsak szeptember 22-én kelt az a budai oklevele, amelyben egy pert Károly színe elé utalt át a király külön parancsára.⁶⁴¹ A budai kúria 1340-ben véglegesen megszűnt, megjelent viszont egy új helyszín: Nagymaros. Az 1341. évi nagyszabású közgyűlés-sorozat idején a párhuzamos oklevelek immár nagymarosi, illetve részben visegrádi kelethellyel lettek kibocsátva. 1341. június 25-én kezdődött Mikcsén Bihar és Kraszna megyék közgyűlése, és június 27-én bocsátott ki Vilmos ott oklevelet, ám június 26-án Visegrádon is keltezett egy nádori diplomát.⁶⁴² Július 30-án Sáros faluban Sáros megyének a közgyűlését nyitották meg, Vilmos augusztus 2-án és 3-án bocsátott ki ott oklevelet. Augusztus 1-jén Nagymaroson is kelt egy nádori diploma.⁶⁴³ Az augusztus 13-án Abaúj megyének tartott vizsolyi közgyűlés, és a 18-án ott kiadott oklevelei Vilmos augusztus 14-i visegrádi oklevelét fogják közre.⁶⁴⁴ Aztán augusztus végén és szeptember folyamán a nádor töretlenül folytatta közgyűléseit Torna, Borsod, Hevesújvár, Hont és Bars megyék számára, és ezalatt szintén töretlenül üzemelt a nagymarosi nádori kúria is, 4 további oklevelet kiadva.⁶⁴⁵ Amikor október–november folyamán Vilmos az északi és nyugati megyékbe ért (Trencsény, Nyitra, Zala, Veszprém, majd Győr és Pozsony), a nagymarosi kúria akkor sem állt le.⁶⁴⁶

Egy korábbi alfejezetben, Debreceni Dózsa kapcsán már utaltunk arra, hogy úgy véljük: a közgyűléseken volt jelen a nádor személyesen, és a kúriai bíróság csak a nevében adta ki az okleveleket.⁶⁴⁷ Akkor azonban elmaradt ennek részletesebb indoklása. A kétségtelen választ

⁶⁴⁰ AOkl XXI. 263–265. sz. (a közgyűlésekre lásd uo. 291–292., 294–297. sz.)

⁶⁴¹ AOkl XXIII. 566–568. sz.

⁶⁴² AOkl XXV. 427., 429. sz.

⁶⁴³ AOkl XXV. 535., 539., 544. sz.

⁶⁴⁴ AOkl XXV. 569–570., 577–578. sz.

⁶⁴⁵ AOkl XXV. 580., 584–585., 589., 601., 621–622., 658., 663., 669., 670., 672., 677–678., 684., 686. sz.

⁶⁴⁶ AOkl XXV. 693–694., 730., 733., 752–753., 759., 762., 776–777., 785., 798. sz.

⁶⁴⁷ A „4.4. – I. Károly első nádorai – az »oligarchikus nádorság« öröksége” c. fejezetben.

az eredetiben fennmaradt okleveleken található pecsétek vizsgálata adja meg.⁶⁴⁸ Most egyelőre még csak arra a néhány időszakra koncentrálunk, amikor biztosan párhuzamos oklevélkibocsátásra került sor. Azt a szabályosságot tapasztaljuk, hogy a budai, illetve 1341-ben a nagymarosi kúriában kiadott oklevelek hátuljára kivétel nélkül mindig egy 47–48 mm-es pecsétet nyomtak.⁶⁴⁹ Ez Vilmos egy régtől fogva használt, ún. „nádorhelyettesi pecsétjével” azonosítható. Egyetlen viszonylag ép példányát egy 1341. június 26-án, Visegrádon kelt oklevelén láthatjuk,⁶⁵⁰ illetve más okleveleken is megtalálható a töredékes pecsétábra, de zömében csak a „foltját” ismerjük. A közgyűlések során ezt a pecsétet soha nem használták. 1335, 1337, 1339 és 1341 folyamán vagy a 70 mm-es nádori nagypecséttel,⁶⁵¹ vagy gyűrűspecséttel⁶⁵² pecsételtek.⁶⁵³ Nem csak a fent külön kiemelt

⁶⁴⁸ Felismerhető pecsétábra kevés oklevélen maradt fent, ám a pecsétfolt sok eredeti oklevélen jól látszik. Ezek méretét a DL-DL 5.1 adatbázisban megtalálható színesben befényképezett oklevelek mellé helyezett mérce alapján lehet megállapítani. A Magyar Nemzeti Levéltár Középkori Gyűjteményében eredetiben megtalálható (DL-jelzetes) oklevelek nagy többségét és néhány nem ottani (DF-jelzetes) oklevelet lehetett így lemérni. Összesen 149 esetben sikerült beazonosítani a pecsétábrát vagy pecsétfoltot, és ez alapján magát a pecsétet Vilmos oklevelein. Vilmos pecsétjeinek leírását lásd alább.

⁶⁴⁹ Ezen, „párhuzamos időpontokban” kiadott oklevelek: 1335: DL 2950. (AOkl XIX. 586. sz.); 1337: DL 31234. (AOkl XXI. 264. sz.); 1341: DL 72525., DL 51152. (AOkl XXV. 427., 730. sz.)

⁶⁵⁰ DL 72525. (AOkl XXV. 427. sz.) Leírása: „Természetes okker színű viasz, kb. 48 mm, függőpecsét. Ábra: pajzs, jobb felső sarkánál lovagsisak, kétoldalt ágaskodó oroszlán. Felirata: S MGRI VYLLERMI DRUGETH COMITIS ---. Kissé sérült: széle kitöredezett, kb. 10 %.” (DL-DF 5.1 DL 72525.). A körirat folytatásában a további, töredékes ábrák alapján a „vicesgerentis palatini” található (DL 31238.: 1338. szept. 27., AOkl XXII. 474. sz.; DL 87094.: 1339. márc. 27., AOkl XXIII. 141. sz.; DL 76613.: 1340. szept. 11., AOkl XXIV. 532. sz.), vagyis ez a nádorhelyettesi korszakból való pecsétje. Nyers Lajos még csak a töredékes változatait ismerte, így az ő pecsétleírása hiányos és hibás (Nyers 1934. 64–65.).

⁶⁵¹ A pecsét leírása: Nyers 1934. 64. Nagyjából vagy teljesen ép példányait lásd: DL 99956. (1336. márc. 4., AOkl XX. 94. sz.); DL 40724. (1336. ápr. 16., AOkl XX. 191. sz.); DL 99960. (1336. okt. 13., AOkl XX. 381. sz.); DL 63663. (1338. jan. 29., AOkl XXII. 35. sz.)

⁶⁵² Nyers Lajos a nádori pecsétek számbavételekor Vilmos kapcsán is megjegyezte, hogy „elég gyakori nála a gyűrűspecsét használata”, de közelebbi leírást nem adott (Nyers 1934. 65.). Tény, hogy a pontos pecsétábrát, de még a méretet is roppant nehéz a gyűrűspecsétek kapcsán megállapítani, hiszen szinte mindig töredékesen maradtak fent, és a pecsétfoltok nagysága is folyamatosan változó. Ugyanis a levélre nyomott kevés viaszba nyomták bele a gyűrűt, amely rendszerint nem „vágta körül” a viaszt, mint a nagypecsétek, amelyek ezáltal szabályos kerek, és a tipárium nagyságát hitelesen közvetítő foltot hagytak, hanem a gyűrű csak „széttolta” a viaszt, pecsétfészket kialakítva. Így a gyűrűspecsétes pecsétfoltok sokszor szabálytalan alakúak és ugyanazon gyűrű esetében is változóak. Mindamellett számomra úgy tűnik, hogy legalább kétféle gyűrűspecsétet használt, méghozzá párhuzamosan. Egy alkalommal ugyanis ki lehet venni a szabályos kerek foltot is, amelynek átmérője 16–17 mm (DL 57309., AOkl XXIII. 518. sz. Ugyanez lehet rajta a következő okleveleken: DL 51023., AOkl XIX. 689.; DL 102905., AOkl XXIII. 529. sz.; DL 76650., AOkl XXV. 678. sz.). Más esetben a pecsétfoltok és szabálytalan pecsétfészkek ennél egyértelműen kisebbek, 12–13 mm körüliek (DL 57075., AOkl XXIII. 540.; DL 51147., AOkl XXV. 413.; DL 64022. sz., AOkl XXV. 418. sz.; DL 40840., AOkl XXV. 584. sz.; DL 66121., AOkl XXV. 759. sz.). Ezek semmiképpen nem lehetnek egy 16 mm-es gyűrű lenyomatai. A DL 50987. jelzetű oklevélen (1335. jan. 13., AOkl XIX. 27. sz.) két gyűrűspecsét viszonylag ép lenyomata látható, de nem egyértelmű, melyik a nádoré (az oklevélen eredetileg három pecsét is volt, és mivel Druget Vilmos elengedi benne egy bírságból a neki és az albirájának járó részt, talán a nádor mellett az albiró pecsétjét is sejthetjük rajta).

„párhuzamos” időpontok során volt ez így, hanem mindig. Emellett több, átírásban vagy említésben fennmaradt oklevél, amely a nádori közgyűléseken kiadott parancslevelekre hivatkozott, kiemelte, hogy a nádor ottani levele a gyűrűspecstjével volt hitelesítve.⁶⁵⁴ Ezek után logikailag elég nehezen lenne elképzelhető, hogy a nádor egy emberére bízta volna rá a nádori nagypecsét és a személyéhez leginkább kötődő gyűrűspecst(ek) használatát a közgyűléseken, amíg ő maga az óbudai, később a nagymarosi kúriában azzal a középpecséttel erősítette meg okleveleit, amely még csak nádorhelyettesi címére utalt. Hasonló következtetésre juthatunk, ha megvizsgáljuk a közgyűlések folyamán a kúriában kiadott nádori oklevelek tartalmát. Szinte mindig rutinesetekről volt szó: a „nádor” egy per indításakor utasítást adott a területileg illetékes hiteleshelynek, hogy vizsgálják ki az esetet és tegyenek jelentést, nyugtázta a színe előtt megtörtént megegyezéseket vagy a hiteleshelyi jelentéseket, illetve pert halasztott – ez utóbbit igen sokszor. Nem egyszer az indok hiánya is feltűnő az ilyen perhalasztó okleveleken. 1341. szeptember 15-én, amikor Vilmos nádor a Felvidéket járta, egy hatalmaskodási ügyben a peres felek (a garamszentbenedeki konvent és ohaji Jakab fiai) a számukra kitűzött időpontban meg is jelentek Nagymaroson a nádori kúriában, végül „Vilmos nádor” egy hét várakozás után a „felek akaratából” (*de voluntate partium*) elhalasztotta a pert november 18-ra.⁶⁵⁵ Ugyanez történt akkor is, amikor János fia Miklósnak Ubul fia Miklós ellen október 6-án kellett megjelennie a nádor előtt egy Sáros megyei földbirtok hovatartozása miatt. A felek (személyesen illetve képviselő útján) meg is érkeztek, a pert végül a nádori oklevél szintén *de voluntate partium*, vagyis a felek akaratából halasztotta el a következő év januárjára.⁶⁵⁶ Mindkét esetben megjelent mindkét fél a helyszínen, jól látszott tehát, hogy meg akarták volna kezdeni a pert. Mivel a *de voluntate partium* egy elég megszokott és semmitmondó formula volt a perhalasztó oklevelekben, gyaníthatjuk, hogy ez esetben arról lehetett szó, hogy a résztvevők nem akartak maguktól kiegyezni, viszont a nádor távollétében a kúriai személyzet sem akarta megkezdeni a pert, mivel itt már nem egy olyan rutinügyről volt szó, amire automatikus és a szokásjog által jól bejáratott választ lehetett adni. Ezért a felek kénytelenek voltak „azt akarni”, hogy a pert

⁶⁵³ Azok a fent idézett, „párhuzamos” időpontban kiadott oklevelek, amelyeket a *congregatiokon* nádori nagypecséttel pecsételtek: 1335: DL 39105., DL 38151., DL 51014–51015. (AOkl XIX. 271., 572., 588. sz.); 1337: DL 68835., DL 60223., DL 76557., DL 3067. (AOkl XXI. 291., 295–297. sz.); 1341: DL 3392., DL 86575., DL 57077., DL 3417. (AOkl XXV. 429., 589., 621–622. sz.); amelyeket gyűrűspecséttel: 1341: DL 40840., DL 76650., DL 87124., DL 66121. (AOkl XXV. 584., 678., 686., 759. sz.).

⁶⁵⁴ Az egri káptalan oklevele (1339. szept. 7.): AOkl XIX. 537. sz., (1339. nov. 12.): AOkl XIX. 689. sz.; a pannonhalmi konvent oklevele (1341. nov. 17.): AOkl XXI. 802. sz.

⁶⁵⁵ MES III. 396. (AOkl XXV. 663. sz.)

⁶⁵⁶ DF 228446. (AOkl XXV. 733. sz.)

tegyék át egy későbbi időpontra, amikor Vilmos nádor már személyesen is jelen lehet. Mindezek alapján tehát biztosra vehetjük, hogy a közgyűléseken volt jelen a nádor, és a kúriai ügyintézés addig mások látták el az ő nevében. Ezek a „mások” ekkor már a nádori protonotáriusok, vagyis ítélmesterek lehettek, akiknek a feladata később is a nádori oklevelek kibocsátása és a kúriai ügyintézés volt.⁶⁵⁷ Vilmosnak két ítélmesterét ismerjük név szerint: az óbudai kúriában működött – kimutathatóan – 1338-ig Péter mester, aki már Druget Jánost is szolgálta ilyen minőségben.⁶⁵⁸ 1340-től bukkan fel Mátyás mester, aki füzéri várnagy is volt egyben. Ez utóbbi tisztsége, továbbá az, hogy őt a nádor vizsolyi albírája említette két alkalommal,⁶⁵⁹ valószínűvé teszi, hogy ő a vizsolyi kúriában tevékenykedett Izsép nádori albíró működése alatt. Mátyásnak a vizsolyi kúriához kötését tovább erősíti, hogy 1342-ben, amikor Vilmos már véglegesen felszámolta ezt a központját és leváltotta Izsépet, Mátyás mestert is csak *volt* protonotáriusként említette két ízben az egri káptalan.⁶⁶⁰ A korai, ingadozó terminológiára jellemző, hogy mindkettejüket egyszer *notarius*nak, máskor *protonotarius*nak címezték, továbbá egyiküket sem nádori oklevelek említik, hanem különféle káptalani, konventi vagy éppen nádori albírói oklevelek, amelyekben magánszemélyként vagy peres félként bukkanak fel.

Az tehát, hogy az óbudai kúria a nádor távollétében is működött és kibocsátott okleveleket, magával hozza azt a feltevést, hogy ez akkor is megtörténhetett, amikor nincs egyértelmű bizonyíték arra nézve, hogy Vilmos nádor éppen máshol tartózkodott, de valószínűsíthetjük azt. Így például amikor azt látjuk, hogy 1335. február 17-én Budán keltezett oklevelet, február 23-án Vizsolyon, majd március 11-én a Zemplén megyei Terebesen,⁶⁶¹ talán feltehetjük, hogy már előbb megérkezett Vizsolyba. És mivel május elején Nógrád és Hont megyék számára kezdett közgyűlést tartani, elképzelhető, hogy eleve ki sem mozdult onnan, és az összes budai oklevele⁶⁶² távollétében került kiadásra. Ezen oklevelek az olyan szokásos rutineseteket tartalmazzák csak (hiteleshelyi tanúság kérése, nyugtatvány egy bírság megfizetéséről, perhalasztás), amelyek belefértek egy akkori ítélmester hatáskörébe is. Ennél jóval biztosabb, hogy 1336 elején nem kell budai tartózkodással számolni. A nádori oklevelek kelet helyei ekkor a következőképpen alakultak: január 27.: Buda, február 9.: Szepesváralja, február 27–28.: Vizsoly, március 4., 11.: Vizsoly, március 20.: Buda, március

⁶⁵⁷ Az ítélmesterekre lásd a „8.2 – A nádori »iroda« belső munkatársai: jegyzők, ítélmesterek” c. alfejezetet.

⁶⁵⁸ AOkl XIX. 391. sz. (1335. júl. 7.); AOkl XXI. 253–254. (mindkettő 1337. máj. 8.); AOkl XXII. 357. (1338. júl. 15.). Lásd még Archont. 1301–1457. 2–3.

⁶⁵⁹ 1340. aug. 18.: AOkl XXIV. 494. sz., 1340. okt. 13.: AOkl XXIV. 595. sz.

⁶⁶⁰ 1342. jún. 5–6.: AOkl XXVI. 292., 295. sz.

⁶⁶¹ AOkl XIX. 79., 81., 100. sz.

⁶⁶² Összesen hat ilyen oklevél maradt ránk: AOkl XIX. 154–155., 175–177., 220. sz.

23.: Visegrád, április 6.: Vizsoly, április 16–17.: Vizsoly, május 8.: Buda, május 10.: Vizsoly, június 2.: Buda.⁶⁶³ Bár az időpontok közötti távolság megengedi azt is, hogy Vilmos ide-oda utazgasson a feltüntetett helyszínek között (egyedül talán a május 8–10-i Buda–Vizsoly táv tűnik kicsit szűknek), de erősen valószínű, hogy az első és utolsó kivételével összes budai oklevél a távollétében kelt (és talán még azok is). Egyébként itt is felbukkan az a kettősség, hogy az eredetiben fennmaradt vizsolyi kelethelyű oklevelek hátuljára a 70 mm-es nagypecsét került, míg a Budán kiadottakéra a 47 mm-es „nádorhelyettesi” középpecsét.⁶⁶⁴ Vilmos tehát az év első felében Vizsolyban székelt, míg az apjától megörökölt óbudai kúriában a szintén az apjától „megörökölt” Péter ítélmester bocsátotta ki az okleveleket.

Kérdéses, hogy ez mióta volt így. Mint fentebb szó esett róla, Vilmos úgy vette át apja helyét a nádori poszton, hogy egy ideig csak helyettes nádor volt.⁶⁶⁵ Ezen idő alatt igen kevés saját oklevele maradt ránk, összesen három diplomáját ismerjük. Ezek közül az egyiket egy kb. 13 mm-es gyűrűspecséttel hitelesítette (nem kizárt, hogy ez azonos a későbbi, hasonló méretű gyűrűspecsétjével), kettőt pedig egy 60 mm-es pecséttel.⁶⁶⁶ Hogy az 1334-es év első felében Vilmos hol tartózkodott, arról semmilyen adatunk nincsen. Aztán 1334. május 17-én már nádorként adott ki oklevelet Budán. Az oklevél azért érdekes, mert a megerősítési záradékába belefoglalták azt is, hogy Vilmos a levelet addig visszatartja, amíg nem hozzák neki vissza a nádori pecsétet, amely akkor nem állt a rendelkezésére.⁶⁶⁷ A hátulján a korábban is felbukkanó 60 mm-es pecsét foltja áll. Zsoldos Attila ebből azt a következtetést vonta le, hogy Vilmosnak ekkor még nem volt nádori pecsétje.⁶⁶⁸ Mivel az oklevelet egy olyan pecséttel hitelesítették, amely egyértelműen rendelkezésére állt már Vilmosnak korábban is, és a későbbi nádori okleveleit is ezzel a 60 mm-es pecséttel erősítette meg, egészen 1334 szeptemberéig⁶⁶⁹ (tehát úgy általában létezett egy akkor nádorként használt pecsét), továbbá a

⁶⁶³ AOkl XX. 36., 47., 80., 82. 94., 107., 126–127., 139., 167., 191–192., 231., 241., 265. sz.

⁶⁶⁴ A 70 mm-es nagypecsét a vizsolyi kelethelyű okleveleken: DL 76527., DL 31231., DL 99956., DL 99957., DL 63661., DL 40724. (AOkl XX. 80., 82., 94., 107., 167., 191. sz.); a 47 mm-es középpecsét a budai kelethelyű okleveleken: DL 2988., 56846., DL 3003. (AOkl XX. 36., 126., 231. sz.)

⁶⁶⁵ Zsoldos 2012c. 533–540.

⁶⁶⁶ A gyűrűspecsétes: DL 47854. (1333. szept. 10.); a 60 mm-esek: DL 57299., DL 87036. (AOkl XVII. 383., 510. sz.)

⁶⁶⁷ „Presentes autem dum nobis fuerint reportate sigillo nostri palatinatus quo nunc caremus, faciemus contineri” AO III. 77. (a kiadásban az utolsó szó hibásan „communiri”, de az oklevélben „contineri”, vagyis „visszatart” áll, vö. DL 2827.)

⁶⁶⁸ Zsoldos 2012c. 533.

⁶⁶⁹ Vilmos következő 1334. évi oklevelein volt ez a 60 mm-es pecsét: DL 89271. (jún. 11.), DL 38149. (júl. 9.! – a DL-DF 5.1-es adatbázisban hibás keltezés szerepel!), DL 50976–50977., 50979. (júl. 22.), DL 76489. (júl. 23.), DL 99409. (júl. 29.), DL 40675. (júl. 30.), DL 58479. (aug. 7.), DL 2802. (aug. 8.), DL 50983. (aug. 27.), DL 2849. (szept. 8.). Ez az utolsó adat a 60 mm-es pecsét használatára.

záradékban a *reporto* (visszahoz) ige szerepel, magunk úgy véljük, hogy volt Vilmosnak nádori pecsétje, csak éppen az nem volt akkor elérhető. Mégpedig – véleményünk szerint – azért nem volt Budán elérhető, mert maga Vilmos nádor (és persze a pecsétje) valahol máshol tartózkodott, ezért kellett az oklevél átadását addig visszatartani, amíg rá nem kerülhet a nádori sigillum. Azaz az óbudai kúria már kezdettől fogva folytatta a „távolléti” működést. Június 11-én is ezen 60 mm-es pecsét alatt adott ki Vilmos oklevelet Budán, majd amikor megkezdte a keleti megyék számára a közgyűléseket, szintén ezt vitte magával. Gyorsan észrevehették, hogy a nádori kúria működése lényegében lehetetlenné válik, ha nincsen egy saját, külön pecsétjük. Éppen ezért kapta meg a budai kúria a 47 mm-es „nádorhelyettesi” pecsétnyomót, amelyet egy 1334. augusztus 29-i oklevelükön tudunk először regisztrálni.⁶⁷⁰ Két nappal korábban, augusztus 27-én Vizsolyban is kelt egy nádori oklevél – a 60 mm-es nádori pecséttel.⁶⁷¹ Ez évben a vizsolyi és budai kelethelyű oklevelek váltogatták egymást, mivel Vilmos Vizsolyban maradt, megszokott székhelyén, és apja kúriájában innentől kezdve már csak a 47 mm-es pecsétet kezdték el használni.

1336 végétől 1337 elejéig ismét a budai és vizsolyi kelethelyek váltakoztak, ugyanazzal a szabályossággal, hogy Vizsolyban pecsételtek az akkor már 70 mm-es új nagypecséttel, Budán a középpecséttel.⁶⁷² Ezután 1337 márciusában és áprilisában csak Visegrádi kelethelyű oklevelek maradtak ránk. Visegrádon már azelőtt is felbukkant a nádor, de tartósan ekkor állapotodott meg ott először adatolható módon. A visegrádi diplomáit zömében a 70 mm-es nagypecséttel hitelesítették, ám egyik alkalommal egy érdekes jelenséggel találkozunk. 1337. április 1-jén a felek megegyeztek a színe előtt egy hatalmaskodási ügyben, amiről a nádor mindkettejük számára kiállított egy-egy oklevelet ugyanazzal a szöveggel. Mindkét oklevél ránk is maradt eredetiben, és az egyiknek egy azidáig nem dokumentált, (talán) 50 mm-es pecsétfoltot találunk a hátulján, a másiknak pedig a 47 mm-es „nádorhelyettesi” pecsét töredékét, amelyet jól láthatóan egy gyűrűs „ellenpecséttel” hitelesítettek.⁶⁷³ (Tegyük hozzá: nem lehetetlen, hogy csak „érzéki csalódásról” van szó az 50 mm-es folt esetében, hiszen alig különbözik a 47 mm-es pecsét nagyságától.)⁶⁷⁴ Ezen pecsételési módra nem tudunk biztos

⁶⁷⁰ DL 50984. (AO III. 99–101.)

⁶⁷¹ DL 50983.

⁶⁷² AOkl XX. 392., 438., 467., 499.; AOkl XXI. 48–49., 60., 70. sz.

⁶⁷³ DL 51052. és 51053. (AOkl XXI. 153. sz.)

⁶⁷⁴ Ennek ugyanakkor nem csak a pecsétfoltok nagysága közötti apró különbség mond ellent, hanem az is, hogy a 47 mm-es középpecsét esetében jól láthatóan ott van egy külön kis befűzött hártaszalagon egy hitelesítő kispecsét, amely nyilván azt jelezte, hogy ez az oklevél nem pusztán a nádori irodában kelt, hanem a nádor személyes közreműködésével. Azon az oklevélen, amelyen az 50 mm-es pecsét(folt) látható, ilyen hitelesítésnek semmi nyoma nincsen, és nem csak folt formájában hiányzik, de az „ellenpecsét” hártaszalagjának való kivágás

magyarázatot adni. Ez előtt utoljára (a ránk maradt oklevelek alapján) március 18-án használta Visegrádon a 70 mm-es nagypecsétet, majd április 9-től kezdve újra visszatért a használatához.⁶⁷⁵ Csak feltételezhetjük, hogy a nagypecsét valami miatt ekkor nem volt elérhető vagy használható, és ezért Vilmos felkérte Budáról Visegrádra a protonotáriusa által használt tipáriumot.

Az 1337-es év további részében Vilmos Vizsolyba ment, majd megkezdte a közgyűlések tartását. Így tehát Vilmos főbb tartózkodási helyeit 1337-ig javarészt Vizsolyban és kisebb részt Visegrádban jelölhetjük meg. Arra, hogy nádorsága alatt valamikor huzamosabb ideig Óbudán is székelte volna, nincs egyértelmű bizonyíték – igaz, konzekvensen ellene szóló adat sem. Júliusban, a közgyűlések első szakaszának lezárultával ismét Visegrádra tért vissza, ahol a nagypecsét mellett egy ízben ismét felbukkan a 47 mm-es „nádorhelyettesi” középpecsét.⁶⁷⁶ 1337 decemberében pedig azzal találkozunk, hogy egy Budán kelt nádori oklevelet (egy szimpla kérelem a vasvári káptalanhoz) a szokásos középpecsét mellett egy kispecséttel is ellenjegyezték.⁶⁷⁷ Lehet, hogy ez Vilmos éppen akkori budai tartózkodására utal?

1338-ban Vilmos nem tartott közgyűlést, és okleveleinek a keletkezési helyei össze-vissza váltakoztak Visegrád és Buda között (ezen kívül az év elején oklevelet adott ki Szepesváralján). Sajnos igen kevés 1338. évi oklevelén maradt fent beazonosítható pecsétára, de a visegrádi oklevelek vagy a 70 mm-es nagypecséttel, vagy egy gyűrűspecséttel voltak megerősítve, a budaiak a szokásos 47 mm-essel.⁶⁷⁸ A nagypecsét és a gyűrűspecsét tartózkodási helye alapján feltehetjük, hogy ebben az évben Vilmos már nagyrészt Visegrádon székelte, és nem is igen mozdult ki onnan.

1339 első felében Vilmos Visegrádról Szepesvárra, majd Vizsolyba ment. Biztosan vitte magával a nagypecsétet is, hiszen február 19-én azt használta.⁶⁷⁹ Vilmos tudhatta, hogy ez az év ismét nagyobb szabású közgyűlésekkel fog telni, amelyeket a keleti és északkeleti megyék számára rendszerint mindig Vizsolyból indított. Ennek ellenére 1339 februárjának a vége és május vége között ismét a budai és visegrádi keletkezési helyek váltakoznak, hogy aztán június

sincs ott. Ennek az 50 mm-es pecsétnek a kérdését egyébként nem sikerült megfejtenem. Vilmos későbbi oklevelein is felbukkan néha egy-egy olyan folt, amely inkább 50 mm nagyságú, de nem találtam rá egyértelmű bizonyítékot, hogy ez tényleg egy önálló pecsétnyomó lett volna. Az önállóság ellen szól, hogy van olyan látszólag 50 mm nagyságú pecsét, amelynek az ábrája egyértelműen a 47 mm-es nádorhelyettesi középpecséttel azonos (DL 87094.) Így valószínűbb, hogy a pecsétnyomó peremén kissé túlnyúlt viasz, vagy egészen apró mérési hibák okozzák a méretbeli ingadozást.

⁶⁷⁵ 1337. márc. 18.: DL 48548. Ápr. 9.: DL 31233. és DL 3055. (AOkl XXI. 117., 174–175. sz.)

⁶⁷⁶ 1337. júl. 25.: DL 87069. (AOkl XXI. 429. sz.)

⁶⁷⁷ 1337. dec. 2.: DL 40757. (AOkl XXI. 632. sz.)

⁶⁷⁸ DL 63663., DL 49668., DL 48361., DL 28058., DL 31238. (AOkl XXII. 35., 234., 292., 424., 474. sz.)

⁶⁷⁹ AOkl XXIII. 60., 91. sz.

elején Vilmos újra Vizsolyban bukkanjon fel. Ami szokatlan, hogy úgy a visegrádi, mint a budai okleveleken a „nádorhelyettesi” középpecséttel találkozunk! Sajnos a szerencse ezúttal nem siet a segítségünkre, mert e három hónap alatt összesen 2 oklevélen tudunk használható pecsétfoltot beazonosítani, de a március 27-én Visegrádon, és a május 8-án Budán kelt diplomán is a „helyettesi” pecsétnyomóval találkozhatunk.⁶⁸⁰ Nem teljesen biztos, de elképzelhető, hogy Vilmos a budai kúria mellett immár Visegrádon is hátrahagyott helyettesítő személyzetet, amely Buda mellett Visegrádra is kimozdult. Ez a visegrádi helyettesítés ugyanakkor nem tekinthető teljesen biztosnak, mivel a nyári-őszi közgyűlések alatt ismét csak a budai kúria párhuzamos működését tudjuk adatolni. Ekkor történt az is, hogy Vilmos a közgyűlések után ugyan egy időre még visszament Vizsolyba, és ekkor állította Izsép albíróát maga helyett, de ezzel már véleményünk szerint a vizsolyi kúria háttérbe szorítását készítette elő. Amikor legközelebb, 1341-ben ott járt, akkor már csak a megyei közgyűlések egyik helyszínéként időzött ott egy rövid ideig, és már vonult is tovább. Az 1340-es év pedig a vizsolyi után a budai kúria megszüntetését is magával hozta. Ekkor ismét szüneteltek a nagy közgyűlések. Januárban még kelt Budán egy oklevél, de ezután márciustól egészen szeptemberig sorozatban csak visegrádi keletellyel találkozunk,⁶⁸¹ amelyet egy Hont és Nógrád megyék számára Gyarmaton az év első felében tartott nádori közgyűlés szakított csak meg.⁶⁸² A pecsételés szempontjából hasonlókat tapasztalunk, mint az előző évben. Januárban a budai kúrián a 47 mm-es pecsétet használták, és aztán Visegrádon egész nyár folyamán ugyanezt.⁶⁸³ A gyarmati közgyűlésen kiadott oklevél sajnos nem maradt fent eredetiben, így azt nem tudjuk ellenőrizni ebből a szempontból. Ezután szeptember 11-én a Visegráddal átellenben található Nagymaroson keltezett Vilmos egy oklevelet, szintén a 47 mm-es pecsétjével megerősítve.⁶⁸⁴ Ezután a budai kúria adott ki két oklevelet (szeptember 22., október 20.), majd az évet egy Visegrádon, december 1-jén kelt diploma zárja.⁶⁸⁵ Mindhárom oklevél eredetiben maradt ránk, és mindháromon ugyanaz a 47 mm-es pecsét volt. Vagyis az év folyamán akárhol is adott ki Vilmos oklevelet (vagy adtak ki a nevében), látszólag ugyanazt az egy pecsétnyomót használták. Ha az oklevelek kiadása közti időt nézzük, akkor *elvileg* elképzelhető is lenne, hogy az az egy tipárium vándoroljon ide-oda, mert egyik oklevélpár között sem telt el annyi idő, amennyi ne tette volna lehetővé az

⁶⁸⁰ DL 87094., DL 48362. (AOkl XXIII. 141., 257. sz.).

⁶⁸¹ AOkl XXIV. 47., 128., 159., 226., 289., 396. sz.

⁶⁸² AOkl XXIV. 384. sz.

⁶⁸³ DL 73646., DL 65751., DL 3285., DL 87106. (AOkl XXIV. 47., 159., 289., 396. sz.)

⁶⁸⁴ DL 76613. (AOkl XXIV. 532. sz.)

⁶⁸⁵ AOkl XXIV. 556., 609., 699. sz.

odaérkezését (mellesleg Visegrád és Óbuda elég közel feküdt egymáshoz, középkori viszonyok között is kényelmes egynapos útnak számított a táv). Ez a „vándorlás” ugyanakkor az eddig megszokott rendszer alapján elég nehezen lenne logikailag elképzelhető. Még furcsábbá teszi a helyzetet, hogy 1341 első felében, amikor a visegrádi és a nagymarosi kelethelyek váltakoztak, akkor is ezt a középpecsétet használták az összes nádori oklevélen, sőt, amikor Vilmos 1341. április 26-án közgyűlést tartott Újbécsen Pest és Pilis megyéknek, az ott kiadott oklevelét is a 47 mm-es pecsétnyomóval hitelesítette.⁶⁸⁶ Ezután, egészen júniusig szintén Visegrád és Nagymaros volt a két kelethely, amely okleveleken ugyanezt a pecsétnyomót használták.⁶⁸⁷ Már-már arra gyanakodhatnánk, hogy a nádori nagypecsét elveszett, de aztán júniustól, amikor Vilmos belekezdett az azévi csoportos közgyűlések tartásába, újra „előkerült”. A június 10-i, Nagymaroson kelt 47 mm-es pecséttel megerősített oklevelet már biztosan a kúriája adta ki a távollétében, hiszen másnap, június 11-én már Záhonyban nyitotta meg a Szabolcs és Szatmár megyei nemeseknek tartandó *congregatiot*.⁶⁸⁸ A záhonyi közgyűlés oklevelein már vagy a gyűrűspecsjét, vagy a 70 mm-es nagypecsétjét használta.⁶⁸⁹

A fenti helyzet magyarázatát csak találgatni tudjuk. Mivel 1340-ben egyébként is igen kevés nádori oklevél maradt ránk, ezért talán azt, hogy ebben az évben Visegrádon is a középpecséttel pecsételtek, azzal magyarázhatjuk, hogy a nádor királyi parancsra hadba szállt. 1340. május 8-án már biztosan készülődött egy ruténiai hadjáratra, amely vélhetően a Lengyelországba betörő tatár csapatok ellen irányult volna.⁶⁹⁰ A hadjárat valószínűleg nem indult el, mert erről egyetlen oklevél vagy narratív forrás sem szól, ám a nádori nagypecsét ilyen hosszú idejű eltűnése mégis Vilmos hivatali távolmaradását feltételezi. A távolmaradás persze nem egy ténylegesen Lengyelországba vezetett hadjárat miatt volt, a nádor csak folyamatos készenlétben állt a határokon a honorkontingense élén. 1340-ben a nyár folyamán is végig szó volt a tatár veszélyről, és még Károly tervezett dalmáciai hadjáratát is lefűjték emiatt. A magyarországi haderő végig készenlétben állhatott, amely az északkeleti határvidéken honorbirtokos Druget Vilmosra is kiemelt feladatot rótt.⁶⁹¹ Mindez részben magyarázatot adhat az 1340. év bizonyos eseményeire, de a nádori nagypecsét ilyen hosszú

⁶⁸⁶ A visegrádi és nagymarosi kelethelyű, azonosítható pecséttel rendelkező oklevelek: DL 99990., DL 3353., DL99991. (AOkl XXV. 20., 72., 80. sz.). Az Újbécsen, április 27-én kiadott oklevele: DL 3374. (AOkl XXV. 237. sz.)

⁶⁸⁷ DL 3381., DF 200875., DL 3388. (AOkl XXV. 323., 345., 386. sz.)

⁶⁸⁸ AOkl XXV. 386., 397. sz.

⁶⁸⁹ DL 51146., DL 76638., DL 31240., 76639., DL 76640. (AOkl XXV. 397., 400–401., 405–406. sz.)

⁶⁹⁰ Piti 2001. 48–50.

⁶⁹¹ Piti 2001. 50–52.

hiányát kizárólag a hadbaszállással nem magyarázhatjuk. Vilmos ugyanis bizonyíthatóan 1339. február 24-én, Vizsolyban használta utoljára a nagypecsétet.⁶⁹² Ezek után még több oklevelet is kiadott Vizsolyban, de ezek sajnos vagy másolatban és tartalmi átírásban maradtak fent, vagy ha eredetiben is, de nem vehető ki rajtuk tisztán a megerősítő pecsét mérete. Ezek után legközelebb, mint láttuk, csak a keleti megyék számára tartott közgyűlésekkor, 1341 júniusában került elő a 70 mm-es tipárium. A nagypecsét távollétére sajnos nem tudunk bizonyítható magyarázatokat adni. Feltűnő, hogy Vilmos az 1339 augusztusában, a keleti megyéknek tartott közgyűlésein kiadott (és eredetiben ránk maradt) okleveleken kizárólag gyűrűspecsétet használt.⁶⁹³ Ez, hacsak nem a szelektív forráspusztulás furcsa véletlenjével állunk szemben, szintén a nagypecsét tényleges távollétére utal. Nem kizárt, hogy Vilmosnak valójában a pecsételési szokásai változtak meg. 1339-től már tudatosan készült a vizsolyi és budai kúria megszüntetésére, és visegrádi székhelyének egyszerűbb ügyeit az oda vont nádori középpecséttel intézte. Minderre az 1341–1342. év pecséthasználta utalna, amely arra a szisztémára épült, hogy az oklevelei többségét Vilmos a középpecséttel pecsételte, akkor is, amikor igazolható a személyes jelenléte, és a 70 mm-es tipáriumot meghagyta az ünnepélyes, függőpecsétes okleveleire és a *generalis congregatio* idejére. A budai kúria 1340. évi teljes megszüntetése kapcsolatba hozható lehet az év hadi eseményeivel, legalábbis felgyorsított egy folyamatot. Vilmos tartósabb visegrádi távolléte ugyanis többes helyettesítési feladatot rótt az óbudai személyzetre. A nádor mindezt úgy rendezhette el, hogy teljesen oda helyezte át a helyettesi személyzetet. Ennek a jele, hogy 1340 tavaszán az óbudai kúria pecsétje hosszabb időre is átkerült Visegrádra (márciustól szeptemberig terjedő időszak). Ősszel mutatható ki először a Visegráddal átellenben fekvő nagymarosi kelethely. Nagymaros mindenképpen a Vilmost helyettesítő személyzet helyszíne volt, és ezt jól mutatja, hogy 1341 folyamán, amikor a nádor ismét elvonult tömeges közgyűlések tartására, főként onnan adták ki távollétében az okleveleket. Ez már az óbudai székhely teljes felszámolásának a szándékára utal, hiszen Vilmos arra készült, hogy a maga közelében állandósítsa ítélőmestereit. Mindez nem ment az egyik pillanatról a másikra, szeptember végétől a kúriai személyzetet egy rövid időre ismét Óbudán találjuk. 1340. október 20-án kelt utoljára Budán nádori oklevél, innentől kezdve 1341. január 10-ig Visegrádon, aztán vegyesen Visegrádon és Nagymaroson adtak ki nádori okleveleket. Immár ez a két helyszín lett a nádori kúria, amennyiben Vilmos nem vonult ki a megyékbe. Az apja nádorságáig visszavezethető, és akkor már relatíve megszokottnak számító óbudai székhely

⁶⁹² DL 3215. (AOKl XXIII. 91. sz.)

⁶⁹³ DL 57309., 89287., 102905., 57075. (AOKl XXIII. 518., 527., 529, 540. sz.)

felszámolása és Nagymarosra (részben Visegrádra) költöztetése jól jelzi, hogy Vilmos nádor ekkor már tudatosan csak a visegrádi orientációval számolt, fontosabb volt neki, hogy ott, közvetlen szomszédságában helyettesítsék a távollétében is.

Az 1341. évi közgyűlések nyártól egészen novemberig elhúzódtak. A nádori kúria ezalatt főként Nagymaroson üzemelt, ám volt két nádori oklevél, amelyet mindenképpen a nádor távollétében, ám Visegrádon adtak ki. Ennek okát nem tudjuk biztosan, az egyik ilyen egy függőpecsétes diploma volt, amelyben a „nádor” a nyitrai káptalan jelentése alapján, azt törvényesnek találva Töre birtokot Lökösnek és Pálnak ítélte.⁶⁹⁴ Elvileg gondolhatnánk arra, hogy a döntést a nádori ítélőmester jóvá akarta hagyni valakivel, és ezért kelt át a túlpartra, a visegrádi kúriába, ám az eset egyszerű rutinügy volt: Lökös és Pál csak egy határjárást kért a saját földjéhez a káptalantól, amely ellentmondók nélkül rendben lezajlott, a nádori kúriának csak ezt a bonyodalom nélküli helyzetet kellett volna nyugtázni. A másik Visegrádon kelt oklevél még inkább „rutinügy” volt: egy Szepes megyei birtoknál akartak határjárást végezni, ezért megparancsolta a jászói konventnek, hogy adják tanúságukat a két megjelölt nádori ember valamelyike mellé.⁶⁹⁵ Ezekből látszik, hogy bár az ítélőmesterek nádori kúriája Budáról alapvetően inkább Nagymarosra került át, a visegrádi kúria is használatban maradt. Aztán 1342-ben a súlypont már teljesen Visegrádra tevődött át. Ebben az évben nem voltak komolyabb közgyűlések, így a nádor főként a királyi udvar színhelyén időzött. Nagymaroson csak egyszer, az év legelején, 1342. január 25-én kelt nádori oklevél,⁶⁹⁶ 30 alkalommal pedig Visegrádon. Ezek az oklevelek egy kivétellel mind a 47 mm-es középpecséttel voltak megerősítve.⁶⁹⁷ Az egy kivétel egy 1342. augusztus 1-jén kiadott ítéletlevél volt, amelyben Vilmos egy hosszabban húzódó per végső döntéseként két Gömör megyei birtok hovatartozásáról döntött. Az oklevélen a 70 mm-es nádori nagypecsétje szerepelt, függőpecsétként.⁶⁹⁸ Hogy a 47 mm-es pecsét is Vilmos saját használatú, személyes tipárium lett, jól mutatja, hogy amikor Damásdon, a Visegrádhoz közeli királyi vadászóhelyen tartózkodott I. Károly, Lajos herceg és a veszprémi püspök társaságában, az ott kiadott oklevelét (amelyben Lajos herceg kérésére a veszprémi püspöknek elengedett bizonyos

⁶⁹⁴ 1341. jún. 26.: AOkI XXV. 427. sz. (ezen ugyanúgy a 47 mm-es középpecsétet használták, lásd DL 72525.)

⁶⁹⁵ 1341. aug. 14.: AOkI XXV. 570. sz.

⁶⁹⁶ AOkI XXVI. 33. sz.

⁶⁹⁷ Azok a visegrádi oklevelek, amelyen a 47 mm-es pecsét volt: DL 56853., DL 3459., DL 56854., DL 76658., DL 3467., DL 91325., DL 51161., DL 51165., DL 51169., DL 87131., DL 68844., DL 3502., DL 51179., DL 3511. (AOkI XXVI. 13., 25., 72., 85., 97–98., 112–113., 224., 283., 363–364., 426., 460. sz.)

⁶⁹⁸ DL 74803. (AOkI XXVI. 407. sz.)

bírságokat), szintén ezzel a középecséjtjével erősítette meg.⁶⁹⁹ Ezen a helyen pedig biztosan a nádor volt személyesen jelen, nem az ítélőmestere.

Vilmos nádor kúriáinak az alakulását tehát a következőképpen foglalhatjuk össze. Amikor az apja, János viselte a nádori címet, akkor János kúriája Óbudán volt, míg Vilmos a Druget-tartományt igazgatta, Vizsoly központtal. Amikor János I. Károly kíséretében elhagyta az országot, és Vilmost nádorhelyettségévé nevezték ki, akkor is főként a keleti országrészben tartózkodott, nincs arra adatunk, hogy az országos politikai ügyekbe beavatkozott volna.⁷⁰⁰ Aztán János halála után, valamikor 1334 tavaszán Vilmos megkapta a nádori titulust, ekkor egyrészt átvette apja óbudai kúriáját a személyzettel (Péter ítélőmesterrel) együtt. Vilmos megtartotta az óbudai kúriát, de neki magának esze ágában sem volt ott tartósan berendezkedni, inkább a saját, tágabb értelemben vett tartományi ügyeivel foglalkozott továbbra is (legalábbis erre utal, hogy kezdetben csak azoknak a megyéknek tartotta a nádori közgyűléseket).⁷⁰¹ 1334 nyarán a budai kúria önálló pecsétet kapott, ezzel megkezdődött a párhuzamos nádori oklevéladás. A kezdeti időszakban Vilmos sokszor időzött Vizsolyban, emellett Visegrádon és nyilván Óbudán is többször megfordult. Az, hogy a mindenkori nádor Visegrádon is eltöltsön némi időt, nem újkeletű dolog. Már Druget Fülöp⁷⁰² és János⁷⁰³ is többször időzött alkalmilag ott, ekkor többször emlegették őket az országbíró megbízott bírótársaként, vagy csak alkalmi politikai ügyek szólították őket oda. Nyilván nem volt elhanyagolandó szempont a nádor és a királya közötti kapcsolattartás sem. Valószínű, hogy Vilmos visegrádi tartózkodásai kezdetben szintén ilyen alkalmi látogatások voltak csupán. 1337-ig a fő tartózkodási helye leginkább Vizsoly volt. A változás 1338-tól állt be. Ekkor a nádor az év eleji rövid szepességi tartózkodása után Visegrádra tért vissza, és javarészt ott is maradt. Ezt tekinthetjük a „fordulat évének”, mert 1339-ben, amikor a szokásos közgyűlések előtt meglátogatta a vizsolyi kúriát és ismét hosszabban időzött ott, akkor már egy helyettes albíró-t hagyott ott hátra maga helyett – nyilván tudatosan arra készülve, hogy egy jó ideig már nem tér oda vissza. 1340-ben aztán a budai kúriát is megszüntette, amely némi ingadozás után végül Nagymaroson állapodott meg. A kúria megszűnését elősegítette, hogy ebben az évben a nádor Visegrádtól is sokszor távol volt a tatárok elleni hadi készültség miatt, és az állandó helyettesítést inkább Visegrádra és közelébe helyezte. 1341 során, amikor a nádor javarészt távol volt, főként a nagymarosi kúria üzemelt, de 1342-re, amikor Vilmos az ideje nagy részét

⁶⁹⁹ DF 200883. (AOkl XXVI. 275. sz.)

⁷⁰⁰ Zsoldos 2012c. 536.

⁷⁰¹ Kruták 2012. 427.

⁷⁰² 1327: AOkl XI. 226., 270. sz.

⁷⁰³ 1330: AOkl XIV. 82., 100–102., 254., 280., 288. sz.; 1331: AOkl XV. 173. sz.

ismét Visegrádon töltötte, eljelentéktelenedett. Mivel Vilmos 1342 szeptemberében elhunyt, már nem tudjuk meg, hogy 1342-ben véglegesen is sor került a nagymarosi kúria beolvasztására, vagy 1343-ban, az újabb tömeges közgyűlések évében ismét előtérbe került volna. A nádori kúria Visegrádra költözése tehát nem egy hirtelen reform eredménye volt, amelyet Lajos valósított meg 1342-ben, hanem egy folyamat végállomása. Ez a folyamat még Vilmos előtt, a nádor alkalmi visegrádi időzésével kezdődött, és főképpen Vilmos alatt ment végbe 1338 és 1340 között.

Ezek után még annyit érdemes tisztázni, hogy történt-e valamilyen érdemi változás az új nádor, Zsámboki (Gilétfi) Miklós korai hivatali működésében Vilmos kései éveéhez képest. Azaz: ha a kúria Visegrádra helyezését nem is, de valami mást írhatunk-e I. Lajos és az 1342–1343-as év „számlájára” a nádori intézmény kapcsán?

Az egyik régóta közismert és látványos változás a nádori titulusból következett be, igaz, nem azonnal. Miklós először a Vilmostól „megörökölt” intitulációt használta egészen 1342. december 22-ig, amikor önmagát *regni Hungarie palatinus* címmel látta el. 1343 elején még egy ideig visszatért a régi forma, március 10-től már konzekvensen ez a címe élt tovább.⁷⁰⁴ Nyers Lajos a címváltozást a nádori kúria Lajos alatt végbemenő központosításával hozta kapcsolatba.⁷⁰⁵ Mivel ez a „központosítás” nem a címváltozás idején ment végbe, ezért C. Tóth Norbert magyarázatát kell inkább elfogadni, aki a nádor és országbíró politikai szerepének megváltozását sejtette emögött. Míg ugyanis az országbíró címe innentől kezdve „Lajos király országbírója” lett, vagyis jobban kihangsúlyozták a királytól való függést, addig a nádori tisztség inkább „távolodott” a király befolyása alól, amelynek nyilvánvaló jeleként a nádorok kinevezése innentől kezdve az országgyűlésekhez (vagyis az ország akaratának egyetértéséhez) kötődött.⁷⁰⁶

Ha a nádori hatalomgyakorlást nézzük, akkor azt tapasztaljuk, hogy egyrészt Miklós teljesen felszámolta a nagymarosi kúriát, és amennyiben nem megyei közgyűléseken, vagy más, alkalmi helyen adott ki oklevelet, akkor az mindig Visegrádon történt. Nádorsága kezdeti szakaszában még főként az elődje által „ráhagyott” eseteket folytatta, és közgyűlést tartott néhány megye számára. Ekkor már kimutatható a visegrádi kúria párhuzamos

⁷⁰⁴ C. Tóth 2012. 444–445. Tegyük hozzá: a dec. 22-i oklevél, amelyben „enklávéként” feltűnik új címe, csak többszörös másolatban maradt ránk (lásd DL 3537., AOkl XXVI. 664. sz.), így az is elképzelhető, hogy csak a későbbi átírások változtatták meg titulását az 1343 márciusától kizárólagos, és számukra is megszokott formára – bár erre így, önmagában semmilyen bizonyíték nincs a decemberi intituláció „rendszeren kívüli” voltán túl.

⁷⁰⁵ Nyers 1934. 48.

⁷⁰⁶ C. Tóth 2012. 442–447. A konstrukció ugyan nem nélkülöz bizonyos feltételezéseket (pl. az 1342. évi nádorválasztó országgyűlés létét inkább csak sejtethetjük, de konkrét forrás nem szól róla), de egyelőre ez tűnik a legelfogadhatóbb magyarázatnak.

működése: Miklós 1342. október 25-én Hídvég faluban a Hont megyei nemeseknek tartott *congregatiot*, amely kapcsán 29-én bocsátott ki oklevelet. Ezalatt október 26-án visegrádi keltezéssel utasította a veszprémi káptalant, hogy adják tanúságukat egy Zala megyei birtokhoz.⁷⁰⁷ Ezután október 31-én Nyitra és Trencsény megyéknek tartott közgyűlést, majd Pozsonyban adott ki oklevelet november 10-én. November 17-re visszatért Visegrádra.⁷⁰⁸ Hogy a kúriába ő tért vissza, onnan tudjuk, hogy a november 17-i visegrádi oklevelet már ugyanazzal a kb. 72 mm-es nagypecséttel pecsételték meg, amelyet nádorsága kezdetén használni kezdett.⁷⁰⁹ Ugyanakkor létezett már ekkor is egy másik nagypecsétje, amely egy december 2-i oklevelén található, valamivel kisebb méretű volt (kb. 68 mm), és ábrája is teljesen más.⁷¹⁰ 1343 áprilisáig tartó visegrádi tartózkodása után, május első felétől aztán ismét közgyűlésekre indult Miklós, betartva azt a Vilmos alatt kikristályosodott szabályszerűséget, hogy kétévente kerül sor a tömeges „láncgyűlésekre”. Május 12-én Fejér megyének, május 19-én Somogy megyének, majd 26-án Tolna megyének tartott közgyűlést. Június 9-én Bodrog, majd június 30-án Valkó megyében nyitotta meg a *congregatiot*.⁷¹¹ Ezalatt a visegrádi kúria is üzemelt, és ekkor kiadott okleveleik megerősítési záradékához rendre odaírták, hogy a nagyobbik pecsét távolléte miatt a nádor kisebbik pecsétjével erősítik meg az oklevelet.⁷¹² Ezek az oklevelek tényleg egy kb. 29 mm-es kisebb pecséttel voltak megerősítve, amelynek az első okleveles felbukkanása egyébként még május 10-re tehető, amikor Miklós nádor még Visegrádon volt.⁷¹³ A közgyűlések oklevelein mindig a 72 mm-es nagypecsét volt. Visegrádon augusztus végén egészen szeptember 3-ig még csak perhalasztó oklevelek keltek a nádor nevében, a 29 mm-es tipáriummal hitelesítve, aztán szeptember 10-én kiadtak egy hosszú oklevelet egy bonyolult, még Vilmos nádor alatt kezdődő birtokperről, amelyet Miklós ekkor véglegesen le is zárt.⁷¹⁴ Ítélmesterek rendszerint nem szoktak ilyen típusú okleveleket jegyezni a nádor távollétében még ekkortájt, így azt gondolhatnánk, hogy Miklós visszatért Visegrádra. Ám más okleveleiből tudjuk, hogy ezzel egyidőben, szeptember 1-jén nyitotta meg Várad mellett a Bihar és Kraszna megyéknek tartandó közgyűlést,

⁷⁰⁷ AOkI XXVI. 559., 562. sz.

⁷⁰⁸ AOkI XXVI. 567., 569–571., 576., 593. sz.

⁷⁰⁹ A pecsétre lásd Nyers 1934. 65.; Művészet 1342–1382. 349. 241. sz. (a pecsétet 70 mm-esnek írja, de ennél egyértelműen nagyobb, Nyers is 72 mm-es méretet ad meg). Néhány megközelítőleg ép példányát lásd DL 3535. és DL 2871. jelzetek alatt.

⁷¹⁰ DL 68847. (AOkI XXVI. 622. sz.)

⁷¹¹ AOkI XXVII. 307., 310., 319., 350–351., 398., 453–454., 459. sz.

⁷¹² AOkI XXVII. 306., 311., 466–467., 577., 584. sz.

⁷¹³ DL 51226. (AOkI XXVII. 279. sz.) Onnan lehet tudni, hogy Miklós ekkor még ott volt, mert két nappal később használta a 72 mm-es nagypecsétet, amelyet aztán magával vitt a közgyűlésekre.

⁷¹⁴ AOkI XXVII. 601. sz.

szeptember 8-án pedig Szabolcs és Bereg megyének.⁷¹⁵ A magyarázatot ismét a pecsétek adják meg: a visegrádi oklevélen a 72 mm-es nádori nagypecsét volt, míg a Szabolcs és Bereg megyei közgyűlés diplomáin egy – először ekkor megjelenő – kb. 25 mm-es pecsét.⁷¹⁶ A nádor tehát valóban visszatért Visegrádra, a keleti megyéknek a közgyűlést pedig valaki más folytatta a nevében. Ezek után azt tapasztaljuk, hogy a rövid visegrádi kitérő után Miklós is odament a kérdéses régióba, és a 25 mm-es pecsétet birtokló megbízottjával (aki Tamás fia László alnádor lehetett)⁷¹⁷ párhuzamosan kezdték tartani a *congregation*okat. Szeptember 15-én Sárospatakon Zemplén és Ung megyék számára nyílt meg a közgyűlés, az itt kiadott okleveleken a 25 mm-es pecséttel találkozunk.⁷¹⁸ Ugyancsak szeptember 15-én kezdődött Muhin egy ugyanilyen esemény, Borsod megye nemesei számára. Az itteni okleveleken viszont a 72 mm-es pecsétet találjuk.⁷¹⁹ A szeptember 22-től Gömörön, Gömör és Torna megyéknek tartott ítélkező gyűlés oklevelén megint csak a kispecséttel találkozunk, míg a nádor ugyanekkor Kassán volt, az Abaúj és Sáros megyei *congregation*.⁷²⁰ László alnádor ezután Kompolton, Hevesújvár megye általános gyűlésén elnökölt ura nevében, míg Miklós vélhetően Szepes megyében járt, Szepesváralján – bár az itt kiadott oklevél nem maradt fent eredetiben, így csak logikailag sejthetjük, hogy ezen a párhuzamos helyszínen a „valódi” nádor volt jelen.⁷²¹ Ezután az időben párhuzamos közgyűlések megszűntek (legalábbis nincs róluk információnk), annyit tudunk csak, hogy október 13-án Gyarmaton Nógrád megyében, október 17-én és még 24-én is Hídvég faluban Hont megyében tartottak nádori közgyűlést.⁷²² Mivel ezekről eredeti oklevél nem maradt fent, ezért nem tudjuk megmondani, hogy melyik pecséttel pecsételtek, de talán a nádor ottlétének a jele lehet, hogy a Nógrád megyei gyűléssel

⁷¹⁵ AOkl XXVII. 707., 605., 609–610. sz.

⁷¹⁶ Ez utóbbira: DL 51248., DL 76709–76710.

⁷¹⁷ Tamás fia László alnádorra: Archont. 1301–1457. 3. Azért azonosíthatjuk az itteni személlyel, mert 1344-ben László alnádor szintén a nádor nevében, de már saját neve alatt kiadott oklevelekkel tartott közgyűléseket nyugat-magyarországi megyéknek, és az egyik ott kiadott oklevelének a hátulján egy nagypecsét, és egy mellé illesztett 25 mm-es kispecsét feltja látható (DL 3657., AOkl XXVIII. 709. sz.) – ez utóbbi azonos lehet az itteni 25 mm-es pecsétnyomóval. Lászlótól ezen kívül még 1347-ből maradtak fent oklevelek, de akkor már egy 29 mm-es pecsétet használt (DL 51425., DL 51426., DL 41053., DL 103270.), ám ez nem zárja ki, hogy 1343 és 1344 folyamán egy 25 mm-es tipáriuma legyen.

⁷¹⁸ DL 87152. (AOkl XXVII. 614. sz.) vö. még 613. sz.

⁷¹⁹ DF 210465., DL 70163. (AOkl XXVII. 620–621. sz.)

⁷²⁰ Gömör: DL 56856. (AOkl XXVII. 631. sz.); Kassa: DF 269295. (AOkl XXVII. 636. sz.)

⁷²¹ Kompolt: DL 3614. (AOkl XXVII. 655. sz.) Hogy ez a helyszín Hevesújvár megye közgyűlése volt, lásd AOkl XXVII. 654. sz. Szepesváralja: AOkl XXVII. 657. sz. Hogy ez a Szepes megyei közgyűlésen lett kiadva, lásd AOkl XXVII. 663. sz.

⁷²² AOkl XXVII. 689., 696., 728. sz.

egy időben, október 13-án a visegrádi kúriában még mindig azon 29 mm-es pecsét alatt adtak ki okleveleket, amelyeket a nádori nagypecsét hiányában a nyár kezdetén is használtak.⁷²³

Miklós tehát jellegében a Vilmos által kitaposott szokásjogi normát folytatta (páratlan években közgyűlések, ezalatt a visegrádi kúria a távollétében is folytatja működését), ám már kezdetben újított annyit, hogy a *congregatio*ok tartását bizonyos esetekben másra bízta. Igaz, már e téren is számolhatunk Vilmos-kori előzményekkel,⁷²⁴ de tény, hogy akkor nem fordultak elő ennyire konzekvensen, hogy egy teljes párhuzamos láncot folytasson le a nádor és a megbízottja. 1344-ben egyébként ugyanezen László alnádor tartott közgyűlést Veszprém, Sopron és Zala (és talán más nyugat-magyarországi) megyéknek, de ott már a saját, és nem a nádor nevében bocsátott ki oklevelet.⁷²⁵ A másokra bízott közgyűlés folyamatának végállomása egyébként az lett, hogy a 14. század végére a nádor már egyáltalán nem vett részt a *generalis congregatio*kon, hanem azt vagy az alnádor, vagy az ítélőmestere tartotta.⁷²⁶

Összefoglalásképpen azt mondhatjuk, hogy Miklós idejében méginkább előrehaladt a nádori hivatal elválása a nádor személyétől azzal, hogy már nem csak a kúriában, de a közgyűléseken is adhattak ki a nevében, de távollétében oklevelet. A kúria teljes egészében Visegrádra költözött ekkor már, viszont egy jó ideig – ezt hangsúlyoznunk kell! – még különálló egység maradt. Félrevezető tehát az olyasfajta megfogalmazás, hogy „Nagy Lajos ... a nádori vidéki bíraskodást és bíróságot is központosította s beillesztette a királyi

⁷²³ 1343. okt. 13.: DL 51251–51254. (AOkl XXVII. 684–686. sz.)

⁷²⁴ 1335. aug. 7-i Gömör megyei közgyűlését Jakab albiró (mellesleg gömöri alispán) tartotta, de ő a saját neve alatt bocsátott ki ott oklevelet, nem a nádor nevében: AOkl XIX. 479. sz. Ezen kívül volt Vilmosnak néhány „gyanúsán” közel eső közgyűlése. Már Kruták Anitának is feltűnt, hogy 1335-ben szept. 27-én Szatmárnémetiben nyitott közgyűlést szept. 28-án egy Gelénesen tartott követte, az előbbi Szatmár és Ugocsa, az utóbbi csak Szatmár megye számára. Ugyanakkor ezek szomszédos települések voltak, és ezért „elképzeltető, hogy a kettő között volt a közgyűlés helyszíne, így az oklevelek szövegébe hol az egyik, hol a másik település került” (Kruták 2012. 428.). Eredeti oklevél csak a Szatmárnémetit emlegető gyűlésről maradt fent (már ha tényleg kettő volt egyáltalán, és nem egyet kevertek össze), azon a 70 mm-es nádori nagypecsét volt (DL 51014., DL 51015.). Ugyancsak párhuzamos *congregatio* lehetett 1341-ben, amelyeket november 5-én Győrben (Győr és Komárom megyének), nov. 6-án Pozsonyban nyitották meg (Pozsony és Moson megyének). Kruták Anita szerint „ekkora távolságot egy nap alatt is megtehetett a nádor, így valószínű, hogy az alnádor maradt helyette Győrben, aki lefolytatta a közgyűlést” (Kruták 2012. 432–433.). A győri és pozsonyi gyűléseken kelt oklevelek közül egy sem maradt fent eredetiben, így azoknak a pecsétjeit sem tudjuk ellenőrizni.

⁷²⁵ AOkl XXVIII. 685., 699., 709–710., 722. sz.

⁷²⁶ Lackfi István nádorsága idejéből (1387–1392) jó példákat idézett C. Tóth Norbert, összehasonlítva a nádori itineráriumot az egyes megyei közgyűlések időpontjával, és ebben olyan párhuzamosságokat mutatott ki, hogy a közgyűléseken mindenképpen a nádori ítélőmester, Uzsai Márton részvételét kell feltételeznünk: C. Tóth 2009. 96–97. Arra, hogy a 14. század második felében már nem a nádor tartotta a közgyűléseket, lásd még C. Tóth 2009. 88. 18. jz-ben idézett szakirodalmat. Eddig egyébként még senki nem vállalkozott ennek a tendenciának a részletes bemutatására, a korábbi irodalom csak a „végeredményt” és a hozzávetőleges időpontot (a 14. század második felét, végét) emlegette, holott a század első felében, mint láttuk, éppen az volt a jellemző, hogy a közgyűlést a kúriájától távollévő nádor tartotta személyesen.

kúriába”.⁷²⁷ Ahogy Bónis György is utalt rá, a nádori külön kúriát még az 1380-as években is megkülönböztették a királyi udvaron belül.⁷²⁸ A nádori bíraskodás tehát szervezetileg nem a királyi kúria része lett, hanem csak azonos helyszínen volt megtalálható mindkettő. Az átlagember számára természetesen ezek a szervezeti különbségek nem számíthattak sokat, ők a nádort éppúgy a királyi udvarral köthették össze, ahogy az országbíró, és a későbbi többi bíróságot is. Aztán a Zsigmond-kor elején már a nádort az országbíróval együtt a királyi kúria „rendes bírójának” tekintették,⁷²⁹ a betagozódási folyamat ekkorra már befejeződött. Mindezzel lezárult az a 150 (tágabb értelemben 200) éves folyamat, amely során a királyi udvarból kiváló, és országbíró nádorispántól elvezetett a királyi udvarba visszaköltöző nádorig.

⁷²⁷ Nyers 1934. 12.; ehhez nagyon hasonló: MTK I. 207.

⁷²⁸ Bónis 1963. 230–231.

⁷²⁹ Legalábbis ez következik abból, hogy a korábbi szakirodalom által 1300 körülre (vö. Gericcs 1969) keltezett tanácsi határozat 2. cikkelye a nádort és az országbíró egyaránt a királyi kúria részének tekintette. A határozatokat Engel Pál a 14–15. század fordulójának a környékére keltezte az ott felbukkanó jogi terminusok alapján: Engel 2000. 125–132.

5 – A NÁDORI JOGHATÓSÁG KORLÁTAI

Az 1222. évi Aranybulla már idézett, nádorokra vonatkozó cikkelye (amelyet más szavakkal az 1231. évi megújítás is megismételt) a következő mondattal kezdődik: „A nádor országunk minden embere felett különbség nélkül ítélkezzék.”⁷³⁰ Az 1308-ban keletkezett *Descriptio Europae Orientalis* (Kelet-Európa leírása) című munka magyar viszonyokban relatíve járatos szerzője szintén úgy vélte, hogy a nádor „az egész országban (*in toto regno*) az igazságszolgáltatás feje.”⁷³¹ Ez az elv azonban már az első Aranybulla kiadásának idején sem volt teljesen igaznak tekinthető, a nádori joghatóságnak valójában több korlátja is volt. A földrajzi értelemben vett „horizontális” korlátok szerint bizonyos országrészek felett nem érvényesült a nádori joghatóság. Bár az országrészek alapvetően állandónak tekinthetők, a pontos határok képlékenynek mutatkoztak az idők folyamán. Emellett számolni kell „vertikális” korlátokkal is, amelyek a társadalom egyes csoportjai esetében jelentkeztek, akik királyi előjoguk értelmében ki voltak véve a nádori joghatóság alól. Az alábbiakban ezeket tekintjük át.

5.1 – A földrajzi határok

A szakirodalom régi megállapítása, hogy azon régiókban, amely felett területiális nagybírák álltak (itt elsősorban Erdélyre és Szlavóniára kell gondolnunk), a nádor fennhatósága nem terjedt ki. Az erdélyi vajdákat illetően egyöntetű volt a korábbi szakirodalom állásfoglalása: a nádor nem avatkozott be az erdélyi vajda jogkörébe, amit az is kiválóan mutat, hogy Erdély területén nem a nádor, hanem a vajda tartotta az igazságszolgáltatás egyik klasszikus fórumát, az „általános gyűléseket” (*generalis congregatiokat*).⁷³² Azt a néhány esetet, ami ennek ellentmondott, joggal tarthatjuk nem jellemző kivételnek. A 15. századból pl. vannak rá adataink, amikor egy erdélyi birtokiktatásra a nádor vagy országbíró szólított föl egy hiteleshelyet, holott ez a vajda feladata lett volna.⁷³³ Ám ez éppúgy nem volt jellemző, ahogy az olyan oklevélformuláknak

⁷³⁰ „Palatinus omnes homines regni nostri indifferenter discutiat” DRMH I/1. 35. Magyarul: Szöveggyűjtemény 270.

⁷³¹ „palatinus ... est iusticiarius in toto regno.” *Descriptio* 51. Magyarul: Károly emlékezete 75. (Borzákné Nacsa Mária ford.)

⁷³² Lásd pl. Nyers 1934. 13.; Istványi 1940–1941. 192.; Kristó 1979. 120–121.; Kristó 2003b. 182.; Kruták 2012. 434.

⁷³³ Janits 1940. 30.

sincsen komoly forrásértéke, mint pl. I. Károly 1331-ben vagy 1340-ben adott kiváltságai, amelyekben a megadományozott felek és erdélyi birtokai ki lettek véve egyszerre a nádori, országbírói, vajdai és alvajdai joghatóság alól.⁷³⁴ Mindezek inkább a kancelláriai toposzokra, mintsem a gyakorlatban is élő területi átfedésekre mutatnak rá. A probléma nem is a „klasszikus” erdélyi területek feletti joghatóság kérdésében volt, hanem a „peremvidék” kapcsán – bizonyos megyék hovatartozása ugyanis ingadozott. Ezen „vegyes” területet Jakó Zsigmond a következőképpen írta le, amikor meghatározta a történelmi Erdély foglamát: „Ide [ti. a történelmi Erdélyhez] számítjuk a Partiumból Közép-Szolnok és Kraszna vármegyét, de Zarándot már nem. A két előbbi vármegye ugyanis a XV. századig a nádor és a vajda egyelőre tisztázatlan, vegyes joghatósága alatt állott, de később Belső-Erdéllyel alkotott egységet”.⁷³⁵ Jakó ezen megállapítását nemrég Hegyi Géza vette górcső alá, és aprólékos elemzéssel kimutatta, hogy földrajzi és társadalomtörténeti értelemben a két megye sokkal inkább kötődött a szűkebb értelemben vett Magyarországhoz, mint Erdélyhez (a megyei birtokosok eredete, egyéb birtokaik fekvése és családi kapcsolataik alapján, illetve a hiteleshelyi vonzáskörzetek tekintetében).⁷³⁶ Lássuk mi a helyzet, ha nem a megyei lakosok oldala felől közelítjük meg a kérdést (társadalomtörténetileg), hanem a megye feletti hatóságok szemszögéből (politikai oldalról). A Közép-Szolnok megyei vegyes joghatóságról valójában csak azzal a megszorítással beszélhetünk, hogy előtte leszögezzük: a megye ilyen formán csak a 15. század húszas éveitől kezdve létezett.⁷³⁷ Kezdetben csak egy Szolnok megye volt, ám két, egymással nem összefüggő területcsoportot formájában (vitatott, hogy egy ősi „óriásmegyét” vágtak két részre a később szerveződő megyék, vagy a két fél között soha nem is volt közvetlen területi kapcsolat).⁷³⁸ A megyefeleket már a 13. század első felétől igyekeztek megkülönböztetni, és a 13. század második felében és a 14. század folyamán is ingadozott a névhasználat: az Erdély felőli rész a Belső- és a Külső-Szolnok nevet egyaránt viselte. Ám a megyék egységére a bizonyíték, hogy a 15. század első harmadáig bezárólag sosem létezett két szolnoki ispán, a cím birtokosa mindkét megyerésznek egyaránt az ura

⁷³⁴ 1331: EO II. 710. sz. (AOkl XV. 267. sz.); 1340: EO III. 2–3. sz. (AOkl XXIV. 15–16. sz.)

⁷³⁵ EO I. 30. (Jakó Zsigmond bevezetője). Korábban is ezt vette alapul Kristó Gyula (Kristó 1979. 105–107., 109–110.), és az egyetértése mellett hangsúlyozta e megyék egyszerre különálló voltát is (Kristó 2002. 27–28., 106–107., 112–113.)

⁷³⁶ Hegyi 2012. 27–45.

⁷³⁷ Ezt már hangsúlyozta Hegyi Géza is, aki csak praktikus okokból tartotta fent a megnevezést a 15. század előtti időszakra is (Hegyi 2012. 25.)

⁷³⁸ Az eltérő álláspontok ismertetését lásd Kristó 1988. 434–438.; ill. legutóbb: W. Kovács 2012. 46–47.

volt.⁷³⁹ A megyefelek területének nagy része kívül esett Erdélyen, ám azzal, hogy legkésőbb 1262-től kezdve egységesítették a szolnoki ispáni és erdélyi vajdai címet,⁷⁴⁰ Szolnok megye megindult az Erdélybe való integrálódás útján. A 15. század első felétől aztán az Erdélyhez közelebb eső (akkor már megállapodott nevén: Belső-) Szolnok megye ismét ketté vált, és létrejött Közép-Szolnok megye.⁷⁴¹ 1426-tól már külön beszélhetünk Közép-Szolnok megye és Külső-Szolnok megye ispánjairól, az erdélyi vajda pedig megszakításokkal 1441-ig viselte a szolnoki ispáni címet – bár ennek ekkor Külső-Szolnok megyére nézve már nem volt realitása.⁷⁴² Szolnok megye különleges helyzete tehát ebből következett: egyszerre tartozott az erdélyi vajdához (kissé benyúlva Erdély területére), és feküdt azon kívül. Mindezek fényében nincs is azon csodálkozni való, hogy a kezdeti időkben valóban a nádor hatalma érvényesült a terület felett. A Váradi Regesztrum tanúsága szerint a nádor többször is ítélkezett Szolnok megyei ügyekben (az Erdélyhez közelebb eső és a Tisza melletti megyefeleket egyaránt beleértve).⁷⁴³ A korai vajdai joghatóság hiányára utal az is, hogy Tomaj nembéli Dénes 1235-től egészen 1241 táján bekövetkező haláláig végig viselte a szolnoki ispáni címet is.⁷⁴⁴ A későbbi vajdai joghatóság bizonyítékeként szokás felhozni azt az általunk is idézett szakirodalmi tételt, hogy Külső-Szolnok megyének is a vajda tartott általános közgyűléseket, és nem a nádor.⁷⁴⁵ Ez tényleg így is volt, azonban nem kezdettől, a közgyűlések megjelenésének idejétől fogva. Azt látjuk ugyanis, hogy 1314-ben Borsa Kopasz nádor tartott *generalis congregatiot* Bihar, Békés, Kraszna és Szolnok megyék számára.⁷⁴⁶ 1317-ben Debreceni Dózsa „király személye helyetti bíróként” kétszer is közgyűlést rendezett öt keleti megyének, köztük Szolnoknak is.⁷⁴⁷ Dózsa aztán 1318 és 1320 között megkapta az erdélyi vajdai címet, és 1320. március 12-én már erdélyi vajdai és szolnoki ispáni intitulációval

⁷³⁹ Szolnok megyék elnevezésére lásd: W. Kovács 2012. 48–49. A szolnoki ispánokat: Archont. 1000–1301. 209–211.

⁷⁴⁰ Archont. 1000–1301. 209.; ill. a kronológia bizonytalanságára lásd még: W. Kovács 2012. 47. 14. jz.

⁷⁴¹ Kristó 1988. 439.; W. Kovács 2012. 47–49.

⁷⁴² Archont. 1301–1457. 201.; Janits 1940. 27.; W. Kovács 2012. 48.

⁷⁴³ 1219: RV 220. sz.; 1220: RV 269. sz., lásd még RV 277. sz. eset, amikor Barc fia Miklós nádor beszámolt arról, hogy környezetében Szolnok megyei „jó emberek” (*boni homines*) tartózkodtak, köztük egy *comes*, és segítségükkel teremtett békét.

⁷⁴⁴ Archont. 1000–1301. 210. Ennek oka az lehetett, hogy Dénes már tárnokmesterként, II. András alatt is volt egy ideig szolnoki ispán (1228 és 1230 között, lásd uo.), és talán szerette volna visszakapni ezt a megyét a bihari ispánsága helyett, amit kezdetben a nádori címe mellett viselt.

⁷⁴⁵ Gábor 1908. 12–14.; Istványi 1940–1941. 194–196.; Janits 1940. 28. – további példákkal is alátámasztva, hogy a vajda joghatósága milyen szorosan érvényesült Külső-Szolnok megyében is.

⁷⁴⁶ AOkl III. 849. sz. Az oklevél kiadója és a közgyűlés celebrálója nem ismert, ám ezekben az időkben Borsa Kopasz más keleti megyék számára is tartott közgyűléseket (Kristó 2003b. 176.), így valószínűleg ezt is az ő nevéhez köthetjük.

⁷⁴⁷ Zsoldos 2011b. 53–54.

számolt be egy Szabolcs, Szatmár és Szolnok megyének tartott közgyűlésről.⁷⁴⁸ Viszont – ha ezen oklevelekben nem is tüntette fel – továbbra is viselte a „király által kirendelt bíró” titulust. És miután 1322 januárjában kinevezték nádorrá, akkor is megtartotta joghatóságát e terület felett, és már ez év májusában közgyűlést tartott négy megye, többek között Szolnok és Kraszna számára.⁷⁴⁹ Mint már arról a korábbi fejezetekben szó esett, Zsoldos Attila megállapítása szerint ezen a „kirendelt bíró” egyfajta nádori jogkört gyakorolhatott a király által meghatározott és keze alá juttatott területek fölött.⁷⁵⁰ Így tehát, bár 1320-ból van az első adat arra, hogy az erdélyi vajda (és szolnoki ispán) tartja a *generalis congregatiot* Szolnok megye lakosainak, nagyon úgy tűnik, hogy ezt Dózsa nem vajdai minőségben tette. Hiszen egyrészt láttuk, hogy mind Kopasz nádor 1314-ben, mind Dózsa – utóbbi először csak regionális, később országos nádori jogkörrel bírván – 1317 és 1322 között magától értetődően a saját felségterületének tekintette azt, hogy Szolnok megye számára is ő celebrálja a közgyűlést. Másrészt azért sem tarthatott Dózsa vajdai jogkörénél fogva *congregatiot* Szolnok megyének, mert az – a korban szokásos módon – csoportos gyűlés volt: egyszerre Szabolcs, Szatmár és Szolnok megye számára. Az előbbi két megye felett pedig soha semmilyen joghatósággal nem bírt a vajda. Így azt mondhatjuk, hogy az 1320-as évek első feléig Szolnok megye inkább a nádor, mintsem a vajda joghatósága alá tartozott ebből a szempontból. A fordulat azonban nem sokkal később már bekövetkezett Szécsényi Tamás vajdasága (1321–1342) alatt. A fordulatban szerepet játszott az is, hogy Debreceni Dózsa 1322 végén meghalt, és a nádori méltóságot elnyerő Druget Fülöp kiterjesztette ugyan fennhatóságát Dózsa körzetére is, de uralmi súlypontja mindenképpen északabbra tolódott, a korábbi Amadé-tartomány területére.⁷⁵¹ A nádori közgyűlések ezek után valóban „kikerültek” Szolnok megyét. Különösen szembetűnő ez Druget Vilmos nádorsága alatt, aki igen sok *generalis congregatiot* tartott, és szinte minden Szolnokkal szomszédos (nem erdélyi) megye számára celebrált ilyet, így a két Szolnok kihagyását nem tekinthetjük véletlennek.⁷⁵² 1342 után I. Lajos uralma alatt is igen sok nádori közgyűlést tartottak, de Szolnokot ezek sem érintették.⁷⁵³ Mindezzel egyidőben, 1333 áprilisában Szécsényi Tamás erdélyi vajda már Külső-Szolnok (*de Zonuk exteriori*) vármegyét utasította *congregatio* tartására a saját emberének színe

⁷⁴⁸ AOkI V. 721–722. sz.

⁷⁴⁹ Zsoldos 2011b. 65.

⁷⁵⁰ Zsoldos 2011b. 56–65. Lásd még a „4.4. – I. Károly első nádorai – az »oligarchikus nádorság« öröksége” c. alfejezetet.

⁷⁵¹ A Drugetek uralmi körzetére lásd Zsoldos 2012a; ill. a „4.5 – A Druget-nádorok” c. alfejezetet.

⁷⁵² Lásd Kruták Anita térképét: Kruták 2012. 426–434. (különösen 434. old. 6. sz. térkép)

⁷⁵³ A Lajos-kori közgyűlések felsorolását lásd Gábor 1908. 127–139.; Szolnok megyeieket: W. Kovács 2012. 50–51.

előtt.⁷⁵⁴ 1334-ben és 1335-ben és 1337-ben ugyancsak vajdai parancsra tartottak közgyűlést.⁷⁵⁵ Szolnok megye (megyék) tehát politikai szempontból az 1320-as évek második felétől váltak teljesen vajdai joghatóságúvá.

A másik, Jakó Zsigmond által vegyes joghatóságúnak ítélt megye Kraszna. Kraszna határos volt Belső- (a későbbi Közép-) Szolnok vármegyével, és Erdélybe való teljes integrálódása már a tárgyalt korszakunkon túl, a 16. század folyamán ment csak végbe.⁷⁵⁶ A megye hozzátartozott ahhoz az öt vármegyéhez, amely felett Debreceni Dózsa király által állított bíróként nádori jellegű jogkört gyakorolhatott.⁷⁵⁷ Ám – Szolnokkal ellentétben – a megye ezután még nem került ki a nádori fennhatóság alól, és a Drugetek többször is tartottak ott közgyűlést. Ekkoriban már kezdtek kialakulni azok a megyepárok (esetleg megyehármasságok), amelyek számára rendszerint együtt celebrálták a *congregatiokat*. Kraszna többnyire Bihar megyével került párba, és mivel Bihar volt a „nagyobb testvér”, ezért a közgyűlések központja mindig ott, rendszerint Nagyvárad közelében volt.⁷⁵⁸ Ez a párosítás később is fennállt (pl. 1343, 1349, 1360, 1370, 1381 folyamán szintén Bihar és Kraszna megyék részére tartotta a *congregatiot* a mindenkori nádor).⁷⁵⁹ A szakirodalomban ugyan felmerült, hogy a Zsigmond-korban már már nem találkozunk a szokásos Bihar–Kraszna megyepárosítással,⁷⁶⁰ de valójában még 1435-ben is tartottak a nádor nevében közös bihari–krasznai közgyűlést.⁷⁶¹ Az általunk tárgyalt korban így Kraszna megyét nem vegyes jogállásúnak, hanem tisztán nádori fennhatóság alatt állónak mondhatjuk politikai értelemben is. Külső-Szolnok megye helyzete ebből a szempontból más volt. Ez nyilván összefüggésben áll azzal, hogy a megye ispánságát a vajda viselte, de fontos leszögezni: a megyék feletti joghatósága túlmutatott a megyésispáni jogkörnél azáltal, hogy a közgyűléseket is ő nevében tartották ott. Alább szó lesz róla, hogy a macsói bán ispánságai felett nem a bán, hanem a nádor bírt ilyen típusú joghatósággal, és, mint láttuk, az 1320-as évekig ugyanez a helyzet állt fenn Külső-Szolnok esetében is. Szolnok ezután politikailag vajdai fennhatóság alá került, ám ez biztosan nem a terület „határvidék” jellegével hozható összefüggésbe – már ha beszélhetünk egyáltalán „határvidék” jelenségről e megyék esetében.

⁷⁵⁴ EO II. 772. sz. (AOkl XVII. 175. sz.). Egy 1326-ra keltezett (AOkl X. 153. sz.) hasonló tárgyú oklevél valójában 1333-ban vagy 1334-ben kelt, lásd EO II. 773. sz.

⁷⁵⁵ EO II. 813., 815–816. sz.; ill. EO II. 855–856., 859. sz.; ill. EO II. 934–936. sz.

⁷⁵⁶ W. Kovács 2012. 61.

⁷⁵⁷ Zsoldos 2011b. 53–55.

⁷⁵⁸ Kruták 2012. 428–429., 432.

⁷⁵⁹ 1343, 1349: EO III. 166. és 521. sz.; 1360, 1370, 1381: Gábor 1908. 132., 136, 138.; W. Kovács 2012. 57.

⁷⁶⁰ Kristó 2003b. 181.

⁷⁶¹ C. Tóth 2008. 120. (a közgyűlést az alnádor tartotta az ura nevében)

A délvidéki joghatóság tekintetében már eleve megosztottabb volt a szakirodalom. Nyers Lajos szerint Szerém, Valkó, Pozsega és Verőce megyék felett a 15. század végéig joghatóságot gyakorolt a nádor, mivel nem tartoztak Szlavóniához.⁷⁶² Bár földrajzi értelemben tényleg van abban igazság, hogy az adott megyéket nem számolták Szlavóniához, viszont azt látjuk, hogy 13. században a szlavón bán mégis gyakorolt joghatóságot a felsorolt megyék felett is. A szlavón bán tényleges hatalma sokszor a Dráva folyóig kiterjedt, és a szorosabb értelemben Szlavóniához nem tartozó, de a Drávától délre eső („drávántúli”) megyékben a bán adót szedett és bírói joghatósággal is bírt. Ez érvényes volt a folyón átnyúló megyék (Somogy, Zala) drávántúli részeire is.⁷⁶³ Mindez nem egyszer értelmezési zavarokhoz és hatásköri súrlódásokhoz is vezetett, amit az idők folyamán igyekeztek mérsékelni.⁷⁶⁴ Ha a korai időszakra koncentrálunk, akkor az 1250-ig terjedő nádori ítéleteket és intézkedéseket számba véve⁷⁶⁵ három olyan esettel találkozhatunk, amely átnyúlt a Dráván túlra. Az egyik eset Bebek Detre nádor 1398. évi oklevelének említésében maradt fent. Bemutatták Garai Miklós 1383. évi oklevelét, amiben többek között átírták a hajdani István nádor 1247. évi, a Dráva és a Mura között fekvő Béla birtok ügyében kiadott oklevelét.⁷⁶⁶ Mivel a per során ennek nem volt lényeges szerepe, ezért nem is részletezték bővebben. Bár nem tudjuk, hogy István szerepe miben merült ki (birtokba iktatott, avagy döntött egy peres ügyben), de az oklevél hitelét nincs okunk megkérdőjelezni. Más a helyzet Vízközzel, melyet IV. Béla adományozott, és parancsára László nádor iktatta birtokba az új tulajdonosokat. A birtok Somogy megyébe esik, de a Dráván túlra. Az adományt fenntartó oklevél hitelessége ugyan vitatható, de az adomány megtörténte is bizonyítható, így talán a nádori közreműködést sem kell semmisnek venni.⁷⁶⁷ Viszont az iktatást az a László nádor hajtotta végre, aki somogyi ispán is volt egy személyben, így akár ebben a minőségében is végezhetette ezt a feladatot.⁷⁶⁸ Az egyetlen, teljes egészében drávántúli vonatkozású terület a Pozsega megyei Tapolca és Pukor közti föld. Az ezt fenntartó 1228. évi oklevél viszont hamis, vagy legalábbis interpolált, és a nádori intézkedéseket tárgyaló részei egy másik, pannonhalmi vonatkozású nádori oklevélből lettek átemelve – hogy a birtok kapcsán valaha is ítélt volna bármelyik nádor, nem bizonyítható.⁷⁶⁹ A forrásokban viszonylag gazdag délnyugati területeken tehát összesen

⁷⁶² Nyers 1934. 13.

⁷⁶³ Minderre lásd Weisz–Zsoldos 2010.

⁷⁶⁴ Weisz–Zsoldos 2010. 478–480.

⁷⁶⁵ Ezeket térképre vetítve lásd Szócs 2012. 420–421.

⁷⁶⁶ Zala II. 285. (RP 75. sz.)

⁷⁶⁷ Weisz–Zsoldos 2010. 476.; lásd még az RP 69. sz. reg. kommentárját.

⁷⁶⁸ ÁÚO XI. 337–340. (RP 69. sz.)

⁷⁶⁹ CDCr III. 293–295. (RP 30. sz. reg.). Hamis vagy interpolált voltára lásd az RP 30. sz. reg. kommentárját.

három nádori joghatósági jelenlét mutatható ki, ebből egy biztosan hamis, egy bizonytalan, egyről (Béla birtok kapcsán) pedig nem lehet eldönteni – jobb híján hitelesnek kell tartanunk. Ez egyfelől egy minimális ütközést jelent ugyan a báni joghatósággal, ám úgy véljük, hogy a hitelesnek tekinthető jelenlét csekély száma mindenképpen arra utal, hogy a nádor *alapvetően* nem intézkedett a Dráván túl, már a 13. század első felében sem. Feltűnő egyébként, hogy az említett Pozsega megyei föld ügyében egy hitelesnek tekinthető oklevél szerint már Gyula szlavón bán hozott ítéletet 1232-ben, néhány évvel az állítólagos 1228-as nádori ítélet után.⁷⁷⁰ Így a nádori joghatóság Dráva folyóig való terjedését a 13. század első felére már megszilárdultnak tekinthetjük és a nadorok később is betartották a határokat. Szemléletes példa erre az az 1255 júliusában, a pécsi káptalan által kiadott oklevél, amely elárulja, hogy Máté özvegye, Zsófia pert indított egy Kudmen nevű, Verőce megyei (tehát szintén teljesen Dráván túli) birtok leánynegyede ügyében a nádor előtt.⁷⁷¹ Ám a nádor továbbadta az egész ügyet bizonyos nemeseknek, hogy vagy teremtsenek megegyezést, vagy tűzzenek ki határnapot a perre. Azok le is folytatták az ügyet, az esküt is ők rendelték el, a felek végül a pécsi káptalan előtt tettek bevallást. Úgy tűnik tehát, hogy Roland sem érezte magát illetékesnek egy teljesen Dráván túlra eső birtok esetében.

Ám a déli megyék kapcsán nem mehetünk el szó nélkül egy másik sajátos „peremvidék” mellett, ez pedig a macsói bán joghatósága alá tartozó megyék kérdése. A macsói tartomány még a 13. század elején került magyar fennhatóság alá, majd Raszisztzlav fia, „macsói” Béla 1272. évi meggyilkolása után Béla tartományait a bárók felosztották egymás között és a szlavón és szörényi bánságok mintájára azokból is „bánságokat” szerveztek. Így jött létre a macsói bánság is, amelyet 1279-től a boszniai bánssággal egyetemben Erzsébet anyakirályné kapott meg, végül 1284-ben Dragutin István kezébe került – amennyire tudjuk, nem katonai úton, hanem házassági hozományként.⁷⁷² István egészen 1316. évi haláláig kormányozta Macsót, halála után pedig II. Uroš szerb uralkodó a saját országához csatolta a tartományt. Bár I. Károly ekkor éppen igen nehéz katonai helyzetben volt, 1317-ben mégis hadjáratot vezetett Szerbia ellen, elfoglalta Macsó várát, hadi sikerét két évvel később, 1319-ben szilárdította meg. Károly 1319 végén vagy 1320-ban újjászervezte a macsói báni tisztséget,

⁷⁷⁰ DL 100201., CDCr III. 367–368.

⁷⁷¹ CD IV/2. 345–347. Az oklevél eredeti (DL 396.). Kudmen birtok fekvésére lásd Karácsonyi 1900. 295.

⁷⁷² A bánság korai történetére lásd KMTL 421. (Rokay Péter és Takács Miklós munkája); Archont. 1000–1301. 50–51.

amely ezek után egészen a 15. század végéig, a török hódításig fennállt.⁷⁷³ Az első macsói bán Garai Pál lett, aki egyúttal a Valkói és bodrogi ispáni tisztelet is megkapta. Károly később más megyéket is a macsói bánhoz kötött: a tisztség viselője 1323-tól szerémi, 1328-tól baranyai, 1333-tól bácsi ispán is volt egyben, és ezek után a mondott öt megye ispánságát több mint egy évszázadig állandóan a mindenkori macsói bán töltötte be.⁷⁷⁴ Bár bizonyos értelemben a macsói bán „tartományának” is tekinthetjük e megyéket,⁷⁷⁵ az azok feletti joghatóság mégsem tartozott teljes egészében a macsói bánsághoz. Egyrészt, Valkó megye területén 1351-ig a szlavón bánat illette a nyestbóradó⁷⁷⁶ (amely elég kellemetlen jogátfedést jelentett a macsói bán szempontjából, hiszen a megyét „honorként”, azaz többek között a jövedelmei miatt kapta meg). Emellett a „csatolt” megyék felett a nádor is jogi fennhatóságot gyakorolt. Ezáltal viszont az a helyzet állt elő, hogy néhány, a 13. század első felében még „drávántúlinak” számító megye mégis bekerült a nádori érdekszférába. Mindennek az előzményeit már a macsói bánság újjászervezése előtt is tapasztaljuk. Károly 1304. május 6-án kiadott oklevelében figyelmeztette az ország összes bíróját, kiváltképp a Valkó megyeieket (*universis iudicibus in regno suo constitutis, et specialiter iudicibus in Wlko [!] constitutis*), hogy Miklós fia Gergely comest kivette minden bírót, így a nádor joghatósága alól is.⁷⁷⁷ Mivel az oklevél leginkább a Valkó megyei bíróságot hangsúlyozta ki, nyilvánvalóan Gergely ott lehetett érdekelt, és talán azonos lehetett azzal a pacsintai Gergellyel, akit Károly ezidőtájt több kiváltságban is részesített.⁷⁷⁸ A szöveg külön is kiemelte, hogy a drávántúli Valkó megye területére eső birtokkal rendelkező Gergely felett a nádor sem ítélt, természetesnek tekintve, hogy a tisztség viselője azon a területen is eljárhatott, ellenben a szlavón bánról külön nem esett szó. Bár az Árpád-kor folyamán ezt a megyét inkább a mindenkori szlavón bán felségterületének tekintették, a váltás azzal magyarázható, hogy a báni posztot ekkor a Károllyal szemben álló, és Vencelt (majd 1306-tól Ottót) támogató⁷⁷⁹ Kőszegi Henrik töltötte be.⁷⁸⁰ Erre a vidékre amúgy sem terjesztette ki Henrik a fennhatóságát, hiszen Valkó, Szerém, Pozsega és Bács megyék a Károlyhoz hűséges Csák Ugrin tartományához tartoztak.⁷⁸¹ Az ifjú

⁷⁷³ A bánság későbbi történetére röviden és általában: KMTL 421.; Archont. 1301–1457. 27. Engel Pál érdeme volt egyébként annak a tisztázása, hogy I. Károly nem 1319-ben, hanem 1317-ben vezetett először hadjáratot Uroš ellen: Engel 1988. 115. 123. jz., ill. lásd még uo. 127.

⁷⁷⁴ Archont. 1301–1457. 27.; Engel 1982. 914.

⁷⁷⁵ Vö. Zsoldos 2012e. 351.

⁷⁷⁶ Weisz–Zsoldos 2010. 469–470.

⁷⁷⁷ DL 91155. (AOKI I. 603. sz.); vö. Zsoldos 2011a. 17.

⁷⁷⁸ Tóth 2001. 26–27.

⁷⁷⁹ Kristó 1999b. 55.

⁷⁸⁰ Archont. 1301–1457. 16.

⁷⁸¹ Tóth 2001. 26.

király így magától értetődő módon vonta politikai ellenőrzése alá azokat a megyéket, amelyek a későbbi macsói bán honorjait képezték, természetesnek tekintve, hogy ott (akkor még macsói bán hiányában) a nádor is eljárhatott. Így ez a terület az Anjou-korra véglegesen „kicsúszott” a szlavón bán ellenőrzése alól. A nádori fennhatóság 1314 nyarán is biztosan fennállt, amikor is Scemteu fia Gergely Kopasz nádor előtt perbe fogta Gergely bánt (*Gregorius banus filius Endre, nobilis de comitatu Syrimiensi*) a Szerém megyei Réva (*Ryua*) birtok ügyében. Végül párbajra került sor a nádor színe előtt, aki ennek eredménye alapján – együtt a vele ülésező Szerém, Bács és Valkó megyei nemesekkel (*cum universis nobilibus Syrimiensis, Bachiensis et de Wolko comitatum*) halálra ítélte Gergelyt.⁷⁸² Tulajdonképpen rejtély, hogy az északkelet-magyarországi nádori territóriumának határait hivatali értelemben soha át nem lépő⁷⁸³ Kopasz nádor előtt mit keresett egy ilyen távoli ügy. Bár Kopasz oklevele csak egy 1314. július 20-i tartalmi átírásban maradt ránk, abból, hogy ítéletársai a szerémi, bácsi és valkói nemesek voltak, arra következtethetünk, hogy itt ő egy csoportos közgyűlést tartott a három megyének. Az átíró oklevél tartalmából (a nádor által halálra ítélt Gergely gyerekei megváltják apjuk életét azzal, hogy szóban forgó Réva birtokot eladják Gergely bánnak) arra következtethetünk, hogy ez a közgyűlés nem sokkal azelőtt zajlott le. Hogy Kopasz 1314 nyarán valóban nem tartózkodott a Bihar megyei Adorjánban tartott kúriáján, az is mutatja, hogy 1314 júniusa és júliusa folyamán hirtelen több ügyet is László nevű alnádora tárgyalt le, míg a nádornak ezen időszakból nem maradt fent ottani oklevele.⁷⁸⁴ Kopasz nyilvánvalóan nem saját elhatározásából és a maga kezdeményezésére, hanem királyi ráhatásra tarthatta ezeket a közgyűléseket. Később, amikor a macsói bán megkapta ezeket a megyéket az 1320-as évektől kezdve, a nádorok továbbra is fennhatósággal bírtak a megyék felett. Hiába csatolták a báni méltósághoz 1328-ban Baranya megyét, egy évvel később már Druget János nádor tartott a megyének közgyűlést, 1330-ban pedig szintén az ő parancsára tartottak a Valkó megyei nemesek *congregat*iot, és hamarosan a nádor is a körükbe érkezett.⁷⁸⁵ Még 1343-ban is Zsámboki Miklós tartotta a közgyűléseket Bodrog és Valkó megyéknek.⁷⁸⁶ Arról pedig már esett szó fentebb, hogy Druget Vilmos nádornak több, közgyűléseken kívüli Baranya megyei esete volt.⁷⁸⁷ Ugyanez a macsói bán oldaláról is igazolható. Az első bán, Garai Pál a kinevezése után nem sokkal hangsúlyozottan a király

⁷⁸² AO I. 351. (AOkl III. 793. sz., az eset folytatását lásd uo. 794–795. sz.)

⁷⁸³ Lásd erre a „4.4. – I. Károly első nádorai – az »oligarchikus nádorság« öröksége” c. alfejezetet.

⁷⁸⁴ AOkl III. 759., 782. sz.

⁷⁸⁵ AOkl XIII. 252. sz.; AOkl XIV. 370., 381. sz.

⁷⁸⁶ AOkl XXVII. 398., 453–454., 459. sz.

⁷⁸⁷ Pl. AOkl XIX. 166. sz.; XXI. 113.; XXVI. 18., 97. sz.

nevében (*vice et nomine regio*) tartott közgyűlést 1320-ban a Bodrog megyei Hajszentlőrincen.⁷⁸⁸ Ostfi Miklós 1338-ban a „macsói bán, szerémi, bácsi, valkói, bodrogi és baranyai ispán, valamint a király személyében kiküldött bíró ugyanezekben” címet viselte. A kiküldött bírói titulus, mint már erről többször is szó volt, egyfajta „nádori jellegű” jogkört jelentett a megjelölt megyék felett, amely többnyire a közgyűlések tartásában realizálódott.⁷⁸⁹ A macsói bánok azonban ilyen cím birtokában még azt is külön kihangsúlyozták, hogy ők akkor egy nádori jogkört gyakoroltak: Miklós bán az 1338. október 22-i valkói közgyűlésen már nádori jogon (*iura palatinalia*) bíraskodott, és egy másik oklevélben a „király és a nádor személyében kiküldött” (*in persona sua regia et palatini deputatus*) bíró címével élt. Ezt a titulusát 1339-ben is megtartotta.⁷⁹⁰ Utódja, Ostfi Domonkos 1339. november 28-án ugyancsak az elődje által használt „király és a nádor személyében kiküldött” bíróként tartott közgyűlést Baranya megyének.⁷⁹¹ Itt még azt is kiemelték, hogy a bán mellé ítélőtársként kirendelt esküdeket „a nádori közgyűlés szokása szerint” (*iuxta more congregationis palatinatus*)⁷⁹² jelölték ki. A Zsámboki Miklóst követő nádorok is rendszeresen tartottak közgyűléseket a macsói bánsághoz csatolt megyékben,⁷⁹³ bár ekkor már felbukkan az is, hogy a macsói bán a saját jogán hívhatja össze a *congregationem*. Véglegesen ugyanakkor csak Lajos kora után kerülnek át ezek a megyék a báni fennhatóság alá.⁷⁹⁴ Mindez azért hangsúlyozandó, mert a szlavón bán pl. saját maga jogán rendezhetett közgyűléseket a Szlavón bánság szorosabb értelemben vett határain kívül eső drávántúli „csatolt” megyéknek.⁷⁹⁵ Ez a jog a macsói bánt nem illette meg, ő a „csatolt” megyékben (köztük pl. a drávántúlinak számító Valkóban is) a 14. század elejétől az általunk vizsgált korszak végéig csak megyésispáni jogokkal bírt. A terület feletti átfogóbb joghatóság a nádort illette meg, és ha éppen a macsói bán gyakorolta is azt, akkor is mindig kihangsúlyozták, hogy ő most a ráruházott nádori jogkörével él.

Emellett a macsói bán honorjához nem tartozó Pozsega megye területe kapcsán is felbukkan a nádor neve a különféle bíraskodási immunitást biztosító kiváltságokban. A pécsi

⁷⁸⁸ Zichy I. 183. (AOkl V. 811. sz. vö. 850. sz.)

⁷⁸⁹ A titulusra vonatkozó adatokat és a kiküldött bírói intézmény részletes tárgyalását lásd Zsoldos 2011b. 60–61.; ill. *passim*.

⁷⁹⁰ Az adatokat lásd Zsoldos 2011b. 61.

⁷⁹¹ A titulációja: „banus de Machou, comes Syrmienensis, Bachyensis, de Wolkou et de Baranya, ac per excellentissimum principem dominum Karolum Dei gratia illustrem regem Hungarorum iudex in eisdem in persona sua regia et palatini deputatus” DF 261637. (AOkl XXIII. 717. sz.)

⁷⁹² DF 261637.

⁷⁹³ Az adatokat lásd Gábor 1908. 127–139.

⁷⁹⁴ Istványi 1940–1941. 203.

⁷⁹⁵ Istványi 1940–1941. 200–202.

egyházmegyéhez tartozó és Pozsega megye területén lévő pozsegai káptalan népeit nemcsak a hagyományosan báni járadéknak tekinthető nyestbőradó alól mentesítette (IV.?) László és I. Károly kiváltságlevele, de az országbírói és nádori bíraskodás alól is, semmilyen bánt nem említve.⁷⁹⁶ A kiváltságokat egy 1528. évi (azóta már szintén elveszett) oklevélben említették és írták át tartalmilag, és nem tudjuk pontosan elválasztani a László és Károly által adott előjogokat.⁷⁹⁷ Erzsébet királyné 1342-ben pedig három „világi” tulajdonú falut mentesített a részletesen felsorolt „báni-jellegű” adók (pl. a *Nestalia* nevű *marturina* és *submarturina*) alól, továbbá nem kell az ott lakó népeknek a nádor vagy a mindenkori megyésispán közgyűlésére elmenniük (*ad congregationem domini palatini, vel comitis parochialis, aut vicecomitis de eodem comitatu Posaga pro tempore constitutorum*).⁷⁹⁸ A királyné az adók beszedése kapcsán is a nádort és az országbíró, illetve a megyésispánokat utasította, hogy a felsorolt adófajtákat ne szedjék be az ott lakóktól, és a falvak népeit közvetlen királynéi fennhatóság alá rendelte. Bár a fenti rendelkezések erősen formula-jellegűek, mégis feltűnő, hogy a szlavón báni titulust egyik oklevélben sem említették (még a nyestbőradó beszedése kapcsán sem!). Emellett, mint fentebb már utaltunk rá, Pozsega megye is azok közé tartozott, amelyek a 14. század elején Csák Ugrin „tartományát” képezték, és amelyek felett már a korai időktől kezdve érvényesült I. Károly, és ezáltal a nádor fennhatósága.⁷⁹⁹ Erzsébet királyné oklevele egyenesen a nádori *congregatio* tartását tekintette alapnak a megye területén. Így – a 14. század első felétől kezdve – Pozsega megyét is (részben) nádori joghatóságú megyének tekinthetjük, bár a gyakorlatban nem tudunk semmilyen megyei vonatkozású nádori ítéletről vagy intézkedésről 1342-ig bezárólag. Ez a „lokális nádorok” esetében természetes is, ám Druget János és Vilmos működése sem érintette Pozsega megyét – ez természetesen nem zárja ki egy elméletben lehetséges fennhatóság meglétét.

5.2 – A nádorral szembeni jogi immunitás

A területi értelemben vett joghatóság határai mellett létezett egy olyasfajta korlát is, amely bizonyos külön jogokkal bíró társadalmi csoportokra terjedt ki. Az 1222. évi Aranybulla 1231. évi megújítása már rögtön tartalmazott egy megszorítást: „A nádor pedig minden ember felett különbség nélkül ítélkezzék, kivéve az egyházi személyeket és

⁷⁹⁶ CD VIII/7. 158–159.

⁷⁹⁷ Koszta 2009. 239–240.

⁷⁹⁸ DF 233338. (AOkl XXVI. 71. sz.)

⁷⁹⁹ Tóth 2001. 26., ill. lásd fentebb.

klerikusokat, valamint a házassági és hitbérügyeket és más egyházi [vonatkozású] ügyeket, amelyek bármely címen egyházi vizsgálat alá tartozónak látszanak.”⁸⁰⁰ Az egyháziak belső pereiben világi bíróságok egyébként sem voltak illetékesek. A 13. század első felében bizonyos egyházi státuszperek⁸⁰¹ és egyházi intézmények közti tizedperek⁸⁰² is tárgyalt a nádor – ám ezek többnyire Pannonthalmával kapcsolatos perek voltak, és általában az egyház részéről keresték meg a nádort, tehát nem „hivatalból” tartoztak elé az ilyen ügyek, hanem felkért („fogott”) bíróként működött. Az egyházi személyek világi bíróságokkal szembeni jogi immunitása ugyanakkor nem érintette automatikusan az egyházi birtokon élő népeket, ám a 13. század közepétől szokássá vált, hogy maguk a birtokokat és lakóikat is kivették a világi bíráskodás alól, általában a királyt, vagy valamilyen más magasabb rendű személyt vagy hatóságot jelölve meg közvetlen fórumnak.⁸⁰³ Érdekes látni, hogy a 13. század második felétől a nádori bírói székhez azelőtt ezer szállal kötődő pannonthalmi apátság is „kihátrált” a joghatóság alól. 1257-ben IV. Béla a kérésükre még azt a kiváltságukat erősítette meg, hogy az apát és népei csak a király és a nádor előtt vonhatóak perbe, ám 1335-ben már azon kiváltságukat ismertették el Druget Vilmos nádorral, hogy a királyon kívül más bírói fórum elé nem citálhatók.⁸⁰⁴ Egyedül az egyháziak világiakkal való birtokvitái kerülhettek továbbra is állandó jelleggel a nádori ítélőszék elé (hogy ez világi hatóságok elé tartozik, arra már az 1233. évi beregi egyezmény is utalt).⁸⁰⁵

Ezen kívül mentességet élvezett a nádori joghatóság alól az a világi személy vagy közösség vagy falu, aki vagy amely ilyesfajta kiváltságot kapott a királytól. A kiváltságot megkaphatták egyszerű magánemberek vagy azok birtokai is,⁸⁰⁶ ám ennél fontosabbak és időben hosszabban hatóak voltak a különféle saját joggal bíró csoportoknak adományozott jogok. A hospesközösségek és az ő jogaikból kinövő „szabad királyi városok” sokszor

⁸⁰⁰ „Palatinus vero omnes homines indifferenter discuciet, preter personas ecclesiasticas et clericos, et preter causas matrimoniales et dotis, et alias ecclesiasticas, quacumque ratione videntur ad ecclesiasticum examen pertinere.” DRMH I/1. 40. Magyarul: Szöveggyűjtemény 276.

⁸⁰¹ PRT I. 645–646., 675–676., 752–753. (RP 6., 19., 50. sz.), PRT I. 661.

⁸⁰² 1219–1221: PRT I. 651–652. vö: RA 368. sz., ill. RP 13. sz.; 1238: PRT I. 759–760., 761–762. (RP 56–59. sz.); 1238–1241: lásd RP 66. sz. reg. kommentárját; 1255: PRT II. 293. (RP 100. sz.)

⁸⁰³ Lásd pl. az esztergomi érseki népek immunitását: MES I. 436–438., 474. Vö. még az „1.1 – Az elnevezés” c. alfejezetben az érseki nádorról írtakkal. A garamszentbenedeki apátság népeit először, IV. Béla korától kezdve, csak a megyésispánok joghatósága alól vették ki, ám 1326-ban és 1328-ban már közvetlen királynéi illetve királyi fennhatóság alá kerültek: Keglevich 2012. 63–64. A veszprémi püspökség népei kiváltságát I. Károly 1324-ben erősítette meg: AOKl VIII. 401. sz. A pozsegai káptalan kiváltságáról az előző alfejezet végén esett szó (lásd Koszta 2009. 239–240.), stb. Általában véve lásd még Bónis 2003. 144–147.

⁸⁰⁴ 1257: RA 1157. sz.; 1335: AOKl XIX. 444. sz.

⁸⁰⁵ MES I. 295. (Szöveggyűjtemény 404.)

⁸⁰⁶ Pl. 1270: RA 1929. sz.; 1304: AOKl I. 603. sz.; 1335: AOKl XIX. 427. sz.; 1339: AOKl XXIII. 183., 273., 721. sz.; 1340: AOKl XXIV. 624. sz.; 1342: AOKl XXVI. 71. sz.

egymást másoló kiváltságai között pedig szinte kötelező elemként jelent meg a bíróválasztás joga, és hogy ezzel párhuzamosan kivették őket a megyésispán, és adott esetben más bírók joghatósága alól. Az első ilyen városi jellegű kiváltságolásnak a pataki hospesek 1201. évi kiváltságlevele tekinthető,⁸⁰⁷ ám az abban olvasható bírósági immunitás még csak a megyésispánra vonatkozott, és a király mellett a nádorispán joghatóságát is meghagyta (tkp.: közvetlenné tette) a közösség felett.⁸⁰⁸ Ám már rögtön a második ismert hospeskiváltság, amelyet az Erdély területén fekvő három közösség, Karakó, Igen és Romosz lakói nyertek el 1206-ban, mentesítette a közösséget az erdélyi vajda (vagyis a király utáni legmagasabb rangú területileg illetékes bíró) joghatósága alól is⁸⁰⁹ – ezzel megnyílt az út a közvetlenül a király alá tartozó városok felé. Aztán 1230-tól, a Szatmárnémetinek adott kiváltságtól kezdve szinte valamennyi városi kiváltságlevélben meghatározták a fellebbezés útját, kiemelve, hogy a királyi szék, esetleg a tárnokmester szerepét.⁸¹⁰ Nyitra részére 1248-ban adott kiváltságlevél külön is kiemelte, hogy „a nyitrai polgárok senki kívülről jött bíró, tudniillik a nádor vagy megyésispán ítélkezésének nem kell, hogy alá vessék magukat. Ha azonban valamely nehéz ügyben netán nem tudnának dönteni, úgy rendelkezünk, hogy saját személyünk, vagy a tárnokmester elé hívassanak”.⁸¹¹ Mivel IV. Béla a kiváltság megadásakor külön leszögezte, hogy a nyitraiak a fehérvári polgárok kiváltságait kapták meg,⁸¹² ezért joggal feltételezte a kutatás, hogy már az először 1237-ben említett fehérvári kiváltságok is tartalmazhattak ilyen mentességet – bár hogy ez részleteiben hogyan hangzott, azt nem lehet megállapítani.⁸¹³ Ám az egyes hospesközösségek részére kiadott városprivilegiumok – kimondva vagy kimondatlanul – mentesítették a nádori joghatóság alól ezeket a közösségeket. A nagyszombatiaknak adott 1238. évi kiváltság értelmében a lakosok csak a király, illetve az általa kijelölt bíró joghatósága alá tartozhatnak.⁸¹⁴ Zólyom 1243. évi kiváltsága is biztosította, hogy csak az ő bírójuk ítélhessen közöttük, és ha valamilyen ügyben nem tudna dönteni,

⁸⁰⁷ Vö. Szende 2011. 33–34.

⁸⁰⁸ „ab electo inter se iudicentur preposito, quo propter negotiorum difficultatem non sufficiente, palatini comitis sive regis subeant iudicium[!], nec in secularibus alios habeant” Elenchus III/2. 22.

⁸⁰⁹ Szende 2011. 34–35.

⁸¹⁰ Fügedi 1961. 64.

⁸¹¹ „nec ipsi cives Nitrienses aliquorum extraneorum iudicium, palatinorum videlicet, et comitum provincialium ad stare iudicio teneantur; sed si super arduis negociis diffinire forsitan ignorarent, volumus, ut ad nostram presentiam, vel magistri tavernicorum nostrorum ... convocentur” CDS II. 209. Magyarul: Tatárjárás emlékezete 332. (Gy. Ruitz Izabella ford.)

⁸¹² „ipsis et ipsorum successoribus perpetuo Albensium civium dedimus libertatem” CDS II. 209.

⁸¹³ Zsoldos–Neumann 29–30., 32.

⁸¹⁴ „Soli etiam regis iudicio, vel quem ipse ville in villicum prefecerint, astare debeant.” CDS II. 31.

akkor csak a királyi ítélet dönthet.⁸¹⁵ Ez a séma aztán nagyon gyakori lett, és a választott bíró után a királyi jelenlétet vagy személyét jelölte meg fellebbezési fórumnak Körmend és Pest 1244. évi kiváltságlevele (az utóbbi esetében kiegészítve azzal, hogy a király más bírót is kijelölhetett),⁸¹⁶ és ezt találjuk Korpona (1244),⁸¹⁷ Bábaszék és Dobronya (1254),⁸¹⁸ Komár (1263),⁸¹⁹ Győr (1271),⁸²⁰ Sopron (1277),⁸²¹ Pozsony (1291),⁸²² Körmöcbánya (1328)⁸²³ és Komárom (1331) privilégiumaiban is.⁸²⁴ A komáromi kiváltságlevélben is ott találjuk a tárnokmestert a király mellett fellebbezési fórum gyanánt. Sátoraljaújhely hasonló szellemű kiváltságát István királyfi (*rex primogenitus*, nem azonos a későbbi „ifjabb királyi” címével!) adta 1261-ben, a saját személyét jelölve meg magasabb bíróként.⁸²⁵ Besztercebánya kiváltsága (1255) nem jelölte meg a fellebbezés helyét, de kiemelte, hogy az ország semmilyen más bírója nem illetékes a közösség felett, csak a sajátjuk,⁸²⁶ és tartalmilag ezt olvashatjuk a nagyszőlősiékre István ifjabb király által adott oklevélben (1262),⁸²⁷ továbbá Németlipcse (1263),⁸²⁸ Hibbe (1265),⁸²⁹ Szatmár (1271),⁸³⁰ Vasvár (1279),⁸³¹ Gölnicbánya (1287),⁸³² Sárvár (1328)⁸³³ és Kőszeg (1328)⁸³⁴ kiváltságlevelében. A már idézett 1248. évi nyitrai oklevél mellett külön csak IV. László budaiaknak adott kiváltságlevele (1287), és I. Károly Nagymarosnak juttatott adománylevele (1324) nevesítette a nádori ítélőszék alóli immunitást.⁸³⁵ Emellett Szina 1249. évi kiváltsága hivatkozott a kassai

⁸¹⁵ „Nullus vero iudex vel comes de Zoulum ipsos iudicet preterquam eorum iudex, qui eos ... iudicabit. Et si forte talis causa inter eos emergeret, quam dictus iudex iudicare non posset, examini iudicii regii et non alii reservetur.” CDS II. 94.

⁸¹⁶ Elenchus III/2. 38., 40.

⁸¹⁷ CDS II. 113.

⁸¹⁸ CDS II. 313.

⁸¹⁹ Solymosi 1998. 221.

⁸²⁰ Elenchus III/2. 61–62.

⁸²¹ Elenchus III/2. 69.

⁸²² M-Zs Okl I. 57.

⁸²³ AOkl XII. 473. sz.

⁸²⁴ AOkl XV. 403. sz.

⁸²⁵ Elenchus III/2. 52.

⁸²⁶ CDS II. 341.

⁸²⁷ ÁÚO VIII. 31.

⁸²⁸ Juck 1984. 44–45.

⁸²⁹ Juck 1984. 48–50.

⁸³⁰ CD IV/3. 207. (a keltezésére lásd RA 2133. sz.)

⁸³¹ Elenchus III/2. 71.

⁸³² Juck 1984. 67–68. (a keltezéséhez lásd még RA 3464. sz.)

⁸³³ AOkl XII. 253. sz.

⁸³⁴ AOkl XII. 304. sz.

⁸³⁵ Buda: „exemptam a iurisdictione regni nostri palatini ... aliorumque omnium universaliter nostrorum regni magnatum et baronum et specialiter magistri tawernicorum nostrorum ac iudicis curie nostre” Elenchus III/2. 83. (RA 3449. sz., jelezve, hogy az oklevél hitelessége nem áll szilárd lábakon, igaz, nem is feltétlenül hamis, vö.

kiváltságokra bíraskodási téren is.⁸³⁶ Kassa korai kiváltságát sajnos nem ismerjük, bár amikor I. Lajos 1347-ben megújította a város szabadságát, akkor abban szintén nevesítve szerepelt a nádori joghatóság alóli kivétel,⁸³⁷ de nem biztos, hogy ez a száz évvel korábbi kiváltságlevélben is ott volt. Léteztek azonban ezeknél kevésbé egyértelmű kiváltságolások is. Bars 1240. évi privilégiuma csak az udvarispán, Szepesolaszi 1243. évi kiváltsága pedig az ispán joghatósága alól mentesítette a lakosokat egyértelmű módon⁸³⁸ (Eperjes, Kisszeben és Sáros a szepesi hospesek kiváltságát kapta meg 1299-ben, és az ő adományleveleük is csak az ispán joghatósága alóli mentességet említi).⁸³⁹ A berényi hospesek bírója is csak a kisebb ügyekben (*in minutis causis*) ítéltetett,⁸⁴⁰ ahogy a beregszászi és késmárki bírónak is meg kellett osztania hivatalát egy király által külön állított bíróval (ezen oklevelek az országos nagybírák alóli mentességről külön nem ejtenek szót).⁸⁴¹ Emellett gyakran visszatérő elem volt, hogy nem csak az ispánok és egyéb bírák joghatósága alól vették ki a fenti városokat, de tiltották az ún. „megszállás” (*descensus*) jogát is, amely szerint a körükbe érkező tisztségviselő ellátásáról nem kell gondoskodniuk.⁸⁴²

Mindezek ellenére a „szabad királyi városok” bírói kiváltságait nyugodtan értelmezhetjük úgy, hogy a város általában véve mentesült a nádori főség alól, akkor is, ha ezt nem jelezték külön. Hogy a kortársak is így gondolták, arra jó példa I. Károly 1331. évi oklevele, amelyben ismételten megújította Sopron város kiváltságait. Az apropót az adta, hogy 1331-ben Druget János nádor, elődeihez képest alaposan kitágítva működésének határait, megjelent Sopron megyében, hogy ott (1279 óta először!) közgyűlést tartson.⁸⁴³ A megyei tisztikar pedig (talán a szokásjog ki nem forrott volta miatt, talán szándékos túlkapásként) a várostól is behajtotta a nádor ellátására vonatkozó pénzjáradékot, hiába mentesültek a *descensus* alól. Így a királynál panaszt tevő soproni polgárok részére I. Károly ismét kiadott egy oklevelet, amelyben megerősítette azt, hogy „a [soproni] hospeseink, ahogy más városaink hospesei is, a nádori

még Györffy 1997. 189.); Nagymaros: „nullus palatinorum, baronum, et quolibet titulo dignitatis prefulgentium in regno nostro pro tempore constitutorum descensum super illos facere audeat violentum, vel ius, et iudicandi iurisdictionem super ipsos sibi vendicare” CD VIII/2. 514. (AOkl VIII. 269. sz.)

⁸³⁶ „omni libertate gaudeant, qua ex concessione nostra hospites nostri de Kassa perfruuntur ... quam in iudiciis” CDS II. 223.

⁸³⁷ AOkl XXXI. 739. sz.

⁸³⁸ CDS II. 56–57., 84.

⁸³⁹ Juck 1984. 82–83.

⁸⁴⁰ Solymosi 1998. 222.

⁸⁴¹ CD IV/1. 455–457.; Juck 1984. 51–52.

⁸⁴² Példákkal: Fügedi 1961. 54.

⁸⁴³ Az 1279. évi közgyűlés: UB II. 126.; RP 195. sz. Mivel a *generalis congregatio* intézményének gyakorivá válása után egy nádor működésének a súlypontja sem esett erre a vidékre, így gyaníthatóan nem csak a forráshiány miatt nem tudunk több soproni közgyűlésről. Ezzel kapcsolatban lásd a következő fejezetet.

joghatóság és bíraskodás alól teljes mentességet élveznek”.⁸⁴⁴ Az oklevélben említett „más városaink” (*alia nostra civitas*) a szabad királyi városok összességét jelentette, amelyek a fenti bírói kiváltságolások révén a király értelmezése szerint is egységesen ki voltak véve a nádori *iurisdictio* alól.

Bár az egységes bírói mentességre a legjobb példát a városprivilegiumok szolgáltatják, tulajdonképpen más népcsoport is rendelkezhetett hasonló immunitással, ha megadta nekik a király. A városok mellett gyakran egyéb etnikumok is kaptak ilyen típusú kiváltságot. Az Erdély területén élő kiváltságolt népelemek (székelyek, erdélyi szászok) előjogai értelemszerűen a vajdára vonatkoztak, de más etnikumok előjogai elvileg érinthették a nádori joghatóságot is. A fehérvári „latinok” vagy az esztergomi örmények kiváltságairól azonban alig tudunk valamit,⁸⁴⁵ a szepesi szászok 1271. évi kiváltságlevelében pedig csak korlátozott mértékben érvényesült a bíraskodási autonómia.⁸⁴⁶ IV. Béla zsidóknak juttatott 1251. évi kiváltságlevele (amely egyébként Frigyes osztrák herceg hasonló tartalmú privilegiumára épült) viszont csak a zsidók közti zsidóbíró helyzetét szabályozta részletesen, a zsidó-keresztény perek fórumáról nem ejtett szót.⁸⁴⁷ Tegyük hozzá: nincs arról tudomásunk, hogy (a már idézett fehérvári latinokat érintő tizedper kivételével) a mindenkori nádor bármilyen kiváltságolt etnikum felett bíraskodott volna. Ez alól természetesen kivételt jelentenek azok a keleti etnikumok (besenyők és kunok), akik felett a nádor kifejezett joghatósággal bírt. Róluk egy másik fejezetben esik szó.

⁸⁴⁴ „ipsi hospites nostri, ut aliarum nostrarum civitatum a iurisdictione seu iudicio palatinatus penitus sint exempti” Házi I. 59. (AOkl XV. 348. sz.)

⁸⁴⁵ Fehérvári latinok: Zsoldos–Neumann 35–41., további irodalommal (mellesleg a fehérvári latinok felett egy tizedperben Ampod fia Dénes nádor ítélkezett 1219–1221 között: PRT I. 651–652. Ez persze nem zárja ki egy későbbi immunitás megadását). Az esztergomi örmények kiváltságlevelének egy részét tartalmilag átírták 15. századi oklevelek, lásd Elenchus III/2. 36. (RA 735. sz.).

⁸⁴⁶ Juck 1984. 55–56.

⁸⁴⁷ M-Zs Okl I. 27–30.

6 – A GENERALIS CONGREGATIO

A nádori „vidéki” bíraskodás egyik külön fóruma a dolgozatban már számtalan alkalommal említett ún. „általános gyűlés”, latinul *congregatio generalis* volt, amelyet kezdetben egyszerre csak egy-egy, majd a 13. század végétől kezdve hol egy, hol kettő, vagy akár több megye nemessége számára tartottak. Fontos leszögezni, hogy *generalis congregatio*t nem csak a nádor tarthatott, hanem a király, vagy más, a király által megbízott személy, területiális különkormányzatuk élén pedig az erdélyi vajda és a szlavón bán is.⁸⁴⁸ Az Anjou-korban már az is előfordult, hogy egy adott megye nemessége külön királyi, esetleg nádori parancsra saját magának tartotta a közgyűlést – ez esetben az ispán vagy alispán elnökölt a 4 szolgabíróval, és néha egy közeli hiteleshely is elküldte a tanúságát, hogy szentesítse az ott elhangzottakat.⁸⁴⁹ Az első ismert és hitelesnek tekinthető nádori gyűlés Péc nembéli György fia Dénes nádor nevéhez köthető, aki az 1273 legvégén kiadott oklevelében arról beszélt, hogy a király és az ország báróinak tanácsára a Zala megyei gonosztevők elítélésébe fogott (*ex precepto domini nostri Ladizlai serenissimi regis Vugarie ex consilio baronum tocius regni ad condemnandos malefactores fuissemus ingressi*), és konkrétan a Zala megyei közgyűlésen (*in comitatu Zaladiensi in congregationis collegio*) ítélezett.⁸⁵⁰ Ez előtt csak biztosan hamis oklevelekben jelenik meg az intézmény.⁸⁵¹

6.1 – A nádori közgyűlés intézményének kialakulása

Az intézmény előképe és létrejötté vitatott. Arra, hogy a nádor egy megyébe érve bíraskodjon a színe előtt összeseregletteknek, már a Várad Regesztrumban is találunk példát. Egy 1219-re datálható bejegyzés szerint „egy királyi szolgáló Tiván faluból és Tót faluból és az egész kemeji terület tolvajokat hirdetett ki Miklós nádorispán színe előtt.”⁸⁵² Bár az itt

⁸⁴⁸ A *generalis congregatio* intézménye általában: Hajnik 1899. 67–77.; Istványi 1939–41.; Tringli 1997. A macsói bán által tartott közgyűlések speciális voltára lásd a „5.1 – A földrajzi határok” c. alfejezetet.

⁸⁴⁹ Pl. 1312: AOkl III. 410. sz.; 1313: AOkl III. 593–594. sz.; 1314: AOkl III. 751., 765., 771–772. sz.; 1321: AOkl VI. 282–283. sz.; 1322: VI. 531., 555., 703. sz.; 1330: AOkl XIV. 370., 381. sz.; 1331: AOkl XV. 374. sz.; 1335: AOkl XIX. 154. sz. stb. Lásd még Istványi 1939. 70.

⁸⁵⁰ ÁÚO IX. 38. (RP 162. sz.)

⁸⁵¹ Pl. III. Béla 1190. évre datált oklevele (csak a *generalis congregatio*ra vonatkozó adat): Elenchus III/2. 18. (RA 151. sz.), hamis voltára lásd Pauler II. 591–592.; Belus nádori alispán 1201-re datált oklevele: CD VII/4. 71. (vö. RP 2/3. sz. – hamis voltára vonatkozó érveket lásd uo.); IV. Béla 1254-re datált fehérvári kiváltságlevele: CD IV/2. 232. (RA 1012. sz. – a hamis voltára vonatkozó érveket lásd uo.)

⁸⁵² „Minister regis de villa Tiuan et de villa Tot et tota provincia de Quemey vociferati sunt coram Nicolao, palatino comite contra fures” RV 226. sz. Érdekes, hogy Kemejt (ami Heves megye tiszántúli része) a

olvasottak teljesen rimelnek a 13. század második felében tartott nádori közgyűlések gyakorlatára, nem egyértelmű, hogy a fenti eljárást a közgyűlések előképének tekinthetjük-e. Istványi Géza a *generalis congregatio* előképét kutatva már utalt arra, hogy itt csak az alávetett udvarnokréteg feletti bíráskodási gyakorlatról volt szó, és „a XIII. századi társadalmi viszonyokat mérlegelve, nem is gondolhatjuk, hogy éppen a megnövekedett önérzetű nemesek kéredzkedjenek egy alacsonyabb rangú néposztály [ti. az udvarnokok] törvényszéke elé.”⁸⁵³ Istványi itt azt sugallta (de sem itt, sem később nem bizonyította), hogy a nádori közgyűlés intézménye egy alulról szerveződő, spontán jelenség volt, ahol a bírói fórum mibenléte kizárólag azon múltott volna, hogy a nemesek ki elé akartak „kéredzkedni”. Abban azonban egyet kell érteni, hogy a későbbi nádori közgyűlések előzményeit nem feltétlenül ebben kell keresni. A szakirodalom egy vonulata a Váradi Regesztrum azon bejegyzéseiben véli megtalálni az előképet, amelyek szerint egy bizonyos Benedek bán és Bánk udvarispán egy-egy megye „lakosai” (*conprovinciales*) számára tartott bírói gyűléseket 1221–1222 folyamán.⁸⁵⁴ Az alapgondolatot Bolla Iлона vetette fel egy 1957. évi tanulmányában,⁸⁵⁵ és 40 évvel később Tringli István és Zsoldos Attila is Bánk ezen Újvár, Szabolcs és Borsod megyéket érintő körútjában kereste a későbbi *generalis congregatio* csíráját.⁸⁵⁶ Zsoldos Attila felvetette, hogy Bánk királyi udvarispán ítélőtársa, Benedek talán az ekkor hivatalban lévő Benedek alországbíróval lehet azonos. Továbbá „nagy biztonsággal megállapítható, hogy Bánk 1221-ben és 1222-ben az északkeleti országrész egyes megyéiben olyasféle bírói körutat tett, mint amilyenek a későbbi nádori közgyűlések (*generalis congregatio*) megtartására adtak alkalmat, s az elé tárt ügyeket speciális uralkodói felhatalmazás nélkül, a királyi udvarispáni méltóságából fakadó joghatósága alapján ítélte meg.”⁸⁵⁷ Ezen kívül Zsoldos a Váradi Regesztrum adatai és az első tényleges nádori közgyűlések közötti fél évszázados szakadékot is igyekezett áthidalni egy 2003-ban megjelent tanulmányában.⁸⁵⁸ Abban kifejtette, hogy a Regesztrumban olvasható 1221–1222. évi adatok a kúriai bíráskodás vidékre telepítéséről hosszabb távon nem bizonyultak tartósnak, hiszen az Aranybulla nem sokkal később már a királyi udvarhoz kötötte az udvarispán bíráskodását, így a megyéket járó országbíró képe nem tudott gyökeret verni. „Az 1260-as évek végéről ugyanakkor nyoma maradt annak, hogy az

„provincia” szóval illette a bejegyzés, amely többnyire a vármegyék megnevezése volt. Ennek ellenére Kemej megyéről nem tudunk, itt is minden bizonnyal *terület* vagy *körzet* jelentésben áll, vö. ÁMTF III. 106.

⁸⁵³ Istványi 1939. 53. 7. jz.

⁸⁵⁴ RV 292–306., 326., 329–332., 334–335. sz.

⁸⁵⁵ Bolla 1957. 99. (vö. 103. 56. jz.)

⁸⁵⁶ Tringli 1997. 392–393.; Zsoldos 1997c. 9–10.

⁸⁵⁷ Zsoldos 1997c. 10.

⁸⁵⁸ Zsoldos 2003

efféle bírói gyűlések tartásának szokása nem enyészett el teljesen: István ifjabb király udvarispánja ugyanis 1268-ban Pest megyében a gonosztevők felkutatása és a birtokosaiktól jogtalanul elidegenített földek ügyében ... kiküldött bíróként ítélkezett. Az a körülmény, hogy 1268-ban még a II. András-kori helyzethez hasonlóan az udvarispán tartott bírói gyűlést, mindössze öt év múlva viszont Dénes nádor [1273. évi, az első ismert nádori congregatiót jelentő] Zala megyei fóruma már a nádori gyűlés kifejlett, s utóbb állandósuló formája szerint zajlott, valószínűsíti – bár bizonyossá, természetesen, nem teszi –, hogy a zalai lehetett ténylegesen is az első nádori gyűlés.”⁸⁵⁹

Magunk úgy véljük, hogy a Várad Regesztrum kérdéses, 1221–1222. évi bejegyzései még úgy sem hozhatóak összefüggésbe a későbbi nádori *generalis congregatio*val, hogy jellegét és funkcióját tekintve nagyon hasonló volt a kettő (ti.: egy adott megye elsősorban szabad státuszú lakosai számára egy utazó nagybíró által celebrált ítélkező gyűlés). Az összekapcsolásukat azonban az akadályozza meg, hogy nagyon úgy néz ki: a II. András-kori ítélkezési sorozat egy ideiglenes eset volt, és semmi nyom nincs arra nézve, hogy túlélte volna az Aranybulla kibocsátását. Ehhez egy kicsit közelebbről is meg kell vizsgálni a Bánk országbíró által folytatott „gyűléseket”.

Mindenekelőtt azt kell leszögezni, hogy ebben az időben nem csak Bánk országbíró (és a talán az alországbíróval azonosítható Benedek) tartott egy adott megye *conprovincialis*nak nevezett lakosai számára ilyen bírói fórumot. A *conprovincialis* kifejezés alatt egyébként ebben az esetben nem a megye összes lakosát, hanem egy meghatározott társadalmi csoportot, a királyi servienseket kell értenünk.⁸⁶⁰ Már Bánk ténykedése előtt, 1220-ból is találunk olyan adatot, amely szerint a bihari serviensek (*comprovinciales de Bichor*) tolvajokat hírdettek ki az András király által delegált Mika, bihari ispán színe előtt (*coram Mica, comite Bichoriensi iudice a rege Andrea delegato*).⁸⁶¹ Feltűnő, hogy a megyéjében elvileg illetékes bihari ispánt András külön állította bíróként. Hogy itt tényleg valami más megbízatásról volt szó, mutatja, hogy ugyanebben az évben a Kolozs megyei serviensek (*comprovinciales de Dus*, ez utóbbi elírás *Clus* helyett)⁸⁶² is Mika bihari ispán előtt végezték a tolvajok kikiáltását, ahogy 1221-ben a Békés megyeiek (*comprovinciales de Bekes*) is. Itt ugyancsak megemlítette a bejegyzés, hogy Mika *a rege delegatis*, vagyis „a király által megbízott” volt.⁸⁶³ Szintén 1220-ból való az az eset, amely szerint a Szolnok megyei serviensek (*comprovincialibus Zounoc*) Pál csanádi

⁸⁵⁹ Zsoldos 2003. 798.

⁸⁶⁰ Zsoldos 1997c. 9.

⁸⁶¹ RV 235. sz.

⁸⁶² Vö. K. Fábán 1997. 51. (129. sz.)

⁸⁶³ RV 263., 286. sz.

ispán (*iudice Paulo comite de Chenadu*) bírói színe előtt vádolták be lopással Farkas szolgáját.⁸⁶⁴ Azért kerülhetett az ügy a csanádi ispán színe elé, mert – Mikához hasonlóan – a megbízott bírói illetékessége Szolnok megye területére is kiterjedt. Ugyanilyen gyűlést sejthetünk azon 1220. évi bejegyzés mögött is, amely szerint a nem beazonosítható *Cheuz*⁸⁶⁵ faluból való Péter és *conprovincialisai* által bevádolt tolvaj ügyét Demeter *curialis comes* folytatta le, szintén királyi utasításra (*precepto regis*).⁸⁶⁶ Könnyen lehet, hogy a *conprovinciales* itt sem általános értelemben vett megyei társat, hanem servienseket jelent, csak ez magyarázná, hogy miért foglalkoztak volna külön királyi utasításra egy amúgy jelentéktelen ügygel. Demeter *curialis comes* talán az 1215-ben felbukkanó bihari udvarispánnal lehet azonos,⁸⁶⁷ és talán az éppen más megyékben tevékenykedő Mika bihari ispánt helyettesítette.

Amíg tehát Bánk Újvár, Borsod és Szabolcs megyékben tartott ítélkező fórumot, Mika (már korábban is megkezdve működését) Bihar, Kolozs és Békés megyéknek, Pál pedig – többek között – Szolnok megyének (valószínű egyébként, hogy csanádi ispán révén, megbízása a saját vármegyéjére is kiterjedt Mikához hasonlóan). Bánk ténykedésével egy időben még Barc fia Miklós nádornak is volt egy hasonló esete. Gottfried aradi prépost emelt panaszt egy, a pályi egyház birtokán megölt ember ügyében, ám a bevádolt Bodon serviens, amikor a nádorispán színe elé idézték, az „ő megyebelieivel együtt” (*cum comprovincialibus suis*) tagadta mindezt.⁸⁶⁸ A váradi tüzesvas-próba is őt igazolta végül, de ami számunkra most érdekes, az annak a ténye, hogy ha egy adott *serviens* a nádor előtt a *conprovinciales*, vagyis a serviens-társaival karöltve védekezett, akkor ennek is ugyanolyan gyűlésnek kellett lennie, mint a többinek. Mivel a jogesetet a Regesztrumban teljesen körülölelik Bánk országbíró kérdéses esetei,⁸⁶⁹ biztosak lehetünk benne, hogy a nádor és az országbíró jogszolgáltatása teljesen egy időben zajlott. Természetesen felveti a kérdést, hogy a nádor esetében miért csak ezt az egy ilyen típusú regesztát ismerjük, miközben Bánktól sorozatban többet is. Erre nem tudunk biztos választ adni, csak feltevéseket: talán azért, mert Miklós kevésbé aktívan kapcsolódott be ebbe a bíraskodási sorozatba, vagy egyszerűen csak olyan megyékben járt alapvetően, amelyek kívül estek a váradi káptalan vonzáskörzetén, így ebben a forrásban hiába is keresnénk az őrá vonatkozó tömeges adatokat. Az azonban bizonyos, hogy ezt a

⁸⁶⁴ RV 237. sz.

⁸⁶⁵ Vö. K. Fábán 1997. 48. (117. sz.)

⁸⁶⁶ RV 257. sz.

⁸⁶⁷ Archont. 1000–1301. 139.

⁸⁶⁸ RV 333. sz.

⁸⁶⁹ Emlékeztetőül: Bánk esetei a 329–332. sz. és 334–335. sz. bejegyzésekben bukkannak fel, míg Miklós nádor pere az ezen sorozatot megszakító 333. sz. bejegyzésben.

megyei serviensek számára 1221–1222 során folytatott ítélkezés-sorozatot nem csak az országbíró végezte. Mindez persze azt is jelenti, hogy az itteni bírák – ahogy a regeszták rendszerint jelezték is – külön királyi megbízást teljesítettek. Ez alól vélhetően Bánk sem volt kivétel, még akkor is, ha az őrá vonatkozó bejegyzések ezt nem jelezték külön. Ám ugyanígy nem jelezték pl. Pál csanádi ispán esetében sem, és mivel mind Bánk és Pál, mind pedig a többiek lényegében hasonló feladatokat láttak el, ezért a királyi megbízás is ugyanaz lehetett.

Feltűnő jelenség, hogy míg az 1220–1222 közötti évekből, csak a váradi káptalan vonzáskörzetéből legalább 4 olyan személyt tudunk kimutatni, akik a serviensek számára tartottak ítélkező fórumokat egyes megyékben (a Mika helyetteseként állított Demeter udvarispánnal nem számolva), addig 1220 előtt, vagy éppen 1222 után egyetlen ilyen adatunk sincs sem a Váradi Regeszttrumban, sem más forrásban.⁸⁷⁰ Ezek alapján magunk – Tringli Istvánnal ellentétben⁸⁷¹ – úgy véljük, hogy itt nem egy megszlárdult, állandó jellegű, hanem egy ideiglenes intézkedés-sorozatról volt szó, talán II. András már említett, 1219–1220. évi kormányzati reformjainak részeként.⁸⁷² Akármilyen is motiválta Andrást, az biztos, hogy ebben a néhány évben megyésispánokat és egyéb méltóságviselőket bízott meg azzal, hogy a kijelölt körzetüket végigjárva bíraskodjanak a serviensek felett. Még akár az is elképzelhető, hogy a király végül az országbírót szemelte ki arra a feladatra, hogy hivatala alatt állandósuljon ez a funkció, de az biztos, hogy az ilyen típusú ítélkezésekből végül hosszú távon semmi nem lett. Az 1222. évi Aranybulla az országbírói hivatalt a királyi udvarhoz kötötte, külön kiemelve, hogy azon kívül ne indítson pert.⁸⁷³ Az 1220–1222 közötti intézmény teljesen elhalt, és bár, mint láttuk, a nádor ugyan vándorolt az országban, de semmilyen adat nincs arra nézve, hogy egy adott megyébe érve szisztematikusan összegyűltek volna elé a helyi lakosok a későbbi *generalis congregatio* mintájára. Így tehát a Váradi Regeszttrumban olvasható serviensek számára tartott gyűléseket, bár kétségtelenül csábító párhuzamot kínálnak, véleményünk szerint törölni kell a nádori közgyűlések előképei közül. Csak abban az esetben lehetne mégis számba venni azokat, ha bizonyítani tudnánk ezen ítélkező megyei gyűlések továbbélését 1222 után. Ám erre sem az országbíró, sem más méltóságviselő részéről nincs semmilyen forrás.⁸⁷⁴ (A Zsoldos Attila által felhozott 1268. évi példa az udvarispáni gyűlésre

⁸⁷⁰ A *conprovinciales* szó ugyan korábban és később is felbukkan a regesztatrunkönyv lapjain (RV 116., 166., 317., 385. sz.), de egyértelműen más kontextusban.

⁸⁷¹ Tringli 2009. 493.

⁸⁷² A reformokra lásd Nógrády 1995. 180.; ill. a „3 – A nádori hivatal elemei és kifejlődése a 11–12. században” c. fejezet végét.

⁸⁷³ DRMH I/1. 35.

⁸⁷⁴ Az egyetlen ellenpélda talán az lehetne, hogy a tatárjárás után, 1242-ben Pál országbíró „az ország többi nemesei közül elsőnek kelt át a Dunán, mind ezen, mind az erdélyi vidéken kiirtotta és igazságos ítélkezéssel

véleményünk szerint egy egészen más tendenciába illeszkedik bele, erről alább részletesen szó lesz.) Annak az esélye pedig, hogy az 1270-es évek elején még élénken emlékeztek volna ezen néhány év intézkedéseire, és tudatosan akartak volna visszanyúlni hozzá, nyugodtan elvethető. A *generalis congregatio* előzményeit mi máshol keressük, mégpedig két olyan párhuzamos „szálban”, amelyek végül 1273-ban értek össze.

Az egyik ilyen „szál” már kezdetektől fogva kimutatható, de a tatárjárás után új lendületet vett: a külön királyi megbízásra bizonyos megyékbe kiküldött, és ott valamilyen speciális feladatot végrehajtó megbízottokról van szó. Ők egyformán lehettek egyházi és világi személyek, és feladatuk az 1240–1250-es években többnyire a királyi vagyon revíziójára irányult. A nádorokat is sokszor megbízták ilyen külön feladatokkal, és sokszor éppen a saját, ispánságként is viselt megyéjükben jártak el, ám ez nem volt kötelező.⁸⁷⁵ Mindez az 1260-as években, az országmegosztás idején az ifjabb király országrészére is érvényes volt. István ugyanis valamikor 1267 és 1269 között, de legvalószínűbben 1268-ban nádorát és udvarbíráját, Benedeket⁸⁷⁶ is bíraskodási és birtokrevíziós feladatokkal bízta meg. Mindezt Benedek egy kelet nélküli okleveléből tudjuk, amelyben jelentette István (ifjabb) királynak, hogy „tudja meg felséged, hogy kimentem Pest megyébe a gonosztevők kihirdetése és a tulajdonosaitól jogtalanul elidegenített földek számbavétele céljából”.⁸⁷⁷ Az oklevél elején ez a rutinszerű formula vezette be azt a konkrét esetet, amely szerint Benedek megtudta, hogy a Pest megyei Oszlár (*Ozlar*) föld Kristóf, Péter és egyéb péteri (*de Patery*) rokonaiknak a tulajdona, ám a föld nem másnak, mint István húgának, a később szentté avatott Margit apácának a tulajdonában van (*nunc possidet karissima soror vestra domina Margareta*). Mivel a földet Benedek nem merte visszavenni, ezért István elé utalta az ügyet.⁸⁷⁸ Valószínű, hogy ezen kívül a birtokvizsgálatok nagyjából rendben lezajlottak a megyében, és ezt a nádor számára kissé kellemetlen epizódot leszámítva nem sok egyéb

felszámolta a tolvajokat és rablókat, akik e tájon a szokottnál nagyobb számban szaporodtak el”. (*ipse prius pre ceteris nobilibus regni ultra Danubium veniens, tam in eisdem, quam in Transsilvanis partibus fures et latrones, qui tunc in eisdem locis plures solito surrexerant, extirpando, et iusto mediante iudicio condemnando*) ÁÚO VII. 283. Magyarul: Tatárjárás emlékezete 335. (Gy. Ruitz Izabella ford.) Itt azonban világos, hogy egy rendkívüli helyzetről volt szó, és az országbíró nem a szokott hivatali kötelességét teljesítette.

⁸⁷⁵ A nádor általában a királyi udvarszervezet és a helyi nemesek földjei ügyében járt el, lásd pl. 1254–55: UB I. 235., 235–236., 247. (RP 95–97. sz.); CDS II. 352., 353., 353–354., 354–355. (RP 103–107. sz.); CDS II. 393.; 1257: CDS II. 394. (RP 117. sz.); 1268: HO VIII. 115–116., ÁÚO III. 186–187., 190–192., ÁÚO VIII. 206–207., ÁÚO III. 184–185., 188–189. (RP 146–151. sz.) Lásd még a „4.2 – A regionális nádorság kezdete” c. alfejezetet.

⁸⁷⁶ Archont. 1000–1301. 26.

⁸⁷⁷ „Noverit excellencia vestra me in comitatu Pestiensi ad indicandos malefactores et cognoscendas causas terrarum indebite alienatarum a suis possessoribus accessisse”. ÁÚO VIII. 276.

⁸⁷⁸ DL 577. (ÁÚO VIII. 276.); vö. Függelék, C-regesza

oklevél született ekkor. Zsoldos Attila a fentebb idézett gondolatmenetében ezt az esetet is a nádori közgyűlések előképének tulajdonította,⁸⁷⁹ és tényleg tény, hogy egyfajta átmenetet képez a későbbi nádori közgyűlések és az 1240–60-as évek egyedi királyi megbízásra történő kiküldetései között. A Pest megyei elidegenített földek felülvizsgálata kapcsán, az eset teljesen párhuzamba állítható az olyan típusú intézkedésekkel, amelyre már korábban is bőségesen találtunk példát, és amelynek egy állomása az idősebb király országrészében éppen ekkortájt, 1268-ban zajlott.⁸⁸⁰ Bár az oklevélben tárgyalt tényleges ügy is ezzel a megbízással állt összefüggésben, Benedek a narrációban megemlített még egy feladatkört: a „gonosztevők kihirdetését”, amellyel viszont a korai nádori közgyűlések egyik klasszikus funkciója jelenik meg. A megyék számára tartott általános értelemben vett igazságszolgáltatás ugyanis sosem képezte részét a királyi kiküldetéseknek, azok mindig egy konkrét feladatra irányultak csak.

Mindez elvezet minket a nádori közgyűlések másik előképéhez, a királyi általános gyűlésekhez. Önmagában már az is feltűnő, ha csak az elnevezést vizsgáljuk meg. *Generalis congregatio* az országban először csak a király tartott az 1250-es évektől kezdve. Majd az 1270-es évek elejétől fogva a nádor és a szlavón bán, később az erdélyi vajda is, míg a 14. század első felére – igaz, külön királyi, esetleg nádori parancsra – már a megyék is tarthattak saját maguk részére ilyen gyűlést. Mindez azt sugalja, hogy az intézmény „lefelé tágult”, vagyis ezen fórum lefolytatásának a joga és szokása az évek előrehaladtával egyre inkább lehetővé vált az alsóbb közigazgatási szinteken is, és így az „ősforrást” a királynál kell keresnünk, de a kérdés természetesen nem ilyen egyszerű. Az elnevezés azonossága ugyanis még nem garantálja az intézményi kontinuitást is egyben. Ha azonban megvizsgáljuk a korai királyi *generalis congregatio*ok funkcióját, egy érdekes dolgot fedezhetünk fel. IV. Béla először 1254–1255 folyamán hirdette meg közgyűlését Vádra három megye (Nógrád, Hont és Gömör) számára. A közgyűlés tárgya a megyei birtokügyek rendezése volt.⁸⁸¹ Ezen *congregatio* tehát érdemben nem különbözött azoktól a bárókra ruházott feladatoktól, amelyek többnyire szintén a tatárjárás után összekuszálódott birtokviszonyokat rendezték. Az 1260-as években István ifjabb király is tartott *generalis congregatio*t az országrésze számára,

⁸⁷⁹ Zsoldos 2003. 798. Igaz, ő még inkább a Váradi Regesztrumban olvasható udvarbírói (országbírói) ítélkezési sorozattal tekintette inkább rokonnak az oklevél szövegének hibás kiadása miatt, amely a „prelatus et iudex curie” formában írta le Benedek intulációját, miközben az eredetiben „palatinus et iudex curie” áll, lásd DL 577., ill. Függelék, C-regeszta.

⁸⁸⁰ Az 1267–1268. évi birtokfelülvizsgálatokra részletesen lásd Szűcs 1984. 376–378.; ill. itt a „4.2 – A regionális náadorság kezdete” c. alfejezetet. Az természetesen nem biztos teljesen, hogy Benedek tevékenysége része is volt ennek az 1268. évi birtokfelülvizsgálatnak, amelynek hatása az idősebb király országrészéből így István országfelébe is átszivárgott volna, mert ez ellen fel lehetne hozni érveket (lásd a 4.2-es fejezetet), csak arra az általánosabb párhuzamra utaltunk, hogy egy báró király általi „kiküldése” bevett szokás volt a korban.

⁸⁸¹ S. Kiss 1971. 13–15.

ám annak fő témája már teljesen más volt: a gonosztevők elítélése. Az eset 1263-ban történt, amikor István Borsod, Újvár, Zemplén, Heves és Gömör megyék nemesei és mindenféle állapotú lakosai részvételével (*per nobiles ... et alios cuiuslibet condicionis homines de parochia de Borsod, de Novo Castro, de Zemlyn, de Heves et de Gumur*) rendezett *congregat*iot, amelyen a megyék lakosai (többek között) Marcell fiait törvénybe idézték lopás vétségében.⁸⁸² A gyűlés a későbbi nádori közgyűlések ismert sajátosságait mutatta. De István nem csak maga rendezett igazságszolgáltató közgyűléseket, hanem báróit is megbízta ugyanezzel 1268 októberében. Az itt oklevelet kiadó Benedek nádor a következőképpen írta le az előzményeket: „amikor Besenyő faluban voltunk a Szűz Mária sziget [Margitsziget] mellett Szent Mihály arkangyal tizenötöd napján [okt. 13.], és más társaimmal, ti. Gergely esztergomi préposttal, Scela fia Mihállyal, Szakállas Lőrincsel, Ethenad fia Benedekkel, Ruhman fia Jánossal és az ország más nemeseivel, akiket urunk, István király és az ő országa közös ítélezésre a mondott szigetre rendelt az egész ország ügyei kapcsán, törvényt ültünk”.⁸⁸³ A szöveg megfogalmazásából egyértelműen kitetszik, hogy István maga nem volt jelen, csak egyes nemeseket bízott meg azzal, hogy a nevében „közös ítélezést” (*commune iudicium*) tartsanak. Ebbe a tendenciába kapcsolódhatott bele Benedek már tárgyalt Pest megyei megbízása is, aki a birtokviszonyok rendezése mellett a gonosztevők elítélését is feladatául kapta. Az ilyen típusú felülvizsgálatok és törvénykezések gyakori jellemzője volt, hogy a kiküldött kihangsúlyozta, hogy ő a király parancsára, vagy egyenesen a nevében (*vice sui*)⁸⁸⁴ jár el, vagyis a végrehajtott intézkedések nem az éppen akkor viselt hivatali jogköréhez tartoztak. Ennek a hangsúlyozása ugyan Benedek Pest megyei kiküldetéséről szóló oklevelében elmaradt, de arra semmiképpen nem gondolhatunk, hogy az elidegenített földek számbavétele az udvarbírói vagy a nádori jogkör szerves része lett volna, így itt is biztosan egy eseti megbízásról volt szó. Az 1270-es évek legelejére tehát már megjelent mindaz, ami a nádori közgyűléseket jellemzi majd 1273 után: egyfelől a király által vezetett intézmény elnevezése és keretei (ítélkező gyűlés egyes megyék, régiók részére), másfelől az, hogy a nádor és más bárók is tarthattak ítélező gyűléseket a király külön parancsára. 1273-ig még nem futott össze e két szál, azaz ezeket a bárói ítélező gyűléseket addig nem nevezték *congregation*nak, közgyűlésnek. Elviekben nem zárhatjuk ki, hogy nem királyi *közgyűlést* már

⁸⁸² HO VIII. 93–94., S. Kiss 1971. 18–19.

⁸⁸³ „cum nos essemus in villa Beseneu iuxta insulam beatissime virginis Marie, in quindenis sancti Michaelis archangeli, et cum ceteris sociis nostris, qui a domino nostro rege Stephano et a regno suo ad commune iudicium ad predictam insulam super facto tocius regni fuerant deputati, videlicet magistro Gregorio preposito Strigoniensi, Nycholao comite filio Scela, Laurencio barbato, Benedicto filio Ethenad, et Johanne filio Ruhman, ac aliis nobilibus regni, pro tribunali sedissemus” HOKl. 54. (vö. RP 144. sz.)

⁸⁸⁴ 1254: UB I. 247. (RP 97. sz.)

korábban is tartottak. Amikor V. István egy 1270. évi oklevelében arról írt, hogy a királyi jogok helyreállítása céljából Vas megyének *congregatiot* tartott, és másokat az ország más részeire küldött ugyanezen célból,⁸⁸⁵ akkor azok az emberei a kiadott okleveleikben (ha voltak ilyenek) szintén használhatták a maguk gyűlésére ezt a szót. Akár Mojs nádor is köztük lehetett, de egyrészt ezt forrásszerűen nem lehet igazolni, másrészt pedig itt nem a későbbi nádori közgyűlések klasszikus témájával, a megyei igazságszolgáltatással találkozunk, hanem a várföldek helyzetének átvizsgálásával, amelyre már számtalan példát láthattunk korábbról is.⁸⁸⁶ Mivel jó okunk van feltételezni, hogy az ítélkező nádori és báni közgyűlések tartását egy konkrét esemény váltotta ki 1272 után, így erősen valószínű, hogy tényleg nem csak a forráshiány az oka, hogy 1273 előtt nem ismerünk egyetlen ilyen alkalmat sem.

Ezt a konkrét kiváltó eseményt Zsoldos Attila rekonstruálta. Észrevette, hogy a megyei szolgabírói intézmény, a nádori, továbbá a báni közgyűlések tartása egyaránt 1273-ból mutatható ki biztos érvénnyel elsőként, és mindez egybeesett azzal az időszakkal, amikor fia kiskorúságának idején Erzsébet anyakirályné szinte „régensi” hatalmat gyakorolt. Elképzelése szerint a királyné hatalmát csökkentő törekvések hozták létre a vidéki bíráskodás eme fórumait, amit ugyan ideiglenesnek szántak, ám végül állandósult. Erzsébet előtt pedig azzal legitimálták mindezt, hogy volt férje, V. István király politikai örökségének állították be az újításokat.⁸⁸⁷ Ezek után került sor arra, hogy V. István megbízható embere, Péc nembéli Dénes a Zala megyei gonosztevők elítélésébe fogjon László király parancsára.

Hogy ezt az intézményt kezdetben ideiglenesnek szánták, megerősíti az is, amelyre már Tringli István is felfigyelt. Nevezetesen, hogy a közgyűlések említésekor mindig kiemelték, hogy a nádor királyi parancsra, az ő felhatalmazásából járt el. Tringli szerint csak a 14. század első felében alakult ki az a szokás, hogy a nádor (és vele párhuzamosan a bán és a vajda) saját elhatározásból is tarthatott közgyűlést.⁸⁸⁸ A 14. század helyett ugyan az 1290-es évek elejére lehet tenni a saját jogkörüknél fogva tartott nádori *congregatiok* kezdetét,⁸⁸⁹ de ez Tringli

⁸⁸⁵ „peragratibus quibusdam partibus regni nostri, ad alias vero propter iurium regalium reformationem iudicibus transmissis, ad Castrum Ferreum venissemus, in congregacione, quam ibidem de nobilibus jobagionibus castri, castrensibus, et aliis incolis eiusdem provincie, facta primitus proclamatione, preceperamus convocari” UB I. 383. (RA 2048. sz.)

⁸⁸⁶ Ezen 1270. évi (és későbbi, V. István alatti) birtokrestaurációs gyűlésekre lásd még Kis 2010. 166–167.

⁸⁸⁷ Zsoldos 2003. 791–803.

⁸⁸⁸ Tringli 1997. 390.

⁸⁸⁹ Ahol kiemelik a királyi felhatalmazást: 1273: ÁÚO IX. 38–40. (RP 162. sz.), 1278: CD V/2. 477–478. (RP 192. sz.), 1279: UB II. 126. (RP 195. sz.), 1286: CD V/3. 333–334. (RP 226. sz.). Az átmenetre utal, hogy Henrik fia János nádor 1288. évi Vas megyének tartott közgyűlését egyik oklevelében a király akaratából megtartottnak mondta (Bándi 1987. 124., RP 234. sz.), másik oklevele szerint „minden Vas megyei nemes és más állapotú ember akaratából” (*de voluntate omnium nobilium et aliorum cuiuslibet condicionis hominum*

megállapításának lényegén mit sem változtat. A kezdetekre nézve beszédes Máté fia Máté 1278. évi oklevele, amelyben leírta, hogy amikor őt a király a báróinak egyetértésével és tanácsára nádorrá, illetve somogyi, soproni és bányai ispánná emelte, helyettesévé rendelve (*vices suas committens*) elküldte őt az ország megyéibe (*districtus*), hogy fellépjen a tolvajok, latrok és más gonosztevők ellen, és intézkedjen a nemesek, várjobbágyok, egyházak, udvarnokok és más emberek elidegenített, elpusztított, vagy csak jogtalanul birtokolt földjei ügyében, hogy visszaállítsa azokat mindenkinek a saját jogába.⁸⁹⁰ A szöveg külön kiemeli, hogy a király nem nádori, vagy éppen megyésispáni minőségben küldte el őt a megyékbe (pedig az oklevél közelebből egy Somogy megyei *congragator*ról szól, és ő somogyi ispán is volt!), hanem *vice sui*, vagyis a maga képében. Mindez arra utal, hogy ezen *congregatiok*ra nem úgy tekintettek a kortársak, mint amelyek egy korábbi nádori vagy akár udvarispáni jogkör szerves részét képezték, és annak folytatásai. Egy olyan, eredendően királyi intézményként tekintettek rá, amelyet ott és akkor éppen a nádor gyakorolt.

Az 1273. évi első nádori közgyűléssel (amit esetleg néhány másik, ma már nem dokumentálható közgyűlés követett vagy megelőzött) még nem szilárdult meg a nádori *generalis congregatio* intézménye. Mindezt jól illusztrálja, és vélhetően nem pusztán a forráshiánynak kell betudnunk, hogy 1273 után öt évig egyáltalán nincs tudomásunk nádori közgyűlésről, aztán 1278–1279 folyamán rögtön hármat is ismerünk. Az elsőt az a Péc nembéli Dénes tartotta, akihez a legelső, 1273. évi közgyűlést is köthetjük, míg a másik kettőt Csák nembéli Máté, és okleveleinek narrációjából kiderül, hogy a közgyűlések az akkor meginduló országos konszolidációs program részét képezték, amelynek éppen Máté nádor volt az egyik fontos oszlopa.⁸⁹¹ A konszolidációs kísérlet kudarca után ismét hosszabb szünet állt be, majd 1286-ban Aba nembéli Makjám, IV. László híve⁸⁹² a király utasítására tartott Zemplén megyében közgyűlést.⁸⁹³ Mindezekkel párhuzamosan IV. László is tartott még ítélkező *congregatiok*at kisebb régiók számára (pl. a konszolidációs program részeként 1278 vagy 1279 folyamán bizonyos kelet-magyarországi hét megye számára, vagy 1282-ben

comitatus de Castri Ferrei UB II. 207., RP 231. sz.) tartotta. Innentől kezdve a királyra nem történik utalás, lásd 1295: DL 96039., RP 266. sz.; 1298: Zichy I. 89., RP 282. sz.; 1299: ÁÚO XII. 635–637., RP 292. sz.; DL 96042–96043., HO VIII. 397–398., RP 302–304. sz. Egy 1278. évi nádori közgyűlés esetén (ÁÚO IX. 48–49., RP 185. sz.) ugyan szintén nincs utalás a királyra, ám ott a szövegkörnyezet sem kívánta ezt meg, mert csak mellékesen említették az eseményt az oklevélben, nem egy ott kiadott ítéletleveletről van szó. Az 1290 körüli határvonalat III. András 1290. évi dekrétuma szentesítette (14. tc., DRMH I/1. 45.), amely már magától értetődőnek vette a nádor megyékbe kivonuló bírászkodását.

⁸⁹⁰ CD V/2. 477. (RP 192. sz.)

⁸⁹¹ 1278: ÁÚO IX. 48–49. (RP 185. sz.); CD V/2. 477–47. (RP 192. sz.); 1279: UB II. 126. (RP 195. sz.)

⁸⁹² Szűcs 1993. 316.

⁸⁹³ CD V/3. 333–334. (RP 226. sz.)

Szeged mellett),⁸⁹⁴ ám a királyi gyűlések egyre inkább országos szintű ügyeket kezdtek tárgyalni, amelyeket már joggal nevezhetünk az első országgyűléseknek.⁸⁹⁵ László király uralmának utolsó szakaszában, 1288 júniusában Héder nembéli János Vas megyei közgyűléseiről maradtak még fent adatok (rövid idő alatt hármat is tartott a megyében). Ekkor már megtörtént a véglegesnek mondható szakítás a király és az egyházi, meg javarészt a világi elitje között.⁸⁹⁶ A nádor és a király közti politikai távolság egyik szembetűnő jelének mondhatjuk, hogy a Vas megyei közgyűlésekről szóló okleveleinek az egyikén a megszokott királyi parancsra történő hivatkozás szerepel, ám egy másikon már „minden Vas megyei nemes és más állapotú ember” akaratára hivatkozott.⁸⁹⁷ (A harmadik közgyűlésekről tudósító oklevélben a nádor nem nevezte meg a kezdeményező félt.)⁸⁹⁸ Ez az első olyan ismert példa – még ha az uralkodóval szembeni politikai dac szülte is –, amikor már a saját jogán közgyűlést tartó nádorral szembesülünk. Az, hogy ugyanazon eseményt az egyik nádori oklevél a király akaratának, a másik oklevél viszont már egy, a megyei lakosok kérésén nyugvó nádori kezdeményezésnek tudja be, jól mutatja, hogy ekkor még korántsem volt magától értetődő a királyi akaratától független *generalis congregatio* szokása. De ezt a IV. László-kori állapotot aztán gyorsan szentesítette III. András uralma, aki az uralkodása kezdetén törvényerőre emelte az 1273. évi közigazgatási „reformcsomag” mindkét részét. Egyfelől ugyanis előírta az 1273-ban megjelenő szolgabírói intézmény létét a megyékben,⁸⁹⁹ másrészt törvénycikk szolt a *nádori* megyei közgyűlésekről is. Ez utóbbi kimondta: „ha a nádor az országunkban az igazság szolgáltatására indul, minden megyében négy kiküldött bíró és a megyei ispán tartoznak vele menni és bíraskodni”.⁹⁰⁰ Innenről kezdve a *generalis congregatio* kapcsán már nem esik többet szó arról, hogy a király parancsára vagy engedélyével történt volna. Vagyis a nádori közgyűlés kialakulását itt, az 1290. évi törvényekkel tekinthetjük lezártnak, amikor az 1273 utáni átmeneti korszak után (amikor a nádor „hivatalosan” még csak a királyi jogkört kapta meg egy-egy konkrét alkalomra) a közgyűléseket saját jogán, a nádori intézmény részeként celebrálhatta.

Összefoglalva tehát: úgy véljük, hogy a nádori (és báni, később a vajdai) általános gyűlések előképét nem kell a 13. század első feléig, a Váradi Regesztrumban előforduló

⁸⁹⁴ S. Kiss 1971. 33–34., 39–40.

⁸⁹⁵ Gerics 1987. 279–281.

⁸⁹⁶ Szűcs 1993. 318–320.

⁸⁹⁷ „de voluntate omnium nobilium et aliorum cuiuslibet condicionis hominum comitatus de Castri Ferrei” (UB II. 207., RP 231. sz.). A királyi akaratra történő hivatkozás: Bándi 1987. 124. (RP 234. sz.)

⁸⁹⁸ UB III. 285. (RP 230. sz.)

⁸⁹⁹ Zsoldos 2003. 805–807., vö. DRMH I/1. 44.

⁹⁰⁰ DRMH I/1. 45. Magyarul: Szöveggyűjtemény 286.

1220–1222. évi, a serviensek számára tartott ítélkezés-sorozati visszavezetni. Tény, hogy az ottani modell igen hasonló a későbbi nádori *generalis congregatio* intézményéhez, ám az egy rövid életű, gyorsan elhaló újító próbálkozás volt csak II. András részéről, és nem mutatható ki, hogy lett volna bármiféle kontinuitás a húszas évek, és az ötven évvel későbbi időszak között. A gyűlések előképét a magunk részéről egyfelől egy olyan szokásban keressük, amely már korábban is előfordult, de az 1240-es évektől terjedt el igazán. Eszerint a király különféle feladatokkal küldte ki a báróit bizonyos megyékbe, hogy az ő nevében intézkedjenek. Ezek a feladatok rendszerint a királyi vagyon (várbirtokok, udvarnokföldek, udvarnokok hovatartozásának) felülvizsgálatát jelentették, és kezdetben sosem volt általános értelemben vett igazságszolgáltatási funkciójuk. István ifjabb király esetében jelent meg speciális feladatként az ítélkezésre kiküldött bíró. Benedek ifjabb királyi nádor és udvarbíró – azzal, hogy a Pest megyei gonosztevők kihirdetése volt az egyik feladata 1268 körül – már egészen közel került a nádori közgyűlések modelljéhez, bár a kérdéses terminus technicust még nem használta. Ezzel párhuzamosan alakult ki a király által tartott *generalis congregatio* szokása is az 1250-es évektől kezdve. Ezek feladatköre tulajdonképpen azonos volt a kiküldött bárók feladataival, csak éppen több megye, vagy egy nagyobb régió számára tartották a király és a helyi lakosok részvételével. IV. Béla alatt így birtokrevíziós kérdéseket intéztek, míg István ifjabb király alatt megjelent az első ítélkező *congregatio* is. A három területi nagybíró (nádor, szlavón bán, erdélyi vajda) által tartott közgyűlés elnevezése a királyi *congregatiok* intézményéből származott. A nagybírói közgyűlések létrejötte egy konkrét időponthoz, 1273-hoz köthető, és bizonyára igaza lehet Zsoldos Attilának abban, hogy azért adták át ideiglenesen a *generalis congregatio* tartásának jogát a nádornak és a bánnak, hogy ezzel is gyengítsék Erzsébet királyné régensi hatalmát. Hogy a nádor és a bán (majd valamivel később a vajda) nem egy saját jogán folytatott intézményt „örökölt meg” korábbról, hanem a királyi *congregatiok* jogát ruházták át rájuk, azt nem csak a latin terminológiai egyezés mutatja, hanem az is, hogy kezdetben mindig külön kiemelték, hogy a közgyűlést királyi parancsra, királyi jogon, vagy egyenesen a király nevében tartják. Ez a saját jogon folytatott közgyűlések esetében nem így lett volna. Így a nádori *generalis congregatio* véleményünk szerint kezdetben nem volt más, mint a király által folytatott közgyűlés intézményének ideiglenes, kifejezetten néhány konkrét alkalomra szóló átruházása a nagybírára, amely átruházást az tette lehetővé, hogy a nádor már az 1260-as években is ellátott hasonló feladatokat királyi parancsra. A IV. László alatt ideiglenesnek szánt újítást aztán később is megtartották, és az 1290-es évek legelejére beépült a nádori jogkörbe.

6.2 – A nádori *generalis congregatio* intézménye 1290–1343 között

A megelőző fejezetekben már elég részletesen tárgyaltuk a nádori közgyűlések egyes nádorok alatti jellemzőit, illetve azon területeket, amelyekre kiterjedt a nádori jogkör ebből a szempontból, így most csak egy rövid összefoglalást adunk a korábbi fejezetek alapján, néhány általános jellemzővel kiegészítve.

Törvényben először a már fentebb említett 1290. évi szabályozásban szóltak a nádori közgyűlésről, ebben kimondták, hogy a megyébe érkező nádor mellé a megyésispán és a 4 szolgabíró csatlakozzon bírótársként.⁹⁰¹ Ezt egészítette ki az 1298. évi törvény a következővel: „Azt is elrendeltük, hogy a nádor táborban megszállván, a mezőkön és gyűléseken, nem pedig falvakban és városokban ítélezzék, [és pedig] ... tavaszi, nyári és őszi, nem pedig téli [időszakban]”.⁹⁰² A törvény tehát attól tiltotta el a nádort (és kíséretét), hogy a gyűléseket tartva egy adott településen megszálljon, nem kevés vagyont felélve. A törvénynek lassan lehetett foganatja, mert már 1298. október 6-án Roland nádor „Gáva falu közelében” (*prope villam Gewa*) tartotta közgyűlését. Emellett Roland Borsod megyei és Amadé Zemplén megyei közgyűlései szintén a nyári és őszi hónapokra estek, igaz, ezeket a nádorok „in villa Edelin” és „in villa Lelez” celebrálták.⁹⁰³ A 14. században aztán hol kitették a település határában való táborozást jelentő *apud* vagy *prope* prepozíciókat a településnév mellé, hol nem (csak a keltezéskor megszokott *in* prepozíciót használva), de erősen valószínű, hogy a legtöbbször valójában a határában tartották az eseményt. A téli hónapok tilalmának betartására már biztosabb adataink vannak. Kopasz esetében még csak az éppen határesetet jelentő november végi nádori közgyűlésekre vannak adatok,⁹⁰⁴ de Debreceni Dózsa⁹⁰⁵ és Druget Fülöp⁹⁰⁶ esetében egyszer-egyszer előfordultak januári gyűlések is. Druget János pedig egy alkalommal a Pest megyei gyűlést február hónapban tartotta.⁹⁰⁷ Ezen ritkának és egyedinek nevezhető esetek kivételével azonban a nádori közgyűlések március és május közötti hónapokban indultak, és októberben, vagy legkésőbb november első felében lezárultak. Mindebben nyilván nem az 1298. évi törvény szövegének, hanem a praktikumnak volt nagyobb szerepe. Az 1320-as évekre alakult ki az a szokás is, hogy a nádor, a megyei

⁹⁰¹ DRMH I/1. 45. Magyarul: Szöveggyűjtemény 286.

⁹⁰² DRMH I/1. 52. Magyarul: Szöveggyűjtemény 296.

⁹⁰³ Gáva: Zichy I. 89. (RP 282. sz.); Edelény: ÁÚO XII. 637–638. (RP 293. sz.); Lelesz: DL 96042. (kiadása: RP 302. sz.)

⁹⁰⁴ Pl.: Kopasz nádor (1313. nov. 18.): AOKl III. 631., (1314. nov. 22.): AOKl III. 849.

⁹⁰⁵ 1322. jan. 9–16.: AOKl VI. 406–408., 411. sz.

⁹⁰⁶ 1323. jan. 18–21.: AOKl VII. 13–14., 19. sz.

⁹⁰⁷ 1330. febr. 26–27.: AOKl XIV. 107. sz.

alispán vagy ispán és a szolgabírák mellé a helyi nemesek közül 12 esküdtet rendeltek ítélőtársul, akiknek a kiválasztása a megyei nemesség joga volt.⁹⁰⁸

Bár, mint az előző fejezetben szó volt róla, a nádori közgyűlések intézménye 1273-tól már létezett, és celebrálásuk 1290 után hivatalosan is nádori jognak számított, jelentősége az Árpád-kor folyamán egyáltalán nem mondható nagynak. Ugyanez igaz a 14. század első évtizedére is. Az 1273 és 1313 közötti 40 évből összesen 13 nádori közgyűlésről van csak tudomásunk.⁹⁰⁹ Hogy ez mennyire kevés, jól érzékelteti, hogy például alig huszonnyolc évvel később, 1341-ben Druget Vilmos nádor csak abban az egyetlen évben 18 közgyűlést tartott.⁹¹⁰ 1343-ban az utódja, Zsámboki Miklós 17-et.⁹¹¹ Az említett Árpád-kori törvények (1290, 1298), és az egyes oklevélnarrációk is azt sugallják, hogy egy rendszeres, sorozatban akár több megyére is kiterjedő módon mehetett a közgyűlések tartása. A konkrét források viszont akkor is eltérő képet sugallnak, ha azok jelentős pusztulásával is kell számolni. Az 1273 utáni negyven év *congregationi*nak száma már önmagában is kevés ahhoz, hogy rendszeres gyakorlatnak véljük, de külön feltűnő, hogy a nádor legtöbbször olyan megyékben tűnt fel, amelyekhez valamilyen más módon is köze volt. 1278-ban Dénes úgy tartott Somogy megyének közgyűlést, hogy a megye ispánja is volt egyben.⁹¹² Csák nembéli Máté 1278-ban Somogyban, 1279-ben Sopronban hívott össze ilyen gyűlést, és mindkét oklevelében

⁹⁰⁸ A 12 esküdtre az első adat: 1324. máj. 23.: AOkl VIII. 273. sz. A kiválasztásuk módjáról Domonkos macsóiban 1339. nov. 28-i oklevele (AOkl XXIII. 717. sz.) tájékoztat, miszerint az ő Baranya megyei közgyűlésének esküdtjeit „a nádori közgyűlés szokása szerint” a megyei nemesek jelölték ki mellé bírótársként (*cum ... iuratis assessoribus per universitatem nobilium eiusdem comitatus pro causis quibuslibet iudicario deliberandis nobis in socios, iuxta morem congregationis palatinatus, deputatis*): DF 261637. Az esküdtekre lásd még Istványi 1939. 69.

⁹⁰⁹ 1273: Zala megye számára Péc nb. Dénes (ÁÚO IX. 38–40.; RP 162. sz.); 1278: Kaposon, Somogy megyének szintén Péc nb. Dénes (ÁÚO IX. 48–49.; RP 185. sz.); 1278: Somogy megyének Csák nb. Máté fia Máté (CD V/2. 477–478.; RP 192. sz.); 1279: Sopronban, Sopron megyének szintén Csák nb. Máté (UB II. 126.; RP 195. sz.); 1286: Zemplén megyének Aba nb. Makján (CD V/3. 333–334.; RP 226. sz.); 1288. jún. 19.: Szombathelyen Vas megyének Héder nb. János (UB III. 285., UB II. 207–208., Bándi 1987. 124.; RP 230., 231., 234. sz.); 1295. szept. 7.: Szatmár és Szabolcs megyének a Szatmár megyei Szalkán Aba nb. Amadé (DL 96039.; RP 266. sz.); 1298. okt. 6.: Gáván, Szabolcs megyének Rátót nb. Leusták fia Roland (Zichy I. 89.; RP 282. sz.); 1299: Borsod megye számára szintén Rátót nb. Roland (ÁÚO XII. 635–637., 637–638.; RP 292–293. sz.); 1299. nov. 4.: Leleszen, Zemplén megyének Aba nb. Amadé (DL 96042–96043., HO VIII. 397–398.; RP 302–304. sz.); 1306. febr. 7.: Zaránd megyének Zarándon Borsa nb. Kopasz (AOkl II. 13. sz.); 1309. okt. 18-án Tapolcsányban Csák Máté – vélhetően nem egy megye, hanem az egész tartománya számára (AOkl II. 758. sz.); 1313. nov. 18-án Bihar megyének Váradelőhegyen Borsa nb. Kopasz (AOkl III. 631. sz.)

⁹¹⁰ Felsorolásukat lásd Kruták 2012. 432.

⁹¹¹ Igaz, ezek egy részét az alnádora tartotta a nádor nevében, vele párhuzamosan. A következő megyékről tudunk: Fejér, Somogy, Tolna, Bodrog, Valkó, Bihar és Kraszna, Szabolcs és Bereg, Zemplén és Ung, Bodrog, Gömör és Torna, Abaújház és Sáros, Hevesújvár, Szepes, Nógrád, Hont, Pozsony, Komárom. Tételesen lásd: AOkl XXVII. 307., 310., 319., 350–351., 398., 453–454., 459., 605., 609–610., 613–614., 620–621., 631., 636., 654–655., 657., 663., 689., 696., 707., 728., 739., 776. sz.

⁹¹² Archont. 1000–1301. 21.

általánosságban is szólt arról, hogy a király az egész országra (*per totum suum regnum*)⁹¹³ kiterjesztette fennhatóságát, és most éppen Somogy vagy Sopron megyébe ért.⁹¹⁴ Mindebből akár az 1330-as évektől jellemzővé váló „láncközgyűlésekre” is következtethetnénk, ám a megfogalmazás formulaszerűségének gyanúját veti fel, hogy Máté somogyi és soproni (és bányai) ispán volt ekkor,⁹¹⁵ és pont erről a két megyéről maradt fent oklevél is, semmi másról. A későbbiek folyamán pedig az „oligarcha-nádorok” *generalis congregatioi* a saját territóriumukra terjedt csak ki. Az Aba nemzetséghez tartozó nádorok esetében ez az ország északkeleti megyéit jelentette.⁹¹⁶ Héder nb. János egyetlen nádori közgyűlése szintén abban a Vas megyében volt 1288-ban, amely a nemzetségük központja volt.⁹¹⁷ Tegyük hozzá: sem az Abák, sem a Kőszegiek (Héder nembéliek) esetében nem a legszűkebb nemzetségi központban volt a közgyűlés, ebből a szempontból tehát tényleg „vidéki” bírászkodás volt – még ha nem is kellett túl messzire menniük. Rátót nb. Leusták fia Roland famíliája szintén birtokos volt Borsod és Szabolcs megyékben, ahol Roland *congregatiokat* tartott,⁹¹⁸ de befolyásuk korántsem volt akkora a területre, mint amekkora az Abák vagy a Kőszegiek esetében fennállt. Borsa nembéli Kopasz Zaránd és Bihar megyei gyűlései éppúgy a nádor legszűkebb hatalmi körzetében voltak,⁹¹⁹ mint az örökös nádori címet viselő Csák Máté *congregatioja*, aki a tartományi ügyeit rendezte ilyen módon.⁹²⁰ Bár az, hogy a közgyűléseik határa nem lépte túl a nádorok szűkebb uralmi körzeteinek határait, önmagában nem meglepő, de hogy ebből az időszakból ennyire kevés ilyen bírászkodó gyűlésről tudunk, mindenképpen arra utal, hogy ez az intézmény nem képviselt komoly súlyt az Árpád-korban és az azt követő évtizedben, amely időszak egyébként is az Árpád-kor öröksége volt a nádorság története szempontjából.

⁹¹³ UB II. 126. (RP 195. sz.)

⁹¹⁴ „cum... praesertim in Comitatu Symighiensi essemus” CD V/2. 477. (RP 192. sz.); „cum ad comitatum Suprvniensem accessissemus” UB II. 126. (RP 195. sz.)

⁹¹⁵ Archont. 1000–1301. 21.

⁹¹⁶ Aba nb. Makján Zemplén megyének, Amadé Zemplén, Szabolcs és Szatmár megyéknek. Az Abák hatalma 1311-ben Szabolcs és Zemplén megyéket biztosan magába foglalta (Kristó 1973. 75.), Szatmár megye már kissé kiesik ebből, de azt a congregatiót Szabolcs megyével közösen, „páros” közgyűlésként tartotta Amadé, akinek a szűkebb nádori vonzáskörzete biztosan kiterjedt erre a megyére is, mint ez ítéletleveleiből látszik.

⁹¹⁷ Lásd pl. Karácsonyi 1900. 598–605.; Zsoldos 201b. 653–654.

⁹¹⁸ Karácsonyi 1900. 926–927.

⁹¹⁹ Kopasz uralmi körzete leginkább e két megyére terjedt ki, lásd példákkal a „4.4. – I. Károly első nádorai – az »oligarchikus nádorság« öröksége” c. alfejezetet. Egyébként valószínű, hogy Zaránd megye ispánja is volt, lásd Zsoldos 2011b. 63. 122. jz.

⁹²⁰ Minderre az utal, hogy Máté később is ezen a településen tartott közgyűlést, ahol egyébként Trencsény mellett szintén egy jelentősebb rezidenciát épített ki magának (Kristó 2001. 36.), és a Trencsén megyei Trencsényből halasztott egy ügyet a Nyitra megyei tapolcsányi *congregatoria* (AOKI II. 758. sz.), amely eszerint nem csak a szűkebb megye ügyeivel foglalkozott.

Az 1310-es évek második felétől kezdett a közgyűlés intézménye fontosabb bíraskodási és döntéshozói fórummá válni. Ez nem jelentette automatikusan a nádori gyűlések számának hirtelen emelkedését (bár egy idő múlva természetesen ez is a folyamat egyik eredménye lett), inkább csak a közgyűléseket tartók körének a bővülését. Az 1310–1320-as évek hozták el a nádor nélküli közgyűlések virágkorát. Egyrészt ekkortól kezdődtek a kizárólagosan a megyei személyzet által lefolytatott *congregatiok*. Ezeket Kristó Gyula az ekkor fennálló „feudális anarchia” egyik jelének tekintette, mivel szerinte a megyésispánok királyi felhatalmazás nélkül rendezték meg ezeket, és miután Károly konszolidálta hatalmát, visszaálltak a nádori közgyűlések.⁹²¹ Bár Kristó végkövetkeztetése mindenképpen helyes (ti. hogy a károlyi konszolidáció idején egyre inkább előtérbe kerültek a nádori gyűlések), magunk úgy véljük, hogy a megye által rendezett közgyűléseket a király felhatalmazásából tartották, és legalább két csoportját különíthetjük el. Az egyik esetben egy konkrét királyi parancsra összehívott gyűlésről volt szó. Például 1313-ban Károly egy földbirtoklási eset kivizsgálását kérte Bereg megye négy szolgabírájától, a megye összes nemesétől és várjobbágyától (*quatuor iudicibus nobilium, ac universis nobilibus et iobagionibus castri de comitatu de Bereg*).⁹²² A megye ennek a vizsgálatnak a lebonyolítására hívta össze az általuk *congregatio generalis*nak nevezett megyei gyűlést, végül jelentették a királynak az eredményt.⁹²³ Ennél jóval érdekesebbek azok az esetek, amikor – látszólag – nem volt szó külön királyi kérésről. Mihály újházi ispán és a megye 4 szolgabírája a megyének 1312. december 21-én Forrón *congregatio generalis* tartott, és nem említették a királyi meghatalmazást.⁹²⁴ 1314 májusában ugyancsak a négy megyei szolgabíróval tartott Mihály ispán közgyűlést, királyi parancsot itt sem említve.⁹²⁵ Ugyanakkor nehezen lenne elképzelhető, hogy egy 1311 óta már stabilan a király ellenőrzése alatt lévő megyében egy, a király által odahelyezett ispán⁹²⁶ Károly ellenében rendezett volna ilyen gyűléseket. Az 1310-es évek második felétől jelentek meg a király által megbízott bírák is, akik egy adott régió felett átfogóbb uralommal is rendelkeztek, amely rendszerint szintén a közgyűlések tartásában nyilvánult meg.⁹²⁷ Az Újház megyei esetek leginkább ezen kiküldött bírói intézmény egyfajta „előfutárát” jelentik, hiszen – Zsoldos

⁹²¹ Kristó 2003b. 173.

⁹²² DL 105777. (AOkl III. 593. sz.)

⁹²³ AOkl III. 594. sz.

⁹²⁴ HO VII. 369. (AOkl III. 410. sz.)

⁹²⁵ AO I. 344. (AOkl III. 751. sz.)

⁹²⁶ Engel 1988. 99–100. Mihály egyébként 1312-ben tűnt fel először, és 1315-ben még hivatalában volt (Archont. 1301–1457. 94.) – Károly tehát jól láthatóan nem tekintette „renitens” vidéknek ezt a megyét és tisztikarát.

⁹²⁷ Zsoldos 2011b. 53–64.

Attila kutatásai szerint – ezek a kiküldött bírák rendszerint egy-egy volt tartományúr territóriumára feletti igazgatási jogokat kapták meg, hogy azt a területi egységet még egy ideig együtt kormányozhassák. Abaúj megye pedig Amadé halála után, 1311-ben került Károly kezére.⁹²⁸ Ekkor még nem létezett a „kiküldött bíró” intézménye, de egy 1314 augusztusában kiadott oklevélben már úgy írták körül Mihály titulását, hogy abból arra is következtethetnénk, hogy valamikor 1314 nyarán megkapta ezt a címet.⁹²⁹ Így Mihály 1314 előtti felhatalmazása a kiküldött bírói tisztség megszületése előtti időszakra világít rá, amikor Károly a megye ispánját már felruházta olyan jogokkal, amelyek a közgyűlések összehívását és lefolytatását is magában foglalták, hasonlóan a vármegye előző urának, Amadé nádornak a jogaihoz.

Az említett kiküldött bírák mellett mások is tartottak közgyűléseket a megyéknek ebben az időben. Zólyomi Doncs mester 1317. április 29-i liptói *congregatio*ja például biztosan nem illeszthető be a kiküldött bírói intézmény keretei közé (Doncs sem használta magára e titulust).⁹³⁰ Emellett úgy tűnik, hogy a soproni, vasi és zalai ispánságot kezében tartó Kőszegi András 1314 júniusában meghírdetett Vas és Zala megyei *generalis congregatioi*⁹³¹ tényleg csak egy uralkodójával dacoló tartományúr megnyilvánulásai voltak, hiszen a viszony éppen ez év első felében mérgesedett el alaposabban a király és a Kőszegiek között.⁹³² 1321–1322 folyamán is előfordult, hogy a király a megyéspánt bízta meg azzal, hogy a megyében közgyűlést folytasson le.⁹³³ Mivel ezek a példák nyugat-felvidéki és dunántúli megyék esetében jelentkeztek, életre hívásukat nyugodtan magyarázhatjuk azzal, hogy a keleti súlyponttal, vagy éppen semmilyen konkrét vonzaskörzettel nem rendelkező nádorok (Domonkos, Dózsa) fennhatósága nem terjedt ki erre a vidékre.

A kiküldött bírók intézménye kissé visszább szorult azzal, hogy Druget Fülöp nádori vonzaskörzete teljesen lefedte Abák, és részben a Borsák tartományát, így ott már maga a nádor hívhatta össze a megyéknek a gyűléseket.⁹³⁴ Ám ha kellett, speciális esetben szintén

⁹²⁸ Engel 1988. 99–100.

⁹²⁹ Lásd Zsoldos 2011b. 60. ill. uo. 101. jz.

⁹³⁰ AOkl IV. 446. sz. Doncs biztosan nem a király ellenében tartotta, mert nem sokkal később az itt magát még csak *magister*nek tituláló Doncsot Károly Liptó megye ispánjává nevezte ki (Archont. 1301–1457. 150.).

⁹³¹ AOkl III. 765., 771–772. sz.

⁹³² Engel 1988. 107–108.

⁹³³ 1321. máj. 2.: Veszprém m. (AOkl VI. 113. sz.); 1322. ápr. 19.: Trencsény m. (AOkl VI. 531. sz.); 1322 májusa után Kőszegi András is közgyűlést tartott Vas megyének (AOkl VI. 555. sz.), ekkor már vlsz. királyi jóváhagyással tette, hiszen 1321-ben Károly személyesen tette meg őt vasi ispánnak rokona, Kőszegi „Kakas” Miklós ellenében (Engel 1988. 130.; Zsoldos 2010b. 661.); 1322. júl. 24.: Somogy m. (AOkl VI. 703. sz.).

⁹³⁴ Fülöp a következő megyéknek tartott *congregatio*t: Abaúj, Borsod, Gömör, Szabolcs, Bereg, Ugocsa, Szatmár, Ung és Bihar. A részletese adatokat lásd a „4.5 – A Druget-nádorok” c. alfejezetben.

„elővették” e hivatalt. Ilyen alkalom adódott akkor, amikor a nádori szék éppen üresedésben volt, vagy amikor Druget Vilmos kormányozta a Druget-tartományt, amíg apja a nádori címet viselte. Ekkor Vilmost szintén felruházták annak a jogával, hogy a tartományi megyékben közgyűléseket tarthasson.⁹³⁵ A harmadik speciális eset a macsói bánok által honorként bírt megyék kérdése volt. Itt alapvetően a nádornak volt joga közgyűléseket tartani, ám ha a bánra akarták ezt átruházni, akkor ő is megkaphatta a kiküldött bírói címet.⁹³⁶ Ezek után azonban lényegében megszűnt ez az ideiglenes felhatalmazás. Helyette a nádori *generalis congregatiok* határai tágultak ki. A budai alnádora révén már Druget Fülöp is rendezett közgyűlést a nádori körzetének határain túl.⁹³⁷ Ám az első olyan nádor, aki személyesen is tartott egyszerre a keleti és nyugati megyék számára ítélkező gyűlést, Druget János volt.⁹³⁸ Fia, Druget Vilmos alatt pedig az ország északi felének jelentős részét lefedték már a nádori közgyűlések.⁹³⁹ Ekkor alakul ki az a Zsámboki Miklós alatt is jellemző szokás, hogy a nádor főként két évente, páratlan években indul a *generalis congregatio* tartására. Druget Vilmos alatt megfigyelhető az is, hogy a nádori kúriában már a nádor távollétében is adtak ki oklevelet az ő nevében, ám a közgyűléseket Vilmos mindig személyesen celebrálta (vagy albírája révén, de akkor az albíró oklevele nem a nádor, hanem a saját nevében került kiadásra).⁹⁴⁰ Ugyan felmerülhet néhány szorosabb időpont kapcsán, hogy Vilmos nádor nem mindenhol lehetett személyesen jelen, de rendszerszerű módon először Zsámboki Miklós 1343. évi közgyűlés-sorozata alatt mutatható ki az, hogy ő és alnádora párhuzamosan rendezték a *generalis congregatiok*at egy adott régióban a megyéknek, és mindketten a nádor nevében kibocsátott okleveleket adtak ki (László alnádor azonban a saját pecsétjével pecsételte meg azokat).⁹⁴¹ Ekkor találkozunk először azzal, hogy már nem csak a nádori kúria működése, de a megyei közgyűlések intézménye is elszakadt a nádor kötelező személyes jelenlététől. Mindemellett I. Lajos korát nyugodtan nevezhetjük a nádori *generalis congregatiok* fénykornak is.

⁹³⁵ Az üresedésre lásd: Zsoldos 2011b. 61–62. Druget Vilmos ezen speciális felhatalmazására a János nádorsága alatti időszakból: Zsoldos 2012a.

⁹³⁶ Zsoldos 2011b. 60–61.; ill. lásd még az „5.1 – A földrajzi határok” c. alfejezetet.

⁹³⁷ 1325: AOKl IX. 442. sz.; 490–492. sz.

⁹³⁸ Közgyűléseinek felsorolását lásd Zsoldos 2012c. 531.; ill. itt, a „4.5 – A Druget-nádorok” c. alfejezetben.

⁹³⁹ Ezek felsorolását lásd Kruták 2012.; ill. itt, a „4.5 – A Druget-nádorok” c. alfejezetben.

⁹⁴⁰ Erre a példát lásd 1335: AOKl XIX. 479. sz.

⁹⁴¹ Minderre, részletesen adatolva, lásd a „4.6 – A nádori kúria Visegrádra költözése” c. alfejezetet.

7 – A NÁDOR MINT AZ ALÁVETETT NÉPELEMEK BÍRÁJA

Ebben a fejezetben a nádori intézmény egy igen archaikusnak mondható elemével foglalkozunk. Bizonyos jogi és etnikai csoportokat ugyanis már az Árpád-kor legkorábbi szakaszától kezdve a nádorispán fősége alá rendelték. Egyrészt a királyi udvarszervezet népei, az udvarnokok tartoztak ide, másrészt a besenyők. A 13. század 70-es éveitől kezdve aztán a nádor elkezdte viselni a „kunok bírása” titulust is. Az udvarnokok feletti főhatalma már a királyi udvarszervezet felbomlását megelőző időkben megszűnt, és a 14. században már semmilyen kapcsolat nem mutatható ki a nádor és az udvarnokok között. A besenyők feletti hatalomnak vannak ugyan nyomai az Anjou-kor idején, amely aztán éppúgy elenyészett, mint különálló etnikumként maguk a besenyők. Egyedül a „kunok bírása” cím viselése élte túl a középkort a nádorok esetében (kibővülve a „jászok bírása” címmel), ám, mint látni fogjuk, ennek a titulushoz már kezdettől fogva kicsi volt gyakorlati jelentősége – a vizsgált korszakban lényegében semmilyen kapcsolatot nem lehet kimutatni a kunok és a mindenkori nádorispán között.

7.1 – Az udvarnokok feletti joghatóság

A tisztség kialakulását tárgyaló fejezetben már történtek utalások arra, hogy a királyi udvarszervezethez tartozó udvarnokoknak⁹⁴² a főbírája a nádor volt. A nádor és az udvarnokok kapcsolatáról már a legelső nádorispánra vonatkozó szabályozás, az ún. László-féle III. törvénykönyv 3. cikkelye is szót ejt, a következőket írva: „Ameddig pedig ugyanez az ispán [*ti. a nádorispán*] odahaza marad, senkire se küldjön pecsétet, kizárólag csak azokra, akiket *udvornic*-nak neveznek, és akik saját akaratukból mennek hozzá: az ilyen fölött legyen szabad bíraskodnia.”⁹⁴³ A törvényből világosan kitetszik, hogy a nádor királyi udvaron kívüli bírói hatalma csak az azt önként felvállalókra, és az udvarnokokra terjedt ki, tehát az udvarszervezet népei feletti főhatalom nem a király személyének helyettesítéséből, hanem közvetlenül nádorispáni mivoltából eredt. Bár mindebből látszik, hogy egy igen archaikus eleme ez a nádori hivatalnak, nem teljesen egyértelmű, hogy pontosan mikortól eredeztethetjük. Az egyetlen olyan középkori hagyomány, amely szól erről, Kézai Simon

⁹⁴² A királyi udvarszervezet átfogó történetére lásd legújabban: Kis 2010. (a korábbi szakirodalmat is feltüntetve)

⁹⁴³ „Domi vero comes idem quamdiu manserit, super neminem sigillum mittat, nisi super eos dumtaxat, qui vocantur *udornic* et qui spontanea voluntate iverint ad eum, illi ei liceat iudicare.” Závodszy 1904. 174. Magyarul: ÍFMT 89. (Körmendi Tamás ford.)

gestája, biztosan téved. Kézai az alávetett népelemek eredetére is választ akart találni. Szerinte az udvarnokok eredetileg idegen foglyok voltak, akiket az ország előkelői a saját szolgálatukra rendeltek. Ám Kálmán eltörölte ezt a fajta szolgálatot, mert azt akarta, hogy csak neki és a püspököknek legyenek udvarnokai. „És hogy a nemesek közössége – írta Kézai – ne nehezményezze az ilyesféle tilalmat, az ország nádorának, akit a nemesek érdekében választanak, a király átengedte saját udvarnokait.”⁹⁴⁴ Kézai szerint tehát Kálmán rendelte volna nádori hatáskörbe az udvarnokokat, ezáltal a felettük való bíraskodást. Ennek hamis voltát László törvénye igazolja: már akkor is a nádor volt az udvarnokok bírása. A királyi szolgálonépi szervezetet legújabbán áttekintő Kis Péter úgy véli, hogy „ha a történetnek nem is adhatunk hitelt, Könyves Kálmán uralkodásának kora és László törvényének keletkezése nincs távol egymástól, legalábbis az 1280-as évekből nézve, ezért lehetségesnek tartjuk, hogy a nádor nem Szent István alatt, hanem csak később lett az udvarnokok főbírája.”⁹⁴⁵ Kis itt vélhetően arra célzott, hogy ha a nádorispán László korában kapta meg ezt a jogkört, akkor ez Kézai idejében már összemosódhatott Kálmán uralkodásával. A gond ezzel nem csak az, hogy László III. törvénykönyve (vagy annak egyes részei) talán nem is László alatt keletkeztek, hanem korábban,⁹⁴⁶ de főként, hogy e cikkely nem arra volt „kihegyezve”, hogy az udvarnokok főbírája ezentúl legyen a nádorispán, hanem a királyi pecsétnek a királyi udvarban tartására. Az udvarnokok feletti bíraskodási jogkör csak egy mellékes és – úgy tűnik – magától értetődő elemként szerepel. Abban viszont biztosan igaza van Kisnek, hogy az udvarnok réteg feletti jogkört nem feltétlen datálhatjuk Istvántól. A szent király második törvénykönyvének utolsó cikkelye (amely a lopást elkövető udvarnokok feletti bíraskodásról szól) sajnos nem mérvadó ez ügyben.⁹⁴⁷ Ennek ellenére természetesen lehet, és logikusan is hangzana, hogy a királyi udvarszervezet már István korától fogva a nádor alá volt rendelve, ám erre, mint hangsúlyoztuk, semmilyen konkrét bizonyíték nincsen.

⁹⁴⁴ „Et ne communitas nobilium reprobationem huiusmodi grave ferret, palatino regni, qui pro utilitate nobilium praeficitur, rex suos udvornicos úti dedit.” SRH I. 193. Magyarul: MCS 123. (Bollók János ford.)

⁹⁴⁵ Kis 2010. 28. 98. jz.

⁹⁴⁶ Lásd ÍFMT 85.

⁹⁴⁷ Györffy György utalt rá, hogy az udvarnokok kivételezett helyzetéről még ebben a cikkelyben (Istv. II/21.) nincs szó, de a század végén László törvénye alapján már a nádor ítélkezett felettük (Györffy 1977. 204.). István eme törvénycikkelyében az áll, hogy a lopást elkövető udvarnokokat a „szabadok törvénye szerint ítélik el” (Závodszy 1904. 156. vö: ÁKÍF 77.). Eszerint tehát még nem a nádori bíraskodás vonatkozott volna az udvarnokokra. Ám – mint arra Gerics József rámutatott Bolla Ilona nyomán – ez a szövegváltozat csak a késő-középkori kódexekben maradt fent, az István törvényeit megőrző legkorábbi, 12. századi Admonti-kódexben csak annyi található: „törvény szerint ítélik el” („lege diiudicentur”): Gerics 1988. 91., ill. 94. 5. jz. A cikkely tehát csak azt mondta ki, hogy az udvarnokokra is a törvénykönyvben már korábban lefektetett szabályozás vonatkozik lopás esetén. Ezekben nem esik szó a bírói fórumról, csak a büntetésről, így ez a törvény a nádor udvarnokok feletti joghatóságának a kérdésében közvetve sem mérvadó.

Az viszont bizonyos, hogy ez a jogkör egészen a 13. századig fennmaradt. Barc fia Miklós 1221-ben kiadott, eredetiben ránk maradt egyik oklevele a következő alapvetéssel kezdődik: „Jóllehet a hivatalunkhoz a királyi udvarnokok földjének bárminemű jogtalanságtól való megvédése és az [illő] helyzetébe való visszahelyezése tartozik, mégis, a király parancsára” az esztergomi udvarnokok és az esztergomi káptalan közti peres ügygel foglalkozik.⁹⁴⁸ Ezt a bevezetőt akként értelmezhetjük, hogy csak a királyi udvarnokokkal kapcsolatos ügyek tartoztak a nádorispán hivatalához, az egyháziaké nem, de külön királyi parancsra mégis az esztergomi egyház és az egyházi udvarnokok közti vitában döntött. Arra már a 12. századból is találunk példákat, hogy a nádor egy adott egyházi intézmény és a szolgálatára rendelt udvarnokok közti perben bíraskodjon.⁹⁴⁹ Ezekben az esetekben is mindig kiemelték, hogy a király akaratából került a per a nádor színe elé, ám ennek vélhetően nem az volt az oka, hogy a királyi udvarnokok feletti joghatósága miatt az egyházi udvarnokok perét is a nádornak utalta ki az uralkodó. Ezekben az esetekben ugyanis a nádor mindig bírótársakkal ítél (a bakonybéli monostor perénél 5 másik előkelővel egyetemben, amelyek közül nem is a nádor volt a főbíró, a veszprémi egyház 1152. évi perénél pedig – a nádorral együtt – öt, az 1184. évinél pedig három kijelölt bíró járt el). Ezen ügyeket tehát a nádor mint a királyi udvar egyik főembere kapta meg.⁹⁵⁰ A 13. században azonban több olyan adatunk is van, amely a nádor és a királyi udvarnokok kapcsolatát világítja meg.⁹⁵¹ Bár az ismert nádori ítéletek és esetek többségében nem szerepelnek udvarnokok semmilyen formában, ennek az is lehetett az oka, hogy az ilyen perekről ritkábban születtek oklevelek. A 14. században aztán már nem rendelkezünk olyan forrással, amely közvetlenül igazolhatná a nádorispán udvarnokok feletti főségét⁹⁵² – az „oligarcha-nádorok” idején ez a funkció érthető módon háttérbe szorult, és később sem támasztották fel.

A nádor és az udvarnokok feletti joghatóság annyira összefonódott, hogy nem egyszer az egyházak és a nekik alávetett szolgálatonépek közötti perben is a nádort kérték föl az ítélezésre, vagy a felkért király a nádorhoz továbbította az esetet.⁹⁵³

⁹⁴⁸ „Licet ad nostrum pertineret officium odornicorum regis terram, quocumque iniusto modo distractam, in statum reformare; de mandato tamen domini regis...” MES I. 231. (RP 11. sz.)

⁹⁴⁹ A bakonybéli monostor és Opus udvarnokispán közötti per (1131 k.): CAH 48. (RA 57. sz.); a veszprémi egyház és Somogy megyei szolgálói közti per (1152): CAH 61. (RA 81. sz.); az esztergomi királyi udvarnokok és a tihanyi egyház közötti per (1184): CAH 90.

⁹⁵⁰ Kis 2010. 29.

⁹⁵¹ Ezeket részletesen felsorolja: Kis 2010. 30–35.

⁹⁵² Kis 2010. 35.

⁹⁵³ Ilyen az első ismert nádori ítéletlevél is: PRT I. 645–646. (RP 6. sz.).

Hogy a nádor a királyi várszervezet egyes elemei felett is bírt joghatósággal, arra csak egy nagyon bizonytalan adatból lehetne következtetni. Imre király 1204-ben kiváltságokat adott az erdélyi szászok között élő „latin” (minden bizonnyal: itáliai) Jánosnak, többek között „azt is megengedjük neki, hogy senkinek ne legyen köteles a színe elé állani, kivéve minket és azt, aki a mi jobbágynak fiait ítéli meg”.⁹⁵⁴ II. András 1206-ban megújította bátyja két évvel korábban tett adományát, köztük azt is, hogy „a pereskedésekkor semmilyen bíró színe elé ne kelljen járulniuk, kivéve a királyi felség és a nádorispán [színe elé]”.⁹⁵⁵ Hogy András e téren nem változtatott a kiváltság milyenségén, azt azon sorai mutatják, amely szerint „ugyanazt a szabadságot” (*eandem libertatem*) adta Jánosnak, amit az Imrétől is kapott. Mivel 1204 és 1206 között nem telt el olyan sok idő, hogy a viszonyok teljesen megváltozzanak, ezért Váczy Péter joggal feltételezhette, hogy a 13. század legelején a nádor volt a királyi jobbágyság (fiainak) bírója.⁹⁵⁶ Tegyük hozzá: Váczy a „jobbágyság fiai” kifejezést félreértelmezve előkelőket értett alatta, azt feltételezve, hogy a nádor a megyésispánok bírója volt. A „jobbágyság” szónak tényleg volt „előkelő” értelme is a korban,⁹⁵⁷ de a „jobbágysági” kifejezést sosem az előkelők, hanem a királyi várszervezet várjobbágysági kapcsán használták. A „jobbágysági” pontos viszonya a „jobbágysági” réteghez bizonytalan, a várjobbágyság korai kutatói egy külön társadalmi státuszt láttak benne, míg legújabbban Zsoldos Attila arra jutott, hogy „a *iobagio* és a *filius iobagionum* kifejezések között a lényegét érintő jelentésbeli különbség nem volt.”⁹⁵⁸ Az oklevélszöveg helyes értelmezése szerint tehát a várjobbágyság bírója lett volna a nádor a 13. század legelején, ám ennek feltételezése annyiból furcsa, hogy (13. századi adatok alapján) a várjobbágyság fölött a várispánnak is volt joghatósága, sőt, ez a joghatóság olyan erős volt, hogy amikor a király vagy a nádor előtt vonták a jobbágyságot perbe, ők sokszor továbbadták a perket az általuk illetékesebbnek tartott ispánoknak.⁹⁵⁹ Ennek ellenére vannak adataink arra, hogy a várjobbágyság ügyében a nádor bíraskodott, úgy a Váradi Regesztrumból,⁹⁶⁰ mint más forrásokból,⁹⁶¹ de ez önmagában még nem kellene, hogy valami kiemelt joghatóságra utaljon, hiszen a nádor általános bírói jogkörének a kereteibe is belefért az, hogy néha a várjobbágyság ügyében is ítélkezzen. Könnyen lehet, hogy a két

⁹⁵⁴ „Concessimus eciam ei, ut ante alium iudicem preter nos, vel illum qui iudicat filios hyobagionum nostrorum nullatenus cogatur in aliquo respondere.” ÁÚO I. 92. (RA 210. sz.)

⁹⁵⁵ „in placito ad nullius iudicis adstet presensiam preter Regie Maiestatis et Comitis Palatini” ÁÚO XI. 84. (RA 223. sz.)

⁹⁵⁶ Váczy 1938. 59.

⁹⁵⁷ Szilágyi 1937. 19–20. (bőségesen adatolva); KMTL 304. (Engel Pál szócikke)

⁹⁵⁸ Zsoldos 1999. 36–37.

⁹⁵⁹ Zsoldos 1999. 15–16.

⁹⁶⁰ RV 62. sz. (1213); 97. sz. (1214); 275. sz. (1220)

⁹⁶¹ Ezeket lásd Zsoldos 1999. 16. 32. jz.

idézett kiváltság mégsem pont ugyanazt takarja, és az első inkább azt jelenti: János csak a király és az ispánok (vagyis akik a jobbágyság fiait megítélik) előtt köteles megjelenni (pl. a gyakran ispánok helyett ítélkező udvarispán előtt nem), míg II. András emelt ezen a kiváltságon. Az is lehet, hogy a nádori hivatalnak a 12–13. század fordulóján mégis volt valami laza köze a várjobbágysághoz, de az tény, hogy a 13. századra ennek nem maradt olyan egyértelmű nyoma, mint az udvarnokok esetében.

7.2 – A besenyők

A nádornak egészen biztosan volt különhatalma egyes etnikai csoportok felett is. Az egyik ilyen etnikum a besenyő volt. A kulcsadat, amelyből a nádori hivatal besenyők feletti joghatóságára szokás következtetni, Kán nembéli Gyula nádor 1224. évi oklevele, amelyben szabályozta az árpási besenyők jogait. Az oklevél szerint „az árpási besenyők hozzánk, azaz a nádorhoz tartozván színünk elé járultak...”.⁹⁶² Tegyük hozzá: az oklevélben a nádor kifejezetten csak az árpási besenyőket (*Bisseni de Arpas*) mondta hozzá tartozónak, amely Árpás település az Árpád-korban Sopron megyébe esett,⁹⁶³ és Gyula nádor soproni ispán is volt egyben,⁹⁶⁴ így mindez akár egy adott ispánnak a megyéjében lakó besenyők feletti joghatóságára is utalhatna. Ám a szöveg egyrészt a nádori hivatal emlete ki (*ad nos, videlicet ad palatinum* jogába tartoztak a besenyők), ráadásul az Árpád-korból több adatot is találunk, amely a nádor és a besenyők közti kapcsolatra utal, ha nem is ennyire egyértelmű módon. Kérdéses azonban, hogy a nádor fősege az összes magyarországi besenyőre kiterjedt-e. Többen is felhívták arra a figyelmet, hogy a besenyők már a 11. századtól kezdve eltérő jogállással rendelkeztek,⁹⁶⁵ és az 1060-as évek végére, 1070-es évek elejére tehető (hagyományosan 1067-re keltezett) százdi oklevélben is azt találjuk, hogy a monostor alapítója, Péter comes 30 lovasszolgát: 20 magyart és 10 besenyőt adományozott a százdi monostornak.⁹⁶⁶ Mivel ezekkel a besenyőkkel egy magánember rendelkezett, ezek a nem szabad státuszú besenyők biztosan nem álltak a nádor fősege alatt. Pálóczi Horvát András egyenesen úgy vélte, hogy csak a „királyi birtokon letelepített, kollektív szabadságot (*libertas*

⁹⁶² „Bisseni de Arpas ad nos, videlicet ad palatinum pertinentes, ad nostrum accedentes presentiam...”. Györffy 1990. 127. (RP 16. sz.)

⁹⁶³ Györffy 1990. 127. vö. Kniezsa 1937. 331. 14. jz., aki külön kiemelte, hogy Árpás Győr megyébe esett.

⁹⁶⁴ Archont. 1000–1301. 18.

⁹⁶⁵ Kniezsa 1937. 328. 12. jz.; Kordé 1990. 10–16.; Pálóczi 1996. 16.

⁹⁶⁶ „XXX equites: XX Vngari et [X] Bisseni” DHA I. 184. Az oklevél keltezési idejére lásd DHA I. 182. 1. jz.

Bissenorum) élvező besenyők” tartoztak közvetlenül a nádor fennhatósága alá.⁹⁶⁷ Tegyük hozzá: úgy tűnik, hogy még az ilyesfajta kiváltságokat birtokló az árpási besenyők sem közvetlenül voltak a nádor alá rendelve, hiszen az 1224. évi oklevélből az is kiderül, hogy a nádor a besenyők ispánját nevezi ki, és ő a közvetlen vezetőjük. Az ítélkezést pedig a besenyőispán udvarispánja (*curialis comes*) végzi, évente egyszer a körükben.⁹⁶⁸ Az ő „szabadságuk” tehát nem rokonítható azokkal a 13. század eleji kiváltságokkal, amikor egy személyt vagy csoportot a király közvetlenül a saját és a nádor fennhatósága alá rendelt, kivéve őket a megyésispánok és udvarispánok bírói széke alól.⁹⁶⁹ A besenyők 1224-ben úgy hivatkoztak kiváltságaikra, mint amiket régtől fogva viselnek (*libertas ab antiquo instituta*), és bár vitattak egyes módosításokat, a nádor vagy a besenyőispán főségét nem.

A szakirodalomban az is felmerült, hogy a nádor nem csak strukturálisan, de katonai értelemben is a besenyők feje volt, és erre már egy, az árpási kiváltságlevélnél jóval régebbi adat is utalna. Az 1116. évi olšavai magyar-cseh összecsapás emléke mind a magyar krónikás hagyományban, mind Prágai Kozmánál megtalálható (és mindkét fél magának tudta be a győzelmet). A magyar krónika szerint a magyar sereg első vonalát képviselő székelyek és besenyők visszafutottak a királyi táborig, mire a királyi haderőben is pánik tört ki, ezért az ifjú király, II. István is menekülni kezdett. A csehek fosztogatni kezdték a tábort. „János azonban, Uros fia, a nádorispán a királytól messze táborozott. Ez, amikor meghallotta, hogy mi történt, csendben és feltűnés nélkül fölfegyverezte a katonáit, és rajtuk ütött a cseheken, akik a tábort dúlták. És »összetörte az Úr« a cseheket a magyarok »kardja élén«, és szörnyű halálra sebezte őket. János hírnököt küldött a király után, és tudatta vele a győzelmet, amit az Úr adott neki.”⁹⁷⁰ A cseh krónikás szerint viszont a magyarok vereséget szenvedtek, és ő nem tudott a nádori (és semmilyen más egyéb) beavatkozásról. Szerinte mikor a cseh seregek István táborát dúlták, akkor a magyar sereg első részét alkotó „hospesek” ugyan megközelítették őket, de nem mertek támadni, és Istvánnal együtt közösen megfutottak.⁹⁷¹ A küzdelmet leginkább a székelyek első írott forrásban való megjelenése miatt tartja számon a szakirodalom, emellett általánosnak mondható a vélemény, hogy itt a magyarok vereséget

⁹⁶⁷ Pálóczi 1996. 16.

⁹⁶⁸ A besenyőkiváltságok részletes elemzését lásd Kordé 1990. 17–20.

⁹⁶⁹ Ilyen kiváltságokat kaptak pl. a pataki hospesek (1201): RA 194.; János (1204): RA 210. sz. (vö. 223. sz.); Adolf prépost (1209): RA 243. sz.

⁹⁷⁰ „Ianus vero filius Vrosa, palatinus comes longe descenderant [!] de rege. Qui cum audissent [!] silenter ac suaviter suos armaverunt [!] et impetum super Bohemos, qui castra devastabant, fecit. 'Contravitque Dominus' eos 'in ore gladii' Hungarorum et dire morti [!] sauciavit. Misitque Ianus post regem nuncium et manifestavit illi victoriam, quam Dominus sibi dederat.” SRH I. 436–437. Magyarul: Képes Krónika 100. (Bollók János ford.)

⁹⁷¹ CFH I. 807.

szenvedtek, és János nádor beavatkozása csak utólagos szépítés.⁹⁷² János nádorispán viszont kétségtelenül valós személy volt.⁹⁷³ Kordé Zoltán szerint az ellentmondás úgy oldható fel, hogy János valójában a besenyő és székely előhadak élén állott, amely had valóban sikereket ért el a csata első felében, így ő veretlenül hagyta el a csatateret. Ám a krónikás a székely és besenyő előhad nyakába akarta varrni a vereséget, ezért úgy állította be, mintha az ő megfutamodásuk vezetett volna II. István meneküléséhez. Az elégtételt a részsikereket elérő János nádor győzelmének felnagyításával adta meg a magyaroknak, a nádor mellett nem is említve a besenyő és székely csapatokat. Emellett – Kordé feltételezése szerint – a besenyők katonai vezetője általában véve is a nádor volt.⁹⁷⁴ A csata részletese története kapcsán sajnos csak történetírói kombinációkra vagyunk utalva, és a valóságot nem állapíthatjuk meg. Így tehát a nádor és a besenyők kapcsolatát sejtető legkorábbi adat számtalan nehézséggel terhelt, és véleményünk szerint még az sem egyértelmű, hogy János nádor ekkor tényleg a besenyő és székely csapatokat vezette volna hadba. Hiszen ehhez egyrészt az kell, hogy a magyar krónikás hagyományban olvasható esemény a magyar tábort dúló cseheken rajtaütő János nádorról, és a Prágai Kozmánál szereplő mozzanat a tábor dúlása közben a cseheket megközelítő (de végül meg nem támadó) *hospesek*ről azonos eseményt takarjon. Továbbá, hogy ezek a *hospesek* a magyar krónikás hagyományban szereplő székelyekkel és besenyőkkel legyenek azonosak, miközben maga a krónika nem vont összefüggést ezen etnikumok és a János nádor vezette csapattest között. Azt a feltételezést, hogy a besenyők katonai feje általában véve a nádor, a véleményünk szerint ezen forrás alapján nem igazolhatjuk. Sőt, összesen egyetlen olyan adatunk van, amely egy ilyen kapcsolatra utalna. Az esztergomi káptalan 1291. évi okleveléből arról értesülünk, hogy Csák nembéli Máté fia Péter nádor erőszakkal elvette a csallóközi padányi nemes besenyők kiváltságlevelét, amelyet IV. Béla király adott nekik, és mások más okleveleiket, ezért a káptalan ezen nemesek kérésére újra átírta azokat.⁹⁷⁵ Az eset valamikor 1275 és 1281 között történt,⁹⁷⁶ és a későbbi átírásból tudjuk, hogy Béla kiváltsága azt tartalmazta, hogy a felsorolt besenyőket, „akiket

⁹⁷² A csatát elemzi és a szakirodalmat ismerteti: Kordé 1991. 18–21. Nemrég Szabados György ellentétes véleményt fogalmazott meg, magyar győzelemnek tekintve az eseményeket: Szabados 2007b. 484–486.

⁹⁷³ Lásd hiteles oklevelek tanúnévSORAIBÓL: DHA I. 357. (1108), 383. (1111), 396. (1113); Archont. 1000–1301. 15.

⁹⁷⁴ Kordé 1990. 17.; Kordé 1991. 20–21.

⁹⁷⁵ „cum privilegium domini Belae regis per Petrum palatinum filium magistri Mathaei de generatione Chaak ... ipsis nobilibus invitis per violentiam sint recepta ...” CD VI/1. 172–173. (vö. DF 285429.)

⁹⁷⁶ Péter hivatali évei alapján, amelyet ezen idő alatt megszakításokkal viselt: Archont. 1000–1301. 21–22. Belitzky János 1275-re datálta mindezt, Karácsonyi János szövegének félreértelmezése alapján (ti. Karácsonyi Péter nádor hivatalba lépésének első évét említette, majd kitért erre az ügyre is a szövegében. Ám ő nem utalt arra, hogy a kettő ugyanabban az évben történt volna, ez már Belitzky értelmezése volt): Belitzky 1937. 84–85.

besenyőfiaknak neveznek” (*qui filii Bissenorum dicuntur*) az ország nemesei közé emelte a király, és senki mással, csak a királlyal tartoztak hadba vonulni (*et nobiscum, et non cum aliquo exercituare teneantur*).⁹⁷⁷ Felvethetnénk, hogy a hatalmaskodó Péter nádor ezt a hadbavonulási kiváltságot akarta semmissé tenni az oklevél elvételével, és visszaterelni a padányi besenyőket a saját katonai fősége alá. Ugyanakkor tegyük hozzá: a privilégium, amely országos nemessé tette a padányi besenyőket, minden más értelemben is kivette azokat a nádori fennhatóság alól a nádor-besenyő viszonylatban, amely önmagában is érthetővé tenné a jogaik lerontását, ebből az esetből nem kell feltétlen a katonai főséget kiolvasni. Emellett beszédes, hogy az Árpád-kor folyamán ezen az egyetlen, többféle magyarázatot is megengedő forráson kívül semmilyen nyom nincs arra nézve, hogy a nádor besenyő csapatokkal rendelkezett volna. A besenyők felől megközelítve, azt látjuk, hogy az olšavai csatához időben közeli 1146. évi Fischa menti csatában az elővédet alkotó besenyők és székelyek csapatának élén, Freisingi Ottó leírása szerint, egy-egy *comes* állt (hogy ők a besenyő- és székelyispánok voltak, vagy csak a külföldi krónikás általánosító szóhasználatával állunk szemben, nem tudni). A megfutó besenyőktől és székelyektől a magyar krónikás hagyomány határozottan megkülönböztette a magyarok csapatait, amelyek egyikét „a király úr nagybátyja, név szerint Belus bán” vezetett, nagy mészárlást víve véghez.⁹⁷⁸ Belos bán pedig ekkor már biztosan viselte a nádori címet is.⁹⁷⁹ Hadakozó nádor később is felbukkan a forrásokban.⁹⁸⁰ Ám az adatok ritka számából és esetlegességükből jól látható, hogy a nádornak általában véve nem voltak hivatalból adódó katonai feladatai, csak amennyire bárói mivoltából fakadó kötelessége és hadvezéri habitusa ezt megkívánta. A

⁹⁷⁷ CD IV/3. 262. (RA 1464. sz.)

⁹⁷⁸ „avunculus domini regis, Bele ban nominatus” A csata leírása: SRH I. 456–457. A csatához lásd még Kordé 1991. 21–22.

⁹⁷⁹ Archont. 1000–1301. 16., vö. RA 72. sz.

⁹⁸⁰ Belos bán és nádor máskor is vezetett hadat II. Géza idején. Egy bizonytalan kronológiájú, de legvalószínűbben 1150 végére helyezhető hadjáratról Kinnamos írt (ÁMTBF 207–208. A hadjárat idejét Makk Ferenc tisztázta: Makk 1980. 45–48.). Ampod bán és nádor 1166-ban (esetleg 1167 elején) több sereggel is betört Dalmáciába, amelyről szintén Kinnamos tudósított (ÁMTBF 240.). Ampod ezen kívül Leusták vajdával közösen harcolt bizánci csapatokkal együtt egy 1230. évi oklevél tudósítása szerint (HO VII. 20–21.) – a hadjáratot azzal az 1176-ban lezajlott szeldzsuk-törökök ellen vezetett hadjáratral szokás azonosítani, amelynek magyar segédcsapatairól Kinnamos is beszámolt (ÁMTBF 247.). Az orosz évkönyvek tanúsága szerint 1211-ben II. András Pot nádor vezetésével küldte hadait Halicsba (Hodinka 1916. 317.; ill. C. Tóth 2001. 66. vö. uo. 57.). A 13. századra a nádorispán katonai részvételéről szóló adatok megritkulnak. Az első ismert „hadakozó” nádor 1211 után Rogerius tudósítása arról a meg nem nevezett, de vélhetően Tomaj nb. Dénessel azonosítható nádorrról, akit IV. Béla küldött az Orosz-kapu védelmére 1241-ben, hogy feltartóztassa a betörni készülő tatárokat (SRH II. 560–561.). Ezen kívül tudjuk még, hogy Roland nádor a teljes magyar nemességgel együtt részt vett az 1260. évi kroissenbrunni csatában (Pauler 1899. II. 235.), és az 1260-as évek belharcaiban is komoly szerep jutott a Bélát képviselő Héder nb. Henrik nádornak (Zsoldos 2007. 50–51., 69–70.). Az ez után következő időszak harcaiban résztvevő nádorok már inkább az oligarchikus ellentétek krónikájához tartoznak.

nádor és a besenyők katonai jellegű közvetlen kapcsolatáról pedig egyik forrás sem szól. Ellenben tudjuk, hogy 1210 körül a besenyők egy részét a szebeni ispán vezette hadba.⁹⁸¹ Véleményünk szerint tehát elviekben elképzelhető, hogy a nádor alá rendelt hadakozó besenyők a nádorispán katonai fősége alá is tartoztak, de arra nem találunk példát, hogy a nádor ténylegesen is hadba vezette volna őket – az 1116. évi olšavai csata kapcsán is csak feltételezésekre épített rekonstrukciók vezettek erre az eredményre.

A nádor besenyők feletti joghatósága viszont a 13. század folyamán még néhány alkalommal kimutatható. Uros pannonthalmi apátnak konfliktusa támadt a nagyhalomi besenyőkkel, miután azok megtagadták a monostornak járó bortizedet. Az apát egyenesen a pápánál tett panaszt, és III. Honorius 1218. november 23-i levelében arra szólította fel az esztergomi és a győri prépostot, továbbá a győri főesperest, hogy vizsgálják ki az ügyet.⁹⁸² Ám az ítéletet nem a nevezett felek, hanem Barc fia Miklós nádor mondta ki, és II. András király erősítette meg 1221-ben.⁹⁸³ Hogy az ügy végül előtte kötött ki, talán nem volt független a nádori címétől, bár a nagyhalomi besenyők mellett a fehervári latinok ügyében is ítelt Barc fia Miklós. Így könnyen lehet, hogy ez az eset csak általános nádori tekintélye folytán került hozzá, hiszen Uros apát előszeretettel vitt pannonthalmi pereket a nádor ítélőszéke elé. Tíz évvel később a besenyő földek ügyében Ampod fia Dénes nádor járt el akkor, amikor II. András fia hozzálátott az apja által tett, szerinte igazságtalan adományok felülvizsgálatához. A nádorral végeztették az elidegenített besenyő földek visszavételét (*omnes terras Byssenorum alienatas revocaremus*),⁹⁸⁴ és ez már inkább utal a nádori hivatal besenyők feletti joghatóságára, mint a pannonthalmi tizedper. Fentebb már említettük azt az 1275–1281 közé keltezhető esetet, amely szerint Csák nembéli Péter nádor erőszakkal elvette a padányi nemes besenyők kiváltságlevelét. Amennyiben nem egy más motivációjú hatalmaskodásról volt szó, a nádor itt is a besenyők feletti hatalmának helyreállítását remélhette ettől, hiszen a privilégiumuk szerint az országos nemessé emelkedett besenyők kikerültek ilyen jellegű fősége alól.

Ezen néhány gyér adaton kívül azonban nem sokat tudunk a nádor és a besenyők kapcsolatáról. Valószínű, hogy a fennhatóság mértéke egyébként is hullámzó lehetett a gyakorlatban, hiszen az „oligarcha-nádorok” fennhatósága a saját szűkebb territóriumukra terjedt ki, nem valószínű, hogy pl. egy Aba nembéli Amadé sokat törődött volna a nyugat-

⁹⁸¹ Kordé 1990. 17. 51. jz.; Györffy 1990. 166.

⁹⁸² PRT I. 175. és 645.

⁹⁸³ PRT I. 651–652.

⁹⁸⁴ UB I. 161–162. (RP 32. sz.)

magyarországi besenyő tömbökkel. A joghatóság azonban nem ment feledésbe az Anjou-korban sem. 1324-ben Druget Fülöp nádort kétszer is „a kunok és besenyők bírāja” (*iudex Cumanorum et Byssenorum*) címmel illették I. Károly oklevelének méltóságsorában.⁹⁸⁵ Érdekes, hogy e titulusa a királyi méltóságsorban csak ebben a kettő, március 23-i és május 14-i oklevélben tűnik fel, sem az ezen időszak előtti, sem utáni, de még a két dátum közötti méltóságsorokban sem,⁹⁸⁶ és maga Fülöp nádor sem rakta ki intitulációjában soha. A két oklevélnek semmilyen közelebbi besenyő vonatkozása nincsen. A címet, úgy tűnik, a „kunok bírāja” titulus mintájára alkották meg a kancellárián, mintegy annak bővítményeként. Emellett könnyen lehet, hogy Fülöp egyik hivatali elődje, Rátót nembéli Domonkos nádor is viselte ezt a titulust. Legalábbis ez következik abból, hogy Domonkos halála után, 1321-ben bizonyos ideiglenesen állított kiküldött bírák Pest, Esztergom és Fejér megyék mellett a besenyőispánság feletti jogkört is megkapták, és ez a terület lefedhette Domonkos honorjait.⁹⁸⁷ Ekkor, 1321-ben hallunk először világos módon a „besenyőispánságról” (*comitatus Byssenorum*). Hogy pontosan mikor jött létre, nem egyértelmű, így nem tudjuk, hogy mennyiben számolhatunk Árpád-kori előzményekkel. Az ispánság a Fejér és részben Tolna megye területére eső sármelléki besenyőket fogta össze.⁹⁸⁸ Egy 1300. évi oklevél fogott bírák között említi a Tolna megyei Kérről származó besenyők közé tartozó Theber *comest*, ám itt szinte biztosan csak általános rangjelző címről volt szó, nem a besenyőispánról.⁹⁸⁹ A besenyőispáni cím ráadásul korábban is létezett (mint láttuk, már 1224-ben, az árpási besenyők oklevelében is adatható), ez nem feltételezi egy külön besenyőispánság meglétét. A 14. század folyamán mindenesetre csak az általa lefedett vidéken éltek besenyők nagyobb tömbben,⁹⁹⁰ és a besenyőispánság létrehozásának okát is leginkább ebben a tényben kereshetjük. A besenyőispánságról a legtöbbet az 1345 és 1352 közötti évekből tudunk, részben annak köszönhetően, hogy a besenyő eredetű Fánccs család oklevelei ezen időszakból fennmaradtak a Seilern család levéltárában, Morvaországban.⁹⁹¹ Ugyanakkor más forrásokban

⁹⁸⁵ AO II. 117., CD VIII/2. 511. (AOkl VIII. 123., 252. sz.).

⁹⁸⁶ Lásd AOkl VIII. 317. p. Hatházi Gábor szerint 1328-ban Druget Vilmos nádor is viselte ugyanezt a címet (Hatházi 1996. 46.), de ezt biztosan elírásnak tudhatjuk be, egyébként ekkor nem is ő volt a nádor.

⁹⁸⁷ Zsoldos 2012b. 48–49.

⁹⁸⁸ ÁMTF II. 337.; Györffy 1990. 123.; Hatházi 1990. 35–41.; Pálóczi 1996. 16.; Hatházi 1996. 45–46.; Kristó 2003a. 77–78.

⁹⁸⁹ A perben a veszprémi püspök és Demeter mester „per arbitrium proborum virorum, videlicet ... comitum Dominici de Saar, Petri filii Egus de Jutos et Theber de Keer in Bissenis...” egyeztek meg (CD IX/7. 729.). Kér falu azonosítása: Györffy 1990. 137.

⁹⁹⁰ Lásd erről Györffy György gyűjtését, aki régiók szerint kilistázta a magyarországi besenyőkre vonatkozó okleveles adatokat: Györffy 1990. 123–167.

⁹⁹¹ Lásd ÁMTF II. 337.

is előtérbe került a vidék és ispánja, így ezt az időszakot joggal tarthatjuk a megye „virágkorának”. 1346-tól egy bizonyos „Besenyő” Gergely (*Georgius Byssenus*), másként zsadányi János fia Gergely volt a besenyőispán.⁹⁹² Gergely I. Károly hívének számított, a király többször is adományban részesítette hűséges szolgálatai miatt, máskor meg a király színe előtt pereskedett.⁹⁹³ 1344-ben még csak királyi emberként szerepel I. Lajos oklevelében, bármiféle titulus említése nélkül, 1345 decemberében azonban azt kérte Lajos királytól, hogy néhány Csanád megyei földet (amelyek történetesen Csanád esztergomi érsek öröklött birtokának számítottak), csatoljanak a besenyő földekhez, mivel azok „ősi szokás szerint hadakozni tartozó besenyőknek” (*Byssenorum antiquo more exercituare debentium*) a földjei.⁹⁹⁴ Csanád érsek rögtön panaszt tett a bácsi káptalan előtt, és a káptalani oklevél sem említette még Gergelynek semmilyen címét, de ő ekkor már a besenyők nevében járt el a király előtt, így nem lehetetlen, hogy kapott olyan rangot, amit a panaszt tevő érsek esetleg még nem ismert. 1346 februárjában már *rector seu capitaneus*nak, márciusban és májusban pusztán *rectornak* címezte önmagát egy-egy oklevelében.⁹⁹⁵ Végül 1346 november körüli levelében megjelent a *comes Byssenorum* titulusa, amely aztán egészen 1352. évi utolsó felbukkanásáig állandósult (illetve egy ízben a király a *comes universorum Byssenorum*, „az összes besenyő ispánja” címmel látta el).⁹⁹⁶ Az 1346 folyamán ingadozó, majd megszilárduló terminológia sejtetni engedi, hogy tényleg ezen időpont körül kapta rangját. Az egy Csanád megyei vonatkozású eset kivételével saját jogán mindig a besenyőispánság területén járt el, és rendszerint 3 vagy 4 szolgabírával ítélkezett a megyei besenyők felett, továbbá a szolgabírákkal karöltve (tehát megyei hatóságként) adott ki oklevelet, sőt, még *generalis congregat* is tartott „az összes besenyő közbenjárásával”.⁹⁹⁷ A besenyőispánság tehát ekkor egy szabályos etnikai „nemesi megyeként” funkcionált. De hogyan viszonyult mindehhez a látszólagos önállósághoz a nádor? Kristó Gyula azt emelte ki, hogy a *iudex Byssenorum* titulus 1324. évi felbukkanását követően „a nádor a besenyők elöljárójaként nem szerepel”.⁹⁹⁸ Ez szoros értelemben véve igaz, mert erre utaló címzés tényleg nem bukkan fel sehol.

⁹⁹² Gergelyre vonatkozó adatok: Györffy 1990. 131., 146–149., 157., 163.

⁹⁹³ 1331: AOkI XV. 391. sz.; 1334: Györffy 1990. 140–141.; 1341: AOkI XXV. 412. sz.

⁹⁹⁴ AO IV. 554.

⁹⁹⁵ Györffy 1990. 131., 146–147.

⁹⁹⁶ Györffy 1990. 147–149., 157. A *comes Byssenorum* titulus valójában már Gergely egyik május 1-ji oklevelének tartalmi átírásában megjelenik (Zichy II. 245–246.), de ezt a megjelölést inkább annak kell betudnunk, hogy az oklevelet 1347 májusában átíró Miklós nádor már az akkor megszilárdult ispáni címén emlegette őt. Az átíró oklevél Gergely 1346. évi intulációját nem tartalmazza szó szerint.

⁹⁹⁷ A megyei közgyűlésre lásd Gergely ispán egyik 1346. évi oklevelének tartalmi átírását: „in congregatione generali ipsius magistri Georgii Bysseni, de medio universorum Byssenorum exurgendo” Zichy II. 245–246.

⁹⁹⁸ Kristó 2003a. 78.

Ugyanakkor azt is tapasztaljuk, hogy Gergely besenyőispán egyik ügye az ekkor hivatalban lévő Zsámboki Miklós nádor előtt kötött ki felsőbb hatóságként, igaz, nem automatikusan, hanem királyi parancsra.⁹⁹⁹ A per egyik résztvevője, Becsei Töttös királyi ajtónállómester (akit besenyő földek elfoglalásával vádoltak) Lajos belsőbb hívének számított, így több halasztást is kieszközölt a királytól, aki végül a nádor elé utalta a pert. Másfajta kapcsolat is kimutatható a besenyőispán és Miklós nádor között. Gergely 1349-ben többször is a nádor különféle nyugat-magyarországi közgyűlésein bukkant fel, ahol egyfajta „társbíróként” volt jelen, külön besenyő vonatkozás nélkül. 1349. május 14-én Zsámboki Miklós Somogy megyei közgyűlésén az egyházi ember mellé kiküldött embert ő delegálta, és itt a nádor oklevele őt „külön ehhez, a király helyébe rendelt királyi embernek” nevezte.¹⁰⁰⁰ Jelenlétét, és az általa delegált besenyő származású kiküldöttet indokolhatná az, hogy a peres birtok (Telki, Somogy megye) szintén besenyő vonatkozású volt, és Gergelyt a király ezért állította társbíróként, ám ezen a közvetett forráson kívül besenyő lakóira nincs adat.¹⁰⁰¹ Bár Miklós nádor ugyanezen a közgyűlésen kiadott másik oklevele nem tett Gergelyről említést,¹⁰⁰² annak külön megbízása nem csak erre az egyetlen esetre szólt. Nem sokkal később a nádor Pozsony megyei *congregatio*ján is feltűnt társbíróként, mert június 21-én Miklós Sáp birtokot „együtt Treutelnak mondott Miklós mester pozsonyi ispánnal, Gergely besenyőispánnal, nemkülönben az alispánnal, a Pozsony megyei szolgabírákkal és esküdtekkal, ülnökökkel és a többi nemessel” erősítette meg tulajdonosai birtokában.¹⁰⁰³ Gergely jelenléte itt is „kakukktójasnak” tűnik, mert Sáp birtok kapcsán sem ismerünk besenyőket, bár a tágabb régióban van róluk tudomásunk.¹⁰⁰⁴ 1351-ben, egy Tolna megyei nádori közgyűlésen pedig Gergely már az egyik peres, sőt, pervesztes félként jelent meg, aki felett a nádor ítélezett.¹⁰⁰⁵ Azzal pedig, hogy Gergely a besenyőknek saját maga tartott *generalis congregatiot*, elvileg egy nádori felségjogot gyakorolt, vele párhuzamosan. Igaz, ezt megtehetette a nádor alárendeltjeként is, az ő külön parancsára.

Az adatokból úgy tűnik, hogy zsadányi Gergely idején a besenyőispánság magasabb jogállást kapott. A már I. Károlyhoz is „bejáratos” Gergely 1345 decemberében is

⁹⁹⁹ Zichy II. 245–246. (AOKI XXXI. 393. sz.)

¹⁰⁰⁰ A fehérvári egyház rektora, Péter mester „cum Johanne Bysseno, per magistrum Gregorium comitem Byssenorum, hominem regium vice sue persone ad hoc specialiter deputato” szállt ki a Somogy megyei Telki birtokra. DL 4040.

¹⁰⁰¹ Györffy 1990. 148.

¹⁰⁰² 1349. máj. 16.: DL 4041.

¹⁰⁰³ DL 3965. (vö. Györffy 1990. 148.)

¹⁰⁰⁴ Györffy 1990. 148., 155–158. Belitzky János a csallóközi Karcsa településeket is besenyő eredetűnek vélte (Belitzky 1937), ám ez a feltevés nem bizonyítható.

¹⁰⁰⁵ CD IX/2. 121–123. (vö. Györffy 1990. 148–149.)

személyesen Lajos királynál próbálta kijárni egyes földek besenyő tulajdonba helyezését,¹⁰⁰⁶ így elképzelhető, hogy az ő hivatali ideje alatt a besenyőispánság tényleg élvezett egyfajta autonómiát. De még ezen forrásokon keresztül is úgy tűnik, hogy a nádor bizonyos főségétől nem tudott szabadulni. Mivel a nádor „besenyőbírói” szerepe leginkább egy fellebbezési fórum, illetve a besenyők és a magyarok közti konfliktus bírósága lehetett, Gergely ezért volt jelen a nádor közgyűlésein, hogy az adott régió besenyőket érintő ügyeit rendezze (még ha az egyes esetek külön besenyő vonatkozásairól nem is tudunk), és Lajos is ezért tette át a nádor elé azt a pert, amit a besenyők még Gergely ispán színe előtt indítottak Becsei Töttös ellen.

Hogy nem csak az adatok téves interpretációjáról van szó, és a nádornak tényleg volt besenyőbírói szerepe 1324 után is, Druget Vilmos egy 1334. évi esete mutatja. Vilmos június 28-án kelt oklevelében megírta, hogy az előző napi közgyűlésére rendelte el Besenyő Jakab két fiának proscribálását, ám elengedvén a bírságokat halasztász rendelt el, ezért felszólította a földvári konventet, hogy embere a konvent tanúságával idézze a színe elé a besenyők 4 nevezett esküdtjét (*iuratos Byssenorum*), akik a maguk és az összes besenyő nevében (*tam pro se, quam pro omnibus Byssenis*) kötelesek megjelenni a nádor előtt besenyő Jakab fiai feletti ítélethozatalra. A július 5-i válaszlevelében a konvent közölte a nádorral, hogy az esküdteket egy kivételével megidézték a július 5-től számított tizenötödnapra.¹⁰⁰⁷ A nádor tehát itt egy besenyő ügyet akart lezárni azok törvényes képviselőivel az oldalán, amely elég jól megfeleltethető egy magasabb szintű besenyőbírói tevékenységnek. Ugyan ezen kívül az egyébként igen sok oklevelet ránk hagyományozó Vilmostól nem ismerünk besenyő vonatkozású esetet, ám ezek a foghíjas adatok is elegendőek annak igazolására, hogy a nádor besenyők feletti joghatósága az 1320-as évektől kezdve az 1350-es évekig végig fennállt. A kevés számú esetet leginkább azzal magyarázhatjuk, hogy a besenyő belügyeket a saját maguk közül megválasztott tisztviselőik rendezték el, és a nádor csak a legfőbb, vélhetően igen ritkán igénybe vett bírói fórum volt.

Bár már kívül esik az általunk tárgyalt korszak határain, még annyit érdemes megemlíteni, hogy a besenyők feletti joghatóság nem tartott sokáig. I. Lajos 1352 januárjában az összes Fejér megyei nemes besenyőt egyszerre országos nemesi rangra emelte, és a Fejér megyei ispán joghatósága alá helyezte őket.¹⁰⁰⁸ Ezt a mozzanatot a besenyőispánság elsorvasztásának is tekinthetjük egyben, hiszen ha a nemes lakói a Fejér megyei hatóság alá

¹⁰⁰⁶ AO IV. 554.

¹⁰⁰⁷ DF 283264. Az okleveleket Györffy György is kiregesztázta (Györffy 1990. 141.), ám ott a konvent oklevelének keltezése, jelzete, továbbá a megadott határnap hibás.

¹⁰⁰⁸ Az oklevelet Zsigmond is megerősítette 1399-ben, innen ismerjük: ZsO I. 6208. sz., vö. Györffy 1990. 149.

tartoznak, akkor a besenyőispánság mint „nemesi megye” értelmét veszti. Zsigmond pedig 1399. december 23-i oklevelében (amelyben Lajos kiváltságát is megerősítette a Fejér megyei besenyők országos nemessé emeléséről) ugyanezt a kiváltságot megadta a Tolna megye területén élő besenyőknek is, a tolnai ispán alá rendelve őket.¹⁰⁰⁹ Ezek voltak a fontosabb lépései annak a folyamatnak, amely részben már az 1350-es évek előtt megkezdődött, és amelynek a végállomásaként a kiváltságolt besenyők nemesi címet elnyert tagjai lassan beolvadtak az országos nemességbe, más tagjai pedig az alávetettek közé kerültek.¹⁰¹⁰ Bár a besenyőispánság felett, mint láttuk, már zsadányi Gergely ispánsága alatt (1346–1352) is lazulni kezdett a nádor fősége (de véleményünk szerint azért még kimutatható a kapcsolat), a besenyők országos nemessé emelésével véglegesen értelmét veszítette az etnikai alapú fennhatóság. Ezzel természetesen egy másfajta jellegű főség fennállt, amelynek a kereteit az országos nemesekkel kapcsolatos jogok és szokásjogok adták. Ilyennel találkozunk pl. Lajos 1369. évi privilégiumában, amelyben a Csanád megyei Besenyőn élő nemes besenyők (*fideles nostri Bisseni nobiles de Bessenew*) birtokait kivette a nádor, az országbíró, ezek helyettesei és a megye joghatósága alól (*palatino regni nostri, et iudici curie nostre, ... vices gerentibus ..., item comiti vel vicecomiti et iudicibus nobilium dicti comitatus Chanadiensis*), saját személyes törvénykezése elé rendelve azokat.¹⁰¹¹ Mindez már a korabeli általános nemesi jogok mintáját követi, és jól láthatóan semmilyen köze nincsen a nádor besenyők feletti különhatalmához.

7.3 – A kunok

A nádor legismertebbnek mondható etnikai-bírói jogköre a „kunok bírása” (*iudex Cumanorum*) cím, de csak azért, mert az állandósulni is tudott a nádori intitulációkban az egész középkor folyamán. Eredete homályos. István ifjabb király (akinek a felesége mellel egy kun előkelő – talán Szaján kun fejedelem – lánya volt)¹⁰¹² 1262-ben, ifjabb királyi címével együtt vette föl a „kunok ura” (*dominus Cumanorum*) címet is.¹⁰¹³ Ezzel természetesen ő lett az országrészében letelepített kunok főbírása is. Talán hozzá köthető ezen bírói cím „kiszervezése”, talán már hamarabb, a kunok beköltözésekor megjelent,

¹⁰⁰⁹ ZsO I. 6208. sz., vö. Györffy 1990. 151.

¹⁰¹⁰ Hatházi 1996. 46.

¹⁰¹¹ DF 282545. (hibás kiadása: Gyárfás III. 504–505.)

¹⁰¹² RA 1054. sz. oklevélben IV. Béla rokonának nevezi Szaján kun herceget (dux), ebből szokás erre következtetni.

¹⁰¹³ Szentpétery 1921. 82–87., kimutatva az ennél korábbi adatok nem hiteles voltát.

mindenesetre az első alkalommal, amikor a *iudex Cumanorum* titulussal találkozunk (1269 nyarán), akkor még nem az aktuális nádor viselte, hanem az ifjabb király hívének és rokonának számító Monoszló nembéli Gergely.¹⁰¹⁴ A 19. századi szakirodalomban – egy levéltári jegyzékre hivatkozva – felbukkant, hogy (egy 1269. évi oklevél alapján) először Kemény fia Lőrinc kapta meg nádorként ezt a titulust. A jegyzék adata azonban félreértésen alapul, mint azt Gyárfás István tisztázta.¹⁰¹⁵ Az első olyan nádor, aki biztosan viselte e címet így V. István tiszttviselője, Mojs. Egy 1270. május 13-án kelt oklevélben említik először nádornak, akkor még csak „fidelem nostrum Moys palatinum” titulussal látta el V. István, és május 18-án ő is csak soproni és szebeni ispánnak címezte önmagát.¹⁰¹⁶ V. István 1270. június 13-i oklevelében még szintén csak nádor és soproni ispán, ám a király augusztus 27-i okmányában már találkozunk a kérdéses titulussal.¹⁰¹⁷ Ez a tisztségnév legkorábbi kronológiailag meghatározható felbukkanása nála, ám korántsem biztos, hogy Mojs ezen két nyári időpont között kapta meg a „kunok bírása” címet, mert szűk két héttel később, egy szeptember 8-i oklevélben ismét csak „Moys palatino et comite Supruniensi” található.¹⁰¹⁸ Így könnyen lehet, hogy már június 13-án is viselte a tisztséget, csak ugyanúgy nem tették ki, mint szeptemberben. Mellesleg, annak dacára, hogy ez a cím megszilárdult a nádorok mellett, az Árpád-kor folyamán a kitétele vagy elhagyása még teljesen esetleges volt mind a nádori intulációkban, mind más oklevelek említéseiben, stabilan csak az 1320-as évektől tapadt hozzá a nádori méltóság megnevezéséhez.

A cím létrejöttét és a nádorokhoz való kapcsolatát vizsgálva nem mehetünk el szó nélkül az ún. II. kun törvény egyik rendelkezése mellett, amely azt mondta ki, hogy a kun előkelők és a kunok egész közössége „országunk mindenkori nádorának bíraskodása alá fognak tartozni, miként ez Bélának, a mi nagyapánknak idejében elrendeltetett, aki [*ti. a nádor*] országunk lakóival együtt bárki fölött minden ügyben ítélni fog, mellette ülven az a bíró vagy főember, akit minden [*kun*] nemzetségben kirendelnek, amint ez a mi nagyapánk ideje óta szokásban van; azzal a kivétellel csupán, hogy ha a per két kun nemes között keletkezik vérontás ügyében vagy valamely [*más*] ügyben, akkor afölött [*a vétkes fölött*] csupán annak a nemzetségnek a bírása fog ítélni, ki a vádlott részéről ott lesz, és az ilyen két kun

¹⁰¹⁴ Archont. 1000–1301. 240. Monoszló Gergely személye az apát és azonos nevű fiát is takarhatja, ezzel kapcsolatban lásd Zsoldos 2009. 544. 207. jz.

¹⁰¹⁵ Gyárfás II. 424–425.

¹⁰¹⁶ CD V/1. 21. (RA 1919. sz.); MES I. 576. (RP 155. sz.)

¹⁰¹⁷ RA 1928. sz.; RA 1959. sz.

¹⁰¹⁸ ÁÚO VIII. 286. (RA 1963. sz.)

nemesnek a perében a nádor semmit sem rendelhet el”.¹⁰¹⁹ IV. László neve alatt két „kun törvény” is fennmaradt, amelyek közül csak ez utóbbi szól a nádor kunok feletti joghatóságáról, részletesen is szabályozva azt. Emellett a nádor és a kunok összekapcsolását IV. Béla idejére keltezte a szöveg. A csak 18. századi átiratokból ismert törvény hitelességével kapcsolatban már az 1930-as években kétségek merültek fel. Kring Miklós 1932-ben erősen gyanúsak, sorok közötti utalásaival majdnemhogy hamisnak bélyegezte, és a hamisítást a 18. századi jászkun redempcióval vonta összefüggésbe, ti. hogy a kunok bizonyítsák: ők is ugyanazt a nemesi szabadságot élvezik, amelyet az országos nemesek.¹⁰²⁰ Lényegében elfogadhatónak vélte Kring érveit az *Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* c. kiadvány is. Értékelése szerint az oklevelet „jelenleg ismert formájában az eredetinek jóval későbbben interpolált átdolgozásának kell tartanunk, s hogy az interpolálás éppen az *una ac eadem cum regni nobilibus libertas* [egy és ugyanazon nemesi szabadság] bizonyításának érdekében történt”.¹⁰²¹ A törvénytörvény interpolált voltát mások is elfogadták, míg egyesek a teljes hitelességét hangoztatták, sőt, például Szűcs Jenő egyenesen odáig ment, hogy csak ezt a bővebb változatot tekintette valódi törvénynek, míg az első szerinte csak a pápai legátus diktátuma volt.¹⁰²² A törvény hitelét legutóbb és legátfogóbb módon Berend Nóra támadta meg. Kring Miklós érvei mellett felhívta a figyelmet arra is, hogy az „I. kun törvény” oklevelén, amelynek a szövegét a pápai kancellária 1339. évi másolata tartotta fent, a pápai átíró oklevél szerint IV. László hiteles kettőspecsétje függött. Mivel 1339-ben Johannes de Amelio főesperest azért küldte a pápa az assisi levéltárba, hogy másolja át a legfontosabb iratokat, ezért úgy tűnik: a pápai megbízott a magyarországi „kun törvények” leghitelesebb szövegét ezzel tekintette azonosnak. Emellett Berend felhívta a figyelmet III. Miklós pápa 1279. december 9-i levelére is, amelyben leírta a Magyarországra küldött pápai legátus ténykedésének eredményeit. Ebben a pápa röviden ismertette az elfogadott kun cikkelyeket, és felsorolása az „I. kun törvény” tartalmának felel meg. Ha augusztus 10-én elfogadták volna a második, bővebb szövegezésű törvényt – érvelt Berend Nóra –, akkor a pápa decemberi levelében már az bukkanna fel. Így, Kring Miklóshoz és a véleményét elfogadókhöz hasonlóan a „törvény” ő is az 1745. évi jászkun redempciót megelőző időszak

¹⁰¹⁹ DRMH I/1. 71. magyarul: Kun László 137. (Szilágyi Loránd ford.)

¹⁰²⁰ Kring 1932. 39–41.

¹⁰²¹ RA 3000. sz. A kötetet Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával Borsa Iván szerkesztette. Hogy az oklevélhez fűzött kommentár pontosan melyik szerzőtől származik, nem derül ki. Berend Nóra és Langó Péter egyaránt Borsa Iván véleményének tartotta (Berend 2002. 148.; Langó 2006. 68.). Annyi bizonyos, ha Borsa ezt a kommentárt így megjelentette, akkor ő is egyetértett vele, függetlenül attól, hogy még Szentpétery fogalmazta-e meg, vagy sem.

¹⁰²² A kérdés historiográfiáját részletesen ismerteti: Berend 2002. 148.; Langó 2006. 61–62.

egyik bizonyítási eszözének tartotta, amelynek hivatkozott eredetijét azóta sem találta senki, szövegét pedig az egyetlen hiteles „I. kun törvény” alapján alkották volna meg.¹⁰²³ Minderre Langó Péter válaszolt részletesen. Sorra véve az érveket, úgy vélte, hogy a törvény 18. századi feltűnésének önmagában nézve nincsen cáfolati értéke, ha a szöveg egyébként maradéktalanul beilleszthető a kor viszonyai közé. A vitatott szövegezés pedig komoly eltéréseket tartalmaz az „I. kun törvény” textusához képest, olyan formulás vagy egyéb részekben (pl. tanúk felsorolásánál) is, amelynek semmilyen jelentősége nem volt a törvény tartalmi részét tekintve. Ha a mintát kizárólag a rövidebb szövegezésű kun cikkelyek jelentették volna, miért nem másolták át egyszerűen az ottani keretszövegeket? A változások, bővítmények, elhagyások ráadásul mind jól illeszkednek a korba (pl. az egyik megváltozott személyű tanú kimutatható más forrásokban is, a kunok ismertett szállásterülete valóban egybevág az akkori viszonyokkal, ám a későbbi, 14. századtól állandósuló szállásterületekkel már nem, stb.), és nem valószínű, hogy 1730 körül, a szöveg első feltűnése idején ilyen hibátlan másféle keretet tudtak volna adni egy hamisítványnak. Az oklevél *egésze* tehát nem lehet hamisítvány. Emellett az a vélekedés sem állja meg a helyét, hogy 18. századi betoldásokkal egészítettek volna ki egy korabeli szöveget annak igazolására, hogy a kunok egységes és kollektív nemességet élveznek. A vitatott szövegrészek ugyanis Langó Péter értelmezése szerint nem a kunok egészéről, csak bizonyos csoportjairól szólnak, és az ott használt *universitas*-fogalom jól beilleszthető a 13. század második felének eszmetörténetébe. „Az okirat – érvelt Langó – nem szól a kunok nemesi jogállásáról, hanem csak a nemes kunokról”. A törvényt azonban, amelynek a kunok a sok egyéb szabályozás miatt nem igazán örültek, maga IV. László sem akarta betartani. László halála után pedig egyetlen királynak sem állt érdekében keresztülvinni az ott foglaltakat.¹⁰²⁴

Azért tértünk ki hosszabban is a kun törvények körüli hitelességi vitára, mert az egyetlen korszakunkra vonatkozó leírását adják a nádor kunok feletti főségének, részletesebb szabályozással. Mint látni fogjuk, a nádor kunok feletti bírói hatalmáról az 1350-es évekig bezárólag kb. annyit mondhatunk, amennyit ez a törvény is elmond, nem lényegtelen hát, hogy megbízhatónak tekinthetjük-e. Előre bocsátjuk, hogy a kun törvények szövegezése körüli vitát mi sem tudjuk eldönteni, ám a nádorokra vonatkozó rész nem feltétlen a hitelét erősíti. Az, hogy a törvényt a nádor kunok feletti bírói hatalmát markánsan kétszer is Béla király rendelkezésének állította be, biztosan nem lehet igaz. Hiszen ha el is fogadnánk, hogy a nádor már 1270 előtt is megkapta e címet, az országmegosztás miatt IV. Béla akkor

¹⁰²³ Berend 2002.

¹⁰²⁴ Langó 2006.

sem rendelkezhetett a kunokról, azok ugyanis területileg az ifjabb király fennhatósága alá tartoztak, aki – mint láttuk – gondoskodott is a *iudex Cumanorum* titulus betöltéséről. Ha mégis elfogadjuk a forrás hitelességét, akkor az ellentmondást kétféleképpen lehet feloldani. Vagy azt feltételezzük, hogy a címet tényleg IV. Béla rendelte a nádorokhoz, ám még az országmegosztás előtt, amikor a kunok az ő felségterületéhez tartoztak. Ezzel viszont nem tudjuk azt megmagyarázni, hogy miért nem tették ki Mojs előtt a nádorok ezt az intitulációikban, 1270-től pedig miért igen, ha csak egy továbbélő tisztségről lett volna szó. Ennél is súlyosabb probléma, hogy a törvénytöredék „amint ez a mi nagyapánk ideje óta szokásban van” kitétele azt sugallja, hogy az ott leírt modell tényleg működött a gyakorlatban, ha szokásjogként hivatkoztak rá. Viszont 1262 előtt bármelyik tisztségviselő jobban megfelelt volna a „kunok bírása” titulus gyakorlására, mint a markánsan a nyugati határszélen, Pozsonyban székelő, és csak az ottani ügyekkel foglalkozó Roland nádor, és utódja, Henrik, aki szintén pozsonyi ispán lett, és onnan keltezett oklevelet. Az tehát, hogy a „kunok bírása” címet ténylegesen Béla kapcsolta volna össze a nádorokkal 1262 előtt, véleményünk szerint nem valószínű.¹⁰²⁵ A másik lehetőség, hogy itt egy tévedésről volt szó, és két elemet mosott össze az emlékezet. Az egyik elem a „kunok bírása” tisztség létrehozása IV. Béla regnálása idején (de könnyen lehet, hogy nem őáltala), amely bíró az 1279-es törvényben leírt módon ítélkezett a kunok között, ám mivel – másrészt – ezt a tisztséget 1270 óta a mindenkor nádor viselte, ezért írhatták azt, hogy a nádor még Béla király alatt lett a kunok bírása. Kérdés persze, hogy mennyire reális feltételezni azt, hogy kevesebb, mint egy évtized alatt ennyire markánsan torzított volna a kollektív emlékezet. Arra, hogy Béla szerepeltetésének valamiféle szándékos, ideológiai jellegű oka lett volna, magunk nem találunk semmilyen indokot. Bármilyen is volt az oka annak, hogy a törvénycikkbe Béla neve került, nem tekinthetjük hitelesnek, és továbbra is Mojsot kell tartanunk az első olyan nádornak, aki a „kunok bírása” volt.

Lényeges kérdés, hogy milyen tartalommal bírt a fenti cím. A törvénytöredék alapján (amennyiben elfogadjuk hitelesnek az ott leírtakat) a kunok közti ügyeket a saját, választott bíráik is elintézhették, a kunbíró illetékessége a kvázi magasabb szintű, kun-magyar perek kapcsán lépne életbe, ahol együtt ítélne a kun nemzetség saját, belső bírójával. Még a törvény szövegét teljesen eredetinek tartó Langó Péter is kihangsúlyozta, hogy egyetlen király sem akarta betartani az 1279. évi kun cikkelyeket, és azok sosem jutottak érvényre.¹⁰²⁶ Így még ha

¹⁰²⁵ Gyárfás István több helyütt is írta, hogy az 1243–1244 folyamán visszatért kunokat IV. Béla a nádor bíraskodása alá rendelte (Gyárfás II. 281., Gyárfás III. 144., 157.), ám forrásként csak az 1279. aug. 10-i kun törvényre hivatkozott (Gyárfás II. 281. 1. jz.), így ez korántsem tekinthető biztosnak.

¹⁰²⁶ Langó 2006. 71.

hitelesnek is fogadjuk el a szöveg nádori bíraskodásra vonatkozó leírását, akkor sem biztos, hogy mindez átkerült volna a gyakorlatba. A források pedig egyenesen az ellenkezőjét sejtetik. A nádoroknak ugyanis 1342-ig bezárólag egyetlen kunokkal kapcsolatba hozható esetéről sincsen tudomásunk.¹⁰²⁷ Hogy nem volt minden gyakorlatot nélkülöző titulus, arra csak abból a szabályosságból következtethetünk, hogy a nádori hivatal megosztása esetén kizárólag a „dunántúli” (tehát kelet-magyarországi) nádor viselte a *iudex Cumanorum* címet, a 14. század első évtizedében pedig csak I. Károly kinevezett nádora, Borsa Kopasz.¹⁰²⁸ Ám érdemes figyelembe venni Engel Pál megjegyzését, miszerint a „jászkunok korszakunkban [1301–1457 között] még nem álltak egységes irányítás alatt, egyidejileg több hatóság címezte magát a jászok, a kunok vagy mindkét nép bírójának avagy ispánjának, valószínűleg azért, mert egyes székek felett gyakoroltak fennhatóságot ... a »kunok bírója« címet 1322-től ... a mindenkori nádor is viselte [kiemelés a szerzőtől!], kivéve Jolsvai Leustákot (1392-97) és nádorsága elején Bebek Detrét (1397-98)”.¹⁰²⁹ Így az egyes nádorokkal párhuzamosan az először 1319-ben felbukkanó *iudex Cumanorum*ok lehettek az „igazi” kunbírók, akik a gyakorlatban csak egy kisebb terület felett bírtak fennhatósággal,¹⁰³⁰ és nem úgy tűnik, hogy a nádor alárendeltjei lettek volna. Az összes kunt elméletileg átfogó „tiszteletbeli” kunbíró pedig a nádor volt, de a színe elé csak igen ritkán kerültek ezzel az etnikummal kapcsolatos ügyek. Másként nem tudjuk feloldani azt az ellentmondást, amely az intitulációban állandósuló cím, és az ezt gyakorlati oldalról is igazoló esetek hiánya között feszül. Talán erre a bírói fennhatósági rangsorra utal I. Lajos 1344. február 12-i oklevele, amelyben a király kinyilvánította, hogy a valószínűsíthetően kun etnikumú Berő fia Balázs és Pál fia Komár¹⁰³¹ pereiben csak ő ítélezhet, sem a nádor, sem az Olás nemzetségbeli kunok kapitánya (*nec*

¹⁰²⁷ Borsa Kopasz egy ízben a vele szemben elkövetett hatalmaskodások körébe soroltatta sok más mellett azt is, hogy a nádorhoz tartozó kunokat is kiraboltak (1306: „Cumanis ad ipsum Kopoz palatinum pertinentibus” AO I. 107–108., AOKI II. 9. sz.), ám ez a fellépése nem tűnik bírói feladatkörnek, inkább csak a személye ellen elkövetett sérelmek számát emelte meg. Mindenesetre ez az első olyan halvány nyom, hogy a *iudex Cumanorum* cím viselőjének tényleg van valami köze a kunokhoz! Tegyük hozzá: kunokat akkor is találunk Kopasz oldalán, amikor már nem viselte a nádori méltóságot (Györffy 1953. 262.), ráadásul Kopaszt összefüggésbe hozták a IV. László elleni merénylettel is, amit a kunok követtek el (Kun László 40. – Kristó Gyula előszava). Mivel Kopasz birtokai eleve a kun szállásterületek mellett feküdtek, ezért könnyen lehet, hogy a kunokkal való kapcsolata nem is elsősorban a nádori címével állt összefüggésben.

¹⁰²⁸ Lásd a „4.3 – Az »oligarcha-nádorok« kora” és a „4.4. – I. Károly első nádorai – az »oligarchikus nádorság« öröksége” c. alfejezeteket.

¹⁰²⁹ Archont. 1301–1457. 147.

¹⁰³⁰ Felsorolásukat lásd Archont. 1301–1457. 147–149. Ám az ott feltüntetett „Besenyő Gergely mg., a kunok rectora v. kapitánya 1346-02-27 (DI. 69965)” adat félreértésen alapszik, az oklevélben Gergely a *besenyők* rektorának vagy kapitányának mondja magát, lásd még az előző, besenyőkre vonatkozó fejezetet.

¹⁰³¹ Györffy 1953. 273.

palatinus, nec capitaneus Comanorum generationis Olas), sem a király más bírāja.¹⁰³² Az exempció ugyan kissé formulaszerű a „más bírák” emlegetése miatt, de az Olás nemzetségi (a későbbi kun Kolbáz-szék elődje)¹⁰³³ kun kapitány mellett feltűnő nádori fennhatóság említése talán mégis a realitásokat tükrözi. A nemzetségbeli Balázs és Komár tehát elsősorban a nemzetségi kun vezetők alá tartozott, és másodsorban a nádor fennhatósága alá. Tudjuk egyébként, hogy az Olás nemzetségnek is volt egy külön kunbírója, 1328 decemberében pl. Nekcsei Demeter tárnokmester, mellesleg körösszegi várnagy töltötte be ezt a pozíciót (*iudex Cumanorum de genere Olaas*).¹⁰³⁴ Nem valószínű egyébként, hogy Nekcsei Demetert az éppen ekkor nádor Druget János nevezte volna ki erre a pozícióra, címe sokkal inkább következett a királytól elnyert körösszegi várnagyságából, vagyis a nemzetségi kunbíró (ebben az esetben legalábbis) nem a nádor alárendeltje volt, hanem tőle független személy.

Hogy a nádor nem közvetlen módon volt a kunok bírása, azt az 1340-es évektől kezdve más források is igazolják. Zsámboki Miklós nádor 1343. április 12-i oklevele az első olyan ismert oklevél, amelyben a nádori hivatal viselője a kunokról intézkedik. A következőket írta: „Lajosnak, Isten kegyelméből Magyarország királyának a kegyelme a kun kapitányok minden szolgálata alól mentesítve a mi szolgálatunkba helyezte át az Ilunchuk nembéli Buthemer comest a rokonaival, és a szállásán meg a kapitánysága alatt lévő kunokkal együtt, akik a megboldogult ... Tamás erdélyi vajdához és szolnoki ispánhoz tartoztak, hogy mi őt az összes szállásán lévő és kapitányságához tartozó kunjaival együtt megvédelmezzük olyan módon, hogy senki másnak, csak nekünk ... vannak alárendelve, és a zsoldpénzt (*stipendia*) tőlünk veszik át”. Ezért a nádor arra utasította az ispánokat, várnagyokat, nemeseket és a kunok kapitányait, hogy a királyi kegy révén neki szolgáló (*per regiam benignitatem nobis servituros*) Buthemert és kunjait ne zaklassák, mert az ő védelme alatt áll.¹⁰³⁵ Az oklevél kiemelte, hogy Buthmer és a kapitánysága alatti kunok Tamás erdélyi vajdához tartoztak azelőtt. Szécsényi Tamás 1342 októberében, fél évvel ezen oklevél kiadása előtt elhunyt,¹⁰³⁶ ezért kerülhetett sor az „átruházásra”. Abból, hogy a *stipendiumot* az új uruk, a nádor fizette a Buthmer alá tartozó kunoknak, katonai jellegű főségre is következtethetünk, vélhetően a

¹⁰³² MES III. 532. (AOkl XXVIII. 75. sz.)

¹⁰³³ Györffy 1953. 273.

¹⁰³⁴ Archont. 1301–1457. 147.

¹⁰³⁵ „Lodovici Dei gratia illustris regis Hungarie benignitas comitem Buthemer de genere Ilunchuck cum suis proximis et Cumanis in suo descensu, et sub suo capitaneatu existentibus, condem ad magnificum virum Thomam woyvodam Transylvaniensem et comitem de Zolnok pertinentibus, ab omnique capitaneorum Cumanorum iudicatu exemptum nobis transmisit servieudum, et per nos ipsum cum suis Comanis in suo descensu existentibus, et suo capitaneatui pertinentibus protegendum, ita, ut a modo nemini alteri, nisi nobis subesse...teneantur, a nobis stipendia recepturi”. Gyárfás III. 482–483. (AOkl XXVII. 170. sz.)

¹⁰³⁶ Archont. 1301–1457. 11.

nádori sereggel kellett hadba vonulniuk.¹⁰³⁷ Az oklevél ugyanakkor jól mutatja, hogy egy kisebb kun közösség nem tartozott magától értetődő módon közvetlenül a nádor katonai és bírói hatalma alá. Buthmer is a nálánál magasabb rangú, oklevélben említett „kun kapitányok” fősege alatt állt, és a közvetlen nádori fennhatóság elérése külön királyi kegyből történt. Lajos ugyanezt a kiváltságot adta 1371-ben a Kuncheg nemzetséghez tartozó Fekete Miklós fia kun Lászlónak, a madarászának, és az ő összes kapitánysága alá tartozó kunnak (*Ladislaum Cumanum aucupem nostrum filium Nicolai nigri, generationis Kuncheg, nec non Comanos sub suo capitaneatu existentes*), hogy őket csak a király vagy a nádor, vagy egy nádori bíró bírói széke előtt (*nostrorum aut domini palatini vel eiusdem palatini iudicis in presentia*) vonhatják perbe.¹⁰³⁸ Mindez azt erősíti, hogy a nádor nem gyakorolt közvetlen bírói hatáskört a kunok felett, és már ahhoz is királyi privilégiumra volt szükség, ha egy csoportjuk közvetlenül a nádor bíraskodása alá akart tartozni. Hogy helyesen értelmezzük az oklevélben foglaltakat, érdemes még egyszer elővenni a „II. kun törvény” vonatkozó rendelkezését: „a kunok közül való eme urak és nemesek és a kunok egész közössége (*universitas*) országunk mindenkori nádorának bíraskodása” alá fognak tartozni.¹⁰³⁹ A szokásjogra hivatkozó törvény szó szerint tehát csak a nemes kunokat rendelte a nádor bírói széke alá (az *universitas* a nemesek politikai közösségét jelentheti ebben a kontextusban). Lajos fenti okleveleit azonban még sem foghatjuk fel úgy, hogy az addig nem nemes kunokat a király magasabb státuszra emelte, és *ezáltal* a nádori főség alá helyezte őket. Egyrészt, a nemesítésükről nem esik szó a szövegben, pedig azt meg szokták említeni az erről szóló oklevelek. Másrészt, az ott említett kunok egyike sem tűnik egyszerű, alávetett státuszúnak. Mindketten saját „kapitánysággal” (*capitaneatus*) és az alájuk tartozó emberekkel rendelkeztek, amely rang biztosan kimerítheti az 1279-ben jelzett kun *universitas* fogalmát. Az 1343. és 1371. évi oklevelek azt árulják el, hogy még ezen kunok sem tartoztak közvetlenül a nádori ítélőszék alá. Akár hitelesek tehát a „II. kun törvény” rendelkezései, akár nem, a gyakorlatba nem mentek át az ott foglaltak. Valószínű persze, hogy az egyes kun kapitányok és területi kunbírók ítélőszékétől lehetett a nádori törvényszékhez fellebbezni, de az általunk vizsgált korszakból (1342-ig bezárólag) erre egyetlen ismert példa sem akadt. Hasonló folyamatok játszódtak le egyébként a jászok esetében is. Tudjuk, hogy 1370-ben a királyi jászok bíróját (*iudex Jasonum*) Oppelni László

¹⁰³⁷ A hadba szálló kunoknak járó zsold fizetése már a 13. század vége óta szokásban volt, lásd Györffy 1953. 261–263.

¹⁰³⁸ Gyárfás III. 506–507.

¹⁰³⁹ „iidem domini de Comanis et nobiles et universitas Comanorum iudicio palatini regni nostri, qui fuerit pro tempore constitutus” DRMH I/1. 71. Magyarul: Kun László 137. (Szilágyi Loránd ford.)

nádor állította erre a posztra.¹⁰⁴⁰ Ezen jászbíró ellen egy bizonyos Sceuke nevű jász tett panaszt Lajos király előtt, hogy a bíró és társa illetéktelenül akar az ő birtokára és házába behatolni és ott zálogot venni (*ad domum et possessionem ... potenti manu venire, et vagia et pignora in eisdem domo et possessione suis recipere*).¹⁰⁴¹ Úgy tűnik, hogy Sceuke királyi jász egy általa illegitimnek tartott törvénykezési eljárás ellen fellebbezett a nádor által állított jászbírótól a király színe elé. Itt ugyanazt a kettősséget látjuk, amelyet fentebb Miklós fia László királyi madarász esetében is, hogy a bíraskodási fóruma a király vagy a nádor volt, egyenrangú módon.

Az 1370-es évektől egyébként már találunk arra példát, hogy a nádor egy kunok és magyarok közti ügyben mondjon ítéletet, sőt, tisztán kunok közti ügyben is, ahogy a jászok feletti joghatósága is igazolható.¹⁰⁴² Ennek ellenére a nádor kunok feletti gyakorlati fennhatósága a 15. század második felében is ingadozó volt, és a 16. században, bár emlékeztek rá, még akkor is alig volt jelentősége, amikor a nádori poszt éppen be volt töltve.¹⁰⁴³ Ekkorra egyébként a nádor már az intitulációban is gyakran feltüntette a kunok mellett a jászokat *iudex Comanorum et Philisteorum* formában. A tisztség azonban nem azt az utat járta be, ami a besenyők feletti joghatóság esetében történt, vagyis a lassú elsorvadást. A 17. század első fele, amikor hosszabb idő után ismét betöltötték a nádori hivatalt (és elkezdték rekonstruálni, hogy mi is tartozik a jogköréhez tulajdonképpen), a nádoroknak a Jászkun kerületek feletti minden addiginál erőteljesebb hatalmi befolyását hozta el. Akkor már egyértelműen nádori jognak tekintették a jászkun főkapitány állítását, amely jogot a király csak a nádori szék üresedése esetén gyakorolhatta, továbbá a nádor a vidék jövedelmeit is élvezte (a török miatti területi korlátok figyelembe vételével, természetesen).¹⁰⁴⁴ A 13. században megjelenő, majd állandósuló kunbírói titulus „gyümölcse” így igazán tartósan és erőteljes módon csak a 17. századra „ért be”.

¹⁰⁴⁰ I. Lajos hozzá írt oklevelének a címzése a következő: „fidei suo Stephano dicto Izopos, iudici Jazonum nostrorum per dominum ducem palatinum constituto” DL 28088. (vö. Gyárfás III. 505. – hibás kelettel)

¹⁰⁴¹ Gyárfás III. 505.

¹⁰⁴² Gyárfás III. 99–100., 105–108., 173–178.

¹⁰⁴³ Kocsis 2005. 31–32.

¹⁰⁴⁴ Erre az időszakra lásd Ember 1946. 579–581.; Kocsis 2005. 32–33. A jászkun kerületek jövedelmével addig közvetlenül a királyi kincstár rendelkezett, miként ezt az 1514. évi decr. 3. cikkelye és az 1518. évi decr. 14. cikkelye is megerősítette (CJH I. 708–709., 760–761.). Az 1485/86. évi „nádori cikkelyek” ugyan nádori jövedelemnek tekintik a kunok után járó 3000 aranyat, és mindezt I. Lajos korára vezetik vissza (DRH II. 317.), ám a cikkelyek hitelességével kapcsolatban újabban igen komoly kritikák merültek fel. C. Tóth Norbert 2012-ben két előadást is tartott ezzel kapcsolatban (2012. febr. 22.: „Az 1486. évi nádori cikkelyek hitelessége” az SZTE BTK „Műhelyszemináriumi előadások” sorozatának keretein belül, ill. 2012. nov. 15.: „A nádori cikkelyek keletkezése” az ELTE BTK-án rendezett „Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon” c. konferencián). Ezekben a cikkelyeket 16. sz. közepi hamisítványoknak tekintette.

8 – A NÁDORI HIVATAL MUNKATÁRSAI

Bár gyakran beszélünk elvont módon nádori „intézményről” vagy „hivatalról”, azt nem tudjuk kimutatni az Árpád-kor folyamán, hogy létezett volna a nádor személyétől függetlenül, a távollétében is működő, és az ő nevében oklevelet kibocsátó „hivatal”. Így tehát a nádor személyes jelenléte és a nádori hivatal működése ekkor még elválaszthatatlanul összetartozott. Ennek ellenére már egészen korán, a 13. század elejétől kezdve megjelent az igény a nádort adott esetben nélkülözni tudó, ám nádori szintű bíraskodásra. Mindezt kezdetben helyettesek állításával oldották meg a nádorok, de ők, ha a nádor képében intézkedtek is, a saját nevükben bocsátottak ki oklevelet, és ítéleteiket jóvá kellett hagyatni a nádorral (ez nem vonatkozott a 13. század közepétől a nádori intézménytől távolabb kerülő alnádori hivatalra). Így csak a nádori „iroda” munkatársainak száma nőtt meg, de a nádori intézmény ezáltal nem függetlenedett a nádor személyétől. Az első olyan nyom, amely a távollévő tisztségviselő idején is az ő nevében működő hivatalra utal, Debreceni Dózsa tisztségviselése (1322) alatt következett be. Dózsa Kállósejében tartott közgyűlései idején a debreceni nádori kúriában is keltek személyes nádori intulációval oklevelek.¹⁰⁴⁵ Az önállósodó hivatal ekkor még nem tudott állandósulni, mert Dózsa utódja, Druget Fülöp idején a távollévő (vagy csak éppen nem bíraskodó) nádort az albírája, Perényi Miklós mindig a saját nevében helyettesítette. Igaz, hogy halvány nyomok azért vannak arra, hogy a „hivatal” működése kettejük távolléte esetén sem állt le. Az egri káptalan 1324. december 13-án kiadott levelében igazolta, hogy a színük előtt Fülöp nádor ügyvédvalló oklevelével megjelenő Miklós albíró Margit asszonyt, a nádor feleségét képviselte. Másnap, december 14-én Miklós (legalább) három oklevelet is kibocsátott Vizsolyban.¹⁰⁴⁶ Eger és Vizsoly között a távolság légvonalban is kb. 85 km, ám mivel meg kell kerülni a teljes Bükk hegységet, ezért az út terepen jóval hosszabb (vagy átvágva a hegységen nehezebb), és nem túl valószínű, hogy a december 13-án még Egerben tartózkodó Miklós visszatérhetett volna december 14-re Vizsolyba. Mivel az egri káptalan oklevele csak átírásban maradt ránk, elvileg elképzelhető, hogy a keltezését elírták,¹⁰⁴⁷ bár erre egyértelmű bizonyíték nincs. Így – hacsak hipotetikusán is – de azt is feltételezhetjük, hogy a december 14-i oklevelek Perényi Miklós albíró nevében, de a távollétében kerültek kiadásra. Akármi is az igazság, Fülöp alatt még biztosan nem lett rendszer belőle, és nála csak

¹⁰⁴⁵ Lásd a „4.4. – I. Károly első nádorai – az »oligarchikus nádorság« öröksége” c. alfejezetet.

¹⁰⁴⁶ AOKI VIII. 545., 548–550. sz.

¹⁰⁴⁷ Tegyük hozzá, hogy az Anjou-kori oklevéltár regesztája véletlenül tényleg elírta a keltezését, mert bár dec. 13. alá vették fel az oklevelet, a regesztában „D. in fe. B. Nicolai conf.” szerepel. Az oklevélben „in octavis beati Nicolai confessoris” áll (DL 75391.).

kivételes esetben fordult elő, hogy az albíró távollétében az ő nevében is kiadhattak oklevelet (már amennyiben a fenti esetet tényleg így kell értelmezni).

Mindezek arra utalnak, hogy a 14. század elején már megjelent az igény egy folyamatosan működő hivatalra, amely nem függ senki jelenlététől, és a hivatalviselő személye csak a legitimitást adja. A folyamat aztán Druget Vilmos nádorsága alatt ért be véglegesen. Vilmos egyrészt megtartotta az apjától öröklött óbudai nádori kúriát az ottani személyzettel, de nem mondott le a vizsolyi kúriájáról sem. Az óbudai kúria pedig folyamatosan folytatta a nádor nevében történő oklevéladást, miközben Vilmos nádori közgyűléseket tartott, vagy Vizsolyban, később Visegrádon székelt.¹⁰⁴⁸ Vilmos újítása a korábbi gyakorlathoz képest az volt, hogy a távollétében működő kuriális bíraskodást nem egy helyettes állításával rendezte el, mint ez gyakorlat volt korábban, hanem az „irodai személyzetet” hagyta a távollétében működni. Érdekes egyébként, hogy a nádori kúria és a közgyűléseket tartó nádor oklevelei közötti időbeli párhuzamosság már Nyers Lajosnak is feltűnt, ám ő mindezt csak 1343-tól, Zsámboki Miklóstól kezdte el adatolni.¹⁰⁴⁹ A gyakorlat tényleg folytatódott Vilmos halála után is, Zsámboki Miklós nádorsága idején, így elmondható, hogy ekkortájt született meg elvont értelemben is a „nádori hivatal”, amelynek folyamatos működése már nem a nádor vagy nádori albíró jelenlétén múlt. Az alábbi alfejezetekben ezt a hivatali segítő személyzetet elemezzük részletesebben, kezdve az alnádori és a nádori albírói intézmény történetétől, az iroda belső munkatársainak számító írnoki, majd később protonotáriusi (ítélőmesteri) személyzetén keresztül a nádori intézmény működését biztosító „külső segítőikig” bezárólag. Ezen külső, sokszor alkalmi segítséget az egyes ítélőtársak, illetve a gyakorlati végrehajtásban segédkező poroszlók, majd nádori emberek, jelentették.

8.1 – A nádort helyettesítő tisztségek: alnádor, nádori albíró

A korábbi szakirodalomban többnyire egységesen „alnádor” elnevezéssel illették a különféle nádorhelyettesi szerepet betöltőket. Véleményünk szerint itt differenciáltabban kell eljárni, és legalább kétféle nádorhelyettesi funkciót kell megkülönböztetnünk a 13. század közepétől fogva. Az egyik az „alnádor”, amelyet a latin terminológiában többnyire *vicepalatinus* névvel illettek, és a jelzett időhatártól kezdve a feladata nem csak a nádor személyének helyettesítése volt, hanem az, hogy Pesten, később Budán székelve ellássa a

¹⁰⁴⁸ Minderre részletesen lásd a „4.6 – A nádori kúria Visegrádra költözése” c. fejezetet.

¹⁰⁴⁹ Nyers 1934. 55–56.

pesti ispáni teendőket, illetve a régióban bíraskodjon. Az alnádor személye az idők folyamán távolodott a nádori hivataltól, bár kinevezése valószínűleg mindvégig a nádor joga volt. A másik fő nádorhelyettesi funkciót az „albíró” (teljesebb nevén: „nádori albíró”) hivatala jelentette, amelyet a latinban többnyire a *viceiudex* (*viceiudex palatini*) szóval adtak vissza. Ő közvetlenül a nádor személyes munkatársa volt, többnyire a környezetében tartózkodott, és a nádor személyét helyettesítette. A 13. század végétől kezdve – éppen a nádor környezetében való tartózkodása miatt – az albírok számítottak az adott nádori tartomány másik fő bírójának. Fontos azonban jelezni, hogy az itt felvázolt terminológia és feladatkör sokkal esetlegesebb volt a gyakorlatban. Mint alább részletesen kifejtjük, a terminológiai szétválasztás nem mindig állt fent (a Druget-nádorok idején pl. a Budán székelő helyettest is *viceiudex* névvel illették), és nem mindig töltötték be mindkét hivatalt. Így inkább csak tendenciákról beszélhetünk az egyes nádorhelyettesi funkciók szétválasztásakor, a gyakorlatot valójában a nádor személyes igényei szabták meg. Ráadásul az 1240-es évek előtti időszakra a fent elmondottak egyáltalán nem érvényesek, sem terminológiai, sem funkcionális téren.

A nádor helyettesítése már akkor is napirenden volt, amikor még csak a király képében bíraskodott a királyi kúriában. Szent László III. törvénykönyve is szót ejtett arról, hogy „ha valamikor a nádorispán hazamenne, a király és az udvar pecsétjét, aki helyetteseként hátramarad, annak adja át”.¹⁰⁵⁰ Nem valószínű, hogy emögött intézményesített keretek álltak volna, valószínű, hogy inkább csak a király megbízott egy éppen udvarban tartózkodó előkelőt, hogy átmenetileg vegye át a nádorispán helyét.¹⁰⁵¹ Az első ismert nádorhelyettesek megjelenése az 1219–1220-as igazgatási reformokhoz köthető. Az első hiteles említések a Váradi Regesztrumban találhatók 1220-ból.¹⁰⁵² Hogy az intézmény csak ekkortájt jelent meg, mutatja, hogy nincsen még kikristályosodott neve a tisztségnek. 1220-ban Fila kétszer és Petus egyszer *vicarius palatini*.¹⁰⁵³ A névváltozatosságot Móric alnádor 1220–1221-es említésein lehet jól lemérni. Egy esetben (1221) ő is *vicarius palatini comitis*. Egyszer (1221) *vicecomes palatini comitis*, három alkalommal (1220–1221) egyszerűen csak *vicepalatinus*, míg egyszer (1221) *vice iudex palatini comitis*.¹⁰⁵⁴ Az utolsó kivételével mindegyik a Váradi Regesztrum bejegyzéseiből való (az utolsó Benedek, tatai apát oklevele, amely több ponton is eltér a megszokott formuláktól). Barc fia Miklós nádor egy 1221. évi oklevelében Mártont az

¹⁰⁵⁰ „si aliquando palatinus comes domum ierit, regis et curie sigillum, qui in vice eius remanserit, illi dimittat” Závodszky 1904. 174. Magyarul: ÍFMT 89. (Körmendi Tamás ford.)

¹⁰⁵¹ Vö. Zsoldos 1998. 27. 156. jz.

¹⁰⁵² Hamis oklevélben már 1201-ből találkozunk Belos nádori alispánnal (*Belus, vice comes D[omini] Palatini*): CD VII/4. 70–71. (RP 2. és 3. sz. közötti reg.) Az oklevél egy újkori, Kemény József-féle hamisítvány.

¹⁰⁵³ RV 248. és 266. sz. (Fila); RV 249. sz. (Petus)

¹⁰⁵⁴ RV 289. sz.; 282. sz.; 271., 318., 321. sz.; ÁÚO I. 182–183.

ő *vice iudex*ének nevezte.¹⁰⁵⁵ Az 1222. évi Aranybulla a nádor kapcsán „helyettes bírakat” (*iudices vicarios*) emlegetett.¹⁰⁵⁶ A különféle megnevezések itt még biztosan nem annak tudhatók be, hogy ennyi, funkciójában hasonló, ám különféle tisztség létezett volna a nádor helyettesítésére, hanem hogy a frissen megszervezett hivatalnak még nem szilárdult meg a neve. Ezalatt a két év alatt összesen négy alnádorról van tudomásunk (Fila, Petus, Móric, Márton), akik nem egymást váltva, hanem – legalábbis részben – párhuzamosan működtek, mint az a Várad Regesztum regesztáinak egymásutániságából következik. A nádori helyettesek halmozásának az Aranybulla szabott gátat: a már sokszor idézett részében kimondta, hogy a nádor „helyettes bírakat ne tartson, csak egyet a saját udvarában”.¹⁰⁵⁷ Az alnádorok elnevezése az Aranybulla rendelkezése után sem egységesült. Köbölkúti Péter 1234-ben egyszerre *vicepalatinus* és *viceiudex* néven jelent meg, Endri (az Endre elírása?) 1235-ben *vice palatini*, Albert pedig 1237-ben és 1239-ben *viceiudex palatini*.¹⁰⁵⁸ A tatárjárás után az Árpád-korban a *viceiudex*¹⁰⁵⁹ és a *vicepalatinus*¹⁰⁶⁰ elnevezéssel egyaránt találkozunk, nagyjából ugyanolyan arányban. Gotárd, István ifjabb király alnádora csak a „vice Dyonisio palatino” megnevezést használta önmagára, és ez akár alkalmi helyettesítést is sejtethetne, ám a teljes intuláció (*Nos comes Gothardus vice Dyonisio palatino in Hotwan residens*)¹⁰⁶¹ a Budán vagy Pesten székelő alnádorok szokásos formulája, amely arra utal, hogy itt az idősebb király budai alnádorát másoló hatvani alnádorról van szó. Viszont a tatárjárás után már egyszer sem fordult elő az, hogy egy személyt kétféle elnevezéssel illessenek. Ha a nádorhelyettesnek több említése (vagy saját intulációja) is akadt, akkor a kettő közül mindig ugyanazt a terminust használta. Ezen kívül megfigyelhető az is, hogy a bizonytalan személyű és datálású „F.” alnádor kivételével¹⁰⁶² a Budán (Pesten) székelők neve következetesen a *vicepalatinus*, míg a *viceiudex* bárhol a nádor környezetében felbukkanhatott. Ez már sejtet egyfajta különbségtételt, miszerint itt már nem pont ugyanazt a funkciót fedte a két tisztségnév. Az Anjou-korban már egyértelmű bizonyítékaink vannak a kettős alnádori

¹⁰⁵⁵ PRT I. 652. (RP 9. sz.)

¹⁰⁵⁶ DRMH I/1. 35.

¹⁰⁵⁷ „iudices vicarios non habeat, nisi unum in curia sua.” DRMH I/1. 35. Magyarul: Szöveggyűjtemény 270.

¹⁰⁵⁸ Péter: HO VIII. 31–32. (RP 37–38. sz.); DF 200920. (kiadása: RP 39–40. sz.). Endri: DL 70387. (kiadása: RP 41. sz.). Albert: DL 96256. és DL 41010. (vonatkozó részek kiadása: RP 52–53. sz.); HO VI. 37.

¹⁰⁵⁹ DL 93896. (kiadása: RP 168. sz.); Zala I. 118–119. (RP 203. sz.); DL 57228. (kiadása: RP 301. sz.); DL 75155. (kiadása: RP 317. sz.); DL 75156. (kiadása: RP 321. sz.); HO VII. 360. (RP 327. sz.); ÁÚO III. 172.

¹⁰⁶⁰ Zichy I. 79. (RP 179. sz.); Heves 51. (RP 197. sz.); DL 90791. (kiadása: RP 238. sz.); DL 58436. (pecsétfelirat, lásd RP 289. sz., ill. Majláth 1883.), ÁÚO X. 388. (RP 313. sz.); ÁÚO VIII. 394.; ÁÚO IX. 194.; HO VI. 435.; Elenchus III/2. 40.; Zichy I. 98.

¹⁰⁶¹ DF 280264. (kiadása: RP 129. sz.)

¹⁰⁶² Zala I. 118–119. (RP 203. sz. Az oklevél datálási nehézségeit lásd a regesztá utáni kommentárban.)

rendszerre, még ha a terminológia használata zavarosabb is lett kissé. László, Borsa Kopasz helyettese egyszerre mindkét fő névvel (*vicepalatinus* és *viceiudex*) említette saját magát, tehát nem egy másik hivatali szerv következtlen névhasználatáról volt szó.¹⁰⁶³ Debreceni Dózsa István nevű alnádora egy oklevélben „viceiudex ... palatini ... Bude residens” néven bukkant fel, de egy abban átirított oklevél őt „vicepalatinus Bude residens”-nek hívta. Egy hónappal később már saját oklevélben is „vicepalatinus Bude residens” lett, és később már következetesen ezt a nevet alkalmazta magára.¹⁰⁶⁴ Ezzel párhuzamosan volt Dózsának egy „általános bírāja” (*iudex generalis ... palatini*) is.¹⁰⁶⁵ Ő nem Budán, hanem – amikor van rá adatunk – Debrecenben, Dózsa székhelyén keltezte okleveleit. A párhuzamos kettős alnádorság Druget Fülöp alatt is folytatódott, ugyanilyen alapon. Az egyikük, Tamás, Budán keltezte okleveleit, és titulusában is ott szerepelt a „Bude residens” („Budán székelő”) kitétel.¹⁰⁶⁶ A másik helyettes, Perényi Miklós egy kivétellel mindig Vizsolyban, Fülöp kúriájában.¹⁰⁶⁷ Miklós a már megszokott *viceiudex ... palatini* elnevezést használta,¹⁰⁶⁸ viszont Tamásnál 1324-ig úgyszintén a *viceiudex* megnevezés élt, aztán 1325-től következetesen a *iudex ... palatini Bude residens* titulussal illették,¹⁰⁶⁹ ami némi rangemelkedést (de legalábbis terminológiai megkülönböztetést) jelent a Vizsolyban ítélkező Miklóssal szemben, hiszen ő mindvégig *viceiudex* maradt.

De mikori időpontban jelölhetjük a meg a folyamat végét, amikor már szétvált az alnádor és az albíró hivatala? Hajnik Imre a 14. századi viszonyokból kiindulva, azt az egész Árpád-korra visszavetítette, Szovák Kornél ezt úgy pontosította, hogy a nádornak kezdettől fogva volt egy, többnyire a környezetében működő albírja, és ezzel párhuzamosan a 13. század

¹⁰⁶³ 1314: DL 69660., 69661. (AOkl III. 759. sz., 823. sz.)

¹⁰⁶⁴ HO VIII. 411–412., DL 3652. (AOkl VI. 571. sz., 629. sz.); DF 200110. (AOkl VI. 775–776. sz.); Zichy I. 216–217. (AOkl VI. 830., 838. sz.); DL 86950. (AOkl VI. 848. sz.)

¹⁰⁶⁵ DL 96082., 96083., 50718. (AOkl VI. 508., 517., 600. sz.)

¹⁰⁶⁶ AOkl VII. 275. sz., 351. sz., 395. sz., 411. sz., stb. VIII. 349. sz., 547. sz., IX. 538. sz., 551. sz., X. 137. sz., 169. sz., 272. sz. stb., XI. 33. sz., 261. sz. Egy alkalommal, 1325-ben nem Budán keltezett, hanem a Zala megyei Újudvaron, de akkor okt. 7-én a nádor parancsára közgyűlést tartott Zala megyének, ez a magyarázat (AOkl IX. 442. sz.).

¹⁰⁶⁷ AOkl VII. 63. sz., 337. sz., 428–429. sz., 505. sz., stb., VIII. 24. sz., 70. sz., 99. sz., 106. sz., 141. sz., stb., IX. 20. sz., 49. sz., 51. sz., 83. sz., 98. sz., 117. sz., stb., X. 15. sz., 21. sz., 111. sz., 150. sz., 171. sz., stb., XI. 85–86. sz., 185. sz., 206. sz., 283. sz., 289. sz. stb. Egy ismert alkalommal keltezett máshol, a Borsod megyei Boldván: AOkl VII. 704. sz.

¹⁰⁶⁸ Egy-egy egyedi titulus előfordul: *vices ... palatini* a legelső ismert levelében (nyilván még nem szilárdult meg a terminológia: AOkl VII. 63.); *vicecomes ... palatini* – saját intituláció, ám ez az oklevél csak másolatban maradt fent, és valószínűleg elírás (AOkl XI. 206. sz.); a leleszi konvent egy alkalommal csak *comes*-nek, Valter főesperes pedig egyszer *vicepalatinus*-nak említette (AOkl X. 529. sz., XI. 202. sz.).

¹⁰⁶⁹ Egy kivétellel, a csatári konvent említésében ugyanis még a régi sablon szerepel (AOkl IX. 551. sz.)

második felében „megjelenik egy hol Pesten, hol pedig Budán rezideáló alnádor”.¹⁰⁷⁰ Tringli István a 13. század végével számolt: a „nádornak a [13.] század végére két kúriája jött létre, az egyik [alnádor] többnyire a nádorral együtt annak vidéki kúriájában ítélt, a másik azonban a királyi székhely közelében tevékenykedett.”¹⁰⁷¹ A kettős alnádori rendszert tehát legalább a 13. század végéig visszavezette a szakirodalom. Magunk abból az alább részletesen tárgyalt tényből indulnánk ki, hogy a Pesten, majd Budán székelő alnádor már az 1240-es évektől, de talán már a tatárjárás előtt is Pest megye ispáni jogkörét is gyakorolta.¹⁰⁷² Ennek kapcsán gyakran idézik azt az oklevelet, amelyet 1323. január 14-én¹⁰⁷³ küldött a budai káptalan I. Károly királyhoz. Eszerint Károly Pest megye ispánjának és szolgabíráinak küldött levelét nem tudják átadni, mivel az alnádori (*vicepalatinus*) hivatal éppen üresedésben van. Ez az adat nem csak azt bizonyítja, hogy a pesti ispán feladatait az alnádor látta el, hanem azt is, hogy a hivatala általában véve be lehetett töltve, hiszen a megyének működnie kellett. Az Árpád-korból csak nagyon elszórt adatunk van a Pesten vagy Budán székelő alnádorra, az Anjou-korból pedig 1322-ig egyet sem ismerünk.¹⁰⁷⁴ A 14. század eleji hiátust vélhetően nem csak forráshiánynak kell betudnunk, hiszen egy jó darabig maga a király sem tudta szilárdan kezében tartani Budát, nem valószínű, hogy nádorai ott folyamatos alnádort tartottak volna. Ezt leszámítva azonban valószínűsíthetjük, hogy a tiszteket relatíve folyamatosan betöltötték, különben nem maradt volna meg az alnádori tisztség Pest megyével való összekapcsolódása a

¹⁰⁷⁰ Hajnik 1899. 66.; Szovák 1989. 300.

¹⁰⁷¹ Tringli 2010. 381.

¹⁰⁷² Zsoldos 1998. 26–27.; Tringli 2001. 154–155.

¹⁰⁷³ Az oklevelet 1333. évi kelettel is szokták idézni (lásd Archont. 1301–1457. 163. 177. jz.; Zsoldos 1998. 25.; Tringli 2001. 154.; Tringli 2010. 380–381.), sőt, az Anjou-kori Oklevéltár köteteiben kétszer is regesztázták, egyszer az 1323. (AOkl VII. 7. sz.), egyszer az 1333. év alatt (AOkl XVII. 23. sz.). Az oklevélben (DL 40417.) az év leírása tényleg 1333-nak néz ki (M^o CCCX^o XX° tertio, jól láthatóan három, és nem kettő X-szel), ám tartalmilag csak az 1323. év jöhet szóba. A levél szerint ui. Károly király Temesvárott, dec. 27-én kelt (*in Themesvar, in festo beati Johannis apostoli et evangeliste*), Pest megyének küldött levelét nem tudják bemutatni, mert az alnádori hivatal éppen üresedésben van. Az oklevél kelte: *post octavas Ephiaphanie die prenotato*, vagyis 1323 esetén jan. 14., 1333 esetén jan. 16. Világos tehát, hogy Károly átírt parancslevelének az előző évben kellett kelnie. Károly itineráriuma pedig csak az 1322. év esetén egyeztethető össze a temesvári kelethellyel, mert az év decemberében valóban ott tartózkodott (AOkl VI. 880. sz., a város mellesleg ekkor még a székhelyének számított), míg 1332. dec. 20–21-én Visegrádon volt (DL 99943., DL 99944., DF 277277.), ahogy 1333. jan. 2-án is (AOkl XVII. 2–3. sz.), nem valószínű, hogy a két időpont között, dec. 27-re „leszaladt” volna Temesvárra, hogy rögtön vissza is térjen Visegrádra. Inkább az 1322/1323. évi keletek mellett szól az is, hogy január 14-én az alnádori hivatalt üresedésben lévőnek mondták. Debreceni Dózsa 1322. nov. 27-i utolsó, és Druget Fülöp 1323. jan. 20-i első feltűnése között a nádori (és ezáltal az alnádori) hivatal minden kétséget kizáróan üresedésben volt (Archont. 1301–1457. 2.). 1333 januárjában a nádori hivatal biztosan be volt töltve (Druget János). Az alnádorra ebből a hónapból valóban nincs adat, tehát elvileg lehetett üresedésben, de márciusból már ismējük János Budán székelő alnádorát (AOkl XVII. 142. sz.).

¹⁰⁷⁴ 1267 és 1299 között összesen 5 személyről van tudomásunk úgy, hogy egyikük hivatalviselését sem lehet egy évnél hosszabb időre kimutatni. Listájukat lásd Archont. 1000–1301. 20–24. Az Anjou-korra: Archont. 1301–1457. 2–3. vö. AOkl VI. 571. sz.

14. századra is.¹⁰⁷⁵ Egy viszonylagos folyamatossággal létező, latinul többnyire *vicepalatinus* névvel illetett Budán székelő alnáddal tehát számolhatunk. Ezzel párhuzamosan Aba Amadé nádorsága idején előfordultak olyan *viceiudex*ek is, akiknek a működését semmiképpen nem lehet a pesti ispáni címet is viselő budai alnáddal összeegyeztetni – legfőképpen azért, mert sosem Budán kelteztek, hanem Vizsolyban (a „Bude residens” alnáddorok az Árpád-korban, amennyiben ismerjük a kelet helyüket, többnyire Budán vagy Pesten keltezték a levelüket, tehát nem csak üres formula volt az ott tartózkodásra való utalás).¹⁰⁷⁶ Bár előfordult, hogy a budai alnáddor elhagyta székhelyét (fentebb már utaltunk Druget Fülöp Tamás nevű alnáddorára, aki Zala megyének tartott közgyűlést az ura parancsára, és Pósa alnáddor kérdésére is),¹⁰⁷⁷ mivel Amadé *viceiudex*ei következetesen ugyanazt a települést jelölték meg, Vizsolyt, ezért kimondhatjuk, hogy ott tartották kúriájukat, nem csak ideiglenes ott tartózkodásról volt szó. A kettős alnáddori rendszer tehát a 13. század utolsó évtizedében, Aba Amadé alatt már biztosan működött. Amadé *albírja* tehát a nádori székhely (Gönc) közelében, Vizsolyban tartotta hivatalát.¹⁰⁷⁸ A vizsolyi *viceiudex*ek mellett, ha nem is ugyanazon időből, de ismerjük Amadé *vicepalatinus Bude residens*ét is, tehát ez a méltóság is be volt töltve.¹⁰⁷⁹

¹⁰⁷⁵ Ennek látszólag ellentmond az a tény, hogy amikor már az alnáddor pesti ispáni jogkörét is megszüntették, teljesen ispán nélküli volt a megye, ám az ispán feladatait a 4 szolgabíró is el tudta látni (Tringli 2001. 155–156.), azaz létezhetett megye ispáni jogkört gyakorló személy nélkül is. Ám ez a szolgabírói rendszer az 1270-es években jött létre (Zsoldos 2003. 791–797.), és a korai időkben még biztosan nem lehetett olyan fejlett, hogy önmagában el tudja működtetni a megye hatóságát.

¹⁰⁷⁶ Heves 51., Zala I. 118–119. (RP 197., 203. sz.). A statisztikailag nem túl jelentős két Árpád-kori adatot (más esetben nincs kitéve a kelet hely) erősíti, hogy mind Debreceni Dózsa, mind Druget Fülöp budai alnáddorára igaz volt ugyanez. Miklós fia Péter „vicepalatinus Bude residens” (Zichy I. 98.) egy *damus pro memoria*-jában Pesten keltez: HO VIII. 383–384. (RP 289. sz.). Kérdéses, hogy a „Budán székelővel” azonosíthatjuk-e Pósa alnáddort (*vicepalatinus*), aki Fehérvárott keltezett egy *damus pro memoria* oklevelet (Zichy I. 77., RP 176. sz.). Hogy ő esetleg a budai alnáddorok közé tartozott, arra nem csak egy másik oklevélben említett *vicepalatinus* elnevezése utal (a nádor környezetében tartózkodókat ekkor többnyire *viceiudex* névvel illették), hanem a per területi vonatkozása is, mivel a Pest megyei Berkiből származó Csom perelt a szintén Pest megyei Negyed faluval. Mivel az eset biztosan az aug. 20-i éves fehérvári törvénynapon történt (az oklevél szerint a felperes Szent István ünnepétől, vagyis aug. 20-tól várakozott az alnáddor színe előtt, aki levelét Fehérvárott keltezte), ezért talán arra gondolhatunk, hogy itt a budai ítélkező fórumok ideiglenes Fehérvárra településéről volt szó. Persze az sem biztos, hogy Pósa tényleg a Budán székelő alnáddorok közé tartozott, hiszen a *vicepalatinus* titulusa mellett ez nincs kitéve.

¹⁰⁷⁷ AOKI IX. 442. sz., ill. Pósa-ra lásd az előző jz.

¹⁰⁷⁸ Zichy I. 121. (RP 272. sz.); DL 75155. és 75215. (kiadásuk: RP 317–318. sz.); DL 75156. (kiadása: RP 321. sz.). Teljes bizonyossággal ugyan csak János albíró esetén találkozunk a vizsolyi székhellyel, mert Amadé másik név szerint is ismert *viceiudex*e, Pál oklevelének nem ismerjük a kelet helyét (HO VII. 360., RP 327. sz.). Ismerünk azonban egy Vizsolyban kiadott *damus pro memoria* oklevelet, amelyet 1296-ra keltezhetünk, és amely Amadé nádor egyik ügyét folytatja, tehát az ő albírja adta ki (Zichy I. 121., RP 272. sz., lásd még az RP 271. sz. reg. kommentárját). Az oklevél hátulján lévő pecsétfolt mérete pedig nem azonos János nádori albíró pecsétjének méretével (lásd az RP 272. sz. reg. kommentárját), így úgy tűnik, hogy több vizsolyi albírja is volt Amadénak.

¹⁰⁷⁹ DL 90791. (kiadása: RP 238. sz.)

Nem egyértelmű, hogy a kettősség létrejöttét mikortól számíthatjuk. Az Aranybulla csak egy, a nádor kúriáján ítélkező helyettest írt elő. És mivel az alnádorok minimum a tatárjárás óta Pest megyéhez, és azokhoz a részekhez kötődtek, ezért logikus lenne, hogy ez már életre hívta egy másik, valóban a nádor melletti helyettes meglétét, ahogy ezt többé-kevésbé Szovák Kornél is feltételezte.¹⁰⁸⁰ A források elégtelen volta ugyan nem teszi lehetővé ennek egyértelmű kimondását, de azért apró jelek szólnak mellette. Halvány nyom, hogy az első ismert tatárjárás utáni albíró (*viceiudex*), Pósa fia Bodur 1267-ben magánemberként a pécsváradi konvent előtt tett bevallást egy föld adásvételéről.¹⁰⁸¹ Az oklevél szerint ő annak a Kemény fia Lőrincnek az albírja volt, aki a somogyi ispánságot is viselte ez időben, így valószínűsíthetjük, hogy Bodur inkább Lőrinc környezetében tartózkodott, semmint Budán székelte volna. Sándor pedig, aki (Domokos fia) Roland albírjának (*viceiudex*) nevezte magát, egy *Kanad* (Kányád?) nevű településen keltezett 1272-ben vagy 1274-ben.¹⁰⁸² A település nem azonosítható egyértelműen, de az ügy a Vas megyei Káld falu feldúlása kapcsán robbant ki, így talán itt sem a budai alnádor járt el. Ha a logika helyes, akkor 1267-től már adatolni lehet a kettős alnádorság rendszerét, de megalapozottan csak Aba Amadé idejéből állíthatjuk, hogy létezett. Valószínű egyébként, hogy nem minden nádor élt albírák választásával, csak aki igényelte azt, míg a pesti ispánsággal összekapcsolódó tisztséget a legtöbben betölthették.

Mint láttuk, az Anjou-kor korai szakaszában, amikor ismét elkezdtek helyetteseket állítani, Debreceni Dózsa és Druget Fülöp idejéből megmaradt az a szokás, hogy a kettős helyettesi rendszert az Árpád-kori szisztémához hasonlóan működtessék. Druget Fülöp halálát követően azonban a nádorhelyettesi posztok visszább szorultak. Druget János Óbudán rendezte be székhelyét, amely már önmagában is feleslegessé tette a budai és a kúriai albírói tisztség szétválasztását. Jánosnak 3 helyetteséről is tudunk. Gekemen óbudai alvárnagy régóta hűséges emberének számított, ám őt csak ideiglenes jelleggel nevezte ki az albírói posztra 1329-ben.¹⁰⁸³ Gekemen egyébként megmaradt óbudai alvárnagynak, és bő fél évvel később már csak ilyen minőségben adott ki oklevelet az új albíróval, Péterrel együtt (*comitis Petri viceiudicis et comitis Gyekmeni vicecastellani domini Johannis palatini de Veteribuda*).¹⁰⁸⁴ Péter még egyszer bukkant fel az év folyamán,¹⁰⁸⁵ többször nem hallunk róla (hacsak nem

¹⁰⁸⁰ Szovák 1989. 300.

¹⁰⁸¹ ÁÚO III. 171–172.

¹⁰⁸² DL 93896. (kiadása: RP 168. sz.)

¹⁰⁸³ Oklevelének intulációja: „comes Jekuminus castellanus de Veteri Buda, viceiudex ... Johannis palatini pro tempore constitutus” Zichy XII. 7. (AOkl XIII. 222. sz.). Személyére: Zsoldos 2012c. 528., 531.

¹⁰⁸⁴ 1330. jan. 21.: DL 376. (AOkl XIV. 52. sz.)

¹⁰⁸⁵ A leleszi konvent 1330. júl. 24-i oklevele említette (*comitis Petri vice iudicis ... Johannis Drugeth ... palatini*): DF 265526. (AOkl XIV. 430. sz.)

volt azonos az 1333-tól az óbudai kúriában működő Péter mesterrel, nádori protonotáriussal,¹⁰⁸⁶ de ez nem valószínű). 1333-ban Gergely albíró bukkant fel kétszer is, szintén *viceiudex* titulussal említve.¹⁰⁸⁷ Mindhárom albíró Óbudához kötődött, és nem egyértelmű, hogy tisztségük az egyébként is (Ó)Budán székelő alnádorhoz, vagy a nádor környezetében tartózkodó albíróhoz állt közelebb, már ha van értelme különbséget tenni egy ilyen speciális esetben. Eközben az elhunyt Fülöp vizsolyi albírāja, Perényi Miklós is tovább folytatta ott működését, csak ekkor már a Druget-tartományt megkapó Vilmos égisze alatt. 1328-ban segített átvenni a tartományt, közreműködött abban, hogy Vilmost beiktassák az egyes várakba, és a hozzájuk tartozó birtokokba.¹⁰⁸⁸ Később ugyanazt a bíraskodási gyakorlatot vitte tovább, amit Fülöp alatt is képviselt, még a megszokott titulusában is csak az uraként megjelölt személy változott (*comes Nicolaus viceiudex magistri Wyllermi*).¹⁰⁸⁹ Mikor Vilmos nádorhelyettesi címet kapott, akkor is Perényi Miklós maradt a vizsolyi albírāja, ám nádorrá emelkedése után nem tartotta meg, pedig biztosan nem halt meg.¹⁰⁹⁰

Vilmosnak szintén három helyettesét ismerjük. Dénes fia Jakabot I. Károly egy ízben *vicepalatinus*nak nevezte,¹⁰⁹¹ egyébként Vilmos és a saját okleveleiben is az ekkor általánosnak számító *viceiudex* megnevezéssel illették. Jakab még dédesi várnagy volt Druget Fülöp idején, és akkor került Vilmos szolgálatába, amikor az a tartomány mellett annak „személyzetét” is átvette.¹⁰⁹² Az időleges albírói titulus mellett Gömör megyei alispán volt, és sokszor a megye ügyei kapcsán bukkant fel.¹⁰⁹³ Esetleges óbudai tartózkodására is utalhat a budai alnádornak kijáró *vicepalatinus* név mellett az a Budán, Vilmos nádor nevében kelt oklevél, amely szerint egy békebírságot a nádornak és Jakab alnádorának is megfizettek ott.¹⁰⁹⁴ Ha ez így is volt, biztosan nem ő volt Vilmos állandó jelleggel Budán székelő alnádora, már ha Vilmos betöltötte egyáltalán ezt a posztot. Jakab összes albírói megjelenése az 1335-ös évhez köthető, és 1336-ban már csak gömöri alispánságát említik az oklevelek.¹⁰⁹⁵ 1339-ben egy bizonyos Bertalan a *viceiudex*, aki fogott bíróként döntött az országbíró

¹⁰⁸⁶ 1333. okt. 18.: AOkI XVII. 469. sz.

¹⁰⁸⁷ AOkI XVII. 121., 142. sz. Gergely személyére lásd Zsoldos 2012c. 532. 47. jz.

¹⁰⁸⁸ AOkI XII. 45–46. sz.

¹⁰⁸⁹ Ez az intituláció Miklós 1330. febr. 7-i oklevelében található (átírása: DL 60199.), de máskor is ugyanez volt.

¹⁰⁹⁰ Perényi Miklós további sorsára lásd AOkI XIX. 43. sz., 479. sz., 575. sz., 698. sz.

¹⁰⁹¹ 1335. márc. 2.: AOkI XIX. 84. sz.

¹⁰⁹² Zsoldos 2012d. 36., 39.

¹⁰⁹³ AOkI XIX. 283., 479. Szintén Gömör megyei vonatkozásúnak tekinthető az az oklevele, amelyben a nádori bíróság előtt való megjelenésre szólította fel Benedek fia Lászlót (AOkI XIX. 574., vö. 586. sz.), mivel Lászlót csetneki származása (lásd AOkI XIX. 303. és 306. sz.) ehhez a megyéhez köti.

¹⁰⁹⁴ AOkI XIX. 352. sz.

¹⁰⁹⁵ AOkI XX. 426., 429., 447. sz.

ítélkezésének helyszínén, Visegrádon.¹⁰⁹⁶ Az egyéb fogott bírák (az országbírói albíró és protonotárius) az országbírói kúriához kötődtek. Az oklevelek szerint a bírók a döntést április 25-re ígérték, végül május 8-án számoltak be róla Pál országbírónak. Bertalan tehát a nádor környezetében, Visegrádon tartózkodó albíró volt, ám az 1339-es év kivételével nem hallunk róla. Mint említettük, nem tudunk arról, hogy Vilmos a vizsolyi kúriában betöltötte volna az albírói tisztséget nádorrá választása után. Perényi Miklóst valamiért leváltotta, és ő utána legközelebb csak „Ruszkai” Benedek fia Izsép mester *viceiudex*et nevezte ki, aki 1339 és 1341 között viselte ezt a tisztséget. Izsép akkor igen aktív helyettesi tevékenységet kezdett folytatni. Fentebb már említettük, hogy véleményünk szerint kinevezése azzal függött össze, hogy Vilmos 1339-ben már tudatosan készült arra, hogy a *generalis congregatio*k következő nagy időszakáig, 1341-ig nem tér vissza Vizsolyba. Hogy a tartománya ne maradjon bírói központ nélkül, a vizsolyi kúriájában hátrahagyta a nevében ítélkező Izsépet.¹⁰⁹⁷ Mind János, mind Vilmos alatt feltűnő, hogy a helyettes bírákkal csak egy-egy rövidebb, meghatározott időtartamra találkozunk. Mivel ezt a tendenciát nem tekinthetjük a forráspusztulásból adódó véletlennek, így arra kell gondolnunk, hogy az albírói tisztség nem volt állandó jelleggel betöltve Druget János és Vilmos nádorsága alatt. Többnyire a saját környezetükben működő helyetteseket állítottak, és a poszt betöltését nagyban befolyásolták a pillanatnyi igények is. Így általánosságban elmondható, hogy az Árpád-kor folyamán többé-kevésbé megszilárdulni látszó rendszer a budai alnádorral és a kúriai albíróval funkcionálisan tovább élt az Anjou-kor elején Dózsa és Druget Fülöp nádorsága alatt (bár az Árpád-kori terminológia csak Dózsa alatt mutatható ki). Azzal, hogy Druget János a kúriáját Óbudára, az egyik alnádor kijelölt székhelyére helyezte, értelmetlenné is tette a kettős helyettesi szisztémát, és ez fia idején sem állt igazán helyre. Tudunk ugyan Vilmos környezetében működő albíróról, és vizsolyi albíróról is, de órájuk már nem alkalmazható a „klasszikus” kettős rendszer, hiszen a vizsolyi helyettes, Izsép kinevezése idején a hely már nem tekinthető Vilmos igazi kúriájának, a Buda-Visegrád vonzáskörzetben feltűnő *viceiudex*ek pedig csak rövid időre kerültek hivatalukba. Az állandó budai albíró (alnádor) szerepét Vilmos idején már a távollétében működő óbudai nádori kúria vette át (Pest megye ispáni feladatait, ami a budai alnádorsághoz kötődött, aligha a nádori kúria látta el, erre lentebb még visszatérünk). A vizsolyi albíró pedig szintén egy alkalmi igény, a nádornak a honorbirtokaitól való tudatos és tartós távolléte generálta. 1342-re a nádori hivatal számtalan eleme professzionalizálódott és megszilárdult, ám a nádorhelyettesek állítását pont nem szabályozta semmilyen kiforrott szokásjog.

¹⁰⁹⁶ AOkI XXIII. 204., 260., 556. sz.

¹⁰⁹⁷ Lásd a „4.5 – A Druget-nádorok” c. fejezetet.

Fentebb már többször említettük, hogy az alnádor látta el Pest megyei ispáni teendőit. A tisztség ezen megyéhez kapcsolása az 1230–1240-es években mehetett végbe. Itt le kell szögezni: ez nem azt jelenti, hogy az alnádor pesti ispán is lett volna egyben. Ezen titulását sosem említik, még akkor sem, amikor indokoltan várnánk. Az az 1323 januári oklevél, amit a budai káptalan címzett Károly királyhoz, Pest megye hatóságához címzett levelének ki nem hirdetését nem azzal indokolta, hogy az ispánság nincs betöltve, hanem hogy az alnádori hivatal van üresedésben.¹⁰⁹⁸ 1446-ban már azzal védekeztek a pestiek az ispánállítás ellen, hogy a megyének sosem volt ispánja.¹⁰⁹⁹ Vagyis – a kortársak álláspontja szerint – nem az alnádori hivatal mellé járt a pesti ispánság, hanem maga az alnádori hivatal foglalt magába olyan jogokat is, amely ispáni jellegű hatalmat biztosított a megye felett. A megyének tehát tényleg nem volt ispánja, „alnádora” volt.¹¹⁰⁰ Az alnádor kezdetben a pesti oldalon székelt, majd valamikor 1272 után átkerült Budára.¹¹⁰¹

Az első, közvetett nyom az ispáni jogkörére a pesti hospesek 1244. évi kiváltságlevele, amelyben IV. Béla eltiltotta az alnádort (*vicepalatinus*) a pesti hospesek feletti ítélkezéstől és a körükben való megszállástól (mindkettő ispáni jog).¹¹⁰² Mivel Béla az oklevél szerint a hospesek tatárjárás előtti szabadságait erősítette meg, ezért már régóta arra gyanakszik a szakirodalom egy része, hogy az alnádor Pest megye feletti joghatósága is visszavetíthető az 1230-as évek elejére, esetleg korábbra is.¹¹⁰³ Ezzel ellentétesen vélekedett Györffy György a kiváltságlevél elemzésekor, mert szerinte bizonyos szimmetriák fedezhetőek fel az oklevél pontjainak első fele és második fele között.¹¹⁰⁴ A királyi tisztségviselők (*princeps noster*) megszállási jogát is tiltotta már egy korábbi rendelkezés.¹¹⁰⁵ Tény ugyanakkor, hogy bár

¹⁰⁹⁸ AOKI VII. 7. sz.

¹⁰⁹⁹ Zsoldos 1998. 24.; Tringli 2001. 156–158. Tegyük hozzá: itt elsősorban nem az „alnádor az nem ispán” terminológiai megkülönböztetés vezette az érvelőket, hanem az, hogy az 1330-as évek óta, tehát már több, mint 100 éve, miután megszüntették a budai alnádorság intézményét, a megyének *tényleg* nem volt semmilyen ispánja, és még az alnádor sem bírt ilyen jogkörrel. Kizárólag a szolgabírák látták el a megye működését (Tringli 2001. 155–156., ill. lásd még itt, alább). Az más kérdés, hogy az ispánnélküli megye helyzetének a kezdetekig való visszavetítése tényleg jogos, bár nem biztos, hogy tudatos meglátás volt.

¹¹⁰⁰ Vö. Tringli 2001. 155.

¹¹⁰¹ A pesti székhelyre lásd 1244: Elenchus III/2. 40.; 1272: Mon. Bp. I. 126. A budaira lásd 1279: Heves 51. (RP 197. sz.); 1270-es évek: Zala I. 118–119. (RP 203. sz.); 1288: DL 90791. (kiadása: RP 238. sz.); 1299: Zichy I. 98.; s. d.: ÁÚO X. 388. (RP 313. sz.). Pest kezdetben dunaképartí város volt (Kétpest), így a tatárjárás előtti pesti székhelyet – elvileg – felfoghatnánk úgy is, hogy az a mai budai oldalra esett. Ám a tatárjárás után a jobb parti Pestet következetesen Kispestnek (*Minor Pest*), majd az 1260-as évektől Kelenföldnek (*Kreynfeld*) nevezték (ÁMTF IV. 571–572.). Így az 1272-es adatot a Pesten székelő alnádorról a dunabalparti „Nagy” Pestre vonatkoztathatjuk.

¹¹⁰² Elenchus III/2. 40.; Zsoldos 1998. 26–27.

¹¹⁰³ Pl. Hajnik 1899. 66.; Szovák 1989. 300.; Zsoldos 1998. 26–27.; Tringli 2010. 378–379.

¹¹⁰⁴ Györffy 1997. 136–137.

¹¹⁰⁵ Elenchus III/2. 40.

nagyon hasonló megfogalmazású, de ezzel nem teljesen rokon az alnádorról szóló intézkedés, hiszen az nem csak a megszállásról, de a bíraskodás tiltásáról is szól¹¹⁰⁶ (a korban a kettő gyakran együtt járt, hiszen a bírói joghatóság ellenszolgáltatása volt a megszállás, tkp. egyes javaik fölélése).¹¹⁰⁷ Emellett vitatható, hogy az alnádort vajon a király *princepsei*hez lehet-e sorolni,¹¹⁰⁸ akikről a kiváltságok fentebb szóltak. Megfontolandó viszont Györffy azon meglátása, hogy „egyszeri szerkesztés esetén azt várnánk, hogy a rokon intézkedést tartalmazó pontok általában egymás mellett szerepeljenek.”¹¹⁰⁹ Hogy a kiváltságokat nem gépiesen újítták meg, mutatja, hogy pont az alnádorról szóló rendelkezés után Béla a tatárjárást is említi,¹¹¹⁰ ez a rész tehát semmiképpen nem származhat egy 1241 előtti kiváltságlevélből. Ez ugyan nem egyértelmű bizonyíték arra, hogy az alnádorról szóló rész is csak az 1244-i megújítás bővítménye, de – másfelől nézve – korántsem kétségtelen, hogy az alnádori jogot vissza lehetne vezetni a tatárjárás előtti.

Ha filológiai adatok biztosan nem is, de történeti érvek talán támogathatják azt, hogy a joghatóság mégis 1241 előtt jött létre. Az erősen valószínű, hogy az alnádor és a megye közti kapcsolatban szerepet játszott az a tény, hogy ebben a régióban különösen magas volt a királyi udvarbirtokok aránya, akiknek a népei épp a nádor fennhatósága alá tartoztak.¹¹¹¹ A régió ismert formában történő külön megyékké szervezése csak a 12–13. század fordulóján indult meg, addig egyetlen „óriásmegye” állt ott, Szent István korában még Visegrád (később talán Esztergom) központtal. Ez a „Visegrád megye” kezdett aztán felbomlani 4 utódiszpánsággá, amelyek közül az egyik Pest megye lett.¹¹¹² Zsoldos Attila szerint a megye keleti részeinek ispánsággá szervezésére II. András fia, Béla herceg tehetett kísérletet. Bár 1227-ből említettek egy budai (mai nevén: óbudai) ispánt, végül az óbudai uradalomból nem vált ispánság, mivel Béla herceget egyéb teendők foglalták le (az erdélyi ügyeket pont 1227-től vette át, és 1228-tól irányította II. András adományainak felülvizsgálatát). Mivel a terület nem maradhatott megyei igazgatás nélkül, ezért az alnádort vonták be. „Az alnádor több szempontból is megfelelő ispánja lehetett Pest megyének. Ura, a nádor révén szoros szálak fűzték a király udvari birtokszervezeteihez, másfelől pedig a megyei birtokosokat sem érhette sérelem a

¹¹⁰⁶ „nullus principum nostrum violentum descensum facere possit super eos” ill. „vicepalatinus violenter descendere non possit super eos, nec eosdem iudicare” Elenchus III/2. 40.

¹¹⁰⁷ Tringli 2010. 379.

¹¹⁰⁸ Vö. Tringli 2001. 155.; Tringli 2010. 381.

¹¹⁰⁹ Györffy 1997. 137.

¹¹¹⁰ „Item omnia, que eis post recessum Tartarorum possint sine contradictione qualibet possidere.” Elenchus III/2. 40.

¹¹¹¹ Ugyan eltérő okokat felvázolva, de alapvetően ebből indult ki Zsoldos Attila (Zsoldos 1998. 28–31.) és Tringli István (Tringli 2010. 384.) is.

¹¹¹² Részletesen: Zsoldos 1998.

megyésispáni jogoknak az alnádor kezébe adásával, hiszen annak ura, a nádor akkor már minden országlakos ügyében illetékes bíró volt.”¹¹¹³ Tringli István inkább a királyi udvarnak és ezáltal igazságszolgáltatási rendszernek a budai régióba történő odatelepítésével indokolta a kapcsolatot (ezt a lehetőséget Zsoldos Attila is felvetette, de el is utasította).¹¹¹⁴ Könnyen lehet azonban, hogy közelebbről sosem tudjuk meg, hogy részleteiben hogyan és mikor ment végbe az ispáni jogkör beépülése az alnádorságba.

A két jogkör egymáshoz kötődése, az 1320-as évek elején még létezett. 1322. november 27-én István, Dózsa budai alnádora (*comes Stephanus vicepalatinus ... Dausa palatini ... Bude residens*) Pest megye 4 szolgabírájával együtt ítelt egy ottani föld ügyében, ami ispáni jogkört sejtet.¹¹¹⁵ Mint láttuk, néhány hónappal később, 1323 januárjában már konkrétan is az alnádori hivatalhoz kapcsolták az ispáni teendők ellátását, de ez az utolsó nyoma annak, hogy az alnádornak ilyen jogköre lett volna. Úgy véljük azonban, hogy Fülöp nádor idején ez még fennállhatott, hiszen nála még az Árpád-kori szisztéma érvényesült a helyettesek állításakor. Druget János már csak alkalmi albírókat állított, ahogyan fia, Vilmos is. Mivel ekkor már állandó jellegű budai albírákat sem neveztek ki (Vilmos esetében ezt a funkciót részben az óbudai nádori kúria vette át), ezért könnyen lehet, hogy ekkor már egyáltalán nem is volt senki, aki a pesti ispáni teendőket ellátta volna. A szakirodalom inkább 1342 utánra teszi azt az időszakot, amikortól a megyének nem volt ispánja, és a megyei hatóságot csak a 4 szolgabíró jelentette,¹¹¹⁶ ám vannak arra közvetett források, hogy már Druget Vilmos nádorsága idején számolhatunk ezzel. Olivér királynéi udvarbíró 1338. július 15-i oklevele írta át tartalmilag Druget Vilmos nádor diplomáját, amelyet a Pest és Pilis megyei szolgabírákkal közösen adott ki a két megye számára tartott nádori közgyűlésen (*litteras ipsius domini Wyllermi palatini ac iudicum nobilium Pestiensis et Pelesiensis comitatum, in*

¹¹¹³ Zsoldos 1998. 28–31. (idézett rész: 31.)

¹¹¹⁴ Tringli 2010. 384.; Zsoldos 1998. 28–29. Tegyük hozzá: Zsoldos Attila kritikáját (bár időben megelőzi Tringli István felvetését, csak saját magára reagál) helyesnek kell tartani. Tringli szerint a megyében magas volt a királyi birtokok aránya, akik népei felett a nádor gyakorolt joghatóságot. A nádori joghatóság később mindenkire – így a megye nem alávetett népeire is – kiterjedt. Ezek után „Pest megye szabad birtokosai ... könnyen kereshették fel, ha nem is a nádort, de a királyi udvarban tartózkodó állandó bírói helyettesét, az alnádort. A 13. században mihelyst egy kicsit is megszilárdult a királyi udvar helye, azonnal felbukkant az alnádor, mint a Pest megyei nemesek bírása” (Tringli 2010. 384.). Ám arra nincsen adatunk, hogy az alnádor valaha is a királyi udvarban tartotta volna bírói székét, így ha a kérdést a királyi udvari bíráskodás óbudai kihelyezésével és letelepítésével kapcsolnánk össze, akkor – mint azt Zsoldos is említette – inkább az alnádor lett volna a pesti ispán (Zsoldos 1998. 29.). Más lenne persze a helyzet, ha nem a királyi, hanem a nádori kúria pesti állandósításával számolnánk, hiszen annak bírása az Aranybullák értelmében az alnádor volt. A felvetés ugyan magyarázatot adna arra a kérdésre, hogy miért az alnádor és nem a nádor lett a pesti ispán, ám sajnos éppúgy nem lehet egyértelmű módon bizonyítani, mint a többi elméletet.

¹¹¹⁵ DL 86950. (AOkl VI. 848. sz.)

¹¹¹⁶ Tringli 2001. 155–156.

congregatione sua generali emanatas). Ennek tartalma szerint a közgyűlésen a szolgabírók, az esküdtek és a két megye nemesei (*tam predicti iudices nobilium et iurati, quam universi nobiles dictorum comitatum*) megerősítették a nádor számára, hogy a Pest megyei Pécel birtokot korábban ellentmondás nélkül Péter mester, nádori protonotárius részére iktatták.¹¹¹⁷ Ekkorra a megyei közgyűléseken a nádor mellett jelen kellett lenni az ispánnak vagy alispánnak, a szolgabírának, a választott 12 esküdtnak, és persze a megyék nemes (és nem nemes) lakosságának.¹¹¹⁸ Ez az oklevél viszont feltűnően hallgatott a jelenlévő ispánról, vagy bárki más, ispáni jogú résztvevőről, csak a szolgabírák, esküdtek és a helyi lakosok részvételét említette. Ugyanezzel találkozunk Vilmos 1341. április 27-i oklevelében, amikor szintén közgyűlést tartott a megyének Újbécsen. A nádor a Pest megyei *Zahyus* birtok hovatartozásáról ítélt, és az oklevele felsorolta név szerint a jelenlévő 4 megyei szolgabírót, a 12 esküdt ülnököt (*iuratos assessores*) és jelenlévőként említette az „összes” Pest megyei nemest.¹¹¹⁹ A pesti ispánról ismét hallgatott a felsorolás, pedig ha lett volna ott a közgyűlésen olyasvalaki, aki ellátta volna ezt a jogkört, akkor a részletes, a megyei hatóságot név szerint is számba vevő oklevél bizonyára megemlítette volna. Úgy tűnik, hogy az Árpád-korban gyökeredző nádorhelyettesi rendszer összekuszálódása után Vilmos már nem foglalkozott azzal, hogy olyasvalakit állítson, aki ellátja Pest megye ispáni teendőit. Nem is volt semmilyen külön beavatkozásra szükség, mert, mint kiderült, a megyei hatóság ekkor már a szolgabírókkal is elműködött. Így az alnádori hivatal és a pesti ispánság összekapcsolását egy 1230/1240–1330/1340 között fennálló, kb. egy évszázados epizódnak tekinthetjük.

Végezetül tekintsük át a nádorhelyettesek működését és jogkörét. E téren el kell választani a korai, tatárjárás előtti adatokat a későbbiektől. A helyettesi jogkör ugyanis változásokon ment át fennállásának első 120 éve alatt. Az albírák rendszerének létrehozását Barc fia Miklóshoz köthetjük, aki legalább négy helyettesessel dolgozott. A Várad Regesztrum 1220. évi bejegyzései (amikor ez a tisztség először felbukkan) árulkodóak abból a szempontból, hogy az összes (dokumentálhatóan négy) alnádori esetnek a földrajzi vonatkozása a mai Dunántúlra esett, míg Barc fia Miklós ügyei mind kelet-magyarországiak.¹¹²⁰ Ez mutat egy olyan látszólagos szabályszerűséget, hogy amíg Miklós az ország keleti felén tartózkodott, addig helyettesei intézték a nyugat-magyarországi ügyeket.

¹¹¹⁷ DF 251694. (AOKI XXII. 357. sz.)

¹¹¹⁸ Lásd a „6.2 – A nádori generalis congregatio intézménye 1290–1343 között” c. alfejezetet.

¹¹¹⁹ AO IV. 84–85. (AOKI XXV. 237. sz.)

¹¹²⁰ RV 248. sz. (Somogy m.), 266. sz. (Tolna m.), 271. sz. (Komárom m.), és 249. sz. talán Nógrád m. E négy ítéletet három alnádor hozta (Fila, Petus, Móric). Miklós esetei: RV 244–245. sz. (Heves m.), 269. sz. (Külső-Szolnok m.), 275. sz. (Szabolcs m.), lásd még Szócs 2012. 417.

Sajnos 1221-ből már nem ennyire egyértelmű a kép,¹¹²¹ az Aranybulla után, 1222-től pedig az alnádori ítélkezés a nádori kúriába szorult vissza (már ha betartották ezt az intézkedést, ám ezt nem igazán tudjuk forrásokkal ellenőrizni).

Az alnádorok és albírák egyik fontos ismérve, hogy nem a király, hanem a nádor nevezte ki őket,¹¹²² és valószínűleg az ő személyes környezetéből kerülhettek ki – ahogy a nádori iroda egyéb munkatársai is. Ciklusokon átívelő alnádorsággal nem találkozunk.¹¹²³ Az, hogy a helyettesek oklevelet bocsátottak ki, még nem jelentette azt – legalábbis kezdetben –, hogy önálló döntési jogkörrel rendelkeztek volna. Köbölküti Péter két 1234. évi oklevelét nádorának, Dénesnek az átírásából és ezáltal megerősítéséből ismerjük. Dénes (aki Ampod fia Dénessel és Tomaj nembéli Dénessel is azonosítható, így nem tudjuk, hogy Köbölküti Péter melyiküknek volt az alnádora) oklevele szerint „Köbölküti Péter, mivel a mi helyettes bíránkként tevékenykedik, és megtárgyalásra rábíztuk az ügyet, amelyben Phile mester, a fivére: Tamás és Farkas pataki ispán vádolta meg Miklós fia: Mikót, személyesen a színünk elé járult, és előszóban meg az ítéletét tartalmazó oklevele által beszámolt a következő módon...”.¹¹²⁴ Dénes ezután átírta alnádora levelét, és mivel igazságosnak tartotta, megerősítette azt. Köbölküti Péter másik, teljesen más tárgyú és földrajzi vonatkozású ítéletlevele szintén csak Dénes megerősítésében maradt ránk.¹¹²⁵ Tomaj nembéli Dénes albírájának, Albertnek a levelét is átírta Dénes.¹¹²⁶ A tatárjárás után az alnádor már biztosan Pest megye ispáni jogait is gyakorolta, és talán már ekkortájt is ott székelt (az első biztos adat erre 1267-ből való). Mint szó esett róla, esetleg már számolhatunk azzal a kettős rendszerrel is, hogy Pesten vagy Budán székelt a *vicepalatinus*, míg a nádor környezetében a *viceiudex*. Ha megnézzük az ismert döntéseiket, akkor kialakul egy feltűnő különbség. A budai (pesti)

¹¹²¹ Szöcs 2012. 417.

¹¹²² Logikai érveken túl ugyanez következik I. Károly már többször idézett, 1322. évi Pest megyéhez intézett okleveléből is, amelyet az alnádori hivatal üresedése révén nem tudtak kihirdetni. 1322 novemberében még helyén volt Dózsa budai alnádora, tehát bukott urával együtt. Ha pedig az alnádorok állítása királyi jog lett volna, Károly nyilván tisztában lett volna azzal, hogy csak a nádori hivatalt töltötte még be, az alnádorit nem. A levél mutatja, hogy a király éppen azzal számolt: új nádor emelésével hamarosan alnádora is lesz a megyének.

¹¹²³ Az egyetlen kvázi-kivétel Perényi Miklós lehetne az Anjou-korból, aki Druget Fülöp után Vilmos szolgálatába állt, és albírja volt még annak nádorhelyettesi időszakában is. Ám Vilmos, teljes jogú kinevezése után már nem tartott igényt a szolgálataira. A Drugetek alatt egyébként kimutatható személyi kontinuitás a nádori iroda egyéb munkatársai között, lásd erről a következő alfejezetet.

¹¹²⁴ „Petrus de Cubulcuth, cum iudex vice nostra existeret, et nos causam, qua magister Phile, Tomas frater eius et Forcasius comes de Potoch Miconem filium Nicolai impetebant, sibi discuciendam commissemus, ad nostram accedens presentiam, personaliter et viva voce et litteris suis propriis in quibus iudicia ipsius continentur, proposuit in hac forma” HO VIII. 32. (RP 38. sz.)

¹¹²⁵ DF 200920. (kiadása: RP 40. sz.)

¹¹²⁶ DL 96256. és DL 41010. (a vonatkozó részek kiadása: RP 52–53. sz.). Az átírás ellenére a felek megtartották Albert eredeti levelét is, mert a 14. században mindkettőt be tudták mutatni.

al nádornak ismerjük lezárt, saját jogán kimondott döntéseit éppúgy, ahogy a per közbülső állomásaként kiadott okleveleket is (perhalasztás, idézés).¹¹²⁷ Hogy az alnádor a század második felében teljes jogú bíróként járhatott el, mutatja IV. László egy keltezetlen (de vlsz. 1279-ben kiadott)¹¹²⁸ oklevele. Az oklevélben László leírta, hogy Uza fia Péter a birtokait a margitszigeti apácának adta, amint ez V. István oklevelében is benne van. Ám miután az ellenfelei megölték őt a párbajtéren, a birtokai Gergely alnádor (*comes Georgius vicepalatinus*) kezére jutottak ítélkezése címén (*pro suis iudiciis*). Az apácák az adománylevélre hivatkozva maguknak kérték ezeket a birtokokat, és ezt László is jóváhagyta.¹¹²⁹ Az itt említett Gergely alnádor egy levelében a „vicepalatinus Bude residens” névvel illette önmagát, tehát biztosan az ott székelők közé tartozott.¹¹³⁰ Az pedig, hogy az ítélkezésből kifolyólag az ő kezére háramlott a pervesztes birtokainak egy része (a szokásjog szerint a kétharmad része), mutatja, hogy itt ő teljes jogú bíróként járt el. Azt is érdemes leszögezni, hogy az alnádor joghatósága az Árpád-kor folyamán éppúgy kiterjedt az egész országra, mint a nádoré.¹¹³¹ Ezzel szemben olyan oklevéllel, amelyben a *viceiudex* zárt le egy pert saját jogon, nem találkozunk. Sándor, Roland albírája párbaj tartását rendelte el egy hatalmaskodási ügyben, Amadé egy ismeretlen albírája elhalasztott egy olyan pert, amely korábban Amadé előtt folyt, János albíró szintén elhalasztott egy pert, Pál albírónak pedig két olyan oklevelét is ismerjük, amiben a feleket a jászói konvent elé idéztette.¹¹³² Emellett „hiteleshelyi” funkciót is folytattak azzal, hogy az előtte megegyező felek számára oklevelet állítottak ki a saját nevük alatt, megerősítve az egyezségüket.¹¹³³ Igaz, itt nem került sor a színe előtt perre, így az önálló bírói jogkört ezeken az eseteken nem lehet egyértelmű módon lemérni. Ugyanezt tapasztaljuk Kopasz nádor helyettese, László esetében. László Kopasz

¹¹²⁷ Zichy I. 77. (RP 176. sz.); Heves 51. (RP 197. sz.); Zala I. 118–119. (RP 203. sz.); DL 90791. (RP 237–238. sz.); HO VIII. 383–384. (RP 288–289. sz.). Tamás alnádor esetében ugyan megkérdőjelezi az eljárásának saját jogúságát az, hogy Aba Amadé pecsétje függ az oklevelén (DL 90791., RP 238. sz. reg.), de ez valószínűleg utólagos fejlemény, hiszen a megerősítő formulában a saját pecsétjével (*sigilli nostri*) való pecsételésről írt. A pernyertes fél talán a biztonság kedvéért át akarta íratni Amadéval is az oklevelet, ami egyébként elég hosszú, és talán ezért, vagy más okból, de csak a pecsétet cserélték ki rajta.

¹¹²⁸ Archont. 1000–1301. 21. (Gergely alnádornál)

¹¹²⁹ Mon. Bp. I. 181. (RA 3568. sz.)

¹¹³⁰ Heves 51. (RP 197. sz.)

¹¹³¹ Gergely alnádor 1279-ben egy Borsod megyei ügyben járt el (úgy, hogy közben Budán keltezett): Heves 51. (RP 197. sz.). Péter alnádor Bars megyei birtokvitában intézkedett úgy, hogy Pesten keltezett: HO VIII. 383–384. (RP 289. sz.)

¹¹³² DL 93896. (RP 168. sz.), Zichy I. 121. (Datum pro memoria-oklevél, kibocsátójára vonatkozó érveket lás RP 272. sz.), DL 75215. (RP 318. sz.), HO VII. 360. (RP 327. sz.); AOkl I. 706. sz.

¹¹³³ DL 75155. és DL 75156. (kiadásuk: RP 317., 321. sz.); AOkl III. 790. sz. (János országbíró 1314. évi oklevele, amelyben említette Pál albíró oklevelét írta át tartalmilag, amely a felek közti megegyezést hagyta jóvá)

távollétében, 1314 nyarán¹¹³⁴ kezdett meg néhány pert, több alkalommal a leleszi konvent elé utalta a feleket, és új megjelenést írt elő. Máskor csak nyugtázta, hogy az egyik ügyben újra visszatértek a kijelölt időpontra, és bemutatták a leleszi konvent oklevelét. Bár a szokásjog szerint ez utóbbi esetben már meghozhatta volna ítéletét, de a konkrét döntés ebből az oklevélből is hiányzott.¹¹³⁵ László egyik oklevelében *vicepalatinus*nak, másikban *viceiudex palatinus*nek nevezte saját magát,¹¹³⁶ de az, hogy diplomáit Kopasz territóriumán keltezte (Adorjánban és Mérken), továbbá a konkrét döntésektől való „ódzkodása” egyértelműen az albírói, és nem a (budai) alnádori jogkörrel rokonítják hivatalát. Bár a fenti megfigyelést elvileg lehetne a kevés forrás által generált torzképpel is magyarázni, de úgy véljük, hogy ennyi adat mégis elegendő azon következtetés levonására, hogy a nádor környezetében székelő *viceiudex* nem rendelkezett az urától független bírói jogkörrel, ellentétben a *vicepalatinusszal*.

Igazán komoly változás e téren Debreceni Dózsa nádorsága idején sem állt be, legfeljebb elszórt, feltételezett ellenpéldákkal találkozhatunk. Dózsa idején kb. két évtizedes kihagyás után újra felállt az a rendszer, amely szerint a nádor székhelyén, és ezzel párhuzamosan Budán székeltek a helyettesek. Mint fentebb szó esett róla, a terminológia zavarosabb volt, hiszen míg a budai székhelyű István a saját megnevezésében a megszokott *vicepalatinus Bude residens* formulára állt be, addig a debreceni székhelyű Péter fia Miklós „nádori általános bírónak”, *iudex generalis ... palatinus*nak nevezte magát. Ezen *iudex generalis* alá rendelték egy külön albíró, aki *viceiudex ... iudicis generalis* címmel illette magát egyetlen fennmaradt oklevelében.¹¹³⁷ Péter általános bíró funkciójában hasonló ügyeket látott el, mint a legtöbb nádori albíró: igazolásokat adott ki arról, hogy bevallottak egy fizetési kötelezettséget, vagy éppen megfizettek egy tartozást.¹¹³⁸ Az alá rendelt *viceiudex* hasonló okból bocsátott ki oklevelet: igazolta egy bírság megfizetését.¹¹³⁹ Nem lehetetlen ugyanakkor, hogy egyéb ügyekben is eljár, csak nem a maga nevében. Már említettük, hogy Dózsa idején mutatható ki először a párhuzamos nádori oklevéladás megjelenése, azaz a kúriától távollévő nádor nevében is születtek oklevelek. Elképzelhető, hogy a nádort ilyenkor a fent említett két debreceni helyettes bíró pótolta, bár erre konkrét bizonyíték nincsen. A budai alnádor viszont

¹¹³⁴ Kopasz ugyanis ebben az időben a Délvidéken tartott közgyűlést Szerém, Bács és Valkó megyéknek, lásd AOkl III. 793–794. sz.

¹¹³⁵ AOkl III. 759. sz. (vö. 756. sz.); 823. sz. (vö. 782–783. sz.)

¹¹³⁶ DL 69660. és DL 69661. (AOkl III. 759., 823. sz.)

¹¹³⁷ István budai alnádor: AOkl VI. 568., 570., 571., 629., 775–776. sz.; Miklós nádori általános bíró: AOkl VI. 508., 517., 600. sz.; Péter általános bírói albíró: AOkl VI. 508. sz.

¹¹³⁸ AOkl VI. 517., 600. sz.

¹¹³⁹ AOkl VI. 508. sz.

egyértelműen önálló pereket vitt, bírói döntéseket hozott. Olyan eseteket tárgyalta csak, ahol legalább az egyik fél Buda vagy Pest környéki volt.¹¹⁴⁰ Így fordult elő, hogy eljárta a Baranya megyei Oros birtok ügyében is, amely kapcsán a szekszárdi apát és a barsi ispán között robbant ki vita. Ennek a magyarázata, hogy Imre barsi ispán és lévai várnagy ekkor elég sokat tartózkodott Budán és többször is perelt az alnádor színe előtt.

Druget Fülöp idején hasonló kettős szisztémával találkozunk. A vizsolyi kúriáján működött Perényi Miklós, aki már nádorsága előtt is szolgálta Fülöpöt, udvarbírói (*udex curie*) tisztséget betöltve. Miután Fülöp elnyerte a nádori méltóságot, Miklós is *viceiudex* emelkedett, de feladata lényegében ugyanaz maradt, amit udvarbírói megbízatása alatt is betöltött: Vizsolyban székelve ellátta a környező megyék bírósági ügyeit. Az ő feladata így nem is közvetlenül nádorhelyettesi tisztségéből fakadt, hiszen már azelőtt is ezt csinálta. Zömében ő is csak közvetlen bírói döntéseket nem igénylő rutinesetekben működött közre. Perbe idézett, a meg nem jelenteket bírsággal súlytotta, pert halasztott, igazolta az előtte tett bevallásokat és bírságmegfizetéseket, utasításokat adott a hiteleshelyeknek egy-egy vizsgálat elvégzésére, esetleg párbajt vagy esküt ítelt.¹¹⁴¹ Ha el is rendelt birtokba iktatást, birtokfelosztást, akkor az nem egy per lezárásaként, hanem a felek kérésére történt.¹¹⁴² Egy olyan nagyobb szabású perfolymáról tudunk, amelyben – úgy tűnik – egyedül hozta meg a döntést is: 1324-ben kellett ítélnie a Szabolcs megyei Mihálylaka birtok ügyében, amelyet Perbard mester „a színünk előtt bírói úton” (*coram nobis ordine iudiciario*) kapott vissza tőle.¹¹⁴³ Mivel Fülöp nádorsága alatt legalább 84 oklevelet ismerünk Miklóstól,¹¹⁴⁴ ez az egyetlen alkalom semmiképpen nem tekinthető releváns példának. Olyan esettel is találkozunk ellenben, amikor Miklós albíró a nádor jelenlétének hiányára hivatkozva odázott el egy döntést. 1324. június 17-én elhalasztott egy pert a királyi sereg hadoszlásának 15.

¹¹⁴⁰ A margitszigeti apácák Pilis megyei Derzsülése földjének ügye: AOKl VI. 568., 570., 571. sz. Az óbudai királyi udvar egyik officialisának pere az Esztergom megyei gyermeli népekkel: AOKl VI. 775–776. sz. Imre barsi ispán és a szigeti apácák hospesinek pere Imre Szigetbecse (Nagysziget) birtokának feldúlása miatt: AOKl VI. 830., 838. sz. Imre barsi ispán pere Domonkos szekszárdi apáttal a Baranya megyei Oros föld kapcsán: AOKl VI. 629., 848. sz., lásd még Druget Fülöp budai albírájának, Tamásnak az oklevelét is erről: AOKl VII. 563.

¹¹⁴¹ Pl. AOKl VII. 337., 418., 428., 429., 505., 566., 657. sz.; AOKl VIII. 24., 61., 70., 141., 159., 229., 235., 279., 308., 315., 429., 450–451., 467–468., 473., 484., 531–532., 550. sz.; AOKl IX. 20., 22., 45., 49., 103., 164., 216., 246., 253., 293–294., 343., 355., 370., 392., 438., 465., 516., 523., 558. sz.; AOKl X. 15., 200., 279., 328., 337., 402., 411., 418., 465–466., 487., 498., 514., 525., 542–544., 552. sz.; AOKl XI. 70., 85–86., 206., 283., 289., 364. sz.

¹¹⁴² AOKl VII. 603. sz.; AOKl VIII. 106. sz.; AOKl X. 134., 150. sz.

¹¹⁴³ AOKl VIII. 141., 160., 548–549. sz. Az idézett rész: Zichy I. 271. (548. sz.)

¹¹⁴⁴ Az Anjou-kori Oklevéltár vonatkozó kötetei (VII–XI.) szerint. Azért „legalább”, mert ehhez még hozzájöhetnek az esetleges keltezetlen és „damus pro memoria” oklevelek is, amelyek teljes körű számbavétele még nem történt meg.

napjára, és akkor „urunkat, Fülöp nádort megkérdezzük a fenti ügy kapcsán” (*dominum nostrum Phylippum palatinum interrogabimus de premissis*).¹¹⁴⁵ 1325-ben egy színe előtt lezajlott megegyezésről kiállított egy oklevelet, emellett megígérte a feleknek, hogy amikor visszaviszik az oklevelet, „az urunknak, a nádornak az autentikus oklevelét állítatjuk ki a mondottakról”.¹¹⁴⁶ A szokott záróformula átalakítása mutatja, hogy igazán jogbiztosító hitelességű oklevelet a nádor adott ki csak. Perényi Miklós bármilyen aktív albíró is volt tehát, olyan szintű döntéshozói jogosítványokkal nem rendelkezett, mint a vele párhuzamosan hivatalban lévő budai alnádor, Tamás.

Druget János és Vilmos alatt, mint említettük, felborult a szabályos, kettős helyettesi rend. Ők alkalmi albírókat állítottak csak, rövidebb időszakokra, és a budai alnádori tisztség Vilmos alatt már biztosan nem volt betöltve, de talán már János nádorsága idején sem. Az albíróik lényegében hasonló jogosítványokkal rendelkeztek, mint Perényi Miklós. Ezt leginkább Izsépen, Druget Vilmos 1339–1341 közötti vizsolyi *viceiudex*-én lehet jól lemérni. Izsép hivatali idejének első néhány hónapjában rendszeresen kihangsúlyozta okleveleiben, hogy a ráruházott nádori jogosítványokkal, és a nádor engedélyével jár el.¹¹⁴⁷ Később ez már nem szerepelt, de a saját hatóságáról rendszeresen úgy beszélt, mintha az maga a Vizsolyban tartózkodó nádor lenne, és a neki szóló okleveleket is Vilmosnak címezték a hiteleshelyek (ez egyébként már Perényi Miklósról is jellemző volt).¹¹⁴⁸ A *viceiudex*-re tehát a kor folyamán nem egy önálló jogkörrel rendelkező hatóságként tekintettek, hanem csak mint az aktuális nádor képviselőjére. Ez akkor is így volt, ha az albírók saját nevükben állították ki az okleveleket, és saját pecsétet is használtak. A Budán székelő alnádor, amíg betöltötték ezt a tisztséget, ugyanúgy a nádor embere volt, ám sokkal függetlenebb lehetett az urától, jogi értelemben is, hiszen önálló döntéshozó bírói fórumnak minősült. Ennek kialakulásában szerepet játszhatott az is, hogy a nádorok Druget Jánosig bezárólag nem a *vicepalatinus* kúriájában tartották a saját székhelyüket, így az alnádor fizikailag és jogilag is jobban el tudott távolodni a nádorispán hivatalától. Az ura mindenkor kúriáján (kivételes esetben: annak közelében) székelő albíró viszont soha nem volt egyéb, mint a nádor személyi helyettese, aki a tartományának egyes rutinügyeivel foglalkozott a nádor nevében.

¹¹⁴⁵ DF 285783. (AOkI VIII. 316. sz.)

¹¹⁴⁶ „cum autem presentes [litteras] nobis fuerint reportate, litteras autenticas domini nostri palatini super premissis faciemus emanare [!]” DL 96120. (AOkI IX. 122. sz.)

¹¹⁴⁷ AOkI XXIII. 580., 643–644., 708., 715. sz.

¹¹⁴⁸ Pl. AOkI XXIII. 738., 751. sz.; AOkI XXIV. 567., 573. sz.

8.2 – A nádori „iroda” belső munkatársai: jegyzők, ítélmesterek

Az alábbiakban a nádori kúria belső, vagyis helyi munkatársait mutatjuk be. A nádor környezetében – főúri mivoltából adódóan – természetesen mindig sokan tartózkodtak, és egyes oligarchikus vagy tartományúri hatalmat kiépítő nádorok (pl. a Csákok vagy a Drugetek) szabályos kis „udvartartással” rendelkeztek. Ezek az emberek azonban nem tartoznak a *nádori* kúria segédszemélyzetéhez. Így a fejezetben jórészt csak az írásbeliségben segédkező hivatali személyzetet mutatjuk be. A különféle kancellárok, nótáriusok a 13. század második felétől kiegészültek a protonotáriussal. Mint a neve is mutatja, a tisztség betöltője eredetileg szintén a kancelláriai munkában segédkezett, aztán hivatali feladata a 14. század első harmadának végén gyakorlatiasabbá alakult: a különféle kúriai bírósági ügyeket irányította, tulajdonképpen ő lett a bírói kúria vezetője. Ekkor a tisztséget már joggal magyarázhatjuk „ítélmesternek”. Az ítélmesteri funkció bizonyos értelemben átmenetet jelent tehát az egyszerű hivatali segédszemélyzet, és az adott bíró (jelen esetben a nádor) személyét helyettesítő albírói tisztség között. Mivel azonban a protonotárius a tárgyalt korszakunk nagy részében inkább még a segédszemélyzeti funkcióhoz állt közelebb, és csak Druget Vilmos nádorságától kezdve (1334–1342) mutatható ki a nádori kúriát teljes egészében felügyelő és irányító ítélmesteri feladatkör, ezért inkább ebben a fejezetben tárgyaljuk. A „nádori iroda” elméleti fogalmán persze nem kell valami komoly hivatali szervre gondolni. A 14. század második felében is egyidejűleg 2–3, a század végén 5–7 nótárius, és többnyire egyetlen ítélmester alkotta a teljes személyzetet.¹¹⁴⁹ A korábbi időszakban ez a szám nyilván még kisebb volt. Állandó jellegű nádori hivatali személyzetről úgyszintén nem beszélhetünk. A neki segédkezők az adott főúr környezetéből kerültek ki, sokszor familiárisai voltak, és a nádor bukásával őket is lecserélték.¹¹⁵⁰ Az egyetlen alkalom, amikor kontinuitást tudunk kimutatni a nádorok közti segédszemélyzetben, az a Druget-nádorok idején volt. Druget Fülöp halálával a tartományi kormányzást átvevő Vilmos egyébként is többeket átvett az ottani nádori és nem nádori személyzetből, bár azok nem mindig ugyanabban a tisztségben szolgáltak tovább. Perényi Miklós albíró megmaradt a vizsolyi tartomány bírójának, ám mivel az akkor még országos tisztséget nem kapó Vilmos szolgálatában maradt, ezért őt értelemszerűen nem számíthatjuk a *nádori* segédszemélyzet körébe, hiszen Vilmos a teljes jogú nádorsága idején, 1334-től már nem tartott igényt Miklós szolgálataira. Fordított helyzetet látunk Dénes fia Jakab esetében. Személyében ő is szolgálta

¹¹⁴⁹ Nyers 1934. 26., 35.

¹¹⁵⁰ Bónis 1963. 230.; bőséges példával illusztrálva: Bónis 1971. 48–50.

mindkét Drugetet, ám Fülöp idején csak a Borsod megyei Dédes várnagya volt, míg Vilmos – már nádorként – megtette gömöri alispánnak, és egy rövid ideig nádori albírónak is.¹¹⁵¹ Azonban nem csak személyükben, de hivatalukban is kontinuus nádori segédszemélyzetre is találunk példát Vilmos esetében. Az 1325-ben Fülöp nádor notariusaként említett Máté fia Mátyás mester 1329–1331 folyamán ugyanúgy Vilmos szolgálatában maradt jegyzőként, ahogy Perényi Miklós albíróként.¹¹⁵² A kontinuitásra bizonyíték, hogy Vilmos 1331-ben „nagybátyjánknak, Fülöp volt nádornak, és halála után nekünk teljesített hűséges szolgálatai miatt” adományozta meg Mátyást.¹¹⁵³ Ám Mátyás Vilmos nádorsága alatt is hivatalban maradhatott, 1340-ben is nótáriusaként és protonotáriusaként emlegették, és akkor már a füzéri várnagyságot is elnyerte.¹¹⁵⁴ Vilmos óbudai kúriájának élén pedig ugyanaz a Péter mester állt, aki már János nádor protonotáriusa is volt.¹¹⁵⁵ Mivel azonban a Drugetek egy famíliába tartoztak, ez nem jelent igazi példát a nádorokat túlélő hivatali személyzetre. Ám 1342 körül már találkozunk folytonosságokkal. A János, majd Vilmos kúriáján működő Péter ítélmester Bónis György feltevése alapján azonosítható lehet azzal a Körmödsi Péterrel, aki 1345-től tárnokmesteri, majd 1355-től vajdai *protonotarius* lett,¹¹⁵⁶ így az ő személye már jelentett egyfajta kontinuitást az egyes hivatalok között, elszakadva a familiaritás kereteitől. A nem egy adott személyhez (vagy családhoz) kötődő klasszikus „hivatali” karriert a híres országbíró, Szepesi Jakab korai pályájával is jól lehet illusztrálni. Jakab 1351-ben Szécsényi Tamás országbíró nótáriusa volt. 1356-ban már Szécsi Miklós országbíró ítélmestere lett, egészen 1358-ig. 1360-ban viszont átkerült a nádori kúriába ítélmesternek, holott a nádorváltás még 1356-ban volt. „Kont” Miklós nádor halála után (1367) a következő nádor, Oppelni László ítélmestere maradt.¹¹⁵⁷ A hivatali kontinuitás nem csak az ítélmesterekre terjedt ki ebben a korszakban: Ruszkai Izsépet, aki Vilmos vizsolyi albírja volt, az 1356-tól hivatalba kerülő Raholcai „Kont” Miklós nádor is alnádorrá (*vicepalatinus*), továbbá szepesi ispánná és várnaggyá nevezte ki.¹¹⁵⁸

¹¹⁵¹ Zsoldos 2012d. 36., 39.; ill. „8.1 – A nádort helyettesítő tisztségek: alnádor, nádori albíró” c. alfejezet.

¹¹⁵² AOkl IX. 316. sz.; AOkl XIII. 432. sz., XIV. 47–49., 51., 149., 473. sz., XV. 126. sz.

¹¹⁵³ „magistro Mathie filio comitis Mathei suo notario pro suis servitiis domino Phylipo condam palatino, patruo suo, et post ipsius obitum sibi fideliter inpensis et exhibitis” DL 57099. (AOkl XV. 126. sz.). Vilmos oklevele tartalmi átirásban maradt fent, ezért beszél róla is a szöveg E/3-ban.

¹¹⁵⁴ AOkl XXIV. 493–494., 593–595. sz. 1342 júniusában (tehát még Vilmos nádor életében) már csak volt protonotárius, holott még élt: AOkl XXVI. 292., 295. sz. Személyére lásd még: Bónis 1971. 52.

¹¹⁵⁵ AOkl XVII. 469. sz.; AOkl XIX. 391., XXI. 253–254., XXII. 357. sz. „Péceli” Péter személyére lásd Bónis 1971. 49–52.

¹¹⁵⁶ Bónis 1971. 49–52.

¹¹⁵⁷ Bónis 1971. 58.; Bertényi 1976. 139–140.

¹¹⁵⁸ Archont. 1301–1457. 3.

Már esett szó arról, hogy a 13. század folyamán a nádori „hivatal” még szoros összefüggésben állt a nádor személyével. Ez az összefüggés a század elején még annyira szorosnak mondható, hogy az akkori nádori „iroda” egyetlen állandó eleme maga a nádor volt! Ugyanis semmi jel nem mutat arra, hogy ekkoriban lett volna állandó jegyzőjük vagy kancellárjuk. A nádori oklevelek írásképeinek és sokszor megfogalmazásának a különbözőségéből arra következtethetünk, hogy az ítéleteiket többnyire egy, az adott helyszín közelében tartózkodó írástudóval foglaltatták írásba. Jellemző, hogy pl. 1255-ben a pozsonyi várőrök felülvizsgálatára kiküldött Roland nádor és Vince nyitrai püspök szinte egyidőben kiadott okleveleit ugyanaz a kéz írta és talán rajzolta be az iniciálékat. A kezdetük díszítésében még egyfajta „színvonalsökkenés” is megfigyelhető, ahogyan folyamatosan fáradt az ugyanaznap kiadott oklevelek írása közben.¹¹⁵⁹ Ám ez az írnok más Roland-diplomáknál már nem azonosítható. Kemény fia Lőrinc 1268-ban vizsgálta felül a Somogy megyei királyi szolgálatonépi és nemesi földeket. Mind az öt, ekkor kibocsátott oklevelében Sebestyén pozsegi éneklőkanonok és fehérvári prépost¹¹⁶⁰ tűnik föl a *datum per manus* formulában a nádor „protonotáriusaként” (a tisztségnevet ekkor még nem érdemes „ítélőmesternek” fordítani, mert a protonotariusnak még csak egyszerű kancelláriai feladatai voltak, megtévesztő lenne azonosítani a 14–15. századi nádori ítélmesterekkel).¹¹⁶¹ Lőrinc más okleveleiben viszont nem találkozunk a nevével. Igaz, Sebestyén már 1263-ban, Lőrinc országbírói hivatala alatt is megjelent, mint egyik oklevelének a kiállítója, szintén *protonotariusi* tisztségben.¹¹⁶² Valószínű, tehát, hogy familiárisa volt Lőrincnek, és ilyen minőségben kötődött hozzá, bármilyen hivatalt is viseljen éppen.¹¹⁶³ E példa egyben arra is figyelmeztet, hogy egy adott tisztségviselő felbukkanásának a hiányából nem szabad a jelenlétének a hiányára is következtetni egyben, ugyanakkor ha Sebestyén egyszerre két fontos egyházi tisztséget is betöltött (fehérvári prépost és pozsegi éneklőkanonok), az sejtetni engedi azt is, hogy mégsem tartózkodott mindig ura környezetében. Azaz, lehetett éppenséggel a nádor kancellárja is, de nem volt állandó jelleggel az. A nádorok melletti folyamatos kancelláriai személyzet hiányára utal a 13. század második felében, hogy pl. Héder nembéli Miklós 1284. augusztus 20-án, a székesfehérvári törvénynapon kiadott díszes kiállítású diplomáját, királyi oklevelekre jellemző arengával, szinte biztosan az ott tartózkodó

¹¹⁵⁹ CDS II. 325–326., 352., 353., 354–355., ill. DL 3965. (RP 103–107. sz.) Lásd még: Marsina 1990. 51.

¹¹⁶⁰ Lásd Bónis 1971. 48.; Koszta 1991. 47.; Koszta 2009. 244.

¹¹⁶¹ HO VIII. 115–116.; ÁÚO III. 184–185., 186–187., 188–189., 190–192. (hibáit javítja: Kubinyi 1867. 59.), ÁÚO VIII. 206–207. (RP 146–151. sz.) A protonotarius ezirányú korai szerepére: Bertényi 1964. 188.; Bónis 1971. 47–48.

¹¹⁶² Sopron I. 26–27.

¹¹⁶³ Bónis 1971. 48.

király kancelláriája állította ki a nádornak.¹¹⁶⁴ Egy évvel később, egy 1285. évi, a borsmonostori német ciszterci szerzetesek részére kiállított adománylevele viszont a német okleveles formulákat követi – nyilván ekkor is ott, helyben írták meg a levelet.¹¹⁶⁵ Ennek ellenére történtek kísérletek arra, hogy egy nádor állandó jegyzőt vegyen maga mellé. Tomaj nembéli Dénes egy 1239. évi oklevelének a végén egy *datum per manus* formulában ott találjuk Mátyás nevét, akit Dénes a saját jegyzőjének (*notarius noster*) nevez. Mátyáshoz köthetjük Dénes egy másik 1239. évi oklevelét is, bár annak már nincs ilyen formula a végén, ám az oklevél írásképe és az iniciálé kivitelezése szinte teljesen azonos.¹¹⁶⁶ A kísérlet mégsem lehetett sikeres, mert Dénesnek összesen 13 olyan eredeti oklevele maradt fent, amit biztosan hozzá köthetünk, de Mátyás kézírását más diplomákon már nem lehet beazonosítani. Tegyük hozzá: ugyanez a Mátyás tűnik fel Ampod fia Dénes egy 1228. évi oklevelének *datum per manus* formulájában, de azt a szöveget az említett 1239. évi Dénes-oklevél alapján rakták össze, így az a rész is csak egy onnan való átvétel.¹¹⁶⁷ Az egyetlen Árpád-kori nádor, aki mellett sejthetjük egy komolyabb kancelláriai hivatal működését, az Aba Amadé volt. 1290 körül és 1293-ban egy bizonyos Besenyő fia Istvánt nevezett meg kancellárjának, és könnyen lehet, hogy azonos Amadé 1295-ben felbukkanó István nevű protonotáriusával,¹¹⁶⁸ hiszen a *notarius* és *protonotarius* tisztségeket még az 1330-as években is gyakran szinoním fogalomként fogták fel.¹¹⁶⁹ 1299-ben egy bizonyos Miklós volt a gyűrűspecsjének kancellárja (*cancellarius anulei sigilli nostri*).¹¹⁷⁰ Valószínű, hogy ez az utóbbi pozíció nem egy egyszerű nótáriust takar, és Miklós a gyűrűspecst felelőseként Amadé bizalmi embere volt.

Jellemző egyébként, hogy a négy közül egyik említés sem az oklevelek kiadása kapcsán említette a jegyzőket, kancellárokat, hanem mint akik a nádor megbízásából, az ő nevében jártak el egy-egy peres ügyben, előrevetítve ezzel az ítélőmesteri szerepkör lassú kialakulását.

¹¹⁶⁴ DL 1175. (kiadása: RP 219. sz.). Az arenga („Ut collationes principum perpetua firmitate solidentur, sollers prudentia sapientum adinvenit, quod donationes per ipsos legitime facte litterarum testimonio fulciantur.”) paneljei a következő IV. László-kori királyi oklevelekben találhatóak meg: ÁÚO XII. 94–95. (1274); CD V/2. 393–394. (1277. júl. 28.); HO VI. 229–230. (1278); ÁÚO IV. 217–218. (1280); RA 3146. sz. (1282. júl. 9.); CD V/3. 398–400. (1288); CD V/3. 452–454. (1289. szept. 18.)

¹¹⁶⁵ UB II. 190–191. (RP 221. sz.). Hogy az oklevél a német okleveles hagyományokra emlékeztet, lásd Szentpétery 1916. 41–46., egyúttal hamisnak is tartva az oklevelet. Véleményünk szerint az oklevél hitelesnek fogadható el, az erre vonatkozó érveket lásd RP 221. sz. reg. kommentárjában.

¹¹⁶⁶ PRT I. 763–764., 767–768. (RP 60–61. sz.). Az oklevelek írásképét és iniciáléját lásd: DF 206987., 206984.

¹¹⁶⁷ CDCr III. 293–295. (RP 30. sz., a hamis voltára vonatkozó érveket lásd uo., a regeszta utáni kommentárban)

¹¹⁶⁸ DL 285768. (vö. CD VIII/1. 258., 565–566., VIII/4. 641–642.), DL 83974., HOkl 145–147. (RP 245., 255., 267. sz.)

¹¹⁶⁹ Lásd alább.

¹¹⁷⁰ ÁÚO XII. 635–637. (RP 292. sz.)

De a funkciók elkülönítésének lassúságát jelzi, hogy még az 1330-as években is sokszor szinonimaként használták a jegyző (*notarius*) és az ítélmester (*protonotarius*) titulust. A budai káptalan két ugyanaznap, 1327. május 8-i oklevelében Pétert egyszer Vilmos *notarius*ának, egyszer pedig *protonotarius*ának címezték.¹¹⁷¹ Hogy nem csak véletlen elírásról lehet szó, mutatja, hogy Máté fia Mátyást, Vilmos Vizsolyhoz kötődő jegyzőjét/ítélmesterét 1329 és 1340 között szintén párhuzamosan mindkét elnevezéssel címezték.¹¹⁷² A terminusok összemosódása sejtetni engedi, hogy ekkoriban egy kúriai ítélmesternek még egyszerre volt feladata a nádori oklevelek kiállítás, pecsételése, az ítéletek végrehajtásában való segédkezés, és az egyes rutinügyekben való szokásjogon alapuló mérlegelés. Ezen kívül, ha kellett, képviselte urát egyes hatóságok előtt is, mint annak *serviense*.

A kúriai személyzet kutatása azért is nehéz ebben az időszakban, mert – hasonlóan az Aba Amadé alatt tapasztaltakhoz – az egyes tisztviselőkkel itt sem az oklevelek záradékában, vagy akárcsak kúriai tevékenységgel összefüggő forrásokban találkozunk, hanem többnyire „magánemberi” mivoltukban: fogott bírók, tanúk nem nádori perek során, peres félként jelennek meg, vagy egyszerűen csak birtokot vásárolnak. Máskor *serviensi* mivoltukban a nádort képviselik.¹¹⁷³ Az oklevelek hátulján a jegyzőkre utaló monogram¹¹⁷⁴ ebben az időszakban még nem jelent meg, így még hozzátétőlegesen sem lehet megmondani, hogy hány személy dolgozhatott egyszerre pl. Druget Vilmos óbudai vagy visegrádi (nagyvarosi) kúriáján, és hogy milyen személyi átfedések voltak az egyes kúriák között. Az alfejezet elején már jeleztük azt, hogy a kúriai személyzet a 14. század második felében is csak néhány fő volt (Lackfi István oklevelein 1387–1392 között összesen 10 különböző kézjegyet lehet elkülöníteni, de néhány különbözőnek látszó monogram talán azonos személyt takar, másrészt ezek nem egyidejűleg jelentek meg, összesen csak egy olyat találunk, akiről valószínűsíthetjük, hogy végigszolgált a teljes nádori ciklust).¹¹⁷⁵ Ebből, továbbá abból a tényből, hogy még Druget Vilmos nádorsága alatt sem különböztették meg a *notariusi* és az

¹¹⁷¹ AOkI XXI. 253–254. sz.

¹¹⁷² AOkI XIII. 432. sz., XIV. 47–49., 51., 149., 473. sz., XV. 126. sz., XXIV. 493–494., 593–595. sz. Az ingadozó terminológia természetesen nem csak a nádori kúria munkatársai kapcsán jelent meg. Hogy a *notarius*nak nevezett személy valójában *protonotariusi* jellegű feladatokat látott el, annak felfedezhetőek nyomai az országbírói és a szlavón báni személyzet esetében is, lásd Bónis 1971. 47., 49.; B. Halász 2009. 70. 4. jz.

¹¹⁷³ Pl. Egyed mester, Kőszegi János *notarius*a 1303–1304 folyamán: AOkI I. 489., 586. sz. András mester, Dózsa *protonotarius*a 1322-ben: AOkI 478. sz. E két nádor két jegyzőjét csak ilyen feladatkörből ismerjük.

¹¹⁷⁴ Lásd Bónis 1963. 202–203.; C. Tóth 2009. 98–102.

¹¹⁷⁵ C. Tóth 2009. 99–102. A nádori kúriai irodák létszámára általában: Nyers 1934. 26., 35. Tegyük hozzá: Nyers Lajos adatai inkább csak hozzátétőlegések, hiszen ő egyetlen konkrét nádori kúriára vonatkozóan sem végzett mikrotörténeti „mélyfűrást”, de a személyzet valós nagyságrendjét vélhetően helyesen látatja.

elvileg ezek főnökének számító *protonotariusi* tisztséget, hanem összerosódtak a feladatköreik, sejthetjük, hogy az irodák személyzete nem nagyon lehetett több 2–3 főnél.

Az „iroda” természetesen nem csak oklevelek kibocsátásával foglalkozott, hanem a forrásokban *registrum* névvel illetett belső ügyviteli anyagokat is készített. Az első konkrét adat erre Aba Amadé hivatalából való, akinek egy 1299-i oklevele azzal igazolta néhány birtok kezére háramlását, hogy azok korábbi tulajdonosát „registrumunk alapján” (*per formam registri nostri*) elítélte.¹¹⁷⁶ Amadé kúriájában tehát, a „királyi könyvek” mintájára vezettek egy nyilvántartást arról, hogy korábban milyen ítéleteket hozott a nádor (hogy ez a teljes oklevél szövegének a lemásolását, vagy csak „regeszták” készítését jelentette, nem tudjuk). A 14. századból is vannak adataink erre a nyilvántartásra. Druget János és Vilmos nádorsága alatt többször is említették azt a regisztrumot, amelybe a bírsággal tartozók neveit (és persze a bírság összegét) jegyezték fel.¹¹⁷⁷ Emellett a különféle parancsleveleket is iktatták, és ennek a haszna meg is mutatkozott. 1339-ben a vizsolyi nádori kúria elrendelte Benedek fia Lászlónak, hogy állítson tanúkat a jászói konvent előtt november 8-ra Péter fia Miklós ellenében. Mikor Miklós november 7-én a tanúállítást megtekintésére igyekezett, rátámadtak, ruháit, lovát és fegyvereit elrabolták, bal kezén egy ujját levágták, és elvették tőle a tanúállítást előíró nádori oklevelet is (*equo, vestibus, armis, ac litteris suis contra eundem Ladislaum super facto ipsius productionis testium emanatis spoliatus*). A kötelezett László viszont nem jelent meg sem a konvent, sem Izsép vizsolyi albíró színe előtt, Miklós pedig – az elvett oklevél hiányában – még azt sem tudta volna bizonyítani, hogy peres ellenfelének egyáltalán ilyen kötelezettsége lett volna. Lászlót az albíró mégis elmarasztalta meg nem jelenése miatt, a nádori regisztrum tartalmára (*continentia registri dicti domini nostri palatini*) hivatkozva, amely így igazolta Miklós elrabolt oklevelének az állítását.¹¹⁷⁸ Mindez jól érzékelteti azt, hogy a nádori kúria, kúriák személyzete és munkarendje hogyan professzionalizálódott az idők folyamán.

8.3 – A nádori „iroda” külső munkatársai és segítői: az ítélőtárs, a poroszló és a nádori ember

A nádor nem minden esetben döntött egyedül. Alkalmi segítségként a környezetének tanácsát is kikérhette, nem hivatalosan, akár tekintélyüknél, akár szakértelmüknél fogva

¹¹⁷⁶ HO VIII. 398. (RP 304. sz.), vö. Gerics 1969. 263–264.

¹¹⁷⁷ 1333: AOkl XVII. 240–241. sz.; 1337: AOkl XXI. 325., 439.; 1339: AOkl XXIII. 151. sz.

¹¹⁷⁸ DL 3269. (AOkl XXIII. 715. sz.)

bevonva őket a perbe. Ez utóbbira látszik jó példának az a néhány eset, amikor oklevelek hitelességéről kellett dönten. Már 1221-ben arról olvasunk, hogy Barc fia Miklós „ebben jártas emberek tanácsából” tudta meg, hogy Imre király egy neki bemutatott privilégiuma hiteles.¹¹⁷⁹ A „tanács” egyébként nem volt tökéletes, mert Imre bemutatott oklevele hamis volt, valószínűleg éppen erre a nádori perre készítették.¹¹⁸⁰ Más alkalommal viszont lebuktak a hamisítók. 1226-ban szintén Miklós előtt zajlott az a per, amikor a pannonhalmi egyház néhány szolgája szabadnak nyilvánította magát Béla király egy oklevelére hivatkozva. „És amikor ezt a privilégiumot a kitűzött határnapra az esztergomi érsek és sokan mások színe előtt nekünk [ti. Miklós nádornak] bemutatták, és azt együtt az érsekkel és más alkalmas és illő egyházi személlyel együtt gondosan megtekintettük, megbizonyosodtunk, hogy teljességgel hamis.” Az oklevelet prezentálók bevallották azt is, hogy az oklevelet egy Bulcsú nevű pap csinálta nekik.¹¹⁸¹ Itt már utalás történt arra, hogy Miklós nem egymaga folytatta le a pert, hanem egészen magas rangú segítői is voltak. A bizonyítási eljárásban az esztergomi érsek egyenrangú, külön felkért személyként volt jelen, nyilván a szakértelmét is figyelembe véve, ám az ítéletlevelet kizárólag Miklós nevében állították ki. Hogy az éppen körülötte tartózkodókat a nádor bevonta az ügyekbe, arról olvashattunk a Váradi Regesztrumban is. 1220-ban Miklós egy egyszerű, testi sértés kapcsán induló esetét átadta az éppen mellette lévő szolnok vármegyei „jó embereknek” (*boni homines*), akik között egy *comes* is volt.¹¹⁸² Ez nyilván egy „ad hoc” eset volt. 1232-ben arról olvasunk hogy Ampod fia Dénes „a körülöttünk lévő ülnökök tanácsából és egyetértésével” zárt le egy hatalmaskodási esetet.¹¹⁸³ A különféle ítélőtársakra való hivatkozás végig nyomon követhető,¹¹⁸⁴ hiszen a nádori címet elnyerő főúr nem feltétlenül volt járatos a perjog minden apró részletében, abban azonban megegyeznek az esetek, hogy nem állandó személyzetről, hanem alkalmi, külső segítőkről volt szó.

Az egyes perek, ítéletek lebonyolításában és végrehajtásában segédkező személyzetet a 13. század közepéig egyöntetűen a poroszlónak nevezett személyek jelentették. Az

¹¹⁷⁹ „de prudentum virorum consilio” MES I. 231. (RP 11. sz.)

¹¹⁸⁰ A hamis oklevél: RA 199. sz.

¹¹⁸¹ „Cumque illud privilegium in statuto termino coram archiepiscopo Strigoniensi et aliis multis nobis presentassent et diligenter ipsum una cum archiepiscopo et omnibus aliis idoneis et discretis ecclesiasticis personis inspexissemus, comperimus omnino esse falsum.” PRT I. 676. (RP 19. sz.)

¹¹⁸² RV 277. sz.

¹¹⁸³ „accepto circa nos residentium consilio et consensu” ÁÚO VI. 507. (RP 33. sz.)

¹¹⁸⁴ Pl. 1238: PRT I. 760. (RP 58. sz.); 1242: DF 285988. (a vonatkozó rész kiadása: RP 67. sz.); 1268: CD VII/5. 351. (RP 143. sz.); 1279: UB II. 126. (RP 195. sz.); 1288: DL 90791. (kiadása: RP 238. sz.); 1299: HO VII. 282. (RP 300. sz.); 1327: AOKl XI. 84. sz.; 1337: AOKl XXI. 117. sz.; 1340: AOKl XXIV. 47. sz.; 1341: AOKl XXV. 386. sz.

egységesített elnevezés természetesen, mint látni is fogjuk, korántsem takart egy egységes „hivatalt”. Bár a latinul *pristaldus* megnevezéssel illetett poroszló a 13. század második felében mind inkább visszaszorult, az adott nagybíró továbbra sem nélkülözte a segédszemélyzetet, csak terminológiaiilag egyre inkább pusztán „emberüknek” (*homo noster*) nevezték őket. Így beszélhetünk „királyi emberekről”, „nádori emberekről”, „országbírói emberekről”, stb. (*homo regius, homo palatini, homo iudicis curie*). Arra, hogy a nádori (királyi, országbírói, stb.) embereknek mi volt a viszonyuk a poroszlókhoz, és hogy a két szerepkör kontinuus-e egymással, alább részletesen kitérünk. Annyit előljáróban is érdemes leszögezni, hogy a „nádori emberi” szerepkör nem számított intézménynek, vagy hivatalnak, inkább csak funkciónak. Azaz: nem arról volt szó, hogy valaki állandó jelleggel megkapott volna egy olyan tiszte, hogy ő hivatalosan is „nádori embernek” minősül. Ezek alkalmi megbízások voltak, és az adott megbízás lejártával véget is értek. A 14. századra professzionizálódó hivatali működés során újabb önálló megnevezéssel illetett külső segéderők jelentek meg. Így találkozunk pl. a nádori bírságbehajtók tisztségével is. Ebben a fejezetben azonban csak a poroszlókkal és a „nádori emberekkel” foglalkozunk. A bírságbehajtókra a nádori jövedelmekről szóló fejezetben térünk ki.¹¹⁸⁵

A poroszlókkal a szakirodalomban a 19. századi áttekintések után¹¹⁸⁶ már viszonylag keveset foglalkoztak, legfeljebb rövid összefoglalások révén. Ezek közül hadd idézzük Solymosi Lászlót, aki tömören és lényegretörően vázolta föl a hivatal lényegét: „A délszláv eredetű jövevényszó ... hatósági személyt és közhitelű tanút jelölt egy személyben. Olyan személyt, aki – miként a szláv szó utal rá – jelen van valamilyen cselekménynél, és azt hitelt érdemlően tanúsítani tudja. Ezért támasztott a törvény a poroszlóval szemben ugyanolyan követelményt, mint amit a tanútól megkívánt. Alapvetően földbirtokkal kellett rendelkeznie, hogy esetleges hibáját legyen miből jóvátennie. A poroszló a bíró bizalmi embereként teljesítette a bíró megbízásait. Végigkísérte a peres eljárást, tevékenyen részt vett annak egyes fázisaiban. A bíró idéző billogával a bíró törvényszéke elé idézte a feleket, majd az adott egyházi intézményhez kísérte őket, ha a bizonyításhoz esküre vagy istenítéltre volt szükség. Végül onnan a felekkel együtt visszatért a bíróhoz és beszámolt a történetekről. Részt vett az ítélet végrehajtásában. A pernyertes felet beiktatta a vitás föld birtokába, s ha kellett, megjelölte annak határait. A poroszló rendszerint világi személy volt, az ügyintézésben a szóbeliséget képviselte.”¹¹⁸⁷ Mindehhez annyit tegyünk hozzá, hogy a poroszlókat a 11.

¹¹⁸⁵ Lásd a „10 – A nádori hivatal jövedelmei” c. fejezetet.

¹¹⁸⁶ Nagy 1876.; Érdujhelyi 1897.; Dudás 1897.; Hajnik 1899. 154–159.

¹¹⁸⁷ Solymosi 2004. 225–226.

század második felétől tudjuk kimutatni a magyarországi forrásokban, és már a 13. század 50-es éveitől megindult a rendszer hanyatlása. Ennek oka a jogi írásbeliség egyre nagyobb térhódításában keresendő, amely a közhitelű szóbeli tanú működését már szükségtelenné tette. Az 1231. évi Aranybulla rendelkezett arról, hogy mivel az országban sokat szenvedtek a hamisan tanúskodó poroszlóktól, ezért idézésük vagy tanúskodásuk csak a megyéspüspök vagy a káptalan által támogatva legyen érvényes.¹¹⁸⁸ A 14. század elejére a *poroszló* megnevezés végképp eltűnt a magyar jogéletből.¹¹⁸⁹ Ha az előbbi általános megállapítást a nádorokra vetítjük ki, akkor azt látjuk, hogy az 1230-as évekig kizárólagosan a *poroszló* elnevezést használták a saját segítőikre.¹¹⁹⁰ A *homo noster*-emlétek nem a poroszlói szerepkörben eljáró nádori embert jelentették ekkor még.¹¹⁹¹ Bár egészen az 1260-as évek elejéig a *pristaldus* volt az uralkodó terminológia,¹¹⁹² Tomaj nembéli Dénes alatt (1236–1241) kezdett megjelenni a másik elnevezés is. A korai időszakban mindig párhuzamos volt a terminológia, azaz az illetőt egyszer még *pristaldus*nak, máskor *homo noster*nek nevezte az oklevél.¹¹⁹³ Roland nádor pedig úgy fogalmazott egy 1252. évi levelében, hogy „Iolat bán azt kérte tőlünk, hogy Boymuch nevű emberünket (*hominem nostrum*) adjuk neki poroszló

¹¹⁸⁸ DRMH I/1. 40.

¹¹⁸⁹ Hajnik 1899. 158–159.

¹¹⁹⁰ A teljes vonatkozó forrásbázist felesleges lenne felsorolni, csak néhány adat a Várad Regestrumban: RV 9., 15., 19., 27., 62., 64., 89., 95., 97., 103., 148., 153., 162., 175., 180., 189., 213., 217., 220., 226., 244. 245., 248., 249., 266., 269., 271., 275., 280., 281., 282., 285., 288., 289., 290., 308., 309., 313., 314., 318., 321., 358., 387. sz. Nádori oklevelekben: PRT I. 647., 647–648., 652–653.; Györffy 1990. 127.; PRT I. 675., 676–677., 677.; UB I. 139–140., 152.; DL 95539.; HO VIII. 31–32.; DL 70387.; MES I. 317–318.; Veszprém: pótkötet 94–95.; PRT I. 753–754., 756–757., 752–753.; MES I. 324–325.; CDS II. 25–26.; ÁÚO VII. 77–78. (RP 7–9., 16., 18., 20–21., 33–34., 36–37., 41., 44., 46., 48–51., 55., 64. sz.); más hatóságok oklevelében: ÁÚO I. 182–183., VI. 435., 511–512. [= XI. 251–252.]; MES I. 241–242.; Rábik 2010. 6. sz. (vö. 5. sz.); RA 492. sz.; PRT I. 755–756. (vö. RP 47. sz.).

¹¹⁹¹ Pl. amikor 1227-ben Ampod fia Dénes nádor színe előtt két, tartalmilag ellentétes levelet mutattak be az ő hivatali elődjétől, Barc fia Miklóstól, akkor Dénes egy embere útján (*per hominem nostrum*) tudakolta meg Miklós volt nádortól az igazságot, hogy melyik oklevél köthető igazából hozzá: ÁÚO VI. 442–443. (RP 28. sz.). Ebben a szövegkörnyezetben nem is várható a poroszló megjelenése. 1238 körül Tomaj nb. Dénes nádor kérte a somogyi udvarispántól, hogy adjanak segítséget emberének, gyulai Iaco comesnek (*homini nostro Iaco comiti de Iula*) a szentmártoni egyháznak járó tizedek beszédéséhez (PRT I. 762., RP 59. sz.). Itt sem a poroszlói (későbbi nádori emberi) szerepkört kellett helyettesíteni, mert azok, mint látni fogjuk, csak egy-egy alkalomra, ügyre szóltak, míg itt egy ügy lezárását követő tartós segítségről volt szó.

¹¹⁹² Csak az 1241 utáni nádori oklevelekben: Szovák 1996. 456–457.; PRT VIII. 288–289.; DF 200014. (vö. CD IX/7. 662–665., ill. RP 76. sz.); CDS II. 265.; PRT XII/A. 437–438.; UB I. 231–232., 252–253., 237–238.; CDS II. 461–462.; HO I. 40.; PRT X. 524. (RP 68., 72., 76., 81–82., 84., 86., 92., 110., 114., 125., 127., 133. sz.)

¹¹⁹³ Az első ilyen eset 1236-ból való, amikor ollári Jakó fia Estent Dénes nádor oklevele a *homo noster* elnevezés mellett *pristaldus* terminológiával is illette (a másik nádori végrehajtót, Volphar fia Pétert csak *homo noster*nek nevezte): HO VI. 30–34. (RP 43. sz.). Egy 1239. évi oklevél is egyszerre szólt nádori emberről és poroszlóról, de csak az utóbbit nevezte meg a szöveg (tahi Dénes), így – elvileg – nem biztos (bár valószínű), hogy ugyanazon személyt értették alatta (PRT I. 768–769., RP 62. sz.). Egy másik 1239. évi nádori oklevélben már biztosan tahi Gábort nevezték egy ízben nádori embernek, máskor poroszlónak (ÁÚO XI. 309–310., RP 63. sz.).

gyanánt”, hogy a veszprémi káptalan egy tanújával együtt bejárassák saját földjük határát.¹¹⁹⁴ A káptalan nádornak szóló oklevele már kizárólag *pristaldusként* emlegette Boymuchot.¹¹⁹⁵ Bár Roland okleveleiben még a régi terminológia dominál e téren, nála is megtalálható az a kettősség, hogy ugyanazt a személyt egy diplomán belül az emberének és poroszlójának is nevezte,¹¹⁹⁶ ezen kívül nála jelent meg először a *homo noster* terminológia önmagában, egészen biztosan a későbbi klasszikus „nádori ember” értelemben. Egy keltezetlen levelében kérte arra a nyitrai káptalant, hogy embere, vatai Damján comes mellé (*Damiano comiti de Vatha homini nostro*) adják tanúságukat egy határjáráshoz.¹¹⁹⁷ Az 1260-as évek közepétől aztán már szinte csak a „nádori ember” kifejezést használták,¹¹⁹⁸ a *poroszló* név feltüntetése ritkaságszámba ment.¹¹⁹⁹

Kérdéses persze, hogy a terminológia lassú átfordulása (egy időben pedig párhuzamossága) elegendő bizonyíték-e arra, hogy a „nádori embert” (és egyéb tisztségekhez kötött megfelelőit) a nádori poroszló intézményével azonosítsuk. Végleges választ csak a két rendszer szerkezeti összehasonlításából nyerhetünk. Amit a „nádori emberről” tudhatunk, azt – szakirodalmi előzmények mellett – leginkább Engel Pálnak köszönhetjük, aki a „királyi emberek” 14–15. századi Valkó megyei felbukkanását vizsgálta (a „királyi ember” és a többi nagybíróhoz kötött segítő között Engel sem tett különbséget). Borsa Iván megállapítását megerősítve azt látta, hogy egészen 1322-ig mindig csak egyetlen ilyen segitőt neveztek meg az oklevelek, azután szép lassan nőni kezdett a számuk. Kezdetben az oklevélkérő bemondása alapján két nevet ajánlott fel az oklevél írója a hiteleshelynek, hogy vele menjenek ki egy vizsgálat elvégzésére vagy egy ítélet, határjárás stb. végrehajtására, akik közül csak egyet kellett kiválasztani. A szám az idők folyamán egyre nőtt, a 14. század végétől általában 5-6 nevet tüntettek fel alternatívaként. A kijelölt „királyi (nádori, stb.) emberek” szinte mindig az

¹¹⁹⁴ „Iolat banus petivisset a nobis, ut hominem nostrum Boymuch nomine sibi in pristaldum daremus” Sörös 1908. 162. (RP 85. sz.)

¹¹⁹⁵ Sörös 1908. 162.

¹¹⁹⁶ PRT II. 290–291. (RP 98. sz.)

¹¹⁹⁷ CDS II. 241. (RP 121. sz.)

¹¹⁹⁸ 1260 utáni nádori és alnádori oklevelek (illetve azok említései): DF 278431. = 280264.; Sztáray I. 10.; ÁÚO IX. 111–112.; Zichy I. 78–79.; DF 283094.; HO VI. 213.; UB II. 118–119.; HO VI. 238–239.; DL 38669.; Heves 51.; UB II. 129–130., 130–131.; HO VII. 138.; Kubinyi 1867. 113–114.; Zala I. 118–119.; HO I. 84.; UB II. 204., 206., 207–208.; ÁÚO IX. 481–482.; Zichy I. 80.; DL 84192.; HO VI. 430–431., VIII. 380–381.; ÁÚO XII. 653–654.; HO VIII. 397–398., VII. 288–289., 290–291., 301–302., 360. (RP 129., 135., 164., 178., 182., 184., 191., 193., 196–201., 203., 224., 227., 229., 231., 241., 250., 256., 283., 285–287., 304., 307., 309., 320., 327. sz.)

¹¹⁹⁹ Kemény fia Lőrincnél 1268–1269-ben: CD VII/5. 349–353., DL 93880. (RP 143., 153. sz.); Tombold fia Benedek ifjabb királyi nádornál 1268-ban: DL 83132. (RP 145. sz.). Ezek az elnevezések még az 1260-as évek „lecsengését” jelentik. Ezek után csak Csák nb. Máténál tűnik fel egyszer 1279-ben (ÁÚO IV. 203., RP 202. sz.), illetve Amadé albirájánál, Jánosnál 1300-ban (DL 75156., RP 321. sz.).

adott ítélet vagy vizsgálat helyszínéként szolgáló megyében voltak birtokosok, sőt, többnyire egészen az adott helyszín közelében. A 14. század első felében (legalábbis Valkó megyében) szinte mindig a tekintélyesebb megyei nemesek közül választották őket. Kiválasztásuk úgy történhetett, hogy az oklevelet kérelmező nevezte meg őket az adott kancellária számára, hiszen ő volt legjobban tisztában a saját környezetének birtok- és személyes viszonyaival.¹²⁰⁰ Mindebből adódóan a „királyi emberi” megbízás nem egy állandó státuszt (hivatalt) jelentett, hanem csak egy alkalmi feladatot, így nem is várhatjuk azt el, hogy tartósan ugyanazon személyek jelenjenek meg az adott bírói hatóság okleveleiben e címen, legfeljebb ha egy másik per is ugyanarra a vidékre esett. Vizsgáljuk meg először is, hogy Engel Pál Valkó megyei „mélyfúrásának” eredményei mennyire vágnak össze a „nádori ember” intézményével. Annyi különbség mindenesetre már az elején adódik, hogy magunk nem egy adott helyszín összes hatóságának eljáró embereit, hanem egy bírói tisztség (a nádor) köré szerveződő „nádori embereket” vizsgáljuk meg. Időbeli kiindulópontnak az 1260. évet választottuk, amikor először vált általánossá az oklevelekben a nádori emberekre utaló megjegyzés, végpontként pedig Druget Fülöp nádor halálát (1327). Ezen időszakból 61 külön esetet tárgyaló oklevélben található név szerinti utalás nádori emberekre, és összesen 83 nevet említenek.¹²⁰¹ Természetesen tovább is gyűjthettük volna az adatokat, egészen 1342-ig bezárólag, de annak megállapításához, hogy a nádori emberek rendszere mennyire vágott össze a Valkó megyei rendszerrel, ekkora minta is bőségesen elegendő volt. A korszak minden egyes „nádori emberének” egyenkénti dokumentálása egyébként is csak felesleges adatszaporítás lenne.

Az adatok mindenben összevágunk az Engel által lefektetett szabályszerűségekkel. Helyes volt az a megállapítása is, hogy nem kell különbséget tenni a király, a nádor, vagy más hatóság emberei között, mert mind „ugyanabból a körből és ugyanazon a módon kerültek ki”.¹²⁰² Különös módon ez még az egyetlen hatóság (tehát ebből a szempontból homogénnek tetsző anyag) esetében is igazolható: ugyanazon ügy kapcsán lesznei (*de Lezna*) Istvánt Fülöp nádor 1325. szeptember 28-i oklevelében nádori, I. Károly pedig egy 1325. évi levelében királyi embernek nevezte.¹²⁰³ A hatóságra utaló jelző tehát itt csak attól függött, hogy kinek a

¹²⁰⁰ Engel 1999. (2003.)

¹²⁰¹ A tényleges oklevelek száma ennél több, mert egy perhez vagy bírói eljáráshoz általában több oklevél is kapcsolható (pl. a nádor utasítása egy hiteleshelyi eljáráshoz, a hiteleshely válasza, majd a nádor nyugtázó és – jó esetben – az ügyet lezáró oklevele). Ilyenkor természetesen ugyanazokat a nádori embereket említették meg többször is. Ezeket nem vettük külön, vagyis a 61-es szám nem a nádori embereket feltüntető oklevelek mennyiségét, hanem az egyes esetek számát jelenti.

¹²⁰² Engel 1999. (2003.) 579.

¹²⁰³ AOKI IX. 422., 567. sz.

kancelláriáján állították ki az eljáró embert megnevező oklevelet, és mindkét kancellária a saját urát írta be. A kérdésnek pedig nyilván semmi különösebb jelentősége nem volt már akkor sem. Engel ezen kívül elfogadta Borsa Iván azon megállapítását, hogy az 1321 előtti parancslevelekben mindig csak egy személyt neveztek meg királyi emberként.¹²⁰⁴ Bár a fenti tétel a *királyi* oklevelekre vonatkozott, nádori diplomák esetében is elmondhatjuk, hogy az első olyan ismert év, amikor alternatívaként már két nevet kínáltak fel, 1322 volt. Nem is a nádor, hanem Dózsa budai alnádorának, Istvánnak a november 8-i oklevelében találkozunk ezzel, másodjára pedig Druget Fülöp vizsolyi albírájának, Perényi Miklósnak az 1323. november 25-i levelében.¹²⁰⁵ Az első olyan ténylegesen nádori oklevél, amelyben kettő személyt kínáltak fel, valamikor 1324. március 10-e előtt kelt.¹²⁰⁶ Tegyük hozzá: ez csak az alternatívaként felkínált nádori emberekre vonatkozott (azaz, amikor az adott egyházi intézmény választhatott, hogy a felsoroltak közül melyikükkel küldjék ki saját egyházi tanújukat). Egyébként már az Árpád-korban, Aba Amadé 1288. évi levelében felbukkan az, hogy egyszerre 3 emberét nevezte meg, ám mivel akkor három birtok ügyében kellett eljárni, ez nyugodtan felfogható az „egy birtok: egy nádori ember” elvének.¹²⁰⁷ Nem áll fent ugyanakkor ez a helyzet Pécs nembéli Apor 1298. évi oklevelében, amikor egyetlen birtokra, a Somogy megyei Ság határjárására három nádori embert küldött ki.¹²⁰⁸ Az oklevélből nem derül ki, hogy ezt a három nevet alternatívaként kínálta fel a somogyi konventnek, vagy eleve mindhármukat kirendelte, és hogy mi volt ennek az oka.¹²⁰⁹ A biztosan alternatívaként felkínált több név első felbukkanása így a jelzett 1322. évi alnádori oklevélben található.

Abban a kérdésben, hogy a felsorolt nádori emberek vajon az adott ügyben érintett birtok vagy személyek közeléből kerülte-e ki, mint Valkó megyében, szintén valószínűsíthetjük az igenlő választ. Sajnos sok esetben nem írták le a kiküldött emberek hovatarozását, és a kéttagú (de nem egyszer csak egytagú) nevek alapján nem lehet megállapítani, hogy abban az esetben mi volt a helyzet. Ám már az is beszédes, hogy az említett 83 felsorolt névből szinte

¹²⁰⁴ Engel 1999. (2003.) 581. (vö. RA 3702. sz.)

¹²⁰⁵ AOKI VI. 830., VII. 603. sz.

¹²⁰⁶ AOKI VIII. 96. sz.

¹²⁰⁷ ÁÚO IX. 481–482. (RP 241. sz.)

¹²⁰⁸ HO VIII. 380–381. (RP 286. sz.)

¹²⁰⁹ Az oklevél egyébként mára már elveszett, csak a 19. századi kiadásból ismerjük. Szövege nagyon hasonlít a nádor egy ugyanaznap, ugyanott kelt levelére, amelyben szintén a somogyi konventet utasította egy másik föld megjárására. Ebben csak egyetlen nádori embert említettek (és nem nevezték meg): HO VI. 430–431. (RP 285. sz.). Arra, hogy a csak nyomtatásban fennmaradt oklevél egy ezek alapján megszüvegezett hamisítvány lenne, legfeljebb a nádori emberek ebben a korszakban magasnak tűnő száma utalhatna, de véleményünk szerint ez még nem elégséges érv a hamisítás tényének kimondásához. A három nádori ember szereplése a korban kicsit szokatlan, de nem abszolút valószínűtlen eset.

mindegyik különböző személyt takart (természetesen azt nem vettük azt figyelembe, amikor ugyanarról a perről több oklevél is szólt, hiszen azokban természetes, hogy ugyanazon neveket említik). Összesen kétszer tudjuk ugyanazt a személyt két különböző eset kapcsán is azonosítani. Az 1288-ban Amadénál szereplő szakalyi (*de Zokol*) Gabranus bizonyára azonos az 1290-es évek elején kiadott oklevelében eljáró szakalyi (*de Zokol*) Gabrianusszal.¹²¹⁰ Mivel Gabr(i)anus 1288-ban részben a nádor ügyében járt el (felbecsült egy olyan földet, amit 1/3-ad részben egy korábbi pernyertesnek, 2/3-ad részben Amadénak mint bírónak kellett átadni), ezért feltehetően ő a nádor ismerettségi körébe tartozott. Komorói Roland fia Tamás is két alkalommal is szerepel Fülöpnél nádori emberként, de egészen más okból, és időben meg térben egymáshoz nagyon közel. Gáva faluban az 1323. június 14-én megnyitott, Szabolcs megyének tartott közgyűlésen járt el két esetben, amelyről egy június 16-i és június 17-i nádori oklevél tájékoztat.¹²¹¹ A nádori ember származási helyére utaló Komoró falu mellesleg szintén Szabolcs megyében volt. Egyébként még az azonos megyék esetében is különböző nevek mindenképpen arra utalnak, hogy a nádori emberek megbízatása alkalmoszerű feladatnak minősült. Amikor pedig azonosítani is tudjuk az eljáró ember származási helyét, az szinte mindig a kérdéses terület közelébe esett.¹²¹² Van ugyan néhány eset, amikor az

¹²¹⁰ ÁÚO IX. 481–482.; DL 84192. (RP 241., 256. sz.)

¹²¹¹ AOkl VII. 273–274. sz.

¹²¹² 1264: a Nógrás megyei Zagyvaszántó birtokban járt el rádi Simon, Rád szintén Nógrád megyében volt (DF 278431, RP 129. sz.; ÁMTF IV. 287., 296.); 1274: a Zala megyei Egregy birtok határjárását a szintén megyei kerecsenyi (*de Kerechen*) Kerecseny végezte (ÁÚO IX. 111–112., RP 164. sz.; Csánki III. 49., 69.); a Pest megyei Berkiről és Szörénnyről való alpereseket gyömrői István idézte meg (Zichy I. 78–79., RP 178. sz.; ÁMTF IV. 520., 566–567., 576.); 1279: a Somogy megyei Pácodba a megyebeli kapolyi Miklós vezette be a felperest (HO VI. 238–239., RP 193. sz.; Csánki II. 616., 634.); 1288: az Abaúj megyei Felbárca, Pere és Tuzsa birtokok becslését gecsei János, szakalyi Gabranus és koksói Demeter végezte – mindhármuk faluja a megyébe esett (ÁÚO IX. 481–482., RP 241. sz.; ÁMTF I. 64–67., 86., 113–114., 130–131., 141., 152.); 1298: a Somogy megyei Ság birtok határjárását végző horpácsi István faluja ugyancsak Somogy megyei (HO VIII. 380–381., RP 286. sz.; Csánki II. 613., 638–639.); 1298: a Szatmár megyei Mérc ügyében eljáró piricsei Péter is megyei volt (ÁÚO XII. 653–654., RP 287. sz.; Szatmár 184–185., 232.). 1322: a Szabolcs megyei Apagyrról való István szintén Szabolcs megyei birtok kapcsán intézkedett (AOkl VI. 588. sz.; Szabolcs 22–23.), ahogy a Szabolcs megyei balkányi Lőrinc fia István is (AOkl VI. 712., 716. sz.; Szabolcs 30–31.); a Csepel-szigeti Becse birtok lerontását az oda való Szentmihályi Gábor vizsgálta ki (AOkl VI. 830.; ÁMTF IV. 194–197., 205.). 1323: a Szabolcs megyének tartott közgyűlés ügyeiben a megyebeli komorói Roland fia Tamás járt el (AOkl VII. 273., 274. sz.; Szabolcs 113.); 1324: a szepesi káptalan Mindenszentek faluval szembeni eljárásában a Szepes megyei Zsigra faluból való Máté a nádori ember (AOkl VIII. 246. sz.; Csánki I. 269.); 1324: az Abaúj megyei Pere birtok perében fűgödi Lack járt el, Fűgöd szintén Abaúj megyében volt (AOkl VIII. 279. sz.; ÁMTF I. 81–82., 130–131.). Ugyancsak 1324-ben egy Zemplén megyei birtokba a megyei Izsépről való Mátyás iktatott (AOkl VIII. 584. sz.; Csánki I. 350.). 1325: Semjén falusiakat egyenesen semjéni János fia Péter idézte be (AOkl IX. 49. sz.; Csánki I. 508.), a Zemplén megyei (I)sztáncs és Kazsu birtokokat a Zemplén megyei Lesznáról való István járta meg és iktatta (AOkl IX. 422., 567., X. 355. sz.; Csánki I. 351., 355., 363.). 1326: a budai káptalan oklevele egyenesen kiemelte, hogy a Békásmegyer földet elhatároló alnádori ember, „Szakállas” Lőrinc a birtok

azonosítás távolabbi megyékbe mutat, vagy nem egyértelmű a helyszín lokalizálása,¹²¹³ de ez a néhány kivétel nem borítja fel a fenti logikát (mellesleg, Engel Valkó megyei adataiban is találunk egészen távolról származó királyi embereket).¹²¹⁴ Hogy ezen emberek az ügyet elindító, és az oklevelet kérő személy megnevezése alapján kerültek a nádori ember átmeneti pozíciójába, Engel sejtése alapján¹²¹⁵ mi is valószínűsíthetjük, külön kiemelve, hogy ha a nádor is érintett volt az eljárásban, akkor vélhetően ő maga nevezte ki embereit.¹²¹⁶

Az Engel Pál által felállított, 14–15. századi Valkó megyei mintákon alapuló rendszere tehát *mutatis mutandis* megfeleltethető a nádorok által 1260–1327 között alkalmazott „nádori emberek” rendszerének. Ez egyébként sejthető volt, a kérdés igazi érdekessége abban rejlik, hogy hogyan viszonyul mindehhez az 1260 előtti poroszlói szisztéma? Tekinthetjük-e az egyiket a másik kvázi egyenes folytatásának? Ennek megválaszolásához ugyanilyen megközelítésből meg kell vizsgálni a poroszlói rendszer felépítését. Legfőképpen azt, hogy léteztek-e hivatalhoz kötött poroszlók, avagy az egyes *pristaldusok*, a „nádori emberek” szisztémájához hasonlóan, ugyanúgy a területi közelség okán váltak időlegesen egy-egy bíró poroszlóivá, és az adott eljárás lezárultával a kapcsolatuk is megszakadt. A törvényszövegek (kezdve a legkorábbi, 11. század második feléből származóktól), és az egyes oklevelek az egyes intézményhez kötött poroszlókról beszélnek. László második törvénykönyve a királyi poroszlót említi, az 1092. évi szabolcsi zsinat pedig külön szól a püspök, az ispán és a király poroszlójáról.¹²¹⁷ A későbbi oklevelekben is előszeretettel nevezi a kibocsátó a felbukkanó poroszlót az ő saját emberének.¹²¹⁸ Ezt azonban betudhatjuk egy olyasfajta utalásnak is, hogy az illető *éppen akkor* volt a király, a nádor, az ispán, stb. nevében eljáró poroszló, és nem állandó jelleggel az ő szolgálatában állott, ahogyan a későbbi „királyi, nádori, stb. ember” titulust is értelmeznünk kell. A kérdést csak az döntheti el, hogy mennyire bukkannak fel ugyanazok a nevek egy adott nádor közelében – állandó jelleggel melléjük rendelt poroszlók esetében ugyanis ezt kellene várnunk. Ha azonban végignézzük a 13. század eleji nádori

határosa (AOkl X. 137., 169., 272. sz.); a Zemplén megyének okt. 6-án tartott közgyűlésen természetesen a megyei Bánócról való János fia Miklós volt a nádori ember (AOkl X. 406. sz.; Csánki I. 341.).

¹²¹³ AOkl VIII. 106. sz.; AOkl IX. 253. sz.; AOkl X. 234. sz.; AOkl XI. 154. sz.

¹²¹⁴ Engel 1999. (2003.) 586. Ezekben az esetekben egyébként részben igazolható volt, hogy a más településről megnevezett személy birtokos volt Valkó megyében is. A fenti, néhány kivételt jelentő esetben is ez lehetett a helyzet.

¹²¹⁵ Engel 1999. (2003.) 590–596.

¹²¹⁶ Ilyen eset pl. 1288: ÁÚO IX. 481–482. (RP. 241. sz.); 1326: AOkl X. 536. sz.

¹²¹⁷ Závodszy 1904. 165. (I/40.), 171. (II/18.)

¹²¹⁸ A különbség látványos kihangsúlyozásaként pl. 1219-ben a Váradi Regesztrumban (RV 213. sz.) és egy 1220. évi nádori oklevélben (PRT I. 647–648., RP 8. sz.) is külön kiemelték, hogy az eljáró poroszlók közül az egyik a királyé, a másik a nádoré volt.

pristaldusok névsorát, ritkán találjuk meg köztük kétszer ugyanazt a nevet. 1206 és 1248 között 75 esetben tudjuk beazonosítani a nádor illetve az alnádor eljáró poroszlóját.¹²¹⁹ Ebből a 75 esetből 65 különböző poroszlót tudunk elkülöníteni. 58-an csak egyszer bukkannak föl a nádor mellett.¹²²⁰ Összesen csak 7 olyan poroszló van, akinél legalább kettő felbukkanást tudunk azonosítani: *Osa*-i Egyed (*Aegidio de villa Osa*) kétszer szerepel a Várad Regesztrumban Miklós nádor poroszlójaként, két egymáshoz közeli, 1219. évi eset kapcsán. Mindkétszer a széplaki apát volt a vádló, aki lopással vádolt különböző faluból való embereket, ám mindkét alkalommal bebizonyosodott, hogy hamisan tette.¹²²¹ Nagyon valószínű, hogy itt egyszerre kísért a nádori poroszló a lopási eset vádlottjait a káptalanhoz, csak mivel két külön esetről és más faluból származókról volt szó, ezért a káptalan külön jegyzőkönyvezte azokat. Ám ez logikailag egyetlen felbukkanást jelent a poroszló szempontjából. Két önálló felbukkanása van egy Leger (avagy Luger) nevű poroszlónak, aki 1213-ban Bánk nádor szolgálatában jelent meg, és két teljesen különböző ügy vádlottjait kísért a várad káptalanhoz.¹²²² Ugyancsak kétszer bukkann föl scundai Both, akit a másik alkalommal scundai Dochnak említenek, ám azonosságuk nagyon valószínű. Ampod fia Dénes nádor poroszlójaként jelennek meg egy 1232 végi és egy 1233. évi oklevélben, lényegében ugyanazon ügy kapcsán, csak a második alkalommal a volt alperes perelte vissza a volt felperest.¹²²³ Azonosságukat indokolhatja az is, hogy itt a második ügy lényegében folytatása volt az előzőnek, így a régi poroszló alkalmazása természetesnek tűnhet. Háromszor is feltűnik Budmér nembéli Budmér Barc fia Miklós nádor szolgálatában, igaz, egyik alkalommal csak egy „B” szíglával rövidítve, de az azonosság itt is feltételezhető.¹²²⁴ Mindhárom oklevél 1226-ra tehető (az egyik diploma keltezés nélküli, de az 1226. évi kelet itt is feltételezhető), és a pannonhalmi monostor különféle, közelebbről össze nem függő ügyeit tárgyalják, így a közös szálat Pannonhalma jelentheti. A legtöbbször, 4 alkalommal, ladányi Csépán jelenik meg poroszlóként a nádora mellett, mindannyiszor a Várad Regesztrumban 1219–1220. évi jogesetek folyamán. Két eset hasonló ahhoz, mint amit *Osa*-i Egyed esetében is láttunk. Balázs, nagykörűi apát vádolt be egyeseket tolvajlásért, másokat károkozásért a

¹²¹⁹ Az egyes források hivatkozását lásd fentebb, a nádori poroszlók elnevezését tárgyaló főszöveg lábjegyzeteiben, illetve Szócs 2011. 154. 71. jz.

¹²²⁰ Amennyiben feltételezzük, hogy az 1219-ben, a Várad Regesztrumban Barc fia Miklós poroszlójaként szereplő *Toma*, és az 1221-ben, Benedek tatái apát oklevelében felbukkanó, Móric alnádor poroszlójaként eljáró *Thoma* nem azonos (RV 226. sz. és ÁÚO I. 182.). Ha mégis, akkor csak 56 poroszló bukkann föl egy alkalommal a nádor mellett.

¹²²¹ RV 175. és 180. sz.

¹²²² RV 9. és 15. sz.

¹²²³ UB I. 139–140., 152. (RP 33–34. sz.)

¹²²⁴ PRT I. 675., 676–677. (RP 18., 20–21. sz.)

nádor előtt. A feleket közösen küldhette Váradra a nádor Csépán poroszlójával, amit jól mutat, hogy két, egymás mellett álló bejegyzésről van szó.¹²²⁵ Egy évvel korábban, egy 1219. évi bejegyzésben szintén Balázs, nagykörűi apát a vádló egy lopási ügyben. Ekkor is ladányi Csépán révén küldte a feleket Váradra, ám azok nem jelentek ott meg.¹²²⁶ A negyedik alkalommal az ügynek már nem volt köze Balázs apáthoz.¹²²⁷

Ezekben az esetekben az látszik tehát, hogy ha fel is bukkan egy poroszló többször, sokszor akkor is csak „megszorításokkal”. Ugyanazon vagy hasonló ügyek kapcsán, esetleg ugyanabban az évben. Egy esetben viszont egy jól láthatóan szervezett, a nádor mellett állandó jelleggel ott található poroszlói rendszer felállítására is történt kísérlet. Tomaj nembéli Dénes esetében több nádori poroszló is ugyanabból a rokonsági körből került ki. Rosd nembéli tahi Dénest (*Dionisius de Toh de genere Rusd*) három alkalommal találjuk Dénes nádor szolgálatában: 1237-ben két alkalommal, 1239-ben egyszer, mindannyiszor pannonhalmi vonatkozású ügyben.¹²²⁸ Dénes poroszló rokona volt az a Rosd nembéli „P” sziglával jelölt személy, aki szintén 1237-ben volt Dénes nádor poroszlója, egy szintén pannonhalmi birtokperben.¹²²⁹ Tahi Gábor talán ugyancsak rokona volt tahi Dénesnek. Gábor két 1239. évi, egymással némileg összefüggő (nem pannonhalmi) ügyet tárgyaló oklevélben bukkan föl, mint nádori poroszló.¹²³⁰ Tomaj nembéli Dénesnek összesen 11 eset kapcsán tudjuk a poroszlóit azonosítani, ebből 6 alkalommal a fentiek szerepelnek, ami mindenképpen egy szervezett rendszerre utal. Tah település a Szentendrei-szigeten (régí nevén: Rosd-szigeten) volt, amely szigetről a nemzetség is nyerte a nevét. Tahi Dénes később is felbukkan, mint fogott bíró egy szintén pannonhalmi vonatkozású perben.¹²³¹ Hogy Dénes nádor miért pont őket nevezte ki a poroszlóinak, nem tudjuk.

A nevek különbözősége tehát azt sugallja, hogy – a Rosd nembéli Tahiakat leszámítva – a poroszlók alapvetően nem egy adott hatósághoz voltak hozzárendelve. Ezt erősíti az is, hogy ugyanazon poroszló több, különböző bíró szolgálatában is felbukkant. A Váradi Regesztrum 1214. évi bejegyzésében található az az eset, amikor a bihari várnépek bevádolták Magnus klerikust, hogy földközösségen kívüli. Magnus erre azt felelte, hogy már volt ezzel kapcsolatban egy pere Mog nádor és bihari ispán előtt, amikor Tupa volt a poroszló. Tupát előállították, aki igazolta is mindezt. A felperesek erre a poroszlót vádolták be, hogy hamisan

¹²²⁵ RV 244. és 245. sz. (az eredeti, 16. századi kiadásban is egymás mellett állt a két bejegyzés)

¹²²⁶ RV 217. sz. vö. RP 5. sz.

¹²²⁷ RV 269. sz.

¹²²⁸ PRT I. 752–753., 753–754., 768–769. (RP 48., 50. és 62. sz.)

¹²²⁹ PRT I. 755–756. (vö. RP 47. sz.)

¹²³⁰ ÁÚO XI. 309–310., VII. 77–78. (RP 63–64. sz.)

¹²³¹ Karácsonyi 1900. 931–932.; ÁMTF IV. 702.

tanúskodott. Erre előállították azokat a bírókat is, akiknek Tupa – elmondása szerint – korábban a poroszlója volt. A bejegyzés hét konkrét bíró nevét sorolta fel, ispánét, udvarispánokét, mások titulását nem tüntetve fel. A vádlók kiválasztottak két ilyen bírót, akiknek a poroszlóval együtt esküt kellett tenniük, amely igazolta Tupa hitelét. Ám a káptalani eskü pillanatában a vádlók meghátráltak.¹²³² Mog nádor bíraskodása óta (amelynek 1206-ban kellett történnie, mert csak ebben az évben volt bihari ispán is egyben)¹²³³ 1214-ig bezárólag legalább 8 bíró keze alatt fordult meg Tupa (a bejegyzés ugyanis azt is hozzátette a hét név felsorolása után, hogy „másokat” (*et alios*) is odaállított a poroszló a korábbi bírók közül), ami azt mutatja, hogy szinte „közkézen forgott”. Hasonló bizonyítási eljárással találkozunk egy 1236. évi ügyben is, amikor a zalai udvarnokok azzal vádolták ollári Jakó fia Eszten poroszlót, hogy hamisan állítja, hogy ők megverték volna őt. Itt a nádori poroszlót maga mellé vevő felperes, Zlaudus szervezte meg a nádor előtt a bizonyítást, és részint Kálmán herceg és Bertalan veszprémi püspök okleveleivel, továbbá Arnold zalai ispán, Gecha borsi ispán, Belid comes, Türje nembéli kopasz Dénes comes, és sok zalai vármegyeinek a tanúságával (*testimonio ... aliorum quamplurimorum parochianorum*) igazolta a poroszlót.¹²³⁴ Vagyis Dénes ezen poroszlója minimum ennyi korábbi bíró keze alatt fordult meg. Természetesen mindez nem jelentett egy folyamatos rotációt. Éppen ez az oklevél árulja el, hogy az ügy befejeztét azért nem tudta Dénes nádor ezen poroszlóra bízni, „mert a mondott Eszten poroszló egy más ügyünkkel volt elfoglalva”.¹²³⁵

A „királyi emberek” esetében azt láttuk, hogy többnyire a helyi lakosokból kerültek ki az aktuális parancs végrehajtói. Ha a poroszlókat ebből a szempontból vizsgáljuk meg, akkor szintén fedezhetünk fel párhuzamosságokat. Már az is feltűnő, hogy az előbb tárgyalt, 1236. évi bizonyítási eljárás során is dunántúli bírókat állítottak elő. Ha a poroszló faluját (Ollár) nézzük, az is Zala megyében volt, ahová a per tárgya, Zalaszántó is esett.¹²³⁶ A Váradi Regesztrum eseteiben is láthatunk összefüggéseket a poroszló faluja és a jogeset területi vonatkozása között,¹²³⁷ és az okleveles anyagban is felbukkannak ilyen tendenciák.¹²³⁸ Más

¹²³² RV 197. sz.

¹²³³ Archont. 1000–1301. 17.

¹²³⁴ HO VI. 32. (RP 43. sz.)

¹²³⁵ „quia predictus pristaldus Esten impeditus erat aliis nostris negociis” HO VI. 33.

¹²³⁶ Csánki III. 87.

¹²³⁷ Pl. az előbb említett 97. sz. eset, bihari vonatkozású ügyben a poroszló Tupa faluja a Biharnagybajom mellett fekvő Görbely (K. Fábíán 1997. 73.); 103. sz. Szabolcs megyei eset: a poroszló a közeli Kraszna megyei Lecsmér faluból való (K. Fábíán 1997. 102.); 313–314. sz. Vas megyei eset: a poroszló „Symeonem de villa Sag”, amely a Vas megyei Alsósággal azonosítható (K. Fábíán 1997. 119.); a négyszer is felbukkanó Ladányi Csépan poroszló faluja a Heves megyei Jászládánnyal azonosítható (K. Fábíán 1997. 88.), jogesetei pedig három alkalommal hevesi vonatkozásúak (mikor Balázs, nagykőrüi apát pereiben szerepelt), egyszer Külső-Szolnok

esetekben viszont nem lehet kimutatni, hogy a poroszló lakhelye a jogesethez közel esett volna. Látható, hogy a poroszló nem feltétlenül volt közvetlenül szomszédos, de szinte mindig abból a tágabb régióból került ki, amelynek a perét éppen intézték. Ez logikus is abból a szempontból, hogy szükség esetén könnyebb volt előkeríteni őket, ahogy ők is jobban megjegyezték egy adott, sok esetben szülőföldjüknek számító régió terület viszonyait. Ráadásul a bírói intézmények többsége eleve regionális jellegű volt, csak néhány országos, vagy egy nagyobb országrészre kiterjedő hatáskörű nagybíróval számolhatunk ekkoriban. Valószínű tehát, hogy a poroszlói segéderő egy adott területhez kötődött, és amikor a nádor egy konkrét megyébe érkezett, akkor az ott felbukkanó peres ügyek intézéséhez az ottani, helyi poroszlók segítségét vette igénybe. Így a *pristaldus* megbízatása akár le is járhatott az ügy lezárásával, de a nádor maga mellett is tarthatta még őt valamilyen más alkalomra. Ezt a jelenséget próbálta kivédeni az 1231. évi Aranybulla, amelyben kimondták, hogy „poroszlót senki se tartson magánál egy évig vagy két évig, vagy annál tovább, csak annak az ügynek az elintézéséig, amelyre küldték”.¹²³⁹ A törvényszöveg szintén azt az állapotot tekinti normálisnak, hogy a poroszló nem a bíró személyéhez, hanem a konkrét ügghöz kapcsolódik, tehát a bírói kör mellett nem állandó poroszlók dolgoztak.

Ez látszólag hasonlít a „nádori emberek” szisztémájához, hiszen amikor ezeket a hasonló funkciókat ellátó személyeket a sajátjuknak mondták, ott is csak arra utaltak, hogy éppen abban az egy esetben járt el az illető a nádor nevében, egyébként többnyire a helyi lakosság közül kerültek ki. Ennek ellenére a „nádori emberi” szervezetet mégsem tekinthetjük a poroszlói intézmény szerves folytatásának (azaz nem csak egy névváltásról volt szó). A „nádori ember”, mint láttuk, nem minősült intézménynek, inkább a „fogott bíróhoz” hasonlíthatjuk ebből a szempontból, aki bárki lehetett (a szokásjog szabta tekintélyi kereteken

megyei (RV 217., 244–245., 269. sz.); 289. sz. Temes megyei eset: a poroszló Acsádi Peta, amely falu szintén Temes megyében volt (K. Fábán 1997. 23.); 266. sz. Tolna megyei eset: a poroszló Inokai, amely Tolna megyei település (K. Fábán 1997. 81.); 271. sz. Komárom megyei eset: a poroszló a közeli, Sopron és Győr megye határán fekvő Árpás faluból való (K. Fábán 1997. 25.).

¹²³⁸ 1234-ben egy Borsod megyei ügyben Péter alnádor poroszlója Nyék falubeli (HO VIII. 31–32., RP 37. sz.), és ilyen nevű település volt Borsod megyében is (ÁMTF I. 794–795.). Egy 1245. évi Veszprém megyei ügyben a nádori poroszló salamoni Márk (PRT VIII. 288–289., RP 72. sz.), és – más megyék mellett – Veszprém megyében is volt egy Salamon nevű település (Csánki III. 249.). Egy Sopron megyei ügyben a poroszló Majádi Declip (ÁÚO VI. 511–512. vö. Karácsonyi 1900. 1078.), és Majád volt Sopron megyében is (Csánki III. 619.). Vas megyei vonatkozású az az 1222 és 1225 közé tehető nádori ítélet, ahol Koloni Farkas volt a poroszló (ÁÚO VI. 435.), Kolon pedig szintén Vas megyében volt (Csánki II. 766.). 1223-ban egy Esztergom megyei jogesetben kurali Csépán a nádori poroszló (MES I. 241–242.), amely település szintén Esztergom megyében volt (ÁMTF II. 297–298.).

¹²³⁹ „Prestaldum nullus per annum vel biennium, vel ultra secum detineat, nisi usque ad decisionem cause, ad quam impetravit.” DRMH I/1. 40. Magyarul: Szöveggyűjtemény 276.

belül, természetesen), de utána megbízása megszűnt, és nincs arra adatunk, hogy mindig ugyanaz a néhány személy lett volna a fogott bíró, vagy éppen a királyi, nádori ember. A poroszló ellenben – úgy tűnik – intézményesítetten is poroszló volt, ezt a tisztséget nem csak egy alkalomszerű megbízás nyomán nyerte el. Hiszen fentebb több példát is láttunk arra, hogy több (helyileg azonos régióból kikerülő) bíró szolgálatába is állhattak, amolyan „szóbeli hiteleshelyként” üzemelve. A poroszlói rendszer hanyatlását azonban a valódi, írásbeli alapon működő hiteleshelyek hozták el, mert sokkal biztosabb alternatívát kínáltak az egyes jogügyletek bizonyítására. Amikor pedig törvénybe foglalták, hogy a poroszlók tanúsága csak a hiteleshelyi tanúsággal együtt legyen érvényes, akkor feleslegessé is tették egyben a létüket. Az adott hatóság azonban nem nélkülözhetette a gyakorlatban is eljáró segédszemélyzetet, bár az innentől kezdve bárki lehetett, hiszen az ügy bizonyíthatóságát a hiteleshely közbenjárása garantálta.¹²⁴⁰ Így alakult ki a „királyi ember” megbízási szokása, amely sokban a poroszlói rendszert másolta, de nem abból jött létre, hanem a helyett. Az 1250-es évektől megjelenő „helyhez kötött” nádorok tartottak saját segédszemélyzetet, de ez inkább bárói mivoltukból eredt, nem számítottak klasszikus „hivatali” segédszemélyzetnek, bár nyilván arra is lehetett őket használni. Ám hogy már a korai időktől kezdve is mindig más név bukkan fel „nádori emberként”, arra kell gondolnunk, hogy a végrehajtó személyét már ekkor is spontán, rövidebb alkalmakra jelölték csak ki.

¹²⁴⁰ Elvileg felvethetjük, hogy az 1240–1250-es években és az után a forrásokban *poroszló* névvel illetett személyek voltaképpen poroszlónak tekinthetők-e. Funkcionális szempontból semmiképpen, hiszen ekkor már nem közhitelű tanúként voltak jelen, csak hivatali segédszemélyzetként. A poroszlók visszaszorulásának és eltűnésének az itt, és a korábbi szakirodalomban is emlegetett korszakhatárai így valójában az *elnevezés* eltűnésének az idejét jelölik. Tanúságtevő és perben bizonyító poroszlóval a tatárjárás után már nem találkozunk (a nádori anyagban legalábbis), így a klasszikus poroszlói intézmény már akkor lehanyatlott, amikor a terminológia maga még fennállt. Ennek ellenére magunk ózdkodnánk attól, hogy ezeket az adatokat egy országos tendenciává tágítsuk, hiszen valószínű, hogy az ország hiteleshelyekkel kevésbé lefedett keleti részein még egy darabig virágzott a szóbeli bizonyítás rendszere. A kérdés tisztázása voltaképpen egy bizonyítási paradoxon lenne: ezt a témát csak írásbeli forrásokkal tudjuk kutatni, ám a nagyobb számú okleveles anyag megjelenése éppen a poroszlók létezését teszi feleslegessé. Vagyis abban a tatárjárás utáni régióban, amelynek viszonyait jól ismerjük, mert a korban kifejtett hiteleshelyi tevékenységet folytattak, biztosan visszaszorultak a poroszlók. Ahol viszont elviekben létezhetek, azt az írott források híján nem tudjuk igazolni.

9 – A HIVATAL BETÖLTÉSE

A korai időkre nézve meg kell elégednünk azzal a közhellyel, hogy a nádori hivatal betöltése a királytól függött, azaz saját jogon ő nevezte ki és tette le a nádorokat (ahogy minden más világi, sőt, kezdetben egyházi tisztségviselőt is). A legkorábbi írásos forrás a király ezen jogára 1199-ből való, amikor Imre király magyarázkodni kényszerült III. Ince pápa előtt, hogy ezzel feleljen a lázadó öccse pártján álló püspökök vádjaira. Levelében többek között ezt írta: „... Elevationis, Várad említett püspöke ... midőn látta, hogy mi a nádorispánt [ti.: Mogot], aki által fegyveres támadást szerveztek elvesztésünkre, hűtlensége lelepleződve, méltóságától megfosztottuk, s helyébe kiváló hűségéért Mihály ispánt akartuk kinevezni, szándékunk megakadályozására Mihály ispánt kiközösítettnek nyilvánította”.¹²⁴¹ Az ármánykodás ekkor nem volt sikeres, mert Mihály (más néven Mika) 1199-től nádor lett (mellesleg a kiközösítés politikai fegyverre degradálása miatt parancsolhatta meg az év elején Ince a magyar főpapoknak, hogy nyilvánvaló ok nélkül ne közösi ki Imre király „familiárisait és tanácsosait”).¹²⁴² Már ebben a levélben is találkozunk azzal a 13. századot szinte folyamatosan végigkísérő ténnyel, hogy a kinevezés ugyan a király joga volt, ám tekintettel kellett lennie a döntések meghozatalában a mindenkori politikai erőviszonyokra. Azon 13. századi forrásokban, amelyekben felbukkan a nádorváltás, többnyire jelen van az is, hogy a király ugyan *de iure* saját jogon állított nádort, de erről nem kizárólag saját maga döntött.

Az Aranybulla 1231. évi megújítása már törvényszerűen tartalmazta azt az 1222. évi változatban nem szereplő kitételt, hogy a nádort az éves augusztus 20-i fehérvári törvénynapon kérésre leváltja a király: „Ha a nádor eközben [ti. az év közben] rosszul intézné a király és az ország ügyeit, könyörögni fognak nekünk, hogy helyére hasznosabbat állítsunk, akit akarunk, és mi az ő kérésüknek engedni fogunk.”¹²⁴³ A törvényt a középkori viszonyoknak megfelelően nem volt kötelező királyokon átívelő folyamatossággal szó szerint betartani (hacsak nem váltak passzusai időközben szokásjoggá), így ezt a rendelkezést sem

¹²⁴¹ „E[levationis] quoque frater eius Varadiensis dictus Episcopus ... videns nos palatinum comitem, per quem ipsi rabiem armorum in eversionem nostram incitaverant, propter deprehensam eius infidelitatem, dignitatibus suis denudare, et Michaellem comitem propter eminentiam sue fidelitatis eidem nos velle subrogare, ad impedimentum propositi nostri eundem Michaellem comitem denunciavit excommunicatum” ÁÚO VI. 199. Magyarul: ÁALev 122.

¹²⁴² „familiares et consiliarios suos” CD II. 350–351.

¹²⁴³ „Si palatinus interim male administraverit negotia regis et regni, supplicabant nobis, ut utiliore loco eius constituamus, quem volumus, et nos eorum precibus annuimus.” DRMH I/1. 38. Magyarul: Szöveggyűjtemény 274.

célszerű úgy kezelni, mint a mindenkori király nádorválasztás terén meglévő jogának első szűkítését, inkább csak mint egy lenyomatot II. András pillanatnyi belpolitikai mozgásteréről. Nincs is arról konkrét információnk, hogy ezzel a passzussal valaha is éltek volna. Legvalószínűbben II. András bizalmi embere, Ampod fia Dénes nádor 1234–1235 folyamán történő leváltása esetében gyaníthatnánk ezen törvény alkalmazását, de az ottani nádorcseré pontos időpontja sajnos nem ismert. Később – a korábbi nádor utolsó, és a következőnek az első említései alapján – csak néhány esetben találunk olyan nádorváltást, amely biztosan augusztus 20-a környékére esett volna, de az említett törvény alkalmazása ezeknél sem bizonyítható.¹²⁴⁴ Nagyon hasonló tartalommal rendelkezett az 1290. évi törvény 25. cikkelye, amely szerint az évenkénti székesfehérvári országgyűlésen „országunk összes bárói és nemesei ... megvizsgálják a bárók tetteit, miképpen járt el ki-ki közülük a saját tisztségében, és tartották meg az ország jogait, és ki-ki érdemei szerint jutalmát, vagy mulasztásai és vétkei szerint büntetését a mi és tanácsosaink ítélete szerint még aznap elvegye.”¹²⁴⁵ A „tanácsosaink” kitétel a III. András király mellett működő főpapi kört és hozzájuk tartozókat jelentette, akik így akartak biztosítékot szerezni a komoly tisztségeket viselő főurak ellenében.¹²⁴⁶

Ám a fenti passzusnál érdekesebb az az 1290. évi törvénycikk, amely konkrétan a nádorválasztást szabályozta. Kimondta: „a nádort, tárnokaink mesterét, az alkancellárt és az országbírókat országunk nemesének tanácsából, országunk régi szokása szerint fogjuk kinevezni”.¹²⁴⁷ Bár a király kinevezési jogát ebben is alapnak tekintették, de ebben a cikkelyben már nem csak a hatalmaskodva működő nádor leváltásának a(z elméleti) jogát kapták meg a nemesek vagy „tanácsosok”. A törvény alapvetőnek tekintette, és a kor egyik igen erős hivatkozási alapjaként az ország régi szokásából valónak (*ex antiqua consuetudine regni nostri*) állította be a nemesek tanácsának (*consilium nobilium*) kikérését a legfőbb méltóságviselők választásakor. A bárói hatalom politikai súlyának megnövekedése a 13. század második felére a történetírásunk egyik régi megállapításának számít.¹²⁴⁸ Hogy a fenti passzusnak tényleg volt korábbi hagyománya, mutatja Csák nembéli Máté fia Máté egyik

¹²⁴⁴ Lásd Archont. 1000–1301. 19–25.

¹²⁴⁵ „omnes barones et nobiles regni nostri ... inquirentes de factis baronum, qualiter quilibet ipsorum in suis comitatibus processerint et conservaverint iura regni, et secundum sua merita premia et demeritavel commissa supplicia ipso die secundum iudicium nostrum et consiliariorum nostrorum recepturi.” DRMH I/1. 46. Magyarul: Szöveggyűjtemény 288.

¹²⁴⁶ Zsoldos 2010a. 325.

¹²⁴⁷ „palatinum, magistrum tavernicorum nostrorum, vicecancellarium, iudicem curie ex consilio nobilium regni nostri ex antiqua consuetudine regni nostri faciemus” DRMH I/1. 45. Magyarul: Szöveggyűjtemény 285.

¹²⁴⁸ Kristó 1979. 185–192. (korábbi szakirodalommal)

1278. évi oklevele, aki a megválasztását úgy írta le, hogy „urunk, Magyarország kiváló királya öméltóságának és báróinak egyetértésével és tanácsára minket az ő nagylelkűségének kegyelméből a nádorságra, illetve a somogyi, soproni és a bányai ispánságokba emelt”.¹²⁴⁹ Még érdekesebben fogalmazott egy néhány hónappal korábbi, 1278. március 25-i oklevél, amelyet Csák nembéli Máté fia Péter nádornak címzett Iharos fia Gergely és három bírótársa.¹²⁵⁰ Őket még Pécs nembéli Dénes nádor rendelte ki bíróként egy birtokperre március 6-án,¹²⁵¹ de mivel nem sokkal utána nádorváltás történt, és Dénes helyébe Péter került, ezért a kirendelt bírák március 25-én már csak Péternek címezheték válaszelevelüket. Ebben azt is leírták neki, hogy „királyi kegyből az egész ország révén nádor lettél” (*de gratia regia per totum regnum estis palatinus*).¹²⁵² Bár nem biztos, hogy érdemes lenne négy egyszerű fogott bíró oklevelének a szövegezésébe komoly szemantikai finomságokat keresni, de feltűnő, hogy Péter nádori méltóságát ugyan „királyi kegyből” (*de gratia regia*) eredeztették, de a nádorrá emelésében a *regnum* tulajdonítottak tevékenyebb szerepet, hiszen Péter *per totum regnum* nyerte el a méltóságát. A *regnum* alatt ebben a szöveggörnyezetben az ország politikailag aktív közösségét érthetjük.¹²⁵³ Mivel László nagykorúsítása után, 1277–1278 folyamán Lodomér esztergomi érsek és köre már megpróbálkozott bizonyos rendi intézmények bevezetésével, így ez utóbbi megfogalmazást talán ennek a nyomát őrző célzásnak is értelmezhetjük, és a *regnum* által kinevezett Péter nádor képe áll itt szemben a néhány hónappal későbbi, a „bárók egyetértésével és tanácsára” (*baronum consensu ac consilio*) kinevezett Máté nádorral, amely a IV. László alatti oligarchikus „túlhatalmat” tükröznél. Valószínű azonban, hogy ez az értelmezés túlságosan erőszakolt lenne, hiszen egyrészt, mint említettük, négy kirendelt Somogy megyei bíró oklevelének a latinságát nem feltétlenül lehet az akkori legmodernebb, rendi eszmékre utaló jogi terminológia alapján értelmezni. Másrészt a „lodoméri rendi konszolidáció” nádora nem az állítólag a *regnum* által választott Csák nembéli Péter volt, hanem éppen „a bárók tanácsára” kinevezett Máté,¹²⁵⁴ és az oligarchaellenes főpapi körtől mi sem állhatott távolabb, mint hogy az oligarchikus hatalom egyik egyik hangsúlyos szereplőjét, Csák Pétert akarják a *regnum* által helyzetbe hozatni. Ha

¹²⁴⁹ „Dominus noster inclitus rex Hungariae Excellentiae suae et suorum Baronum consensu ac consilio nos Magnitudinis suae ex gratia Palatinatu, Comitatus videlicet Symighiensi, Suproniensi, et de Bana sublimando” CD V/2. 477. vö. RP 192. sz. (az oklevél már csak Fejér kiadásában maradt ránk, ezért nem változtattunk a nyilván általa anakronizált helyesíráson)

¹²⁵⁰ Kubinyi 1867. 109–110.

¹²⁵¹ ÁÚO IX. 48–49. (RP 185. sz.)

¹²⁵² Kubinyi 1867. 110.

¹²⁵³ Gerics 1987. 258–259. ill. passim.

¹²⁵⁴ Lásd a „4.3 – Az »oligarcha-nádorok« kora” c. alfejezetet.

tehát a fenti két, nádorválasztást említő szövegrészletbe nem is kell a formálódó főpapi rendiség és a bárói hatalom akkori eszmei ellentétét beleláttni, kicsit általánosabban mégis bepillantást engednek abba, hogy az „oligarcha-nádorok” idejében milyen súlypontokkal zajlott a nádori szék betöltése. A legitimáció elméletileg a királytól eredt, de a gyakorlatban a politikai környezete döntött (finomabban fogalmazva: „adott tanácsot”) a kérdésben, és láthatóan ezt fontosnak is tartották megemlíteni, a korabeli politikai modellben betöltött szerepüket kihangsúlyozandó. Egyáltalán nem túlzott tehát az 1290. évi törvény megfogalmazása akkor, amikor „országunk régi szokása szerintinek” tüntette azt fel, hogy III. András az ország nemeseinek tanácsából nevezze ki a fontosabb főméltóságokat. Itt tulajdonképpen a IV. László alatt megszokott helyzetet ígértették meg az új királlyal. Elképzelhető, hogy ennek a kényszerű „tanácsnak” a szándékos elhallgatását olvashatjuk IV. László azon 1287. évi oklevelében, amelyben az ekkor már a saját politikai elitjével erősen dacoló király vágyalmát jelenítették meg. Ugyanis amikor László a budai polgároknak különféle előjogokat adva mentesítette őket a nádori joghatóság alól is, hozzátette, hogy a nádor „mindenkor a királyi kegyből lesz, az ő méltóságának érdemei szerint”.¹²⁵⁵ Ezek az apró megjegyzések azonban csak sejtetni engedik azt a politikai háborút, ami IV. László és az egymással is ellentétes érdekeket képviselő alattvalói között zajlott egy-egy magasabb pozíció betöltése körül.

Az 1290. évi nádorválasztást (is) szabályozó törvény szövegére egyébként szinte rimel egy jóval későbbi passzus a nádorválasztásról. Az 1439. évi, budai országgyűlésen hozott, és Albert király által szentesített törvény vonatkozó része szerint „minthogy a nádor az országlakosok részéről az országlakosoknak törvényt és igazságot szolgáltatathat s kötelessége is ezt tenni: azért az ország nádorát, így kívánván ezt az ország régi szokása, a királyi felség a főpapoknak, báróknak és az ország nemeseinek tanácsára velük egyetértőleg válassza ki.”¹²⁵⁶ C. Tóth Norbert kutatásai és megállapítása szerint a Nagy Lajos-kori állapotok visszaállítását szorgalmazó törvénykorpusz itt a nádor országgyűlésen történő megválasztását szögezte le, amely szokás – ritka kivétellel – 1342-től kezdve az Anjou-korban, majd később, a Zsigmond korban is élt.¹²⁵⁷ Az 1342. év nádorváltását pedig úgy írta le Zsámboki Miklós egy nem sokkal kinevezése után kiadott oklevélben, hogy Vilmos nádor halála után „a király kegyessége, a főpapok, bárók és az ország nemeseinek egyetértő tanácsával, az isteni

¹²⁵⁵ „exemptam a iurisdictione regni nostri palatini, qui regia de gratia pro tempore fuerit illius in fasscibus dignitatis” Elenchus III/2. 83. (Mon. Bp. I. 229.) Tegyük hozzá: az oklevél hitelessége a szakirodalomban vitatott, de újabban már nem tekintik hamisnak (lásd RA 3449. sz., Györffy 1997. 189.).

¹²⁵⁶ CJH I. 280. Magyarul: uo. 281.

¹²⁵⁷ A Zsigmond korra: C. Tóth 2012a., különösen 64–65. Lajos korára: C. Tóth 2012b. 439–440., 443–447.

gondviselés révén a nádori hivatallal díszítette fel” őt.¹²⁵⁸ C. Tóth Norbert az emögötti megfogalmazás mögött is egy országgyűlésre való utalást sejtett.¹²⁵⁹

Felvetődik a kérdés, hogy a 13. század végén, amikor a fentiekhez hasonló szóhasználatot írtak a nádorok kinevezéséről, és amikor amúgy is egy kísérlet történt a rendiség kiépítésére,¹²⁶⁰ kimutatható-e, hogy a nádort az országgyűléseken (is) választották? A felvetésre nem lehet igenlő választ adni. Ha elfogadjuk, hogy az tekinthető országgyűlésnek, ahol egyszerre jelentek meg és léptek föl a főpapok és bárók mellett az ország servienzei, akkor az 1277. május végén tartott rákosi gyűlés tekinthető az első ilyen alkalomnak.¹²⁶¹ Láttuk, hogy 1278 tavaszán Pétert (legalábbis egy oklevél megfogalmazása szerint) „per totum regnum” emelték nádorra. Mint fentebb szó esett róla, nem biztos, hogy ezt a korabeli rendi terminológia alapján kellene értelmezni, és egy esetleges országgyűlésen való választást feltételezni. Ebben az évben tartott országos gyűlésről egyébként sincs tudomásunk. Szól ugyan egy oklevél egy 1278. évi rákosi országgyűlésről, de az biztosan hamis, mivel az ott olvasható bárónévsor nem illik a korba (mellesleg Roland nádor részvételét említette, többek között ez is anakronizmus).¹²⁶² Tágabban vizsgálva a kérdést, 1277 és 1290 között egyetlen olyan országgyűlést, de még szűkebb országos gyűlést sem találunk,¹²⁶³ amelynek az időpontja egyértelműen egybeesett volna a nádorváltások időpontjával.¹²⁶⁴ A III. András uralma (1290–1301) alatti nádorváltások logikáját részletesen feldolgozta Zsoldos Attila. Eszerint III. András az uralma kezdetén egy, a legfontosabb bárói famíliákat maga mellé emelő rendszert dolgozott ki (vagy talán inkább javasoltak neki), szerepet juttatva nekik a kormányzatban. A nádori tisztség betöltője évente cserélődött, rendszerint nyáron, III. András koronázása (július 23.) körüli időpontban. Ezt az általános szabályt írta felül egy másik szabályosság: a kormányzati válságperiódusokban, ami a

¹²⁵⁸ „regia benignitas de prelatorum et baronum ac regni sui nobilium unanimi consilio divina nobis favente clementia ipsius palatinatus honore decorarat” C. Tóth 2012b. 443–444., 51. jz.

¹²⁵⁹ C. Tóth 2012b. 444.

¹²⁶⁰ Gerics 1987. 265–309.

¹²⁶¹ A feltételrendszerre lásd Gerics 1987. 279.

¹²⁶² RA 2932. sz., lásd még S. Kiss 1971. 34.

¹²⁶³ Listaszerű felsorolásukat lásd S. Kiss 1971. 51–52.

¹²⁶⁴ Két esetben van elméleti lehetőség rá: 1286. június végén Rákoson tartottak országos gyűlést, Henrik fia Miklós nádor pedig 1285. dec. 14-én jelent meg utoljára, az őt követő Aba nb. Makján 1286. okt. 13-án először (és utoljára). A másik lehetőség az 1289. június végi fővényi gyűléshez köthető, amikor Aba Amadé 1288 augusztusa utáni utolsó felbukkanását Bászty nb. Rénold nádor 1289. aug. 21-i felbukkanása követte (Archont. 1000–1301. 22–23.). Mivel mindkét esetben egy, vagy több mint egy év hiátus található a nádorok névsorában, ezért ezeket az alkalmakat sem kapcsolhatjuk biztosan össze. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a többi esetben biztosan nem az országgyűlésekhez kötődött a nádorváltás, akkor kimondhatjuk: érdemi összefüggést nem lehet kimutatni.

gyakorlatban egy-egy főúri família András elleni lázadását jelentette, egyszerre két nádort választottak, egyet a „dunáninnyi”, egyet „dunántúli” jogkörrel.¹²⁶⁵ A nádori hivatal betöltésének logikája tehát itt eleve nem is az országgyűlésekhez kapcsolódott.

Az Árpád-korban tehát még nem tudjuk kimutatni, hogy a nádorok választása országgyűlésen történt volna. Az 1290. évi 9. törvénycikkben szokásjogként felhozott „nemesei tanácsa” a király közvetlen környezetét alkotó főúri kört jelentette inkább, akikre való hivatkozás szinte az egész 13. század folyamán jelen van az oklevelekben,¹²⁶⁶ és akik a kezdeti koalíciós kormányzás biztosítékát is így szentesítették. A befolyásuk a tisztségviselők megválasztására viszonylag nagy lehetett már IV. László uralkodása alatt is, sokszor egyetlen família ragadta magához a szinte teljes hatalmat a közigazgatásban.¹²⁶⁷ A helyzetet III. Andrásnak sem sikerült érdemben megváltoztatnia, így hát a maga javára fordította, és kompromisszumos megoldásként alkalmazta a folyamatos cseréket és párhuzamosságokat a hivatal betöltésekor. Az Anjou-kor nádorváltásaiban szintén nem mutatható ki az országgyűlések szerepe,¹²⁶⁸ és még nem meggyökeresedő, alkalmi ellenpéldákkal sem találkozunk, így ezt az intézményt legkorábban I. Lajos korától kapcsolhatjuk össze a nádori hivatal betöltésével.

¹²⁶⁵ Zsoldos 2010a, különösen 324–326.; lásd még a „4.3 – Az »oligarcha-nádorok« kora” c. alfejezetet.

¹²⁶⁶ Gerics 1987. 265–270.

¹²⁶⁷ Példákkal illusztrálva: Kristó 1979. 185–187.

¹²⁶⁸ Vö. C. Tóth 2012b. 441–442.

10 – A NÁDORI HIVATAL JÖVEDELMEI

Végezetül ki kell térni a nádori hivatallal kapcsolatos jövedelmekre. Hétköznapiasabban megfogalmazva: „miből élt” a nádor? Elöljáróban le kell szögeznünk, hogy a nádorokat szinte mindig az ország hatalmasabb főuraiból választották ki, akiknek „magánemberként” is komoly jövedelmük volt családi birtokaik után, így elméletileg nem is lenne lényeges, hogy valamilyen hivatali javadalmazást kapjanak. Ennek ellenére mindenképpen számolhatunk ilyennel is. A javadalmazás milyenségére az 1320-as évek utáni időszakra nézve viszonylag könnyű válaszolni, és ebben is Engel Pálé az úttörő szerep. Ő fejtette ki az ún. honor-rendszer Anjou-kori elvét, amely értelmében egy-egy főméltóság hivatalviselési ideje alatt megkapta bizonyos várak és a hozzá tartozó birtokok jövedelmét addig, amíg betöltötte ezt a hivatalt. A hivatallal együtt a honort is visszavették, majd egy részét (de általában nem pontosan a hivatali elődje által bírt tételeket) az új méltóságviselő kapta meg.¹²⁶⁹ Engel szerint ugyanakkor a rendszer – általa részleteiben nem tisztázott módon – visszanyúlt az Árpád-korba is. A honor előzményét várispánságokban vélte megtalálni, amelyet a vármegyéhez hasonlóan szintén *comitatus*nak neveztek.¹²⁷⁰ Tény, hogy az egyes ispánságoknak a nádori cím melletti birtoklását akár ezen honor-rendszer nyomának vagy előzményének is felfoghatjuk, de az is igaz, hogy a valamilyen főméltósággal párhuzamosan bírt *comitatusok* a korai időkben sohasem várispánságok, hanem mindig vármegyék voltak.¹²⁷¹ Később is csak elvétve fordultak elő várispánságok. Már volt róla szó, hogy először III. Béla idején kezdtek tételesen ispáni címeket rendelni az egyes nagyobb méltóságokhoz. 1192-től párosították ispánsággal a nádori és az országbírói (akkori nevén: királyi udvarispáni) titulust, majd Imre korától kezdve (1198–1200-tól) a tárnokmester, a szlavón bán és az erdélyi vajda is kapott egy-egy ispánságot a főméltósága mellé, igaz, nem minden esetben.¹²⁷² Nem lehetetlen, hogy mindezt a főméltóság javadalmazásának szánták. Feltűnő ugyanis, hogy a nádori méltóság esetében kezdetben nem össze-vissza társították az ispáni címet, és ez már önmagában is egy szervezett rendszert sejtet. A nádori szék mellé az első időkben következetesen a bácsi ispánság tartozott. Mog 1192-től viselte ezt a titulust mind III. Béla, mind Imre alatti hivatali ciklusában. A közte felbukkanó Ézsau nádor 1197–1198 folyamán szintén bácsi ispán volt.

¹²⁶⁹ Engel 1981.; Engel 1982. 880–887.

¹²⁷⁰ Engel 1981. 16–17.; Engel 1982. 898.

¹²⁷¹ Erre már Nógrády Árpád is felfigyelt: Nógrády 1995. 177.

¹²⁷² Archont. 1000–1301. 16., 27., 37., 42., 62. Elszórtan már korábban is előfordult, hogy egy főméltóság mellé más méltóság is kapcsolódott, erre leginkább a szlavón báni titulus esetén volt példa.

Tanulságos 1199-től Mika esete. Ő eredetileg bihari ispán volt 1198–1199 folyamán. A bihari ispáni címe mellé megkapta a tárnokmesteri, majd az udvarispáni tisztséget. Ám amikor 1199-ben kinevezték nádorrá, akkor a bihari ispánságát lecserélte a bácsi ispánságra. Tehát a nádori tisztséghez hozzá volt rendelve a bácsi ispáni poszt, és amikor Mika nádor lett, akkor meg kellett szabadulnia a régi megyéjétől. Ám az új nádor láthatóan vissza akart térni előző megyéjéhez, és 1200-tól vissza is kapta a bihari ispánságot, elhagyva a bácsit. Nyilván nem véletlen, hogy ezek után az őt követő nádor, Benedek 1202-től már *bihari* ispán is lett egyben. Pedig Mika élt (sőt, II. András alatt 1214 és 1221 között ismét Bihar megye élén találjuk), de akkor a nádori pozíciójával együtt a megyét is elveszítette.¹²⁷³ III. Béla és Imre alatt tehát a nádori hivatalhoz egy meghatározott megye ispáni címe is kapcsolódott. Fügedi Erik szerint a „jelenség oka ismeretlen. Feltehető egyrészt, hogy ezeknek a tisztségeknek [ti. nádor, udvarispán, tárnokmester, akiknél megjelent ekkortájt az ispánsággal való párosítás] nem volt független jövedelme, az ispánságoknak viszont volt, ezért az udvari tisztségviselők ispánságot is kaptak, amivel egy csapásra megoldódott a honorálás kérdése is; de olyan feltevés is lehetséges, hogy az udvari tisztségek viselőit eleve a megyéispánok közül választották ki.”¹²⁷⁴ Az utóbbi feltételezés biztosan elvethető, éppen a nádor példája alapján, hiszen nem az ispánok nyerték el valamelyik udvari tisztséget, hanem ahhoz járt egy ispánság. Ám az előbbi feltételezésben lehet logika, hiszen a III. Béla-kori jövedelemösszeírás alapján az ország 72 ispánsága – ha nem túlbecsültek az arányok¹²⁷⁵ – évi 25 ezer márkával látták el a királyt a neki járó kétharmad címén.¹²⁷⁶

A nádori rendszer a kezdeti állandó bácsi ispánsággal magában áll: az udvarispáni megyék párosításában semmilyen logika nem fedezhető fel, és II. András korától fogva már a nádor esetében is változott a helyzet. Ennek illusztrálására álljon néhány példa a kezdeti időszakra. II. András első nádora, Miklós, pozíciójában nyitrai, majd gyors váltással újvári ispán volt. Az őt követő, a nádori tiszteet immár harmadszorra elnyerő Mog először soproni,

¹²⁷³ Mindezekre lásd Archont. 1000–1301. *passim*

¹²⁷⁴ Fügedi 1986. 51.

¹²⁷⁵ III. Béla jövedelemjegyzékének hitelességéről már száz éves vita folyik a szakirodalomban. Kezdetben alapvetően hitelesnek fogadták el (némi felülreprezentációt látva benne), majd inkább megbízhatatlannak, manapság ismét affelé hajlik a kutatás, hogy kis túlzásokat leszámítva hitelesnek tekinthető. A kérdés kutatástörténetére lásd Barta–Barta 1993. 413–414.; legújabban Vajda 2013. 148–150. Legutóbb Weisz Boglárka gazdaságtörténész is felhasználhatónak, és néhol eltúlzottnak tekintette számadatait egy 2013. február 19-i előadásában: <http://www.tti.hu/esemenyek/715-beszamolo-weisz-boglarka-eloadasrol-a-tortenettudomanyi-intezetben.html> (letöltés ideje: 2013. március 11.).

¹²⁷⁶ Béla emlékezete 82. Ez ugyan – a maradék ispáni egyharmaddal számolva – csak megyénként évi 173 márká átlagos jövedelem lenne, ami igen kevés, de jelentős különbségek voltak az egyes megyék között, hiszen éppen ez a jegyzék emeli ki, hogy a királyt évente vendégül látó megyék mindegyike a királynak érkezésekor „legkevesebb száz márká ajándékot ad, de van, aki közülük ezer márkát is” (uo.).

majd bihari ispán is lett egyben. 1207-től az addig csak bácsi ispáni címet viselő Csépán lett a nádor, és együtt kezdte viselni mindkét tisztséget, tehát „magával vitte” megyéjét a nádori hivatalába. Ugyanezt látjuk a leváltásánál: az 1209-től őt követő Pot, addig csak mosoni ispán, nádor és mosoni ispán lett.¹²⁷⁷ Innentől fogva II. András idején sem a nádori, sem más hivatalhoz nem kapcsolódtak konkrét megyék, ha tendenciákkal lehet is számolni.¹²⁷⁸ IV. Béla korától aztán újra előfordult az is, hogy több cikluson át ismét egy adott ispánsággal párosították a nádori méltóságot: Hahót nembéli Arnold 1240-től somogyi ispán volt, majd amikor a tatárjárás után, 1242-től nádorrá nevezték ki, néhány hónapos méltóságviselése alatt mindkét címet együtt birtokolta. Eddig nincs is benne semmi különös, ám 1242 őszétől, amikor Kán nembéli László váltotta őt, akkor a nádori méltóság mellé ő is megkapta a somogyi ispánságot (pedig Arnold nem halt meg, és nem sokkal később a soproni ispánsággal vigasztalódhatott). László leváltása után utódja, Türje nembéli Dénes is somogyi ispán lett, ahogy annak utódja, Gutkeled nembéli István is. Pedig egyik leváltott nádor sem halt meg, csak más méltóságokba helyezték át őket, ám utódjuk a nádori cím mellett mindig megkapta Somogy megyét is.¹²⁷⁹ A megye azonban még István hivatala alatt kikerült a nádori cím égisze alól, és Héder nembéli Henrik kapta meg. Az Istvánt követő nádorok sem maradtak megye nélkül, és innentől kezdve hosszabb ideig Pozsony töltötte be a nádori „honor” szerepét. A címet újra elnyerő Türje nembéli Dénes hivatalviselése után Rátót nembéli Roland a pozsonyi ispáni címét is megörökölte elődjétől. Majd amikor Rolandot más méltóságba helyezte IV. Béla, akkor a helyébe kerülő Héder nembéli Henrik, addigi országbíró és somogyi ispán nem csak főméltóságát, de megyéjét is lecserélte, és ő is pozsonyi ispán lett.¹²⁸⁰ Az 1267-től nádori székbe kerülő Kemény fia Lőrinc pedig ismételten somogyi ispán lett. Később az „oligarcha-nádorok” méltoságpárosításában is fel lehet fedezni azt a logikát, hogy a nádori cím mellé legfőképpen a soproni és a somogyi, kisebb részt a pozsonyi és tolnai ispánságokat rendelték, egyebeket csak elvétele.¹²⁸¹ Mindez III. András koráig mutatható ki, onnantól kezdve ritkán párosították megyével a nádori hivatalt.¹²⁸² Bár tagadhatatlan tény,

¹²⁷⁷ Archont. 1000–1301. 17.

¹²⁷⁸ Ezekre lásd Nógrády 1995. 174–178.

¹²⁷⁹ Archont. 1000–1301. 19. és *passim*

¹²⁸⁰ Archont. 1000–1301. 19–20. és *passim*

¹²⁸¹ Archont. 1000–1301. 20–25.

¹²⁸² Ez nem azt jelenti, hogy az adott méltóságviselő ne lett volna megyésispán is egyben. Aba Amadé pl. Ung megye örökös ispánja volt, amit soha nem tüntettek fel neki a titulációk során. De ez a cím nem a nádori hivatalához kapcsolódott, hanem örökadomány volt. Hogy Amadé 1299–1300 között Újvár megye mellett a territóriumától igen messze eső Zala vármegye és a Vas megye területén található karakói várispánság ispáni címét is megkapta, annak nyilván aktuálpolitikai okai voltak: a királlyal szembeforduló Kőszegi-família

hogy az 1270-es évektől a somogyi és soproni ispánság viselése sokkal gyakrabban kapcsolódott a nádori címhez, mint bármi máshoz, óvatosnak kell lennünk a tekintetben, hogy kinevezhetjük-e valamiféle „honor-megyének” ezeket. Egyrészt, mivel ekkor (és talán már korábban is) a nádorok egyszerre több megye ispáni címét is viselhették, köztük olyanokét is, amit fel sem tüntettek a titulációk során. 1269-ben pusztán egy ízben a Kőrös megye területén található kemléki várispánsági cím is felbukkan Kemény fia Lőrinc nádor és somogyi ispán mellett.¹²⁸³ Nem lehetetlen, hogy hivatali ideje alatt mindig is viselte ezt a posztot, csak nem tették ki. Ráadásul az Anjou-kori példákból tudjuk, hogy a honor-megyék többségét az intitulációkban szinte alig tüntették fel. Ezeket az egyéb megyéket, ha voltak ilyenek nagyobb számban egyáltalán, nem tudjuk pontosan beazonosítani, jobb híján meg kell elégednünk azzal, hogy a fent felsorolt vármegyék ispánságát kössük össze a nádori méltósággal. A gyakorlatból látszik, hogy nem volt „kőbe vésve”, hogy egy új nádornak milyen megyét, megyéket kell adni, de ritkán léptek ki egy meghatározott, és nem is túl tágra szabott körből. A főbb méltóságviselők ispáni címmel párosítása nyilván kettős célt szolgált: egyrészt tényleges jövedelemforrást biztosíthatott,¹²⁸⁴ másrészt – főként a korai időkre nézve nem elhanyagolható szempontként – egyfajta hatalmi tényező is volt. Az ispáni címhez kötődtek olyan elemek is, pl. a megyei katonai csapatok parancsnoka, amelyekkel még az ország főbírái sem rendelkeztek, hiszen sem a nádor, sem az országbíró címéhez nem kötődött külön katonai funkció.

Néhány, sajnos többféleképpen is értelmezhető adat megengedi azt a feltételezést, hogy a nádor az egyes megyék ispáni-jellegű jövedelmén túl másfajta állandó jövedelemben is részesült. Amikor IV. Béla 1238-ban megerősítette a johannita lovagrend számára adott birtokokat és kiváltságokat, az egyik ilyen kiváltság az volt, hogy „bárhon az országunkban senki ne merészelje a mondott rendháztól, jobbágyaitól vagy népeitől a *tributum* vagyis a disznótizedek királyt, nádort vagy a megyésispánokat illető [részét] beszedni”.¹²⁸⁵ A *tributum* kifejezést hagyományosan vámnak szokták fordítani, ám a 13. század első felében többször

gyengítése. Amikor III. András 1300 nyarán kibékült a Kőszegiekkel, Amadé is elvesztette ezen címeit (sőt, vélhetően az egész országra kiterjedő nádori fennhatóságát is).

¹²⁸³ Archont. 1000–1301. 161.

¹²⁸⁴ Hogy a megyésispánt milyen jövedelmek illették vármegyéje (és nem csak várispánsága!) jövedelmei után, lásd Weisz 2012. 50–55.

¹²⁸⁵ „Item concessimus, quod nullus audeat recipere tributum vel decimas porcorum, regi, palatino et comitibus castrorum debitam a praedicta domo, sive iobagionibus, vel populis eiusdem per universum regnum nostrum” DL 106180. (RA 637. sz.). Fejér György forráskiadása (CD II. 107–108.; CD IV/1. 107.) e helyütt helytelen szöveget hoz, ott „regni palatino” szerepel. Egyrészt paleográfiailag is valószínűbb a „regi, palatino” változat, ráadásul a „regni palatinus” kifejezés az 1230-as években még erősen anakronisztikusnak számított, lásd az „1.1 – Az elnevezés” c. alfejezetet.

említették a disznótizeddel párban, vagy azzal keverten. Weisz Boglárka szerint az ilyen esetekben nem vámot, hanem magát a disznótizedet jelentette.¹²⁸⁶ Ezt az értelmezést erősíti, hogy itt is „tributum vel decimas porcorum” formában írtak róla, a *vel* tehát „vagyis” értelemben fordítható. A sertéstizedet azok fizették, akik a vármegye vagy várispánság várához tartozó erdőkben legeltették a disznóikat.¹²⁸⁷ Bár a sertéstizedet alapvetően királyi adónak tekinthetjük (a megnevezése nem egyszer egyenesen *porci regis* volt), valamennyi rész biztosan megillette az ispánt is, a szintén királyi adónak tekinthető¹²⁸⁸ csöböradó analógiája alapján.¹²⁸⁹ De mit keres ott a nádor neve? Találkozunk máskor is hasonló esettel. Amikor II. András 1225-ben a borsmonostori egyházat kiváltságolta, akkor a király a monostor minden népétől beszedett csöböradót, szabadok dénárjait és nehezéket a monostornak adományozta, hozzátéve, hogy mindezek nem tartoznak senki másához, sem a nádorhoz, sem a soproni ispánhoz, csak őhöz.¹²⁹⁰ Weisz Boglárka azzal magyarázta a nádor külön kiemelését, hogy az adományozás időpontjában éppen az a Gyula volt a nádor, aki a soproni ispáni méltóságot is betöltötte egyben, így „nem látunk a nádor megjelenésében semmi különöset”.¹²⁹¹ Ez tényleg így van, a magyarázat azonban aligha áll meg az 1238. évi példa esetében. Akkor ugyanis Tomaj nembéli Dénes nádor a szolnoki ispánságot viselte,¹²⁹² és a johannitáknak kiváltságokat adó oklevél részletesen felsorolta a rend teljes akkori birtokállományát szerte az országban, de olyat, amelyet Szolnok megye területére lokalizálhatnánk, egyet sem találunk.¹²⁹³ Könnyen lehet tehát, hogy a nádor titulusa a soproni példa esetében sem azért került az ispán címe mellé, mert akkor a két tisztség ideiglenesen egy kézben összpontosult. Egy másik lehetséges (bár kétségtelen, hogy korántsem biztos) magyarázat megadásában segíthet, hogy 1225-ben II. András oklevele meg is indokolta, hogy

¹²⁸⁶ Weisz 2012. 54–55.

¹²⁸⁷ Weisz 2012. 54.

¹²⁸⁸ Ebben a kérdésben egyébként nem egységes a szakirodalom, az ellentétes véleményekre lásd pl. Solymosi 1998. 153–154.; Weisz 2012. 52–54.

¹²⁸⁹ A csöböradó elviekben kizárólag a királyt illette, és „csak a várföldeken – és nem a megye egész területén – szedett csöbrök harmada járt az ispánnak” (Weisz 2012. 54.). A várbirtokok után szedett jövedelemből tehát még egy királyi adó esetében is részesült a várispán (vagy megyéispán). Mivel a disznótizedet a várföldekhez tartozó erdők használatáért kellett fizetni, ezért feltételezhetjük, hogy ebből is járt az egyharmad rész az ispánnak.

¹²⁹⁰ „Dedimus igitur ipsis libertinos denarios, qui vulgo fumarii vocantur, et pondera, et omnes cybriones ab omni populo eorum tam de iobagionibus quam hospitibus ubique demorantibus cuiuscumque conditionis sint, ad nullam enim pertinent nec ad palatinum nec ad comitem de Supprun nisi ad nos, quoniam possessiones eorum libere semper fuerunt” UB I. 107. (RA 420. sz.)

¹²⁹¹ Weisz 2012. 53.

¹²⁹² Archont 1000–1301. 19.

¹²⁹³ CD IV/1. 104–111. Az azonosításokat jelentősen megkönnyíti (és biztosabbá teszi), hogy az oklevél szövege többnyire megnevezte a megyét is a birtoknév mellett. A rend egyébként ebben az időben főként a nyugati országrészben terjeszkedett, lásd Hunyadi 2010. 37–38.

a csöböradó és a többi járulék miatt nem tartozik sem a nádorhoz, sem a megyésispánhoz, csak a királyhoz: „quoniam possessiones eorum libere semper fuerunt”, „mivel az ő [ti. a monostor] birtokai mindig is szabadok voltak”.¹²⁹⁴ Fentebb már esett róla szó, hogy a várföldeken szedett csöböradó harmadrésze megillette az ispánt, csak a nem várhoz tartozó részek jártak teljes egészében a királynak. Erre utalhatott II. András itt is: mivel a monostor birtokai nem a várispánsághoz tartoztak (tehát „szabadok voltak”), ezért az ott szedett csöböradóból nem jár rész az ispánnak... és a nádornak sem. Ugyanezt látjuk az 1238. évi johannitáknak adott disznótized-mentesség kapcsán. Azt a várföldek erdejének használata után szedték, és ott viszont megemlítették a király mellett a nádor és a megyésispán részét. Ha arra akarunk választ adni, hogy az ispán mellett a nádornak milyen jogon járt volna valamennyi hányad a várszervezet birtokállományához kötődő adókból, akkor leginkább a nádor udvarnokok feletti fennhatóságára kell gondolnunk. Mint az udvarnokok feletti joghatóságot tárgyaló fejezetben láttuk, a kapcsolat a 13. század első felében még élénken élt (1221-ben Barc fia Miklós nádor egyenesen a saját hivatala alá tartozónak mondta az udvarnokok földjeiről szóló intézkedéseket!).¹²⁹⁵ A század második felében még kimutatható kapcsolat a 14. századra aztán teljesen elhalt. Sajnos a kérdésben ennél biztosabbat magunk sem tudunk mondani, de feltételezhetjük, hogy valamennyi jövedelem az ispánhoz hasonlóan hivatali jogon megillette a nádort is a megyei udvarnokföldről származó jövedelmekből. Ez esetben érdekes kérdés lenne, hogy ez a nádori rész melyik fél hányadából volt „lecsípve”: a királyi kétharmadból, vagy az ispáni egyharmadból (gyaníthatóan az utóbbiból, bár erre végképp nincs semmi forrás). Mivel az erre vonatkozó adatok a 13. század első feléből bukkannak fel, az „utazó nádorok” időszakában, ezért azt is feltételezhetjük, hogy a megyébe érkező nádor és kísérete talán „ebből élt” (ahogyan az „utazó király” és udvara a megye jövedelmeit élte fel). A tatárjárás után, a „lokális nádorság” megjelenésével pedig el is halt ez a jövedelemforrás. Tény, hogy ez a gondolatmenet csak hipotézis, ám a fenti adatok hézagmentesen illeszkednek bele, míg a „hagyományos”, a nádor részesedésével nem számoló modell nem magyarázza az 1238. évi adatot.¹²⁹⁶

Egy hamis oklevélben egy másik, nádort illető jövedelemről is írtak. A pécsi egyházmegye kiváltságait tartalmazó híres oklevélről van szó, amelybe belefoglalták Szent

¹²⁹⁴ UB I. 107.

¹²⁹⁵ Lásd a „7.1 – Az udvarnokok feletti joghatóság” c. alfejezetet.

¹²⁹⁶ Hacsak nem nyilvánítjuk az 1238. évi oklevelet hamisnak, mert „zavaró részek” találhatók benne, lásd az RA 637. sz. reg. kommentárját, ám Szentpétery Imre szerint ez még nem ok arra, hogy hamisnak tekintsük a diplomát. A johannita rend hazai történetét a 14. századig feldolgozó Hunyadi Zsolt is hitelesként kezelte az oklevelet: Hunyadi 2010. 37., 171.

István 1009. évi (részben eredeti) és Radó 1057. évi (hamis vagy interpolált) oklevelét is.¹²⁹⁷ Ebben, többek között, III. Béla állítólag olyan kiváltságot adott volna az egyházmegyének, hogy „az egyházak tizedéből sem a nádorispánt nem illeti meg a húszad-, sem a megyésispánt a századrész”.¹²⁹⁸ Az oklevélbe foglalt egyéb kiváltságok (pl. a nádori *generalis congregatio* püspöki engedély nélküli tilalmazása) igen anakronisztikusak, és legalább egy száz évszázaddal későbbre helyezik a hamisítás időpontját,¹²⁹⁹ ám gondolni lehet arra, hogy ha a fentieket tilalmazták, akkor *valamikor* talán tényleg létezett a nádornak járó dézsmahúszad – különben nem lett volna értelme egy hamis kiváltságlevélbe belefoglalni. Arra is találunk Árpád-kori példát, hogy Héder nembéli Miklós nádor egy 1275–1276 körüli levelében a Sopron megyei dézsmahúszadot (*vicesimam decimarum in comitatu Supruniensi provenientem*) a szentmáriahegyi (borsmonostori) cisztercita barátoknak engedte át.¹³⁰⁰ Az oklevélből – és a történelmi háttérből – azonban kiderül, hogy Miklós itt nem a neki mint nádornak járó dézsmahúszadról intézkedett, hanem megerősítette V. István és IV. László korábbi adományait. A királyok a nekik járó¹³⁰¹ Sopron megyei húszadról mondtak le az adományaikban a monostor javára, és ezt Miklós soproni ispáni minőségében erősítette meg, intve szolgálattelvőit, hogy ne szedjék be a monostornak járó részt.¹³⁰² Ebben az esetben tehát biztosan nem a nádornak járó dézsmahúszadról esett szó. Mályusz Elemér úgy értelmezte a pécsi kiváltságot, hogy az egyházi tized begyűjtésekor az egyház az államhatalom segítségét kérte, és ezért nekik is juttatott a tizedből valamennyit: a tizedek „huszada ... a királyt és a nádort illette meg, századrésze pedig a megyés ispánt”.¹³⁰³ Tegyük hozzá: Mályusz a mondott arányra (és általában a nádornak juttatott részre) forrásként egyedül az általa is hangsúlyozottan hamisnak nyilvánított pécsi oklevelet hozta fel, más 13–14. századi forrást, amiben szó esne a nádori részről, ő sem talált.¹³⁰⁴ A tized beszédésekor a megyésispán (pontosabban annak egy embere) részvételéről III. András 1291. évi törvénye is

¹²⁹⁷ Az oklevél hamis voltára rámutatott: Pauler 1899. II. 590–592. Az okleveles szöveghagyományt legutóbb Kiss Gergely foglalta össze: Kiss 2009. 43.

¹²⁹⁸ „Item nec comes palatinus viceasimam [!], nec comes parochialis centesimam in decimis ecclesiarum omnium habere debeat” Elenchus III/2. 17. (vö. CD II. 256. ill. CD III/2. 427–428.)

¹²⁹⁹ Pauler Gyula szerint I. Károly uralkodásának legvégén keletkezett, és László pécsi püspök az „értelmi szerzője”: Pauler 1899. II. 593.

¹³⁰⁰ Sopron I. 51. (RP 177. sz.)

¹³⁰¹ A királyt az egyházi tized húszadrésze illette meg: Holub 1929. 392–393.

¹³⁰² A borsmonostori dézsmahúszad-adományt részletesen elemzi: Szentpétery 1916. 101–104. lásd még RA 1983., 1990., 2302., 2306–2307. sz. reg.

¹³⁰³ Mályusz 1953. 323.

¹³⁰⁴ Mályusz 1953. 323. 19. jz. vö. uo. 321.

megemlékezett, ám a nádort ott sem említették ilyen összefüggésben.¹³⁰⁵ Elviekben nem kizárható, hogy a 14. században az ispán mellett a nádor segítségét is igénybe vették a tized beszédésekor (pl. ha a megyei hatóságnak ellenszegült valaki, és felsőbb fórummal kellett nyomatékosítani), de ha ez így is volt, ez a „jövedelem”, amellelt, hogy jóformán alig bizonyítható, erősen alkalminak is számított.

Szólni kell azonban egy olyan forrásról, amely minden bírói intézményhez, így a nádorhoz is kötődött, ez pedig nem más, mint hogy a szokásjog szerint a mindenkori bírónak valamennyi illetmény járt az ítélezésért cserébe. Ez a 13. századra már úgy állandósult, hogy a pervesztes fél büntetésül elkobzott javainak a kétharmad része a bíró tulajdonába ment át, az egyharmad rész pedig a pernyertes felé volt.¹³⁰⁶ Pécz nb. Dénes 1273. évi oklevele ezt úgy fogalmazta meg, hogy „az ország szokásjoga szerint az ... elítélendőknék, sőt a már elítélteknek a javai és birtokai a nádorság kezére kell hogy jussanak”.¹³⁰⁷ Ha az illetőt hamis vádaskodásban találták bűnösnek, akár még a teljes birtokállományát is elkobozhatták (egy 1268. évi megfogalmazás szerint: „a bizonyítottan hamisan vádaskodók birtokainak és javainak az ország szokásjoga szerint a bíró és a másik fél kezére kell jutniuk”).¹³⁰⁸ Csak a bíró jóindulatán múltott, hogy meghagyott-e valamennyit a régi tulajdonos vagy örökösei kezén.¹³⁰⁹ Ezeket az ingatlanokat többnyire nem tartotta meg a nádor, hanem túladott rajtuk. Szintén a szokásjog szabályozta azt, hogy először a távolabbi rokonságnak kellett a földet felkínálni eladásra, utána a szomszédságnak. Ha senki közülük nem érdeklődött (vagy nem volt elég pénzük), akkor bárkinek eladhatta a földet.¹³¹⁰ Még arra is találunk példát, hogy a

¹³⁰⁵ DRMH I/1. 46.

¹³⁰⁶ Erre az egész, általunk elemzett korszakon végighúzódo arányra lásd pl. 1239: ÁÚO VII. 78.; 1268: CD VII/5. 352–353.; 1288: ÁÚO IX. 481. (RP 64., 143., 240–241. sz.); 1333: AOKl XVII. 241. sz.; 1342: AOKl XXVI. 434. sz.

¹³⁰⁷ „condempnandorum, ymo condempnatorum res et possessiones iuxta regni cosuetudinem ad manus palatinatus debeant devolvi” ÁÚO IX. 39. (RP 162. sz.)

¹³⁰⁸ „possessiones et bona in calumnia convictorum in manus iudicis et partis adversae devolvi debent de regni consuetudine approbata” CD VII/5. 352–353. (RP 143. sz.)

¹³⁰⁹ A fenti, 1268. évi példában (RP 143. sz.) Lőrinc nádor semmit nem hagyott meg, és a pervesztes család teljes birtokállományának a 2/3 részébe beiktatták a nádort. Más esetben bizonyos földeket (ahogy írta: könyörületből) meghagyott a pervesztes kiskorú fiának (de nem magának az elmarasztaltnak) a kezén: ÁÚO IX. 481–482. (RP 241. sz.)

¹³¹⁰ Nádori oklevelek esetében ezt az eladási sorrendet szabályozó szokásjog legkorábbi ismert felbukkanása 1234-ből ismert (DL 95539., kiadása: RP 36. sz.). További esetek a bírói tevékenységből eredő birtokszerzésre: 1227: ÁÚO VI. 445–447., 1244: Szovák 1996. 456–457., 1268: CD VII/5. 349–353., HOKl 53–55., 1273: ÁÚO IX. 38–40., 1288: ÁÚO IX. 481–482., 1298: ÁÚO XII. 653–654., 1299: HO VIII. 397–398., 1300: HO VII. 290–291. (RP 29., 68., 143., 144., 162., 241., 287., 304., 309. sz.); 1308: AOKl II. 344. sz.; 1324: AOKl VIII. 379., 424. sz.; 1325: AOKl IX. 117., 183. sz.; 1327: AOKl XI. 160., 223. sz.; 1329: AOKl XIV. 64. sz.; 1331: AOKl XV. 375. sz.; 1333: AOKl XVII. 239–241., 309. sz.; 1337: AOKl XXI. 628. sz.; 1342: AOKl XXVI. 364., 434. sz.

pénzzel ügyesen bánó Ampod fia Dénes (II. András gazdasági rendszerének biztos támasza) a kezére jutott földet bérbe adta addig, amíg az elítélt rokonai meg nem vásárolták tőle, hogy a köztes idő alatt is készpénzt fialjon.¹³¹¹ Nem csak a földet, de egy halálra ítélt ember életét is meg lehetett váltani birtokban vagy pénzen, amely az ismert arányok szerint szintén a nádor vagyonát gyarapította.¹³¹² Bár már nincs rá konkrét utalás az ítéletlevelekben, de a bírót minden ítélet után megillette valamennyi eljárási díj, sőt, ha csak egy olyan közös megegyezést szentesített, ahol jogilag nem is volt vesztes fél, akkor is ki kellett fizetni az ún. békebírságot. Ilyen esetekben az is a megegyezés részét képezte, hogy a bíró (és adott esetben a poroszló) díját milyen arányban állják a felek. Már a Váradi Regesztrum is rendszeresen kitért arra, hogy megegyezés esetén a bírót és a poroszlót ki fizette ki,¹³¹³ de későbből is találunk a békebírság fizetésére példát.¹³¹⁴

Emellett nem csak a perek vagy megegyezések lezárásakor, de közben is kiszabhattak bírságokat valamelyik félre, pl. meg nem jelenés miatt. A bírságon is a szokásos 1/3–2/3-ad arányban osztozott a nádor és a másik fél. Druget Fülöp idejéből van arra halvány adatunk, hogy ha a bírságot nem maga a nádor, hanem vizsolyi albírája, Perényi Miklós szabta ki, akkor a nádori rész egy hányada az albíró is megillette.¹³¹⁵ A bírságokat kezdetben a poroszló vagy a nádor egyéb embere hajtotta be, esetleg a megyésispán segítségével.¹³¹⁶

Druget Fülöptől találkozunk azzal a módszerrel, hogy a nádor embere mellé adott hiteleshelyi tanúbizonyossággal, a megye 4 szolgabírójának a jelenlétében szedték be a járandóságot.¹³¹⁷ Bár az ilyesfajta hatóság éppen a komolyabb visszaélések elkerülését célozta, Perényi Miklós albíró 1323. évi okleveléből kiderül, hogy még így sem zajlott békésen egy ilyen esemény. Történt ugyanis, hogy Tamás fia Loránd panaszt tett Miklós albíró előtt, hogy az albíró a Szabolcs megyei Lidér (ma: Baktalórándháza) falvát ok nélkül lerontatta (*destrui fecissemus sine culpa*). Az albíró azzal védekezett, hogy őt a megyei 4 szolgabíró úgy tájékoztatta, hogy a falu azé a Syuge fia Lászlóé, aki elmaradt a neki járó bírság fizetésével (*qui nobis in iudicio remanserat*), és a megyei szolgabírák ezt a falut jelölték meg behajtásra (*et ipsi quatuor iudices nobilium provincie de Zobolch in eadem villa*

¹³¹¹ ÁÚO VI. 445–447. (RP 29. sz.)

¹³¹² Pl. 1314: AOkI III. 793–794. sz.; 1322: AOkI VI. 416. sz.; 1323: AOkI VII. 485. sz.

¹³¹³ RV 89. sz., 189. sz., 244. sz., stb.

¹³¹⁴ Pl. 1279: ÁÚO IV. 203. (RP 202. sz.); 1325: AOkI IX. 20., 392. sz.; 1326: AOkI X. 428., 498. sz.; 1335: AOkI XIX. 352., 590., 689. sz.

¹³¹⁵ Az erre utaló adatok: AOkI IX. 522., 558. sz.

¹³¹⁶ Lásd Gerics 1969. 627. (vö. UB I. 236–237., RP 116. sz.)

¹³¹⁷ AOkI VII. 63. sz.; AOkI X. 201. sz.; AOkI XVII. 159. sz.

reciperare assignarunt).¹³¹⁸ Jól érzékelteti, hogy milyen stílusban zajlott az elmaradt bírság természetbeni beszédese, ha az igazi tulajdonos, Loránd panaszát a *destruo* (lerombol, elpusztít) igével tolmácsolta a nádori írnok. Druget János korától találkozunk először néven is nevezett nádori bírságszedővel. Úgy tűnik, hogy a bírságszedők is a nádor környezetéből kerültek ki, János legalábbis a *serviensének* nevezte egyiküket, és megbízásuk egy konkrét megyére (esetleg annak a környezetére) szólt.¹³¹⁹ Hogy a bírságszedőnek „civilben” mi volt a kapcsolata az adott megyével, nem teljesen egyértelmű. Marcell fia Gergely 1333-ban még Gömör megyei behajtó volt, 1339-től viszont már Szabolcs megyeinek címezték. Könnyen lehet, hogy azonos azzal a Marcell fia Gergellyel, aki 1337-ben a budai nádori kúria előtt Zsadány (*Sadan*) földet átadta Tekus fia István fiainak.¹³²⁰ A föld talán a Zemplén megyei, későbbi Sáradsadánnyal azonosítható, amely területileg nem esett nagyon messze hivatali működési területétől. A bírságszedők munkáját regisztrumok segítették, amelybe gondosan bejegyezték, hogy ki mennyivel tartozik. A Drugetek alatt utalnak először adatok a bírságkönyvre,¹³²¹ és annak jellegét segíti elképzelni a leleszi konvent 1337. évi oklevele, amely szerint a Szatmár megyei azévi bírságok mind abba voltak bevezetve, a faluhelyet is tartalmazó név mellett az összegek feltüntetésével.¹³²²

Nyilván volt valamennyi (általunk sajnos nem ismert) díja az oklevelek kiállításának is. A megyékbe kimozduló, közgyűléseket tartó nádort emellett megillette a megszállás joga (*descensus*), vagyis a megyei nemesek voltak kötelesek őt és kíséretét ellátni. 1330-ban Valkó megye magyarázkodott Druget János nádornak, hogy a körükbe érkező nádor élelmezésére összegyűjtött 60 márkát még nem adták át teljes összegben neki, mivel egyes helyi nemesek még nem fizettek.¹³²³ Ebből az esetből az is kitetszik, hogy a nádor „élelmezésére” (*pro*

¹³¹⁸ DL 96098. (AOkl VII. 63. sz.)

¹³¹⁹ Druget János Antal nevű *serviense* az összes Újvár, Gömör, Borsod, Zemplén, Ung, Bereg és Ugocsa megyéknek tartott közgyűlésén kiszabott valamennyi bírság behajtására kapott megbízást 1330-ban: AOkl XIV. 171. sz. Marcell fia Gergelyt a nádor Gömör megyei bírságbehajtójaként említették 1333-ban (AOkl XVII. 129. sz.). Ugyancsak 1333-ban csataji Márk is a nádor bírságbehajtójának nevezte magát, és Csanád megyében járt el. 1337-ben és 1339-ben Marcell fia Gergelyt már Szabolcs megyei bírságszedőnek címezték, ám egy alkalommal Szatmár megyében is eljárta (AOkl XXI. 180., 325., 329., 439. sz.; AOkl XXIII. 153. sz.) – innen sejthetjük, hogy esetleg nem minden megyének volt saját bírságszedője, hanem a szomszédos megyékben is tevékenykedhettek. Jakab albíró 1337-ben Vilmos nádor Sáros megyei bírságszedőihez címzett oklevelet (név nélkül): AOkl XXI. 189. sz. 1339-ből ismerjük még a Szepes megyében tevékenykedő Kázmért, és a Zala megyében eljáró Lukácsot (AOkl XXIII. 295., 486. sz.). 1341-ben már Dama mester volt a Zala megyei bírságszedő, és az ő oklevelében már csak volt behajtóként említették Lukácsot (AOkl XXV. 586. sz.). Csanád megyére (esetleg környékére) terjedt ki fennhatósága 1341-ben Vörös Domonkosnak: AOkl XXV. 815. sz.

¹³²⁰ AOkl XXI. 475. sz.

¹³²¹ 1333: AOkl XVII. 240–241. sz.; 1337: AOkl XXI. 325., 439.; 1339: AOkl XXIII. 151. sz.

¹³²² AOkl XXI. 439. sz.

¹³²³ AOkl XIV. 370., 381. sz.

victibus)¹³²⁴ fordított összeg ekkor már egyszerű készpénzadó volt. Egy évvel később, 1331-ben a soproni polgárok panaszkodtak arról, hogy a soproni ispán és a megye szolgabírái és nemesei a nádornak fizetendő különféle költségekre, úgymint élelem és adó fizetésére kényszerítik őket (*pro expensis seu sumptibus et victualibus ac diversis exactionibus seu collectis ipsi palatino faciendis, et aliis dandis seu solvendis sibi eosdem contribui cogent*). A király ezért kivette Sopront – ahogy más városait is – a nádori bíraskodás alól, és felmentette őket azon költségektől, amit a megye nemességének fizetnie kell.¹³²⁵ I. Károly Sopron megyéhez is címzett egy ugyanilyen tartalmú parancslevelet.¹³²⁶ Ezek a költségek, amelyet mindkét forrás egybehangzó állítása szerint a megye tisztikara hajtott be a nemesektől (és jogtalanul a városiaktól is) csak akkor illették meg a nádort, ha az adott megyébe érkezett, tehát nem minősíthető állandó jövedelemnek.

A forrásadatok sajnos nem teszik lehetővé, hogy bemutassuk, egy-egy nádor birtok- és vagyongyarapodása mennyiben köszönhető hivatalának, és mennyiben tartományúri mibenlétének, de biztosak lehetünk abban, hogy nádornak lenni nem csak hatalmi presztízst jelentett, hanem anyagilag is „kifizetődő” volt.

¹³²⁴ DL 91248. (AOkl XIV. 381. sz.)

¹³²⁵ Házi I. 59–60. (AOkl XV. 348. sz.)

¹³²⁶ AOkl XV. 349. sz.

FÜGGELÉK: KIEGÉSZÍTÉS AZ ÁRPÁD-KORI NÁDOROK ÉS HELYETTESEIK KRITIKAI JEGYZÉKÉHEZ

A jelen disszertáció forrásbázisának szánt, majd önálló kötetként is megjelent „Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik kritikai jegyzéke” (RP) c. munkából sajnálatos módon kimaradt néhány nádori oklevél. Ezeket az alábbiakban pótoljuk, a „kritikai jegyzék” formáját és rövidítési rendszerét követve. Az egyes regesztákat viszont számok helyett betűjelekkel jelöltük.

(1255.) febr. 15. –
Regede

Rátót nb. Domonkos fia Roland és [Türje nb.? Péc nb.?] Dénes szolnoki ispán (*Damus pro memoria*): a király színe előtt per támadt egyik részről Belud comes fia: Belud, másik részről Osl comes fiai, ti. Herbord, János fia: Tamás és ifjabb Osl fiai között a megboldogult Osl fia: Miklós bármely – úgy saját, mint mások – jogán bírt birtokrészei ügyében, ti. Csáva (*Chawa*) falu felerésze, *Aranaz*, *Bezernuk*, Csorna (*Chorna*) és Széplak (*Zeplak*) falvakban bírt része kapcsán. A király az oklevél kibocsátójára és Dénes szolnoki ispánra (*Dionisio comiti de Zavnuk*) bízta az ügyet végső döntés céljából, akik elrendelték a feleknek, hogy az összes fent nevezett – úgy vásárolt mint öröklött – birtokot Péter fia: Péter, Görgy és Ábrahám comes közbenjárásával osszák öt részre, és az öt ember, ahogy az ő része megkívánja, kapjon egyet-egyet. Azt is elrendelték, hogy Miklós széplaki tornyát (*turris ... in Zeplak*) szintén osszák öt részre, és egyvalaki az öt emberből, akinek az első rész jut (*cui prima pars se optulatur*) köteles a torony másik négy részét saját jogába megvenni méltányos, a mondott értékbecslők közbenjárásával felbecsült áron. Továbbá megszabták, hogy a felosztásnak börtközépig meg kell történnie, és ugyanekkor, ha Herbort comes leteszi az esküt Széplak falu egyházában a mondott felosztást felügyelő színe előtt arról, hogy a 15 márkát megfizette a birtokok igénylése kapcsán, továbbá ha ezt nem kaphatja teljesen vissza ugyanezen birtokok jövedelméből, akkor Osl comes fiai és unokái a közösből kötelesek visszaadni neki. És – ha esküszik – a megfizetés napját jelölje meg Herbortnak ugyanezen három felügyelő, ti. Péter, György és Ábrahám, és addig Herbort várjon Csáva faluban, amíg a fivérei őt teljesen ki nem fizetik. Börtközép nyolcadán pedig a felek térjenek vissza a színük elé, és mutassák be a mondott három felügyelő oklevelét a történetek lefolyásáról. *Datum in Rudugvey, in quindena purificationis gloriose virginis Marie.*

Eredeti: 15,7 X 9,5 cm, hártaszalagoknak való bevágásokkal, hátulján két rányomott pecsét foltja – DL 24444. (Kincstári levéltárból, MKA, Neo-regestrata acta 50. 47.)

Kiadása: Sopron I. 22–23.; UB I. 240–241.

Az oklevél kiadási évét Hans Wagner a burgenlandi okmánytár kiadásában 1255-ben határozta meg a kelet hely Magyarországhoz kerülése (1254 tavasza) és Dénes szolnoki ispán felbukkanása alapján, aki oklevelekben 1254 októberében tűnik föl utoljára, ezért szerinte 1255 februárja a legvalószínűbb (UB I. 240.). A szolnoki ispán, Türje nb. Dénes fia Dénes tényleg 1255 folyamán halt meg (PRT

VIII. 293.), ám őt Péc nb. György fia Dénes követte, és nem egyértelmű, hogy itt kiról van szó. Az oklevélen két pecsét foltja is kivehető halványan, az egyik átmérője kb. 55 mm, ami megegyezik Roland nádor pecsétméretével. A másik pecsétfolt méretei sokkal elmosódottabbak, de egyértelműen kisebb, kb. 46–47 mm-es pecsétátmérőre emlékeztetnek. Túrje nb. Dénes pesétnyomóját sajnos nem ismerjük, Péc nb. Dénesét sem szolnoki ispán korából, ám már nádorként, 1273-ban kiadott oklevelén megtalálható pecsétje, ami kb. 60 mm átmérőjű (DL 845., RP 162. sz.). Ez tehát biztosan nem lehet az itteni oklevélre nyomott pecsét, ugyanakkor nem lehetetlen, hogy Dénesnek időközben változott a pecsétnyomója, mint arra más esetben is láthattunk példát (pl. Aba Amadé 1293 körül cserélte le pecsétnyomóját, lásd RP 238. sz. reg. kommentárja). Így talán Túrje nb. Dénessel való azonosításnak van nagyobb esélye (ez esetben az oklevél kelte valóban csak 1255 lehet). Kérdés továbbá, hogy a másik kibocsátó valóban Roland náddal azonosítható-e, mint azt Szovák Kornél is vélte (Szovák 1989. 303.), és ez mennyiben befolyásolja a kelteztést. A pecsétméret egyezik, és Roland egy 1255. február 9-i oklevelének (amelynek széle le van tépve, és a kelthely sajnos pont nem látszik) írásképe erősen emlékeztet az itteni „damus pro memoria”-ra (DF 209105., RP 99. sz.). 1255. máj. 13-án Roland szintén Regede mellett tartózkodott (UB I. 243–244., RP 102. sz.), és a köztes időpontban, 1255. márc. 11-én a délvidéki Vaskán, a király környezetében (PRT II. 293., RP 100. sz.). A pecsét és az írásképek egyezősége, továbbá Túrje nb. Dénessel kapcsolatban mondottak alapján tehát a legvalószínűbb, hogy az egyik kibocsátó tényleg Roland nádor, és az oklevél kiadási éve 1255.

A

(1267–1268.) júl.
25. – Bereg

Balog nb. Tombold fia Benedek oklevele arról a megegyezésről, amely Buken fiai és Simon között jött létre három ember elhurcolása ügyében, és amely értelmében Simon a megadott két határnapra 13 márkát fizet Buken fiainak, cserébe megtarthatja az elhurcolt három embert.

Eredeti: 13,4 X 7,3 cm, hártyaszalagoknak való bevágásokkal, hátulján zárópecsét foltja – DL 63602. (Családi levéltárak, Dobos család I.)

Az oklevél szövege:

Nos Benedictus iudex curie domini regis Stephani, comes Bachiensis et de Scybinio damus pro memoria, quod cum duellum Buhtha, Miko et Zepcha filii Buken contra Symonem filium Thobie super tribus capitibus hominum, videlicet Meach, Odulhoych et Ola, quas receptas^a manu violenta^b ab ipsis per eundem Symonem asserebant, habuissent coram nobis, adveniente termino duelli mediantibus et componentibus regni et consentientibus partibus talis compositio intervenit, quod idem Symon eisdem fratribus pro tribus capitibus hominum predictis coram capitulo Agriensi in duobus terminis solvere tenetur tredecim marcas, videlicet in festo nativitatis beatissime virginis Marie solvet sex marcas et dimidiam in estimatione, qui si diem solutionis omiserit, iudicio in crastino soluturus. Item residuas sex marcas et dimidiam solvet eisdem in die sancti Martini proximo ventura in argento decime combustionis. Qui si diem solutionis, id quod primo solvat amittus, facta autem solutione predicta tertia capita hominum ipsi Symoni remanebunt perpetualiter possidenda. Ceterum iudicium Symon, et pristaldum fratres predicti placare tenentur. Datum in Bereg, in die sancti Jacobi apostoli.

^a sor fölé beszúrva ^b a szövegben: violenti

Az oklevélen nem szerepel Benedek nádori címe, de az itt feltüntetett ispánságok alapján (bácsi, szebeni) biztosak lehetünk abban, hogy már viselte ezt a titulust. Ezeket az ispánságokat ui. elődjétől, az István ifjabb királyhoz hűtlenné vált Csák nb. Domonkostól örökölte (vö. Zsoldos 2007. 96., 144. jz.), annak nádori méltóságával együtt. Archontológiailag az 1269. év talán kizárható, mert 1268 végén, 1269-ben Benedek többször is szerepel kizárólag szepesi ispánként, a bácsi ispánságot nem feltüntetve (RP 145., 154. sz., vö. Archont. 1000–1301. 289. és *passim*). Nem lehetetlen, hogy ekkor már megvált ettől a megyétől, hiszen a régió, amiben mozgott amúgy is az ország északi fele volt. Az 1267. évre vonatkozóan viszont nincs semmilyen adatunk Benedek ispáni címeiről, és – bár 1267 nyarán volt egy fegyveres készülődés IV. Béla részéről, amely végül nem torkollott összecsapásba – köztörténeti adatok sem zárják ki ez év nyarát. Így az oklevél keltét 1267 vagy 1268-ban határozhatjuk meg.

B

(1267–1269)

— (*B. palatinus, iudex curie*) István ifjabb királyhoz (*Excellentissimo domino suo St[ephano] Dei gratia iuniori regi Ungarie, duci Transsilvano, domino Cumanorum*): jelenti a királyának, hogy kiment Pest megyébe a gonosztevők kihirdetésére és a tulajdonosaitól jogtalanul elidegenített földek számbavételére (*in comitatu Pestiensis ad indicandos malefactores et cognoscendas causas terrarum indebite alienatarum a suis possessoribus*), és ekkor tudomására jutott, hogy az öröklött, vásárolt és adomány útján elnyert Oszlár föld (*terra Ozlar ... tam hereditaria, emptitia, quam et donativa*) Kristóf, Péter és péteri (*de Patery*) rokonságának a tulajdona, és jelenleg István húga: Margit apáca (*karissima soror vestra domina Margareta*) birtokolja. Mivel a földet a mondott úrnő bírja, így a nádor nem merte visszaadni a mondott tulajdonosoknak, hanem a király akaratára bízta rá, hogy az ő ítélete döntsön erről.

Eredeti: 16,9 X 6,1 cm, hártyszalagnak való bevágásokkal, hátulján zárópecsét foltja – DL 577. (Kincstári levéltárból, MKA, Acta ecclesiastica ordinum et monialium Vbuda 31. 6.)

Kiadása: ÁÚO VIII. 276.

Regesztája: Bártfai Szabó 1938. 44. sz.; Bakács 1982. 93. sz.

Az oklevél hátulján ugyanazon kézírással: „Domino suo benefactori regi Stephano”. A kiadásban a 2. sorban a *prelatus* helyett: *palatinus*; alulról a 2. sorban *mandem* helyett *mandemus*. Az oklevél keltét a regeszták 1259 utánra és 1264 körülre helyezték, amely archontológiai okokból nem lehetséges. Zsoldos Attila 1268-ra keltezte (Zsoldos 2005. 139.), vélhetően az alapján, hogy Benedek egy másik jelzett oklevele (ÁÚO VIII. 211–212., RP 145. sz.) is ekkor kelt. Bár Benedek már 1266 legvégén megkapta a nádori és országbírói címet, és egészen 1269-ig (de valószínűleg 1270 tavaszáig) meg is maradt ezen tisztségekben (Archont. 1000–1301. 26.), az 1268. évre utal néhány más jelenség is. Egyrészt ekkor volt egy másik ítélkező fórum is Pest megyében István ifjabb király parancsára 1268 októberében (HOKl. 53–55., RP 144. sz.). Ez nem volt azonos Benedek itteni külön megbízásával, de úgy tűnik, ekkor kezdődtek az ilyesfajta, külön megbízás alapján zajló ítélkezések. Másrészt az idősebb király országrészében ugyancsak számos hasonló birtokfelülvizsgálat indult meg 1268 folyamán. Ennek kiváltó oka az 1267. évi törvény volt, amelynek 5. cikkelye elrendelte, hogy „a nemesek földjeit, melyeket a mi vagy a királynéasszony szabad falvainak a népei, avagy az udvarnokok, vagy pedig a várnépek bármilyen ürüggyel elfoglaltak vagy elfoglalva tartanak, e nemeseknek vissza

kell adni” (DRMH 1/1. 42. Magyarul: Szöveggyűjtemény 279.). Az első bizottságok külön királyi megbízás alapján 1268-ban álltak föl, és több nyugat-magyarországi megyében is megkezdték a nemesektől elfoglalt birtokok visszaadását (részletesen adatolva: Szűcs 1984. 376–378.). Arról ugyan nem tudunk, hogy ezek a felülvizsgálatok az ifjabb király országrészében is megindultak, sőt, a jelek éppen arra utalnak, hogy az 1267. évi törvényt csak István *nevében*, de nem részvételével adták ki (soha nem lógott rajta a pecsétje, és valószínűleg nem is volt jelen a kiadásakor, ráadásul a cikkelyben említett „királynéasszony” biztosan IV. Béla feleségére vonatkozik, lásd minderről Zsoldos 2007. 104–108.). Ám nem lehetetlen, hogy néhány, a serviensek számára „népszerű” intézkedést ő is átvett apjától, hiszen ha katonai értelemben 1267 után már nem is lett köztük ellentét, egyfajta politikai „verseny” végig fennállt a két országrész között. Ez a gondolatmenet ugyanakkor nem ad biztos támpontot az 1268. évre nézve, és az oklevelet tartalma alapján sem lehet másképpen leszűkíteni. Oszlár (lásd ÁMTF IV. 535.) ügyében még IV. Béla 1259. évi adományával kezdődött az ellentét, amellyel többek között ezt a földet is az épülő szigeti apáca kolostornak adta adományul, és ezt István ifjabb király is megerősítette 1264-ben (RA 1225., 1826. sz.). Benedek nádor ezen oklevelében is jelezte a problémát, és a per egy újabb állomásával találkozunk egy szintén keltezetlen *Damus pro memoria* oklevélben, amelyet Budán, a hadoszlás 22. napjának ötödnapján (*quinto die post vicesimum secundum diem residentie exercitus*) állítottak ki (DL 603., kiadása: ÁÚO XII. 676.). Az oklevél kiállítója ebben előadja, hogy azt a pert, amit Kristóf, Péter és péteri rokonságuk folytat Oszlár birtok kapcsán a Szűz Mária szigeti apácák ellenében a hadoszlás 22. napján a színe előtt, áttette Szent György 15. napjára (május 8.), hogy akkor a király és bárói ítéljenek ez ügyben, mivel a felek hiába mutatták be okleveleiket, nem tudott dönten. Bár egyértelműen kiderül, hogy Oszlár (és Pest megye) területén az ifjabb király volt illetékes, az oklevél kelethelye (Buda) azt sugallja, hogy ezt a *Damus pro memoria*t már az orszégegyesítés után, legkorábban 1271-ben állították ki (hiszen az oklevél kiállításának időpontjában már megtörtént az országegyesítés, amely hivatalosan IV. Béla halála, 1270. május 3. után jött létre, és ha itt május 8-ra halaszt, akkor biztosan nem járhatunk 1270-ben.). A per felújítását ekkor talán az váltotta ki, hogy Erzsébet, a szigeti apácák *procuratora* még 1270-ben megerősítette V. István előtt a monostornak szánt adományokat, így átiratta István ifjabb király 1264. évi megerősítését is (RA 1971. sz.). A per végül 1274-ben zárult le, amikor a felek megosztottak a földön a váci káptalan színe előtt (ÁÚO IV. 46–48.). A per ezen állomásai tehát nem nyújtanak támpontot Benedek oklevelének közelebbi keletjéhez. Mivel az itt említett Margit 1270 januárjában halt meg (KMTL 443.) ami vélhetően kizárja az 1270. évet, továbbá 1266 esetén Benedek csak az év legeslegvégén nyerte el itt említett nádori tisztségét, ezért az oklevelet 1267 és 1269 közé tehetjük, azzal a megjegyzéssel, hogy a birtokvisszaadások nyugat-magyarországi párhuzamai miatt talán az 1268. év a legvalószínűbb

C

(1278–1280)

Csák nb. Máté fia Máté oklevele (*privilegium Mathey palatini bone memorie ... confectum seu compilatum*), amelyben megerősíti a komáromi (*de Komarum*) hospesek korábbi kiváltságait.

Tartalmilag átírta: Csák Máté nádor 1307. aug. 14. (AOkl I. 224. sz.): Štátny archív v Nitre (sídlo v Ivánka pri Nitre) Pobočka Komárno (Szlovákia), Komárom város levéltára: Mohács előtti oklevelek 3. (DF 274777.)

Kiadása (TÁ): CD VI/2. 402–403.; CD VIII/1. 238–239.; CD VIII/6. 11.; Juck 1984. 66., 83.
Regesztája (TÁ): Jerney 1855. 20.; RDES I. 230.

Fejér György egyik kiadása (CD VIII/1. 238–239.) Péter nádor privilégiumát közli a tartalmi átírásban, amit Jerney János is átvett (Jerney 1855. 20.), és emiatt a későbbi szakirodalom némelyike is kettős szövegahagyományról ír (pl. Kristó 1973. 22–23.; ÁMTF III. 431.). A szövegben Máté neve szerepel. Mivel Komárom ura 1277-ben még Tamás bán volt, és ő adott nekik kiváltságokat (CD VI/2. 401–402.), ezért Máté oklevelét ez utánra kell keltezni. A Csákok 1278 körül szerezhették meg maguknak a várost, mert Máté 1278–1279 folyamán már ott keltez (RP 204. sz.; vö. Kristó 1973. 22–23.). A komáromiak nyilván az új urukkal is megerősítették korábbi kiváltságaikat, ezért nevezte 1307-ben Máté a nagybátyja oklevelét compillátumnak (*privilegium ... compilatum*), hiszen csak a korábbi kiváltságok összegyűjtését tartalmazta.

D

(1298. dec. 13.
előtt)

Péc nb. Márk fia Apor levele a somogyi konventhez, hogy Óvári Konrád fia: Jakab tegyen esküt Szent Miklós nyolcadán [dec. 13.] 50 nemessel egyetemben a színiük előtt, hogy a nádor serviensét, Zuda mestert nem fosztotta ki, servienseit nem sebesítette meg és vetette fogságba, és nem okozott neki 60 márka kárt akkor, amikor a király Kőszeg vára alatt volt.

Tartalmilag átírta: somogyvári konvent 1298. dec. 13. – DL 38674. (Családi levéltárak, Óvári család, Győr nembéli)

Regesztája (TÁ): Borsa 1995. 40. sz.

A tartalmi átírás szövege:

Nos conventus monasterii [sancti Egedii] de Symiginesis damus pro memoria, quod cum secundum continentiam litterarum Opour palatini magister Jacobus filius Corradi de Owar contra magistrum Zudam servientem eiusdem palatini cum quinquaginta nobilibus ^aoctavis sancti Nicolai^a iurare coram nobis debuisset super eo, ut ipsam magistrum Zudam non spoliaverit, duos servientes suos non vulneraverit, nec etiam eosdem servientes suos captivaverit, et captivos in suo carcere non tenuerit, nec in receptione equorum suorum ac in armis^b dampnum sexaginta marcarum sibi non intulerit eo tempore, quo dominus rex sub castro Kuzeg fuisset.

^{a-a} sor fölé beszúrva ^b a szövegben: armmis

A megadott határnap fényében a nádori oklevél 1298 októbertől-novembere táján kelhetett.

E

RÖVIDÍTÉSEK ÉS BIBLIOGRÁFIA¹³²⁷

ÁALev	Makkai László, Mezey László /szerk./: Árpád-kori és Anjou-kori levelek, XI–XIV. század. Bp., 1960. (Nemzeti Könyvtár, Levelestár)
ÁKÍF	Az államalapítás korának írott forrásai /szerk: Kristó Gyula/. Szeged, 1999. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.)
ÁMTBF	Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. <i>Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium</i> . Összegyűjtötte, fordította és jegyzetekkel ellátta Moravcsik Gyula. Bp., 1988. ²
ÁMTF I–IV.	Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp., 1963–1998.
AO I–VII.	Anjoukori Okmánytár /szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula/ I–VII. Bp., 1878–1920.
AOkl I–XXXI.	Anjou-kori Oklevéltár I–XXXI. /szerk. Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos, Kőfalvi Tamás, Kristó Gyula, Makk Ferenc, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Tóth Ildikó Éva/ Bp.–Szeged, 1990–2012.
Archont. 1000–1301	Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Bp., 2011. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.)
Archont. 1301–1457	Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I. Bp., 1996. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.)
ÁÚO I–XII.	Wenzel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár I–XII. Pest–Budapest, 1860–1874. (MagyarTörténelmi Emlékek, első osztály: Okmánytárak)
Babai 1775	Babai, Franciscus: <i>Ungariae palatini, propalatini, et locumtenentes regii bello, paceque clarissimi</i> . Tirnaviae, 1775.
Bakács 1982	Bakács István: Iratok Pest megye történetéhez (oklevélregeszták) 1002–1437. Bp., 1982. (Pest megye multjából 5.)
Balics I–II/1–2.	Balics Lajos: A római katolikus egyház története Magyarországon. I–II/1–2. Bp., 1885–1890.

¹³²⁷ Mivel több művet egyszerre használtunk forráskiadványként és narratív feldolgozásként, ezért a két műfaj bibliográfiai szétválasztásától eltekintünk. A vezetékevek előtt álló megkülönböztető előnevet jelölő betűt az ábécérendbe soroláskor nem vettük figyelembe (vagyis pl. az „S. Kiss 1971” tételt a K- és nem az S-betűnél kell keresni).

- Bándi 1979 Bándi Zsuzsanna: Ágostonos remeték Körmenden. In: Vasi Szemle 33. (1979) 359–366.
- Bándi 1987 Bándi Zsuzsanna: Körmend a középkorban. Körmend, 1987. (Körmendi Füzetek)
- Bárány 2011 Bárány Attila: Debreceni Dózsa küzdelme a bihari oligarchákkal. In: Debrecen város 650 éves. Vároštörténeti tanulmányok /szerk.: Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás/. Debrecen, 2011. 67–113.
- Bárczi 1941 Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár. Bp., 1941.
- Barta–Barta 1993 ifj. Barta János, Barta Gábor: III. Béla király jövedelmei (Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről) In: Századok 127. (1993) 411–449.
- Bártfai 1907 Bártfai Szabó László: Három árpádkori pecsét. In: Turul 25. (1907) 62–70.
- Bártfai Szabó 1938 Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Bp., 1938.
- Bél 1749 Bel, Caroli, Andreae: De archiofficiis regni Hungariae Hungari baronatus vocant commentario. Lipsiae, 1749.
- Béla emlékezete III. Béla emlékezete. Bev., jegyz.: Kristó Gyula, Makk Ferenc. Bp., 1981. (Bibliotheca Historica)
- Belitzky 1937 Belitzky János: A nyugatdunántúli és felvidéki besenyő telepek. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére: 1937 május 27. Bp., 1937. 59–95.
- Berend 2002 Berend Nóra: Az 1279-i kun törvények szövege és keletkezési körülményei. In: Jászkunság kutatása 2000: Tudományos konferencia a Kiskun Múzeumban /szerk. Bánkiné Molnár Erzsébet/. Kiskunfélegyháza–Jászberény, 2002. 147–153.
- Bertényi 1964 Bertényi Iván: A nádori és az országbírói ítélőmester bírósági működése a XIV. században. In: Levéltári közlemények 35. (1964) 187–205.
- Bertényi 1965 Bertényi, Iván: Zur Gerichtstätigkeit des Palatins und des Landesrichters (judex curiae regiae) in Ungarn im XIV. Jahrhundert. In: Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Studio Historica. Tom. III. Bp., 1965. 29–42.
- Bertényi 1976 Bertényi Iván: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Bp., 1976.

- Bertényi 1996 Bertényi Iván: A magyar királyi udvar tisztségviselői a középkorban. In: *Rubicon* 7. (1996) 1–2. sz. 7–11.
- Bolla 1957 Bolla Ilona: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Váradi Regestrum megvilágításában. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae: Sectio Historica* 1. (1957) 84–105.
- Bónis 1963 Bónis György: A kúriai irodák munkája a XIV. és XV. Században. In: *Levéltári Közlemények* 34. (1963) 197–243.
- Bónis 1971 Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp., 1971.
- Bónis 2003 Bónis György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Sajtó alá rend. és az utószót írta Balogh Elemér. Bp., 2003. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok.)
- Borsa 1995 Borsa Iván: A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban (Forrásközlés). Első közlemény 1215–1300. In: *Somogy Megye Múltjából – Levéltári Évkönyv* 26. (1995) 3–18.
- Botka 1872 Botka Tivadar: Trencsényi Csák Máté nádor halálának éve és napja. In: *Századok* 6. (1872) 190–193.
- Bunyitai 1888 Bunyitai Vince: Kopasz nádor: életrajz a XIII–XIV. századból I–II. In: *Századok* 22. (1888) 15–32., 129–155.
- CAH *Chartae antiquissimae Hungariae. Árpád-kori oklevelek: 1001–1196.* Főszerk.: Györffy György. Bp. 1997.
- CD I–XI. *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii, Fejér. I–XI. Budae, 1829–1844.*
- CDCr I–XII. *Smičiklas, Tadija: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae I–XII. Zagrabiae, 1904–1914.*
- CDS I–II. *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. /szerk. Richard Marsina/ Bratislava, 1971–1987.*
- CFH I–III. *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC.* Coll. Albinus Franciscus GOMBOS. I–III. Bp., 1937–1938.
- CJH I. *Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvényczikkek. Az 1000–1301 közt alkotott törvényeket ford., jegyz. Nagy Gyula, az 1301–1526 közt alkotott törvényeket ford., jegyz. Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen,*

	magyarázatokkal és utalásokkal kíséri Márkus Dezső. Bp., 1899. (Magyar Törvénytár. Corpus Juris Hungarici 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás I.)
Czech 1850	Czech János: [A nádorok s az ország egyéb főtisztjei chronológiája. Bemutatva az MTA 1850. augusztus 17-i ülésén]. In: Magyar Academiai Értesítő 10. (1850) II. sz. 73.
CZ–F I–VI.	Czuczor Gergely, Fogarasi János: A magyar nyelv szótára. I–VI. Pest, 1862–1874.
Csánki I–V.	Csánki Dezső, Fekete Nagy Antal: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp., 1890–1941.
Csukovits 2009	Csukovits Enikő: Az Anjou-kori intézményi újítások nápolyi párhuzamai. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére /szerk.: Neumann Tibor, Rácz György/ Bp.–Piliscsaba, 2009. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. <i>Analecta Mediaevalia</i> III.) 19–62.
Csukovits 2012	Csukovits Enikő: Az Anjouk Magyarországon I. I. Károly és uralkodása (1301–1342). Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések)
Dankovszky 1833	Magyaricae linguae Lexicon critico-etymologicum. Studio et opera Dankovszky, Georgius. Posonii, 1833.
Descriptio	Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia anno MCCCVIII. exarata. /ed.: Olgierd Górka/. Cracoviae, 1916.
DF	Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fotótár
DHA I.	Diplomata Hungariae Antiquissima I. Edendo operi praefuit: Georgius, Györffy. Budapestini, 1992.
DL	Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár
DL-DF 5.1	Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009.
DRH II.	Decreta regni Hungariae – Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490 /coll. Francisci Döry; add., comm., not. Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke/. Bp., 1989. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici 2. Fontes 19.)

- DRMH I/1. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary – Decreta regni mediaevalis Hungariae I. /transl. and ed.: Bak, János, Bónis, György, Sweeney, James Ross/ Schlacks, 1989. (The Laws of Hungary I/1.)
- DSAd Vladimír Rábik: Középkori oklevelek a Nagyszombati Szent Adalbert Egyesület levéltárában (1181) 1214–1543. Szeged, 2010. (Capitulum VII.)
- Dudás 1897 D[udás] Gy[ula]: A pristáldokról. In: Századok 31. (1897) 463–464.
- Elenchus III/2. Elenchus fontium historiae urbanae /ed.: András Kubinyi/ III/2. Bp., 1997.
- Ember 1946 Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp., 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 1.)
- Engel 1981 Engel Pál: A honor (A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez). In: Történelmi Szemle 24. (1981) 1–19.
- Engel 1982 Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. In: Századok 115. (1982) 880–922.
- Engel 1988 Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). In: Századok 122. (1988) 89–147.
- Engel 1998 Engel Pál: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Bp., 1998. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 25.)
- Engel 1999 (2003) Engel Pál: Királyi emberek Valkó megyében. In: Uő: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Bp., 2003. (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok) 578–599. [első megjelenés: Mediaevalia Transilvanica 3. (1999) 71–88.]
- Engel 2000 Engel Pál: Az „1300 körüli” tanácsi határozat keltezéséhez. In: Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára /szerk.: Fischer Ferenc, Majoros István, Vonyó József/. Pécs, 2000. 125–132.
- EO I–III. Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I–III. /szerk.: Jakó Zsigmond, Hegyi Géza és W. Kovács András közreműködésével/ Bp., 1997–2008. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 26., 40. és 47.)

- Érdújhelyi 1897 Érdújhelyi Menyhért: A pristáldokról. In: Századok 31. (1897) 266–272.
- EWU I–III. Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I–III/1–6. /hrsg.: Benkő, Loránd/ Bp., 1992–1997.
- K. Fábián 1997 K. Fábián Ilona: A Váradi Regestrum helynevei. Szeged, 1997. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13.)
- Fejérpataky 1893 Fejérpataky László: A Gutkeled-biblia. In: Magyar Könyvszemle 17. (1893) 5–22.
- Frankl 1863 Frankl [Fraknoi] Vilmos: A nádori és országbírói hivatal eredete és hatáskörének történeti kifejlődése. Pest, 1863.
- Fügedi 1961 Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. In: Tanulmányok Budapest múltjából XIV. Bp., 1961. 17–107. (Budapest várostörténeti monográfiái XXII.)
- Fügedi 1986 Fügedi Erik: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Bp., 1986. (Nemzet és emlékezet)
- Gábor 1908 Gábor Gyula: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Bp., 1908.
- Gálos 1928 Szent Gellért legendája (Vita S. Gerardi). Fordította: Gálos Rezső. Makó, 1928. (Csanádvármegyei Könyvtár 14.)
- Gerics 1962 Gerics József: A királyi bírói jelenlét a XIII–XIV. század fordulóján. In: Jogtudományi Közlöny 17. új évf. (1962) 651–657.
- Gerics 1966 Gerics József: A magyar királyi kúriai bírászkodás és központi igazgatás Anjou-kori történetéhez. In: Jogtörténeti tanulmányok I. /szerk.: Csizmadia Andor/. Bp., 1966. 285–308.
- Gerics 1969 Gerics József: Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékében. In: Századok 103. (1969) 611–640.
- Gerics 1987 Gerics József: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp., 1987.
- Gerics 1988 Gerics József: A korai államelmélet érvényesülése István korában. In: Szent István és kora /szerk.: Glatz Ferenc, Kardos József/. Bp., 1988. 90–94.
- Gerics–Ladányi 1998 Gerics József–Ladányi Erzsébet: A Kálmán-kori szinodális bírászkodás valószínű mintája. In: Iustum, aequum, salutare. Emlékkönyv Zlinszky

- János tiszteletére /szerk.: Bánrévy Gábor, Jobbágyi Gábor, Varga Csaba/. Bp., 1998. 112–115.
- Gyárfás I–IV. Gyárfás István: A jász-kunok története I–IV. Kecskemét–Szolnok–Bp., 1870–1885.
- Györffy 1953 Györffy György: A kunok feudalizálódása. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században /szerk.: Székely György/ Bp., 1953. 248–275.
- Györffy 1964 Györffy György: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. In: Történelmi szemle 7. (1964) 1–25., 537–568.
- Györffy 1977 Györffy György: István király és műve. Bp., 1977.
- Györffy 1990 Györffy György: A magyarság keleti elemei. Bp., 1990.
- Györffy 1997 Györffy György: Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig. Bp., 1997.
- Hajnik 1899 Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Bp., 1899.
- B. Halász 2009 B. Halász Éva: Szlavón hercegi és báni ítélőmesterek a XIV. században. In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, tomus CXXX. (2009) 69–83.
- Hampel 1881 Hampel József: A Drugethek őseiről. In: Századok 15. (1881) 133–145., 207–213.
- Hanvay Borsa Iván, Ila Bálint: Az Abaffy család levéltára 1247–1515. A Dancs család levéltára 1232–1525. A Hanvay család levéltára 1215–1525. Bp., 1993. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 23.)
- Hatházi 1990 Hatházi Gábor: Az Árpád-kori magyar hadszervezet nomád elemeinek kérdéséhez. A besenyők. In: Hadtörténelmi Közlemények 103/2. (1990) 22–60.
- Hatházi 1996 Hatházi Gábor: Besenyők és kunok a Mezőföldön. In: Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön. Gyula, 1996. (Gyulai katalógusok 2.) 37–56.
- Haugwitz 1901 Haugwitz, Eberhard: Der Palatin. Seine Geschichte und seine Ruinen. Rom, 1901.

- Havas 2004 Sancti Stephani regis primi Hungariae: Libellus de Institutione Morum sive Admontio Spiritualis – Szent István: Erkölcstanító Könyvecske avagy Intelmek. Szöveget gond., ford.: Ladislaus, Havas. Debrecini, 2004. (ΑΓΑΘΑ – Series Latina II.)
- Havassy 1986 Havassy Péter: Heves megye középkori tisztségviselői. Eger, 1986. (Studia Agriensia 6.)
- Havassy 1989 Havassy Péter: Hont és Nógrád vármegye nádori közgyűlései a XIV–XV. században. In: Nógrádi Történeti Évkönyv Belitzky János emlékének tiszteletére (1989). (Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve) XV. 45–57.
- Havassy 2000 Havassy Péter: Gömör és Torna vármegyék nádori közgyűlései a 14–15. században. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 39. (2000) 141–150.
- Hegyi 2012 Hegyi Géza: Magyarország vagy Erdély? A Szilágyság hovatartozása a középkorban a társadalmi kapcsolatok tükrében. In: Erdélyi Múzeum 74. (2012) 3. sz. 23–45.
- Helyt. olv. Helytörténeti olvasókönyv I. Bereg, Szabolcs és Szatmár megye történetéhez a honfoglalástól 1849-ig /szerk.: Hársfalvi Péter, Takács Péter/. Nyíregyháza, 1985.
- Heves Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban /szerk.: Kondorné Látkóczy Erzsébet/. Eger, 1997.
- Hincmarus Hincmarus: De ordine palatii. Ed.: Krause, Victor. (Monumenta Germaniae Historica: Leges: Fontes iuris Germanici antiqui in usum scholarum separatim editi 3.) Hannoverae et Lipsiae, 1894.
- HO I–VIII. Hazai okmánytár. /Szerk: Ipolyi Arnold, Nagy Imre, Páur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső/ I–VIII. Győr–Budapest, 1865–1891.
- Hodinka 1916 Hodinka Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp., 1916.
- HOKI Hazai oklevéltár 1234–1536 /Szerk. Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula/. Bp., 1879.
- Holub 1929 Holub József: Zala megye története a középkorban. I. Pécs, 1929.
- Horger 1941 Horger Antal: Nádorispán. In: Magyar Nyelv 37. (1941) 115–116.
- Hunyadi 2010 Zsolt, Hunyadi: The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary c. 1150–1387. Bp., 2010. (METEM Könyvek 70., CEU Medievalia 13.)

- ÍFMT Írott források az 1050–116 közötti magyar történelemről. /szerk: Makk Ferenc, Thoroczkay Gábor/. Szeged, 2006. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.)
- Iongelinus 1659 Caspar Iongelinus: Catalogus Palatinorum regni Hungariae et vetustissimis litteris ac diplomatibus ejusdem Regni digestus. Catalogus Judicum Curiae Regiae per Regnum Hungariae. In: Petrus de Rewa: De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae Centuriae Septem. Francofurti, 1659.
- Istványi 1939 Istványi Géza: A generalis congregatio I. In: Levéltári közlemények 17. (1939) 50–83.
- Istványi 1940–1941 Istványi Géza: A generalis congregatio II. In: Levéltári közlemények 18–19. (1940–41) 179–207.
- Janits 1940 Janits [Borsa] Iván: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig. [Bp.], [1940.]
- Jerney 1855 Jerney János: A' magyarországi káptalanok és konventek', mint hielmes és hiteles helyek' története. In: Magyar Történelmi Tár 2. (1855) 1–166.
- Juck 1984 Juck, L'ubomir: Výsady miest a mestečiek na Slovensku, 1238-1350. I. Bratislava, 1984.
- Kandra 1891 Kandra Kabos: Aba Samu király. Bp., 1891.
- Karácsonyi 1900 Karácsonyi János: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp., 1900., reprint: Bp., 2004.
- Károly emlékezete Károly Róbert emlékezete. A szöveganyagot válogatta, szerkesztette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kristó Gyula és Makk Ferenc. A képanyagot Marosi Ernő válogatta. Bp., 1988.
- Károlyi I–V. A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára /szerk. Károlyi Tibor, Géresi Kálmán/ I–V. Bp., 1882–1897.
- Keglevich 2012 Keglevich Kristóf: A garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és az Anjou-korban (1075–1403). Szeged, 2012. (Capitulum VIII.)
- Kenyeres 2002 XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére /szerk. és a bev. tanulmányt írta Kenyeres István; a szerkesztésben közreműködött Kis Péter; munkatársak Babcsányi István, Ligeti Zsuzsa, Sarusi Kiss Béla/. I–II. Bp., 2002. (Fons könyvek 2.)

- Képes Krónika Képes Krónika. Ford. Bollók János. Utószó és jegyz. Szovák Kornél, Veszprémy László. Bp., 2004. (Millenniumi magyar történelem – Források)
- Kis 2010 Kis Péter: A királyi szolgálónépi szervezet a 13–14. században. Szeged, 2010. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 25.)
- S. Kiss 1971 S. Kiss Erzsébet [Karácsonyi Béla]: A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 39. Szeged, 1971. 3–56.
- Kiss 2009 Kiss Gergely: A püspökség határai. In: A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk.: Fedeles Tamás, Sarbak Gábor, Sümegi József. Pécs, 2009. 43–54.
- KMTL Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század). /Főszerk.: Kristó Gyula, szerk.: Engel Pál, Makk Ferenc/. Bp., 1994.
- Kniezsa 1937 Kniezsa István: A nyugatmagyarországi besenyők kérdéséhez. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére: 1937 május 27. Bp., 1937. 323–337.
- Kniezsa 1941 Kniezsa István: Nádorispán. In: Magyar Nyelv 37. (1941) 16–19.
- Kniezsa 1955 Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2. Bp., 1955.
- Kocsis 2005 Kocsis Gyula: A Jászság társadalma, népessége, gazdálkodása a XVI–XVII. században. Bp., 2005. (Kultúrakutatás)
- Komáromy 1891 Komáromy András: Dózsa nádor és a Debreczeni család. In: Turul 9. (1891) 1–9., 67–78.
- Korai helyneveink Kristó Gyula, Makk Ferenc, Szegfű László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I–II. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 46. (1973) 3–95., 48. (1974) 3–55.
- Kordé 1990 Kordé Zoltán: A magyarországi besenyők az Árpád-korban. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 90. (1990) 3–21.
- Kordé 1991 Kordé Zoltán: A székelyek a XII. századi elbeszélő forrásokban. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 92. (1991) 17–24.

- Korm. rendsz. Font Márta, Fedeles Tamás és Kiss Gergely, Raffayné Kálsecz Kata közreműködésével: Magyarország kormányzati rendszere (1000–1526). Egyetemi tankönyv. Pécs, 2007.
- Kosztá 1991 Kosztá László: A pozsegi társaskáptalan tagjai a XIV. század közepéig. In: *Aetas* 1991/3–4. 40–58.
- Kosztá 2009 Kosztá László: A pozsegi társaskáptalan. In: *A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543)* /szerk.: Fedeles Tamás, Sarbak Gábor, Sümegi József/. Pécs, 2009. 235–246.
- Kovács 1964 Kovács Ferenc: A magyar jogi terminológia kialakulása. Bp., 1964. (Nyelvészeti tanulmányok 6.)
- W. Kovács 2012 W. Kovács András: Középszolnok és Kraszna vármegyék hatóságának középkori történetéhez. In: *Erdélyi Múzeum* 74. (2012) 3. sz. 46–67.
- Körmendi 2001 Körmendi Tamás: A premontrei rend meglepedése az Árpád-kori Magyarországon. A rend korai hazai története a kezdetektől az 1235-i *Catalogus Ninivensis*ig I. In: *Turul* 74. (2001) 103–111.
- Kring 1932 Kring [Komjáthy] Miklós: Kun és jász társadalomelemek a középkorban. In: *Századok* 66. (1932) 35–63, 169–188.
- Kristó 1973 Kristó Gyula: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp., 1973.
- Kristó 1974 Kristó Gyula: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp., 1974.
- Kristó 1979 Kristó Gyula: A feudális szétagolódás Magyarországon. Bp., 1979.
- Kristó 1988 Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp., 1988. (Nemzet és emlékezet)
- Kristó 1999a Kristó Gyula: A tizenegyedik század története. H. n. [Bp.], 1999. (Magyar századok)
- Kristó 1999b Kristó Gyula: I. Károly király főúri elitje (1301–1309). In: *Századok* 133. (1999) 41–62.
- Kristó 2001 Kristó Gyula: Tartományúri rezidenciák Magyarországon (1301–1320). In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 115. (2001) 33–40.
- Kristó 2002 Kristó Gyula: A korai Erdély (895–1324). Szeged, 2002. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18.)
- Kristó 2003a Kristó Gyula: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Bp., 2003.

- Kristó 2003b Kristó Gyula: Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szeged, 2003. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19.)
- Kristó 2003c Kristó Gyula: I. Károly harcai a tartományurak ellen (1310–1323). In: Századok 137. (2003) 297–347.
- Kruták 2012 Kruták Anita: A nádori congregatio intézménye Druget Vilmos nádorsága alatt. In: Középkortörténeti tanulmányok 7. /szerk.: Kiss P. Attila, Piti Ferenc, Szabados György/. Szeged, 2012. 425–438.
- Kubinyi 1867 Kubinyi Ferencz: Árpádkori oklevelek. Pest, 1867. (Magyar Történelmi Emlékek 1.)
- Kun László Kun László emlékezete. A bevezetőt írta, a forrásszövegeket válogatta és a jegyzeteket összeállította Kristó Gyula. Szeged, 1994. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5.)
- Kurcz 1988 Kurcz Ágnes: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp., 1988.
- Langó 2006 Langó Péter: Kun László kun törvényei. Megjegyzések a kunok jogállásáról a középkori magyar források tükrében. In: Jászok és kunok a magyarok között. Ünnepi kötet Bánkiné Molnár Erzsébet tiszteletére /szerk. Bathó Edit, Ujváry Zoltán/ Jászberény 2006. 60–77.
- Leschka 1825 Leschka, Stephanus: Elenchus vocabulorum Europaeorum cum primis Slavicorum Magyarici usus. Budae, 1825.
- LexMA I–IX. Lexikon des Mittelalters / Red. Avella-Widhalm, Gloria; Lutz, Liselotte et alii/ I–IX. München und Zürich, 1980–1998.
- Magy. Tört. I–V. Hóman Bálint, Szekfű Gyula: Magyar történet I–V. Bp., 1935.²
- Majláth 1883 Majláth Béla: Péter alnádor pecsétje 1298-ból. In: Turul 1. (1883) 12–16.
- Makk 1980 Makk Ferenc: Megjegyzések a II. Géza-kori magyar-bizánci konfrontáció kronológiájához. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 67. (1980) 41–56.
- Makk 1998 Makk Ferenc: A korai magyar történelemről. In: Uő: A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. Szeged, 1998. 9–44.

- Mályusz 1953 Mályusz Elemér: Az egyházi tizedkizsákmányolás. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században /szerk.: Székely György/ Bp., 1953. 320–333.
- MaMűL I–XII. Magyar művelődéstörténeti lexikon: középkor és kora újkor. I–XII. Főszerk.: Kőszeghy Péter. Bp., 2003–2012.
- Marczalli 1896 Marczalli Henrik: Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). Bp., 1896, 1995². (A magyar nemzet története 2.)
- Markó 2006 Markó László: A magyar állam főméltóságai Szent Istvántól napjainkig. Bp., 2006.
- Marsina 1990 Marsina, Richard: A XIII. század derekén kelt oklevelek diplomatikai és írástani vizsgálata. In: Levéltári Közlemények 61. (1990) 43–62.
- MCS Anonymus: A magyarok cselekedetei. Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Ford. Veszprémy László és Bollók János. Bp., 2004. (Milleniumi Magyar Történelem – Források)
- MES I–IV. Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I–IV. /Szerk.: Knauz Nándor, Dedek Crescens Lajos, Dreska Gábor, közrem.: Hegedűs András, Érszegi Géza, Tóth Krisztina, Kalász Márton és Mudrák Attila/. Strigonii, 1874–1999.
- Miklosich 1882 Miklosich Ferenc: A Magyar nyelvbeli szláv szók. In: Magyar Nyelvőr 11. (1882) 68–73., 114–121., 161–169., 219–225., 268–273., 316–321., 359–366., 411–417., 456–459., 511–515., 563–568.
- Mikó 2011 Mikó Gábor: Szent István törvényeinek XVI. századi kézírata Lőcse város levéltárában. In: Fons 18. (2011) 111–145.
- Mitteis 1953 Mitteis, Heinrich: Der Staat des hohen Mittelalters. Weimar, 1953⁴.
- Mon. Bp. I. Budapest történetének okleveles emlékei. Monumenta diplomatica civitatis Budapest I. (1148–1301). Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Bp., 1936.
- MT I/1–2. Magyarország története. I/1–2. Előzmények és a magyar történet 1242-ig /főszerk: Székely György/ Bp., 1984.
- MTK I–IV. Magyarország történeti kronológiája. A kezdetektől 1970-ig /főszerk.: Benda Kálmán/ I–IV. Bp., 1981–1982.
- MUSZ Budenz József: Magyar-ugor összehasonlító szótár. Bp., 1873–1881.
- Muszka 1763 Muszka, Nicolaus: Palatium regni Hungariae; seu palatinorum sub regibus Hungariae vitae. Pars I. ad annum 1515. Viennae, 1736.

- Művészet 1342–1382 Művészet I. Lajos király korában 1342–1382. Katalógus. /szerk.: Marosi Ernő, Tóth Melinda, Varga Livia/. Bp., é.n. [1982.]
- M-Zs Okl I–XVIII Magyar-zsidó oklevéltár /szerk.: Scheiber Sándor et alii/ I–XVIII. Bp., 1903–1980.
- Nacsa 1985 Borzákné Nacsa Mária: A Descriptio Europae Orientalis eszmei háttére és politikai célzatossága. Doktori értekezés. Kecskemét, 1985. (Kézirat: SZTE Klebelsberg Könyvtár B 2678.)
- Nagy 1876 Nagy Aladár: A pristaldusok. In: Századok 10. (1876) 337–343.
- Németh 1839 Németh János: A Nádor-Ispán szavaknak igaz eredetiről. In: Tudományos Gyűjtemény 23. (1839) VIII. köt. 13–42.
- Nógrády 1995 Nógrády Árpád: „Magistratus et comitatus tenentibus”. II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. In: Századok 129. (1995) 157–194.
- Nyers 1934 Nyers Lajos: A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században (1307–1386.) Kecskemét, 1934. (Palesta Calasactiana 4.)
- OCD The Oxford Classical Dictionary /ed: Hammond, N. G. L. – Scullard, H. H./ Oxford, 1970².
- Orosz 1754 Orosz, Franciscus: Orationes regum et principum magni regni Hungariae, ab Atilae primi Hunnorum regis temporibus, usque annum Christi 1598 inclusive. Ginsburgi, 1754.
- Pálfi 1907 Pálfi Márton: Kolozsvári glosszák. Különnyomat a Magyar Nyelvörből. Bp., 1907. (Nyelvészeti füzetek 45.)
- Pálóczi 1996 Pálóczi Horváth András: Nomád népek a kelet-európai steppén és a középkori Magyarországon. In: Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön. Gyula, 1996. (Gyulai katalógusok 2.) 7–36.
- Pauler 1879 Pauler Gyula: Szent István és alkotmánya. In: Századok 13. (1879) 1–30., 101–125.
- Pauler 1899. I–II. Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I–II. Bp., 1899².
- Piti 2001 Piti Ferenc: „...de adventu regis Hungarie” (Károly Róbert tervezett dalmáciai hadjáratáról az 1340. évi oklevelek tükrében). In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, tomus CXV. (2001) 41–53.

- Piti 2006 Piti Ferenc: Az 1342. évi nádorváltás. In: Századok 140. (2006) 435–441.
- Prímási nádor [s. a.]: Prímási nádor és korlátnok. In: Magyar Sion 3. (1865) 473–475.
- Podhradczy 1850 Podhradczy József: [A nádori hivatal és név eredete. Felolvasva az MTA 1850. július 8-i ülésén]. In: Magyar Academiai Értesítő 10. (1850) I. sz. 29–38.
- Podhradczy 1856 Podhradczy József: A nádorispán eredete, s egykori hatásköre 1492-ig. (Előterjesztetett oct. 27. 1856.). In: Magyar Academiai Értesítő 16. (1856) VIII. sz. 486–500.
- Pór 1889 Pór Antal: Rénold nádor és ivadéka. In: Turul 7. (1889) 114–118.
- PRT I–XII/B A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I–XII/B. /szerk.: Sörös Pongrácz/. Bp., 1902–1912.
- Püspöki 1978 Püspöki Nagy Péter: Nagymorávia fekvéséről. In: Valóság 21. (1978) 11. sz. 60–82.
- RA Szentpétery Imre, Borsa Iván szerk.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II/1–4. Bp. 1923–1987.
- Rábik 2010 Vladimír Rábik: Középkori oklevelek a Nagyszombati Szent Adalbert Egyesület levéltárában (1181) 1214–1543. Szeged, 2010. (Capitulum VII.)
- Rákos 1974 Rákos István: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 47. (1974) 3–32.
- RDES I–II. Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I–II. Ad edendum praeparavit Vincent Sedlák. Bratislaviae, 1980–1987.
- Róna-Tas 1995 Róna-Tas András: Hogyan hívták Árpád dédunokáját. In: Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére /szerk.: Koszta László/. Szeged, 1995. 417–430.
- Róna-Tas 1997 Róna-Tas András: A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Bp., 1997²
- Róna-Tas 1998 Róna-Tas András: Nagyszentmiklós. Zsupán. In: Századok 132. (1998) 940–949.
- Róna-Tas 1999 Róna-Tas, András: Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History. Bp., 1999

- Róna-Tas 2007 Róna-Tas András: Kis magyar őstörténet. A magyarok korai története az államalapításig. Bp., 2007.
- RP Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke /szerk.: Szócs Tibor/ Bp., 2012. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 51.)
- RV Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum – Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. /szerk.: Borovszky Samu, Karácsonyi János/ Bp., 1903.
- Sándor 1801 Sándor István: Sokféle. VIII. kötet. Győr, 1801.
- Schmidt 1973 Schmidt, Erwin: Die Hofpfalzgraf enwürde an der hessendarmstädtischen Universität Marburg/Gießen. Giessen, 1973.
- Schmitth 1739 [Schmitth, Nicolaus]: Palatium regni Hungariae Rebus pace, belloque gestis palatinorum, locumtenetium, pro-palatinorum sub regibus Hungariae Austricis illustratum. Cassoviae, 1739.
- Solymosi 1984 Solymosi László: A hiteleshelyi pecséthasználat kezdeteihez. In: A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181–1981. /szerk.: Kállay István/ Bp., 1984. (Magyar Herald. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv I.) 91–139.
- Solymosi 1998 Solymosi László: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Bp., 1998.
- Solymosi 2002 Solymosi László: A perjogi írásbeliség első százada. In: Vigilia 67. (2002/7.) 521–527.
- Solymosi 2004 Solymosi László: A világi bíraskodás kezdetei és az oklevéladás Magyarországon. In: Várak, templomok, ispotályok: tanulmányok a középkorról / szerk.: Neumann Tibor/. Bp. 2004. (Analecta Mediaevalia II.) 221–236.
- Sopron I–II. Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II. /szerk.: Nagy Imre/ Sopron, 1889–1891.
- Sörös 1908 Sörös Pongrácz: A Pannonhalmán őrzött Guary-levéltár Árpád- és Anjou-kori kiadatlan oklevelei. In: Történelmi Tár. Új folyam 9. (1908) 161–195.
- SRH I–II. Scriptorum Rerum Hungaricarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini, 1937–1938.

- Sulán 1957 Sulán Béla: A cseh szókincs magyar elemeiből [második közlemény]. In: Magyar Nyelv 53. (1957) 160–165.
- Szabados 2006 Szabados György: A magyar történelem kezdeteiről. Az előidőszemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. Században. Bp., 2006.
- Szabados 2007a Szabados György: „Árpád-házi” „szent” királyunk Aba Sámuel. In: Középkortörténeti tanulmányok 5. /szerk: Révész Éva, Halmágyi Miklós/ Szeged, 2007. 151–158.
- Szabados 2007b Szabados György: A régi magyar taktika Árpád-kori írott kútfőkben. A steppei eredetű harci műveltség nyomai és megjelenítése a XIII. század végéig. In: Hadtörténelmi Közlemények 120. (2007) 475–500.
- Szabados 2011 Szabados György: Magyar államalapítások a IX–XI. században. Szeged, 2011. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26.)
- Szabó1865 Emlékiratok a magyar kereszténység első századáról. /ford: Szabó Károly/. Pest, 1865. (Magyarország történetének forrásai I/4.)
- Szabó 1886 Szabó Károly: Kun László 1272–1290. Bp., 1886. (Magyar történeti életrajzok)
- Szabó 2009 Szabó Pál: Merénylet a merénylet árnyékában? Megjegyzések Csépan nádor halálához (1209). In: X. RODOSz Konferencia-kötet: társadalomtudományok /szerk.: Kovács Csongor, Székely Ilona, Székely Tünde/ Kolozsvár, 2009. 380–391.
- Szabolcs Németh Péter: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza, 1997.
- Szamota 1896 Szamota István: A Murmelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. Bp., 1896. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XVI/7.)
- Szarka 1775 Szarka János: Coniectura de origine, potestate, et antiquitate nominis nador-ispán, quod vulgo palatinum regni Hung. comitem interpretantur, rationibus philologicis et historicis firmata. Sopronii, s. a. [1775.]
- Szatmár Németh Péter: A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig – Așezările comitatului medieval Satu Mare până la începutul secolului al XV-lea. Nyíregyháza, 2008. (A nyíregyházi Jósa András Múzeum kiadványai 60.)
- Szatmár megye Piti Ferenc, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor: Szatmár megye hatóságának oklevelei (1284–1524). Nyíregyháza, 2010. (A nyíregyházi Jósa András Múzeum Kiadványai 65.)

- Szende 2011 Szende Katalin: A magyar városok kiváltságolásának kezdetei. In: Debrecen város 650 éves. Várostarténeti tanulmányok /szerk.: Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás/. Debrecen, 2011. 23–48.
- Szentpétery 1916 Szentpétery Imre: A borsmonostori apátság árpádkori oklevelei. Bp., 1916.
- Szentpétery 1921 Szentpétery Imre: V. istván ifjabbkirálysága [!]. In: Századok 55–56. (1921–1922) 77–87.
- Szentpétery 1985 Szentpétery Imre: A kronológia kézikönyve. Sajtó alá rend.: Gazda István, kieg.: Érszegi Géza, Raj Tamás, Szögi László. Bp., 1985.
- Szilágyi 1937 Szilágyi Loránd: Az Anonymus-kérdés revíziója. In: Századok 71. (1937) 1–54., 136–202.
- Szovák 1989 Szovák Kornél: Rátót nembéli Rolánd nádor kúriája. In: A Dunántúl településtörténete 7. (1989) 299–316.
- Szovák 1996 Szovák Kornél: A pannonthalmi konvent hiteleshelyi működésének kezdetei (1244–1387). In: Mons Sacer 996–1996. Pannonthalma 1000 éve I. /szerk.: Takács Imre/, 1996. 422–462.
- Szőcs 2007 Szőcs Tibor: A 14. századi krónikaszerkesztmény interpolációi és 11. századi okleveleink. In: Fons 14. (2007) 59–95.
- Szőcs 2009 Szőcs Tibor: *Nádorispán* szavunk latin és magyar megnevezése és etimológiája. In: X. RODOSz Konferencia-kötet: bölcsész tudományok – élő- és élettelen természettudományok – orvostudományok – műszaki tudományok. Szerk.: Székely Tünde. Kolozsvár, 2009. 187–201.
- Szőcs 2010 Szőcs Tibor: A nádori oklevéladás kezdeti szakasza. In: "Fons, skepsis, lex". Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére /szerk.: Almási Tibor, Révész Éva, Szabados György/. Szeged, 2010. 429–436.
- Szőcs 2011 Szőcs Tibor: Intézményes szóbeliség: a poroszlói rendszer az Árpád-korban. In: A varázsgyűrűtől az interkonfesszionális kommunikációig. Információtudományi metszéspontok bölcsészeti megközelítésben /szerk.: Tóth Zsófia Anna/. Szeged, 2011. 151–160. [E-könyv]
- Szőcs 2012 Szőcs Tibor: A nádori ítékezés és jogkör területi vonatkozásai a 13. század első felében. In: Középkortörténeti tanulmányok 7. /szerk.: Kiss P. Attila, Piti Ferenc, Szabados György/. Szeged, 2012. 411–423.

- Szöveggyűjtemény Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526. /szerk. Bertényi Iván, közreműk.: Dreska Gábor, Thoroczkay Gábor/ Bp., 2000. (Osiris tankönyvek)
- Sztáray I–II. A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I–II. /szerk.: Nagy Gyula/. Bp., 1887–1889.
- Szűcs 1984 Szűcs Jenő: Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: Mályusz Elemér emlékkönyv /szerk.: H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc/. Bp., 1984. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok) 341–394.
- Szűcs 1993 Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Bp., 1993. (História könyvtár. Monográfiák 1.)
- Takáts 1931 Takáts Lajos: Csanád vezér. Makó, 1931. (Csanádvármegyei Könyvtár 22.)
- Tatárjárás emlékezete A tatárjárás emlékezete. A kötet anyagát Katona Tamás válogatta és szerkesztette, szakmai szempontból Györffy György és Szűcs Jenő nézte át. A bevezető tanulmányt Györffy György írta. [Bp.], 1981.
- TESZ I–IV. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–IV. /főszerk.: Benkő Loránd, szerk.: Kiss Lajos, Papp László/ Bp., 1967–1984.
- Theiner I–II. Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. Maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. I–II. Romae, 1859–1860.
- Thoroczkay 2009 Thoroczkay Gábor: Ellenszegülő ispán vagy független törzsfő? Megjegyzések Ajtony történetéhez. In: Auxilium Historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére /szerk.: Körmendi Tamás, Thoroczkay Gábor/ Bp., 2009. 351–364.
- Thoroczkay 2012 Thoroczkay Gábor: A dömösi prépostság története alapításától I. Károly uralkodásának végéig. In: Fons 19. (2012) 409–433.
- Timon 1734 Timon Sámuel: Imago novae Hungariae, repraesentans regna, provincias, banatus, et comitatus ditionis Hungaricae. Cassovia, 1734.
- Tótfalusi 2001 Tótfalusi István: Magyar szótörténeti szótár. H. n., é. n. [Bp.], [2001.]
- Tóth 2001 Tóth Ildikó: Adalékok a Valkó megyei oklevéladás kezdeteihez. In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, tomus CXV. (2001) 23–31.

- Tóth 2007 Tóth Ildikó: Károly Róbert első országbírói. In: Tszatáj 61. (2007/12.) 78–82.
- C. Tóth 2001 C. Tóth Norbert: A Győr-nemzetség az Árpád-korban. In: Tanulmányok a középkorról /szerk.: Neumann Tibor/. [Bp., 2001.] (Analecta Mediaevalia I.) 53–72.
- C. Tóth 2002 C. Tóth Norbert: Vingárti Geréb Péter országbíró ítéletlevele 1498-ból. In: Levéltári Közlemények 73. (2002) 131–175.
- C. Tóth 2008 C. Tóth Norbert: Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban. Nyíregyháza, 2008.
- C. Tóth 2009 C. Tóth Norbert: A nádori hivatal működése Lackfi István tisztségviselése alatt (1387–1392). In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, tomus CXXX. (2009) 85–104.
- C. Tóth 2011 C. Tóth Norbert: Nádorváltás 1458-ban. Mátyás király első országgyűlésének időpontja. In: Turul 84. (2011) 98–101.
- C. Tóth 2012a C. Tóth Norbert: Nádorváltások a Zsigmond-korban (1386-1437): Az 1439. évi 2. tc. nyomában. In: Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára /szerk.: Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András/. Bp., 2012. 53–65.
- C. Tóth 2012b C. Tóth Norbert: Az ország nádora. In: Középkortörténeti tanulmányok 7. /szerk.: Kiss P. Attila, Piti Ferenc, Szabados György/. Szeged, 2012. 439–450.
- Török 1907 Török Pál: A nemesi vármegye megalakulása. Kolozsvár, 1907.
- Tringli 1997 Tringli István: Két szokásjogi norma a közgyűlések működéséről. In: Történelmi Szemle 39. (1997) 387–400.
- Tringli 2001 Tringli István: Pest megye a késő középkorban. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. /szerk.: Zsoldos Attila/ Bp., 2001. 75–194.
- Tringli 2009 Tringli István: Megyék a középkori Magyarországon. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére /szerk.: Neumann Tibor, Rácz György/. Budapest–Piliscsaba, 2009. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. Analecta Mediaevalia III.) 487–518.
- Tringli 2010 Tringli István: Pest és Pilis megye sajátos viszonyai a török hódítás előtt. In: Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a

- Veszprémi Püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére. /szerk.: Hermann István, Karlinszky Balázs/ Veszprém, 2010. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22. A veszprémi egyházmegye múltjából 22.) 369–419.
- Tubero 1746 Ludovici Tuberonis, Dalamatae abbatis Comentariorum de rebus suo tempore. In: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. Tom. II. Cura et studio Ioannis Georgii Schwandtneri. Vindobonensis, 1746. 107–381.
- UB I–III. Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I–III. /Hrsg.: Wagner, Hans; Lindeck-Pozza, Irmtraut/ Graz–Köln, 1955–1979. (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 7.)
- UDS I–VII. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen /hrsg.: Zimmermann, Franz; Werner, Carl et alii/ I–VII. Hermannstadt–Köln–Wien–Bucaresti, 1892–1991.
- Váczy 1938 Váczy Péter: A királyság központi szervezete Szent István korában. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* II. Bp., 1938., 33–69.
- Vajda 2013 Vajda Tamás: Meghatározható-e a Dél-Alföld késő középkori lélekszáma? In: *Műhelyszemináriumok dolgozatok I.* /szerk.: Kovács Szilvia, Révész Éva/. Szeged, 2013. 145–180.
- Veszprém: pótkötet Érszegi Géza, Solymosi László: Veszprém város okmánytára. Pótkötet (1000–1526) Veszprém, 2010. (A veszprémi egyházmegye múltjából 20.)
- Weisz 2003 Weisz Boglárka: Ampod fia Dénes. In: *Szürke eminenciások a magyar történelemben* /szerk.: Szentpéteri József/. [Bp.], 2003. 14–15.
- Weisz 2012 Weisz Boglárka: II. András jövedelmei: régi és új elemek. In: *II. András és Székesfehérvár* /szerk. Kerny Terézia, Smohay András/. Székesfehérvár, 2012. 49–80.
- Weisz–Zsoldos 2010 Weisz Boglárka, Zsoldos Attila: A báni joghatóság Szlavóniában és a Dráván túl. In: *„Fons, skepsis, lex” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére* /szerk.: Almási Tibor, Révész Éva, Szabados György/ Szeged, 2010. 469–482.

- Wertner 1891a Wertner Mór: II. Moys nádor és családja. In: Századok 25. (1891) 392–405.
- Wertner 1891b Wertner Mór: A Drugeth-ek genealógiájához. In: Turul 9. (1891) 151.
- Wertner 1892 Wertner Mór: Kemény fia Lőrincz nádor és utódai. In: Századok 26. (1892) 41–55.
- Wertner 1893 Wertner Mór: Mizse nádor és családja (1290–1334). In: Erdélyi Múzeum 10. (1893) 584–587.
- Wertner 1894 Wertner Mór: Az árpádkori nádorok sorozata. In: Történelmi Tár 17. (1894) 1–14.
- Wertner 1895 Wertner Mór: Ompud nádor és utódjai. In: Turul 13. (1895) 91–93.
- Wertner 1897 Wertner Mór: Ötödik Dénes nádor nemzetsége. In: Századok 31. (1897) 607–610.
- Wertner 1898 Wertner Mór: Az árpádkori nádorok genealógiája. In: Turul 16. (1898) 73–78., 113–125.
- Wertner 1907 Wertner Mór: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához (második közlemény). In: Történelmi Tár 8. (Új folyam) (1907) 1–69.
- Zaicz 2006 Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete /főszerk.: Zaicz Gábor/. Bp., 2006. (A magyar nyelv kézikönyvei XII.)
- Zala I–II. Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. /szerk.: Nagy Gyula, Nagy Imre, Véghely Dezső/. Bp., 1886–1890.
- Závodszy 1904 Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (függelék: a törvények szövege). Bp., 1904.
- Zichy I–XII. A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII. Pest–Bp., 1871–1931.
- Zsilinszky 1872 Zsilinszky Mihály: Tót történelmi szemle 1871-ről. A „Matica Slovenska” évkönyvei. Két kötet. In: Századok 6. (1872) 39–46.
- Zsoldos 1991 Zsoldos Attila: Adalékok a királyi várszervezet udvarispáni tisztségének történetéhez. In: Levéltári Szemle 41. (1991/4.) 20–31.
- Zsoldos 1997a Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik (Magyarország története 1301-ig). Debrecen, 1997. (Történelmi kézikönyvtár)
- Zsoldos 1997b Zsoldos Attila: Téténytől a Hód-tóig. (Az 1279 és 1282 közötti évek politikatörténetének vázlat) In: Történelmi Szemle 39. (1997) 69–98.

- Zsoldos 1997c Zsoldos Attila: „Eléggé nemes férfiak...” A kehidai oklevél társadalomtörténeti vonatkozásairól. In: Zalai történeti tanulmányok /szerk.: Káli Csaba/. Zalaegerszeg, 1997. (Zalai Gyűjtemény 42.) 7–19.
- Zsoldos 1998 Zsoldos Attila: Visegrád vármegye és utódai. In: Történelmi Szemle 40. (1998) 1–32.
- Zsoldos 1999 Zsoldos Attila: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. Bp., 1999. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26.)
- Zsoldos 2001 Zsoldos Attila: Pest megye az Árpád-korban. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. /szerk.: Zsoldos Attila/ Bp., 2001. 31–73.
- Zsoldos 2003 Zsoldos Attila: Az özvegy és a szolgabírák. In: Századok 137. (2003) 783–808.
- Zsoldos 2005 Zsoldos Attila: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Bp., 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.)
- Zsoldos 2007 Zsoldos Attila: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszála az 1260-as években. Bp., 2007. (História könyvtár. Monográfiák 27.)
- Zsoldos 2009 Zsoldos Attila: Miklós országbíró. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére /szerk.: Neumann Tibor, Rácz György/ Bp.–Piliscsaba, 2009. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 40. *Analecta Mediaevalia* III.) 519–549.
- Zsoldos 2010a Zsoldos Attila: III. András nádorai. In: Történelmi Szemle 52. (2010) 303–327.
- Zsoldos 2010b Zsoldos Attila: A Henrik-fiak. A Héder nembéli Kőszegiek „családi története”. In: Vasi Szemle 64. (2010) 651–661.
- Zsoldos 2011a Zsoldos Attila: III. András hat nádora. In: Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére /szerk. Juan Cabello, C. Tóth Norbert/ Nyíregyháza, 2011. 289–300. (A Józsa András Múzeum Kiadványai 68.)
- Zsoldos 2011b Zsoldos Attila: Debrecen, mit igazgatási központ a 14. század elején. In: Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok /szerk.: Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás/. Debrecen, 2011. 49–66.

- Zsoldos 2012a Zsoldos Attila: A Drugetek és a „hét vármegye”. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére /szerk.: Bagi Dániel, Fedeles Tamás, Kiss Gergely/. Pécs, 2012. 577–585.
- Zsoldos 2012b Zsoldos Attila: Rátót nembéli Domokos nádor megyéi. In: Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára /szerk.: Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András/. Bp., 2012. 47–52.
- Zsoldos 2012c Zsoldos Attila: Nádor és helyettese: Druget János és Vilmos. In: Történelmi Szemle 54. (2012) 527–541.
- Zsoldos 2012d Zsoldos Attila: A Druget-tartomány várnagyai. In: Castrum. A Castrum Benes Egyesület Hírlevele 15. (2012/1–2.) 33–42.
- Zsoldos 2012e Zsoldos Attila: Hűséges oligarchák. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére /szerk.: Baráth Magdolna, Molnár Antal/. Bp.–Győr, 2012. 347–354.
- Zsoldos–Neumann Zsoldos Attila, Neumann Tibor: Székesfehérvár középkori kiváltságai. Székesfehérvár, 2010. (Közlemények Székesfehérvár történetéből)